

NEOGRAD 2019
A DORNYAY
BÉLA
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XLII.

NEOGRAD 2019
A DORNYAY BÉLA MÚZEUM ÉVKÖNYVE XLII.

TANULMÁNYOK
HORVÁTH ISTVÁN
(1939 – 2005)
EMLÉKÉRE

Salgótarján
2019

A DORNYAY BÉLA MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Szerkesztette:
Balogh Zoltán

Lektor:
Dr. Várkonyi Gábor, Dr. Pap József, Pomázi-Horváth Viktória, Mordovin Maxim

Olvasószerkesztő:
Zgolombiczki Erzsébet

Angol rezümé:
Birkás Babett, Steib Fanni, szerzők

Fotó:
Buda László, Shah Timor, szerzők

Digitalizálás:
Shah Timor

Borítóterv:
Bencze Péter - Presits Antal

Nemzeti Kulturális Alap

HU ISSN 2062-9079

Készült 250 példányban a Polar Stúdió Kft. gondozásában

Felelős szerkesztő: Bencze Péter

Nyomdai előkészítés: Tóth Gergely

Kiadja a Dornyay Béla Múzeum
Felelős kiadó: Shah Gabriella múzeumigazgató

Tartalomjegyzék

Praznovszky Mihály Dr. Horváth István (1939–2005)	9
Kovácsné Kis-Simon Éva Dr. Horváth István Nógrád megyei publikációi	12
Csongrády Béla Dr. Horváth István a Palócföld élén az 1980-as években	25
„HARC ÁRÁN IS” - HONVÉDŐ HARCOK SALGÓTARJÁN TÉRSÉGÉBEN, 1919 Tudományos emlékülés, Salgótarján, 2019. május 23.	
Cs. Sebestyén Kálmán Megszállás árnyékában - Salgótarján 1918. november - 1919. május	29
Suba János Az 1919. évi felvidéki hadjárat	41
Négyesi Lajos Harcok a Karancs-tetőn 1919 májusában	57
Illés András Páncélvonalok a Salgótarján körüli harcokban 1919 tavaszán	66
Balogh Zoltán A salgótarjáni páncélvonal krónikája és legendája	81
TÖRTÉNELEM	
Kovács Krisztián A Füleki és Losonci járás területének történeti földrajza a 150 éves török uralom alatt	97
Nagy Imre Nógrád vármegye 1809. évi nemesi felkelése	125
Galcsik Zsolt A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet könyvtárának története (1838–1947)	143

Szuromi Rita	175
Pusztatenk családi krónikása. A műfordító, életrajzíró: Szontagh Mária	
Bódi Györgyné	194
Glücklich Vilma, a magyar nőmozgalom kiemelkedő alakja (1872-1927)	
G. Toronyi Judit	204
Nemzetgyűlési választások Salgótarjánban 1919/1920	
Hausel Sándor	213
Balassagyarmat polgármesterei a rendezett tanácsú várossá válástól a tanácsrendszerig (1923-1950)	
Tóth Eszter Zsófia	229
„A Don-kanyar felől halál szele söpör” – Öcsi papa, aki túlélte a Don-kanyar poklát	

IRODALOMTÖRTÉNET

Praznovszky Mihály	235
Madách Mária hétköznapijai a családi levelezés alapján	
Kovács Anna	271
Mikszáth fái	

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Burgundi Diána	285
Szent László-legenda a középkori falfestészetben	
Szabó Lilla	298
Gorka Géza keramikusművész losonci korszaka 1943 -1944	
Shah Gabriella	318
Bobály Attila köztéri alkotásai Palócföldön	

NÉPRAJZ

Steib Janka	326
A ceredi nyári konyhák	

RÉGÉSZET

Horváth Ciprián	336
11. századi temetőrészlet Nőtincs-Hársas alja II. lelőhelyen	
Bodó Balázs	344
„Még a’ kapu felett lévő, bizonyos régi nagy Famíliának volt tzímerét is feljegyeztem...”	
Gondolatok és kérdések egy somoskői címeres kőfaragvány kapcsán	
Tóth Balázs	366
Fémleletek Pásztó – Mátraszőlős térségéből II. Adatok a középkori és újkori tűzcsiholók tipológiájához	

TERMÉSZETTUDOMÁNY

Hír János	386
A Pannon-medence középső miocén kisemlősfaunáinak állatföldrajzi kapcsolatai	

Dr. Horváth István (Fotó: Buda László)

HORVÁTH ISTVÁN (1939–2005)

A salgótarjáni Dornay Béla Múzeum ezen évkönyvét a kiadó a Nógrád megyei muzeológia és történettudomány meghatározó személyiségének tiszteletére és emlékére adja ki. Mondhatom tehát, egyfelől tisztelgünk néhai kollégánk születésének 80. évfordulója előtt (2019), és fejet hajtunk 15 éve történt elhunytá és emléke előtt (2020). Így csatlakozik a múzeum a magyar tudomány szép gesztusaihoz, amikor egy-egy kimagasló és érdemdús tudósról megemlékeznek pályatársai és kortársai egy ilyen jellegű kötet összeállításával. A mi esetünkben azok szerepelnek itt többségükben, akik a megyei társadalomtörténeti kutatásaikban oly sokat köszönhetnek neki.

Nem véletlen hát, sőt követjük az általános szakmai gyakorlatot, hogy olyan publikációkat adtunk át közlésre, amelyek részben vagy teljes egészében közelítenek azokhoz a tudományterületekhez, amelyeknek dr. Horváth István is művelője volt. Ez pedig nem egyszerű feladat, mert a hajdani megyei múzeumigazgató szakmai nyitottsága, szellemi horizontjának széles köre a történettudományon belül a köztörténet nagy részét átfogta. (Mindezekről a kötetben olvasható publikációs jegyzéke ad hites bizonysgot.) De én legalább ilyen jelentősnek fogom fel a tudományszervező politikáját, azt a magatartását, amelynek legfőbb ismérve számomra a nyitottság volt és maximális tolerancia. Van egy olyan érzésem, hogy szellemiségének e meghatározottsága mögött kimondva-kimondatlanul a Nógrád megyei, salgótarjáni származású R. Várkonyi Ágnes törtész életműve, életútja és a tudományok iránti összetett közvetlensége állhat.

Abban az időszakban, amikor Nógrádban erős hagyománya volt a munkásmozgalom történeti kutatásának, s minimum illett legalább egy kicsit foglalkozni a témával, mondhatnám szabadon szólva, szinte mindenki megírta a maga kis „forradalmi etűdjét”. Horváth István ezek után s mellett a megyei múzeumban több olyan kutatási területet határozott meg, amelyeknek ehhez a mozgalmi és tudományos értékében nehezen igazolható szakterülethez kevés köze volt. Így például a palóckutatás Heves megyéből elindult tematikájához Nógrádban a néprajz mellett a társadalomtörténet kérdéseinek vizsgálatával is csatlakoztak. Megkezdődött a nógrádi korai ipartörténet viszonyainak a kutatása. Vagy kezdeményezte a politikátörténeti kutatásokat, elsősorban a 19. század elejétől megjelenő mozgalmakra irányulva. A köznemesség-kutatás területén is lehetőségeket biztosított a múzeumi kollégáknak, így e vonatkozásaiban konferenciáival, kiadványaival, kutatási programjával és kiállításával Nógrád országosan meghatározó lett e területen.

De ugyanígy említhetem az irodalomtörténeti kutatások szervezettségét, eleve azzal, hogy irodalmi muzeológust alkalmazott, akinek ez lett a feladatköre: a megyei irodalmi értékeinek feltárása és emlékeinek begyűjtése mellett fokozottan figyeljen a kimagasló személyiségek életútjára. Így sikerült a hazai tudományos élet legjobbjai közül többeket is megnyerni együttműködésre, elsősorban Kerényi Ferencet, aki aztán szinte intézményesítette a megyei múzeumi szervezetben e téma megjelenítését. Lásd erre a múzeumi évkönyveket, az állandó kiállításokat Csesztvén és Horpácson, az időszakokat, mint Komjáthy Jenő Szécsényben, és az országos konferenciákat, amelyeknek nemcsak helyszíne volt Nógrád (Szirák vagy Salgóhánya) hanem fiatal

kutatói révén szereplője is. És ezek a kutatások és szakmai események állandósultak, rendszerbe szerveződtek a múzeumi szervezeten belül.

Az általa vezetett múzeumi szervezetben nevelődött fel egy ifjú kutatói gárda, akik a semmiből elindulva, a mindennapos gyakorlati tevékenység és az elméleti felkészülés együttesével alakították ki a megyei muzeológia karakterét, s vagy maradtak Nógrádban, vagy továbblépve az országos szakmai intézményekben váltak elismert tudóssokká.

Horváth István a múzeumi szervezetet részben átalakította, a merev szervezeti keret helyett a múzeumokat szakmailag határozta meg. Igaz, ez váltott ki vitákat, amelyek mögött azért elsősorban történelmi meghatározottság és ellenszenv rejtőzött, mint pl. Balassagyarmat és Salgótarján ellentmondásos viszonya. Ám kiderült, hogy ez a feladat szétválasztás sikeresen járult hozzá, hogy a tanácsi irányítás alól kiszabadulva ezek a múzeumok könnyebben igazodtak a helyi önkormányzati tevékenységhez és lehetőségekhez. Persze mindmáig keményen megküzdve a megélhetés és működtetés finansziális lehetőségeiért.

A tudományszervezés nagyon fontos eleme lett a múzeumi szervezet kiadványpolitikája. Egyfelől megerősítette a múzeumi évkönyv (korábban Múzeumi Közlemények) rendszeres megjelenését, a publikációk lektorált anyagainak megjelentetését. Másfelől újabbakat indított meg, amelyek népszerű formában szóltak a gyarapodó számú múzeumi látogatókhoz, a létrejövő múzeumbaráti körök tagokhoz. Voltak időszakok igazgatósága alatt, amikor hatféle sorozat látott több-kevesebb rendszerességgel napvilágot a múzeumban. A már említett múzeumi évkönyv mellett megindult a nógrádi tudományos konferenciák előadásait bemutató sorozat. Létezett egy nógrádi irodalmi ritkaságokat feltáró és egy nógrádi irodalmi mini könyvsorozat, kimondottan bibliofil jelleggel a gyűjtőkhöz is szólva. S ott volt a Múzeumi Értekező, egyéni vagy csoportos kisebb publikációk közreadására. S a közönséget szolgálta, s egyúttal a múzeumi munka hétköznapiját mutatta be a Múzeumi Mozaik című kis periodika, évi több számmal megjelenve.

Soha nem volt magányos tudós vagy intézményvezető. Egyfelől kialakított, mondhatjuk szakmailag felnevelt egy csapatot maga mellé. A Salgótarjánba visszatért megyei levéltár, a többször felépülő megyei könyvtár s annak munkatársai fontos együttműködő partnerei lettek e kapcsolatban. De megszervezte a három északi megye (Heves, Borsod, Nógrád) szakmai kapcsolatait, olykor együttes kutatási programjait, konferenciáit, kiállításait. S persze nem hagyhatta figyelmen kívül a „másik” Nógrád megyét, hiszen az elszakított terület intézményeiben együttműködésre vállalkozó kollégáival is hathatós kapcsolatot alakított ki. Különösen Losoncot kedvelte, amely város a 19. század közepe óta tudatosan szervezte polgári intézményeit, közönségeit, és őrizte a reformkorban kialakult szellemiségét, s tette ezt még sokáig a trianoni változások után is.

Mindeközben dr. Horváth István is meghatározta a maga kutatási területeit. A társadalomtörténeti kutatások után (Nógrád megyei monográfia, a Salgótarján története részfejezetei) egyre inkább érdekelni kezdte a 19. század első felének politikatörténete, abban is az ellenzéki mozgalmak és a liberális értelmiség ellenállási szerepének és lehetőségeinek alakulása.

Rátalált jelentős személyiségekre, akikkel nemcsak rokonszenvezett, de habitusukat, a valósághoz való viszonyukat meghatározónak érezte. Így mindenekelőtt Sréter János alispánra gondolok, (1806-1842) aki egy időben (haláláig) Madách mentora is volt, s akinek a megye „belállapotát” feltáró részletes, gazdag és fontos jelentése számára a legfontosabb és leginkább továbbgondolható történeti forrásnak számított. Így

lépett mások felé is, mint például Ócsai Balogh Péter (1748-1818). Majd figyelme a 20. századi társadalomtörténet felé fordult, ahol a jelentős s alig ismert szereplők, pártok, intézmények vizsgálatával azt kutatta, mindez miként csapódott le a nógrádi közgondolkodásban, politikai szervezetségben, napi szintű eseménysorokban. Ezért is érdekelte az első világháború története, a Tanácsköztársaság, illetve a Tanácsköztársaság honvédó harcainak immár más megközelítésű újragondolása, a két világháború közötti valóságátörténet. Förster Kálmán polgármester alakja, aki Trianon után menekült a városba Felvidékről, különösen izgatta, mert egy modern, európai gondolkodású városvezetőt- és fejlesztőt látott benne. Így érkezett el újabb tematikákhoz: a losonci 23. gyalogezred doni tragédiájának kutatásához, valamint a salgótarjáni zsidóság életéhez és drámájához, a holokauszt bemutatásához. Majd zárul le az életmű, vagy inkább félbemarad, amikor 1956 salgótarjáni eseményeit kezdi kutatni.

S jegyezzük meg, bár alföldi volt, s rajongásig szerette a szülőföldjét, de élete négy évtizede alatt igaz salgótarjánivá is vált. Hiszen 1963-tól, kisebb-nagyobb politikai szerepe mellett átélté, miként változik meg a város a szeme láttára a maga teljességében, építészeti látványában és az ebből adódó életmódbeli jelenségekben. Hogyan épül fel az új kulturális intézményrendszer, és milyen lett az azokat használók szociológiai rétegzettsége is. Majd mindezt látta a meginduló visszafejlődés léptékében is, hiszen 1990 után (de már előtte is részben) ugyancsak a szeme láttára tűntek el azok a gyárak, iparágak, amelyek a város egykori kialakulásának és fejlődésének a társadalmi, életmódbeli alapjait adták. Látta az intézmények kiüresítését, s megdöbbenve figyelte, mennyire nem tud a városi politika reagálni a szerepvesztés durva jelenségeire. Ezért lett igazi helyi közszereplő, amelyben most a „köz” fogalma a gondolkodó s a városért tenni akaró értelmiség közösségét jelentette. Mert ezek a fogalmak: modernizáció, minőség, demokrácia a jelenkor legnagyobb kihívásait jelentették.

Időközben éppen ezért lépett ki a helyi politikai életből, vállalta el az új múzeum vezetését (majd visszatér ide, nekem megadva az „előttem az utódom” furcsa játékát!), hozza létre a Magyar Történelmi Társulat megyei csoportját, szereplője lett a Miskolci Akadémiai Bizottság szakcsoportjának. Részt vesz a Palócföld folyóirat munkájában, mint szerző, majd rovatvezető, s egy ideig főszerkesztőként is.

Sokat publikált, főleg megyei fórumokon. Volt ereje és ideje összegezni a kutatásait kisebb-nagyobb terjedelmű kötetekben, majd ezeket közreadni. Ezek a kötetek az érdeklődők előtt szélesre nyitják Nógrád megye gazdag történelmét. Mindig felhasználható, forrásértékű művek lesznek, mert Horváth István kutatási jegyzetapparátusa elsősorban a primer forrásokra alapozódott, a levéltári anyagoktól a visszaemlékezéseken át a sajtóanyagokig. Hogy csak egy példát említsünk, a levéltári iratok között ő találta meg a zelenei jobbágyok (Felső-Nógrád) 19. század eleji kudarcbba fulladt mozgalmának adatait, amelyhez a város egyik kiemelkedő alkotója, Czinke Ferenc festőművész készített grafikákat. Érdekes összetett bemutatókat tartottak ezekből mind itthon, mind több szlovákiai településen.

Írásai precizitásán, tárgyilagosságán, mondhatjuk szakmai kimértségén átüt az a tudósi szenvedély, amely azokat jellemzi, akik nagyon szeretik a hivatásukat és azt a környezetet is, amelyben ezek létrejöttek. Így kell forgatnunk tanulmányköteteit, olvasnunk cikkeit és emlékeznünk személyiségére.

Praznovszky Mihály
egykori Nógrád megyei múzeumigazgató
2019

DR. HORVÁTH ISTVÁN

NÓGRÁD MEGYEI PUBLIKÁCIÓI

KOVÁCSNÉ KIS-SIMON ÉVA
Dornay Béla Múzeum, Salgótarján

ÖNÁLLÓ MŰVEK

1969

Dicső napok. Válogatott irodalomjegyzék az őszirózsás forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez (Társszerző: Danyi Gábor), Balassi Bálint Megyei Könyvtár, 30 p.

Könyvtári tanulmányok. (Szerk. Horváth István) Salgótarján, Balassi Bálint Megyei Könyvtár, 61 p.

1972

Nógrád megye története. Szerk.: Szerkesztőbizottság. Főszerk: Balogh Sándor, Szerk. Biz. Elnök: Hankó János, Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, Salgótarján, 2. köt. 1849-1919. (Társszerző: Szabó Béla), 304 p. 8 tábla.

Salgótarján története. Szerkesztőbizottság: Belitzky János, Berkes József, a Szerk. Biz. Elnök: Csík Pál, Salgótarjáni Városi Tanács V. B. 1972. (Társszerzők: Belitzky János, Berkes József, Csongrády Béla, Hámori Anna, Molnár Pál, Schneider Miklós, Szabó Béla), 407 p.

1977

Megtöretés. Dokumentum-képek egy nógrádi falu ötven napjáról, (Társszerző: Czinke Ferenc) Veszprém. 12 p.

1980

Vezető a munkásélet Nógrádban a 19-20. században című állandó történeti kiállításához. (A vezetőt írta és a kiállítást rendezte Horváth István. Társszerző: Balázs László, Kriskó Lajosné). Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. Salgótarján, 222 p. 4 tábla.

1983

Nemzedékek. Portrék Nógrád megye XIX. és XX. századi történetéből. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 69 p. (Múzeumi Értekező 1.)

1986

Megtöretés. Egy nógrádi szlovák falu ötven napja 1825-ben. (A zelenei jobbágyok megmozdulásának történetét feldolg. a kiállítást rend. Horváth István; a dokumentumok ihletéséből a rajzokat kész. Czinke Ferenc; (szerk. Praznovszky Mihály), (ford. Szabó Kinga), Nógrádi Sándor Múzeum. Salgótarján, 79 p.

1988

Mezgyén állva. Helyi társadalom - helyi művelődés. Nógrád Megyei Tanács. Salgótarján, 282 p. (Palócföld könyvek).

1989

Palócok. Szerk.: Bakó Ferenc. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. Eger, 2. köt. Társadalom és termelés a reformkorban. (Társszerző: Praznovszky Mihály). 89-112. p.

- 1990
Salgótarjániak a Don-kanyarban. 1942-1943. Bartha József c. tizedes frontnaplója, Szilágyi Dezső százados harctudósítása. (Társszerző: Szabó Péter). Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 93 p. 17 tábla. (Múzeumi Értekező 8.)
- 1992
Történelmi tükörcserepek. Salgótarján 1918-1968 közötti életéből. Esszék és tanulmányok. Mikszáth Kiadó. Salgótarján, 246 p.
- 1993
Az ezredfordulóra figyelő röpirat Nógrádból. Ellenpontok. (Társszerző: Németh János István) Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 56 p.
- 1994
A nógrádi szlovákok 1920-1938 között. (Társszerzők: Vadász Gáborné, Horváth Gábor, Hibe Sz. Ferenc. Fotó: Buda László). Mikszáth Kiadó. Salgótarján, 1994. 80 p.
- 1995
Eszmék, eszmények, magatartások. 150 év politikusai Nógrádban, 1790-1940. Történelmi tanulmányok. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 258 p. (Múzeumi Értekező 10.)
- 1999
Forrongó XX. század Nógrádban. (A fotókat Buda László készítette.) (Kiad. a Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága) Salgótarján, 161 p. (Múzeumi Értekező 11.)
- 2000
Nógrád az újkorban. Történeti kiállítás, Nógrádi Történeti Múzeum. (A kiállítást rendezte és a kiáll. vezetőt írta Horváth István irányításával Balogh Zoltán et al.), (A fotókat készítette Bencze Péter, Buda László) (Szerk. Szvirček Ferenc) (Közread. a Nógrád Megyei Múzeum.), Salgótarján, 16 p.
- 2005
Ketten egy városról. (Társszerző: Praznovszky Mihály). Palócföld folyóirat. Salgótarján, 96 p. (Palócföld könyvek, Új folyam.)

TANULMÁNYOK

- 1977
Sréter János 1806-1842. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1977/23. 289-304. p.
- 1978
Beszámoló a Nógrád megyei múzeumok tevékenységéről. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 317-324. p.
A forradalmak kora Szécsényben 1918-1919. = Tanulmányok Szécsény múltjából, 1. Szécsény. 81-95. p.
Zelenei jobbágyok megmozdulása 1825-ben. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 115-141. p.
- 1979
Az 1918-1919-es forradalmak nógrádi eseményei a visszaemlékezések tükrében. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 5-24. p.

- Beszámoló a Nógrád megyei múzeumok tevékenységéről az 1978. évben. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 389-398. p.
- A húszéves Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum feladatai napjaikban. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 293-306. p.
- 1980**
- A bányászattörténeti múzeumi kutatás Nógrád megyei programja. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 357-360. p.
- Beszámoló a Nógrád megyei múzeumok tevékenységéről. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 426-433. p.
- Politikai nézetek és viták a reformkori Nógrád megyében, az 1830-as évek elején. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 5-34. p.
- 1981**
- Nógrád megyei múzeumok tevékenysége 1976-1980. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 247-257. p.
- A vármegyei közigazgatás működése az 1830-as években Nógrád megye alispánjának megítélése alapján. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 181-202. p.
- 1982**
- Nógrád megyei múzeumok tevékenysége 1981-ben. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 387-400. p.
- Kulturális tendenciák és jelenségek Salgótarjában 1944 és 1980 között. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 371-377. p.
- A Sréter család társadalmi, gazdasági szerepe a XIX. század első felében, Nógrád megyében. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 189-208. p.
- 1985**
- Salgótarján kulturális fejlődésének néhány kérdése = Nógrádi történeti évkönyv, A Magyar Történelmi Társulat Nógrád Megyei Csoportja és a Nógrádi Sándor Múzeum, Salgótarján, 153-165. p.
- 1989**
- Nógrád megye követutasításai az 1825-i országgyűlésre. = Nógrádi Történeti Évkönyv, Belitzky János emlékének tiszteletére. 117-125. p.
- 1990**
- Beata Solitudo = Boldog magány. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 157-171. p.
- A Hild-érmes város. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 196-210. p.
- 1991**
- A bányászok sztrájkja 1940-ben a pálfalvai bányakerületben. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 101-111. p.
- 1993**
- Bell Miklós és pártja Salgótarjában. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 171-184. p.
- 1994**
- Sztranyavszky, a cár. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 19-39. p.
- 1995**
- Ócsai Balogh Péter. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 11-31. p.

1996

„Mezőre táborba szállottunk”. (Adatok Nógrádból a márciusi ifjak eszmeiségéről, tetteiről).- A Tavaszi Hadjárat (1996. márc. 14. tudományos konferencia anyaga) = Hatvany Lajos Múzeumi Füzetek 13. 75-83. p.

1997

Mentalitás és Mítosz. Jelenségek és összefüggések Salgótarján 20. századi társadalmi életéből. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 11-22. p.

Polgártípus, polgármentalitás Nógrádban a XIX. század végén = A magyar polgárosodás kérdései – élet a századfordulón. (Konferencia). Balassagyarmat, 1997. május 28-30. (szerk. Kovács Anna), Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 12-28. p.

1998

Szellemiség és magatartás. Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékezete Vachot Imre: Losonci Phónix könyvében. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 119-130. p.

1999

Történelmi személyiség – irodalmi alak: Jókai Mór Rab Ráby (1879) regényének nógrádi vonatkozásai. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 19-25. p.

2000

A szabálytalan ember: gróf Forgách Simon (1669-1730) kuructábornok tanulmányos életpályájának összefoglalása. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 9-23. p.

2001

„Csöndes mosoly – józanító irónia”. – Írások a Nógrád Megyei Levéltár 1967-es hazaköltözéséről: Megjelent Schneider Miklós halálának 20. évfordulójára. Szerk. Hausel Sándor. Kiad. A Nógrád Megyei Levéltár. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 33.) 13-22. p.

2005

Horváth István publikációs tevékenysége 1969-2005. Készítette: Bódi Györgyné, K. Kis-Simon Éva, Pálmainé Molnár Marianna. In: **Értékek és konfliktusok. Salgótarján és Nógrád megye kulturális élete a hatvanas években.** Történeti tanácskozás. Salgótarján, 2004. október 25. (Szerkesztette Bagyinszki Istvánné, Szvircsek Ferenc. A tanácskozást rendezte a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet.) Salgótarján, 184-196. p.

Politikusok vitái a kultúráról az 1960-as évek elején Salgótarjánban. In: **Értékek és konfliktusok. Salgótarján és Nógrád megye kulturális élete a hatvanas években.** Történeti tanácskozás. Salgótarján, 2004. október 25. (Szerkesztette Bagyinszki Istvánné, Szvircsek Ferenc. A tanácskozást rendezte a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet.) Salgótarján, 57-61. p.

Rákosi Mátyás Salgótarjánban, 1919. In: **Honvédő város. Nógrád megye északi határainak megvédése. Tudományos emlékülés a Nógrádi Történeti Múzeumban.** Salgótarján, 2004. szeptember 23. (Szerkesztette: Bagyinszky Istvánné, Szvircsek Ferenc.) Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet. Salgótarján, 2005. 79-82. p. (Discussiones Neogradiensis 8.)

KISEBB TANULMÁNYOK, CIKKEK, RIPORTOK

1965

Az újjászületett pusztá dalnoka. Mátyás Ferenc költőről. = Palócföld, II. 154-155. p

1966

A múzeumi füzetekről. = Palócföld, I. 3. 94-95. p

1967

A KMP salgótarjáni szervezetének megalakulása. Évfordulóra emlékezünk.= Nógrád, XXIII. dec. 23. 4. p.

1968

Nagy Iván verses naplója. = Palócföld, II. 1. 105-106. p.

Nógrád megye az őszirózsás forradalom idején. = Palócföld, II. 4. 36-46. p.

A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság Nógrád megyei történetéhez. = Palócföld, II. 78-88. p.

1969

„Célunk a haza megmentése”. = Nógrád, XXV. dec. 2. 3. p.

Nógrád megye felszabadulásának krónikája. = Palócföld, III. 72-73. p.

A Tanácsköztársaság Nógrád megyei szerveinek megalakulása. = Palócföld, III. 1. 37-44. p.

Nógrád megye 1918-1919. Ellenforradalmi törekvések és csoportosulások. = Nógrád, XXV. febr. 23. 7. p.

1970

Egy nemzedék a történelem alakításában. = Palócföld, V. 1. 38-39. p.

Lehetőségek és korlátok. = Nógrádi Szemle, II. 61-64. p.

Őszi tárlat a Kohász Művelődési Központban. = Palócföld, V. 4. 113-114. p.

Útközben. A közművelődés feladatai Salgótarjában. = Palócföld, V. 3. 33-38. p.

1973

Megyénk közművelődése. = Nógrád, XXIX. máj. 6. 5. p.

Szocialista forradalmunk évfordulóján. = Nógrád, XXIX. márc. 21. 1. p.

Város, értelmiség, kultúra. = Palócföld, VII. 1. 3-6. p.- Herold László, Muzsay József, Venezs Ernő hozzászólásával.

1974

Két év mérlegen. = Nógrád, XXX. okt. 13. 3. p.

1975

Együtt a lakossággal a szocialista Nógrád megyéért. = Nógrád, XXI. febr. 25. 7. p.

1978

A munkásmozgalom - történeti muzeológia. Tapasztalatok a salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeumban. = Nógrád, XXXIV. ápr. 30. 4. p.

Új múzeum épül Salgótarjában. = Magyar Munkásmozgalmi Múzeumi Közlemények 2. 23-30. p.

1979

Forradalomtól forradalomig, 1918-1919 fordulója Salgótarjában. = Élet és Tudomány, XXXIV. jan. 5. 6-7. p.

Karancslejtős, 1944. (Társszerző: Kriskó Lajosné) = Nógrádi Szemle, X. 1. 82-85. p.

Történelmi kutatás és történelmi publikáció. = Palócföld, XIII. 4. 21-22. p.

Új múzeum épül Salgótarjában. = Múzeumi Közlemények, 1978-1979. 68-73. p.

1980

- Madách ünnepség Salgótarjában. = Nógrád, XXXVI. jan. 24. 1. p.
A múzeumok és a közönség szorosabb kapcsolatáért. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád, XXXVI. szept. 27. 8. p.
Tények, tervek, várakozások - beszélgetés Dr. Horváth Istvánnal, a Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatóságának vezetőjével. (Riporter: Kassai-Végh Miklós) = Palócföld. 6. 12. p.
Tudományos élet vidéken. = Palócföld, XV. 2. 12. 21. p.
Történet-sz-muzeológusok tanácskozása Salgótarjában. = Múzeumi Mozaik, III. 7. 1-3. p.

1982

- Adalékok Kossuth és Nógrád megye kapcsolatához. = Nógrád, XXXVIII, jún. 12. 8. p.
Az élethez igazodó közművelődés. (Riporter: Sulyok László) = Nógrád, XXXVIII. dec. 24. 9 p.
Korszerű felfogású nemzedékért. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád, aug. 28. 7. p.
Párt- és osztályszövetség alakulása Balassagyarmaton a polgári demokratikus forradalom első szakaszában. 1918. november-1919. január = Balassagyarmati Honismereti Híradó, 1-2. 6-16. p.
Salgótarján város 60 éves. = Múzeumi Mozaik, IV. 8. 1-3. p.
Tarján monográfusa volt. Szabó Béla. = Nógrád, XXXVIII. febr. 27. 8. p.
Történelmi portrék - félközelről. = Palócföld, XVI. 5. 10-12. p.

1983

- Nemzeti önismeret 1945 utáni történelmünkben. = Nógrád, XXXIX. dec. 24. 9. p.
Sztéer János. = Balassagyarmati Honismereti Híradó. Madách-émlékszám, 52-59. p.

1984

- Gazdaság és művelődés. = Nógrádi Szemle, XV. 1. 84-87. p.
A kulturális élet esélyei kistelepüléseinken. = Nógrádi Szemle, XV. 1. 84-87. p.
Kulturális jelenségek és tendenciák Nógrád megyében, a 70-es években. = Nógrádi Művelődés, 2. 44-51. p.

1985

- Múltunkat megismerni, közösségben gondolkodni. (Riporter: Sulyok László) = Nógrád, XLI. ápr. 4. 11. p.
Pedagógusok, népművelők. = Nógrádi Fórum. 68-74. p.
Változások a folytonosság jegyében. (Riporter: Veszprémi Erzsébet) = Nógrád, XLI. szept. 7. 7. p.

1986

- Jelenünk, jövőnk alapja a korszerű iskola. = Nógrád, XLII. júl. 1. 4. p.
A karavánnak pedig előre kell haladnia. = Palócföld, XX. 2. 34-37. p.
A nógrádi változat: Lehet-e elsődleges a Közművelődés ügye? (Riporter: Horváth Judit) = Magyar Hírlap, 19. nov. 28. 4. p.
Társadalmi igény és lehetőség a tette. Beszélgetés dr. Horváth Istvánnal a Magyar Történelmi Társulat megyei csoportjának munkájáról. (Riporter: Sulyok László) = Nógrád, XLII. május 24. 7. p.
Új tanév - új feladatok. Az oktatási törvény bevezetésének követelményeiről. (Riporter: Sulyok László) = Nógrád, XLII. aug. 30. 7. p.

1987

Más szemlélettel mindenütt és minden szinten. (Riporter: Sulyok László) = Nógrád, XLIII. jan. 10. 7. p

A megyei művelődés irányítás lehetőségei a nemzetiségi művelődés komplex támogatásában. = Nógrádi Szemle, XVIII. 1. 32-36. p.

1988

Jobban akarunk szolgálni és hatni. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád, XLIV. ápr. 2. 7. p.

Kultúra és társadalom napjainkban. Beszélgetés Devcsics Miklóssal, a Nógrád Megyei Tanács elnökével. (Laczkó Pál közreműködésével) = Palócföld, XXII. 4. 23-27. p.

Mezsgyén állva. Könyvismertetés Németh János tollából. = Nógrád, XLIV. jún. 11. 5. p.

Minőségileg más mozgástérre van szükség. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád, XLIV. okt. 15. 3. p.

Múzeumi tudományos kutatások Nógrádban. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád, XLIV. dec. 12. 2. p.

Műveltség és magatartás. Tanulmány = Palócföld, XXII. 3. 32-39. p.

A Polgári Demokratikus Forradalom és a Tanácsköztársaság Nógrád megyei történetéhez. Eseménynaptár. = Múzeumi Mozaik, 1. 23-32. p.

Tények és tanulságok. A KMP salgótarjáni szervezetének megalakulása. 1918. december 26. = Nógrádi Szemle, XIX. 4. 58-62. p.

1989

Ceruzavonások Teleki László politikai arcképéhez = Múzeumi Mozaik, 1. 38-45. p.

Kultúrpolitikai botrány készül. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád, XLV. nov. 3. 4. p. (Ld. még: uo. nov. 4. 2. p., nov. 7. 4. p.)

Múzeumok a változó világban. A tudományos és közművelődési munkáról (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád, XLV. febr. 13. 3. p.

Néhány szó a szegénységről, a gazdagságról. = Palócföld, XXIII. 3. 29-32. p.

Nyílt levélváltás. Véleménycsere egy tárca ürügyén. Kedves T. Pataki László. = Nógrád, XLV. febr. 17. 4. p.

Salgótarján történetének letragikusabb napja: 1956. december 8. (Társszerző: Bandúr Károly) = Nógrád, XLV. ápr. 15. 5. p.

Salgótarjáni Krónika. 1956. október – 1956. december. = Palócföld, XXIII. 5. 45-57. p.

A tények tiszteletéről. = Nógrád, XLV. nov. 7. 4. p.

Válasz a múzeumtól. = Gyarmati Napló, I. dec. 1. 2. p.

1990

Elfelejtett zászlóalj? Avagy van esélyünk történelmünk tisztázására. Frontnapló a múzeumhoz. = Nógrád, XLVI. márc. 24. 4. p.

Főhajtás. = Tarjáni Tükör, II. dec. 6. 3. p.

A helytörténet historiográfiájának áttekintése. = Múzeumi Mozaik, 1. 15-20. p.

Hogyan lett megyeszékhely Salgótarján? (1.), Megyeszékhely változások = Új Nógrád. I. dec. 11. 4. p.

Hogyan lett megyeszékhely Salgótarján? (2.), Megígértett = Új Nógrád I. dec. 12. 4. p.

Hogyan lett megyeszékhely Salgótarján? (3.), A megyei tanács Salgótarjánban = Új Nógrád I. dec. 13. 4. p.

- Holocaust: Salgótarján 1944, 1. Előítélet nélkül az okokról. = Új Nógrád I. jún. 30. 5. p.
- Holocaust: Salgótarján 1944, 2. A gettó. = Új Nógrád I. júl. 2. 3. p.
- Holocaust: Salgótarján 1944, 3. A megosztott város. = Új Nógrád, I. júl. 3. 4. p.
- Holocaust: Salgótarján 1944, 4. A halálvonat elindult. = Új Nógrád, I. júl. 4. 5. p.
- Holt legendák nyomában (1.), Rákosi, a frontharcos. = Új Nógrád, I. ápr. 24. 5. p.
- Holt legendák nyomában (2.), "Sasfiók a fellegvárban". = Új Nógrád, I. ápr. 25. 5. p.
- Holt legendák nyomában (3.), Végül Balassagyarmatot is belekeverték. = Új Nógrád, I. ápr. 26. 5. p.
- Holt legendák történelme – Rákosi Mátyás és Salgótarján. = Múzeumi Mozaik, 2. 20-35. p.
- Ködoszlatók 1. – Kik voltak az ellenállók? = Új Nógrád, I. máj. 19. 3. p.
- Ködoszlatók 2.- A szovjet elvtársak elmaradt engedélye. = Új Nógrád, I. máj. 21. 3. p.
- Ködoszlatók 3. A partizáncsapatok magányossága. = Új Nógrád, I. máj. 22. 4. p.
- Ködoszlatók 4. Szétszaladt partizánok. = Új Nógrád, I. máj. 23. 3. p.
- Nógrádi Történeti Múzeum Salgótarjánban. Csökkenőben Nógrádi Sándor kultusza. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád, XLVI. jan. 6. 7. p.
- Százöt éve született Salgótarján első polgármestere. = Új Nógrád, I. júl. 24. 4. p.
- 1991**
- Egy élet a szlovák-magyar együttélés szolgálatában. = Új Nógrád, II. jún. 29. 6. p.
- Emlékező sorok Széchenyi István születésének 200.évfordulójára. = Új Nógrád, II. 1. „Alap nélkül tartósan nem állhat semmi”. - szept. 18. 4. p.
2. Tallózás Széchenyi gondolatai közt.- szept. 19. 4. p.
3. Széchenyi és Nógrád.- szept. 20. 4. p.
- Hercz Sándor. A szlovák-magyar kapcsolatok történetéhez. = Palócföld, XXV. 1. 79-85. p.
- A kultúra emlékezete. (Riporter:Zsély András, Mészáros Zsolt) = Új Nógrád. II. szept. 7. 5, 7. p.
- Május elseje a történelemben. = Új Nógrád, II. ápr. 30. 6. p.
- A művelődés reményei 1991. = Hírmondó (A Balassi Bálint Megyei Könyvtár Lapja), II. 1. p.
- Salgótarján a településfejlődés sodrában. = Palócföld, XXV. p. 477-483. p.
- Szellemiség és gyakorlat. = Múzeumi Mozaik, 1. 28-33. p.
- 1992**
- A 23. Losonci gyalogezred a Donnál I.. Megérkezés a frontra az első vonalba. = Új Nógrád, II., jan. 16. 4. p.
- A 23. Losonci gyalogezred a Donnál II. Borzalmas csaták, jelentős vérvesztések. = Új Nógrád, II. jan. 17. 4. p.
- A 23. Losonci gyalogezred a Donnál III. Az utókor feladata a differenciált ítékezés. = Új Nógrád, II. jan. 18. 4. p.
- Adatok a várossá válás körülményeihez. = Új Nógrád, III. jan. 25. 6. p.
- Hatvan éve történt: országos párt született. Politikátörténeti különlegesség Salgótarjánban. = Nógrád Megyei Hírlap, III. aug. 22. 5. p.
- Az ipari modernizáció kihívásai, a társadalom konfliktusai Salgótarjánban az elmúlt 100 esztendőben. = Palócföld, XXVI. 5. 487-494. p.
- Kossuth és Nógrád kapcsolata. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, III. máj. 15. 4. p.

Mire elég a múzeumok idei költségvetése. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, III. máj. 15. 4. p.

Politikai szerveződések, Bell- féle párt. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, III. dec. 5. 7. p.

„A tükörcserepekből a mi arcunk néz vissza”. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, III. jún. 6. 4. p.

1993

Bell-párt. = Palócföld, XXVII. 1. 44-50. p.

Gazdát cserélt a salgótarjáni bányamúzeum. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, IV. jún. 25. 3. p.

Különleges emlék került a Nógrádi Történeti Múzeumba. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, IV. nov. 13. 7. p.

Múzeumok bezárására is sor kerülhet a megyénkben. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, IV. febr. 2. 1,3. p.

A nógrádiak története a Donnál (1942-1943). = Nógrád Megyei Hírlap, IV. febr. 4. 6. p.

1994

Bizonytalanságban nehéz szervezni. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, V. márc. 26. 7. p.

Harmincöt éve: Tanú a Nógrádi Történeti Múzeum. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, V. máj. 14. 5. p.

Határmenti konfliktusok. = Nógrád Megyei Hírlap, V. okt. 29. 6. p.

Holocaust – idő. A vészorszak Salgótarjában. = Nógrád Megyei Hírlap, V. jún. 18. 9. p.

Nyolcvan esztendeje tört ki az első világháború. (Üveggyári munkás visszaemlékezése ifjúkori katonáskodásra és orosz fogságba esésének története) = Nógrád Megyei Hírlap, V. júl. 23. 8. p.

Salgótarjáni krónika. (1956. október – 1956. december) = Nógrádi Krónika, I. dec. 8. 7. p.

Sem a hangját, sem a helyét nem találja az értelmiség Nógrádban. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, V. febr. 19. 7. p.

Száz közül nyolc tarjáni maradt életben. (Berkovics Izidor visszaemlékezése a földi pokolra). = Nógrád Megyei Hírlap, V. jún. 18. 9. p.

A szlovák nemzetiségi politika érvényesülése Nógrád vármegye vezetésében a két világháború között. = Palócföld, XXVIII. 6. 591-595. p.

Zsidósors Salgótarjában = Lámpás, II.

1. A két testvér. márc. 31. 8. p.

2. Holocaust: Salgótarján. 1944.- ápr. 7. 8. p.

3. Holocaust: Salgótarján. 1944.- ápr. 14. 8. p.

1995

Adalékok a balassagyarmati zászlóalj történetéhez. = Nógrádi Krónika, II. jan. 12. 5. p.

Bányász élet politika nélkül. = Nógrád Megyei Hírlap, VI. dec. 5. 2. p.

Egy pragmatikus utópista, reformer Salgótarjában = Tanulmányok és közlemények, Debrecen-Szolnok, 1995. 197-207. p

Eszmeiség és bitó. = Nógrádi Krónika, II. jún. 2. 6. p.

Eszmék és mentalitások Nógrádban a XIX. század közepétől a XX. század közepéig. = Palócföld, XXIX. 2. 128-139. p.

Magyar áldozatok a Don-kanyarnál. = Nógrád Megyei Hírlap, VI. ápr. 29. 6. p.

A múltba tekintő előrelátás. = Nógrádi Krónika, II. jan. 7.- Ld. még: Magyar Hírlap, XXVIII. jan.28. 6 p.- Mai Nap. VI. jan. 9. 5. p.

Negyvenezer fotónegatív a salgótarjáni múzeumnak. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, V. márc. 4. 5. p.

Politikatörténet Nógrádban. = Nógrádi Krónika, VI. szept. 8. 2. p.

Pro Urbe-díjat kapott Förster Kálmán= Nógrád Megyei Hírlap, VI. dec. 21. Tarjáni Magazin c. mell. 3. p.

1996

100 éve már... Bevezető a nógrádi millecentenáriumi konferenciához. = Nógrád Megyei Hírlap, VII. nov. 12. Tarjáni Magazin c. mell. 7. p.

Akartuk Európát, csak a bukszáunkkal volt baj. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, VII. jan. 20. Palóc világ c. mell. 5. p.- Ld. még: Nógrád Megyei Hírlap, VII. febr. 3. Palóc világ c. mell. 5. p.

Bátorság és vakság. (Céhes kiállítás). = Nógrádi Krónika, III. szept. 27. 6. p.

Ki a polgár és miért kell róla beszélni? (Salgótarjáni Polgári Kör alakulása). = Nógrád Megyei Hírlap, VII. ápr. 16. 2. p.

Ki is volt Sztranyavszky Sándor: képviselő, miniszter, díszpolgár? = Nógrád Megyei Hírlap, VII. márc. 27. Tarjáni Magazin c. mell. 4-5. p.

Múzeumi sanyarúság – Csak a közönség meg ne tudja. (Riporter: Tóth Elemér) = Nógrád Megyei Hírlap, VII. márc. 2. Palóc Világ c. mell. 2. p.

A múzeumok a történeti kutatás műhelyei. = Nógrádi Krónika, III. ápr. 5. 6. p.

Nagy Iván márciusi napjai – Pozsonyban, Gyarmaton és Pesten / Nógrádiak az 1848-as márciusi forradalomban. – előadás részlet/ = Nógrád Megyei Hírlap, VII. márc. 15. 7. p.

Népeket összeolvasztó nagy-nagy kohó. = Nógrádi Krónika, II. máj. 17. p.

Nógrád vezetése nem örült 1848. március 15-én. = Nógrádi Krónika, III. márc. 14. 8. p.

1997

Gyökereink. = Salgótarjáni lapok I. 1997. 1. 1. p.

A jelzők között élő város. = Palócföld, XXXI. 3. 75 éves Salgótarján – különszám. 291-295. p.

Jövők is a múltban gyökeredzik. /Múzeumok a változások sodrában/. = Nógrád Megyei Krónika, II. máj. 29. 3. p.

Nógrád megyetörténelme. = Nógrád Megye Kézikönyve, CEBA, 1997. Magyarország Megyei Kézikönyvei 12. 29-52. p.

A polgári kör és a városi önkormányzat. = Salgótarjáni Lapok, I. 2. p.

A Gagarin Általános Iskola évkönyve, szerk. Bratinkáné Magyar Éva, Horváthné Győri Magdolna, Horváth István. Gagarin Általános Iskola, Salgótarján, 75. p.

1998

Halovány káprázat – Vázlat Nógrád megye politikai történetéről az 1988-1990-es évekből. = Nógrád Megyei Hírlap, IX. aug. 19. 7. p.

Három kérdés a nyolcvan éve kitört őszirózsás forradalomról. = Nógrád Megyei Hírlap, IX. okt. 31. 7. p.

Köszöntés – R. Várkonyi Ágnes 70 éves – Nógrádi Történeti Múzeum. = Múzeumi Hírlevél, 4. ápr. 102. p.

Miért volt jelentős év 1928 Salgótarján történetében? Köszöntés c. tanulmánykötet, (R. Várkonyi Ágnes születésnapjára). Nógrádi Történeti Múzeum. Salgótarján, 10-12. p.

Nem bűn a tudás fájáról gyümölcsöt szedni. = Nógrád Megyei Hírlap, IX. nov. 3. 2. p.

Salgótarján az ezredfordulón. = Salgótarjáni Lapok, II. ápr. 1. 1-3. p.

Szabadon és felelősen. Egy csipetnyi történelem. = Salgótarjáni Lapok, II. 2. p.

Tudás és cselekvés /Történelmi ajánlások területfejlesztőknek és más érdeklődőknek az 1848-1998 közötti évekből/. = Nógrád Megyei Hírlap, IX. márc. 13. 4. p.

1999

Áhítattal? Vádaskodva? Reálisan? Lehetséges viszonyulások a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez. = Nógrád Megyei Hírlap, X. márc. 20. 9. p.

Együtt a városért – együtt Salgótarjánért. = Salgótarjáni Lapok, III. 2. 5. p.

Forrongó mindennapok. = Nógrád Megyei Hírlap, X.

1. Vázlat Nógrád megye politikai történetéről 1991-1994.- máj. 7. 7. p.

2. Vázlat Nógrád megye politikai történetéről 1991-1994.- máj. 8. 9. p.

Kincsek a történelem ismerettengeréből. Belitzky János történész levéltáros emlékére. = Nógrád Megyei Hírlap, X. okt. 25. 2. p.

Közönséges penész nemes festményeken. (Riporter: Benkó Mihály) = Nógrád Megyei Hírlap, X. ápr. 12. 1,3. p.

Központi pénzkeret segítené a fejlődést – A nógrádi és a szlovákiai múzeumok együttműködéséről. = Nógrád Megyei Hírlap, X. aug. 4. Szlovák Magazin c. mell. 9. p.

Máért és holnapért. = Salgótarjáni Lapok, III. 1. p.

Nem fogadja el a visszahívást. Horváth István nyílt levele. = Nógrád Megyei Hírlap, X. dec. 28. 3. p. -Ld. még Uo. dec. 24. 1,3. p.

A Salgótarjáni Polgári Kör története 1906-1910. = Nógrád Megyei Hírlap, X. szept. 4. 2. p.

Tíz évvel a rendszerváltás után. R riportok Nógrád megyében jól ismert személyiségekkel. = Nógrád Megyei Hírlap, X okt. 22. 7. p.

2000

Élet és kultúra. = Salgótarjáni Lapok, IV. 2. 1. p.

Ezredévi gondolatok. = Nógrád Megyei Hírlap, XI. dec. 30. 9. p.

Kérdésekkel is építsük tovább Salgótarján. = Salgótarjáni Lapok, IV. 1. p.

Mának szóló szavak az író emléktáblája előtt. = Nógrád Megyei Hírlap, XI. aug. 19. 11. p.

Mi lett volna ha... = Nógrád Megyei Hírlap, XI. szept. 30. 7. p.

Műtárgyak ajándékba. = Nógrád Megyei Hírlap, XI. febr. 25. 4. p.

Nógrád huszadik század. = Nógrád Megyei Hírlap, XI. ápr. 29. 7. p.

„Percemberek dáridója” ellen életminőséget. Horváth István: Forrongó XX. század Nógrádban c. kötetének bemutatója. = Nógrád Megyei Hírlap, XI. jan. 20. 1. p.

Horváth István: Forrongó XX század. (kiadvány-ismertető) = Múzeumi Hírlevél, XXI. márc. 94. p.

2001

- Kerekes László plakátjai és „egyebei”. = Nógrád Megyei Hírlap, XII. ápr. 7. 7. p.
Öt év a Salgótarjáni Polgári Kör életében. = Nógrád Megyei Hírlap, XII. ápr. 9. 1,3. p.
Ötéves a Salgótarjáni Polgári Kör. = Nógrád Megyei Hírlap, XII. aug. 25. 2. p.
A Salgótarjáni Polgári Kör ötéves történetének áttekintése. = Salgótarjáni Lapok, V. 1,3. p.
Szellemiség és cselekvés. = Salgótarjáni Lapok, V. 2. p
Szellemiség és szépség. = Nógrád Megyei Hírlap, XII. máj. 12. 7. p.

2002

- Amiért és akiért a harang szól. (Riporter: Baráthi Ottó) = Nógrád Megyei Hírlap, XIII. nov. 4. 2. p.
Hírünk és jövőnk. = Salgótarjáni Lapok, VI. 2. 1. p.
Idő van! = Salgótarjáni Lapok. VI. 1. p.
Karrier az újkori történelemben - nógrádi példák alapján. = Palócföld, XLVIII. Salgótarjáni különszám 391-397. p.
Miért koszorúzunk? Tények és kérdések Madách Imre szobra előtt. = Nógrád Megyei Hírlap, XIII. jan. 26. 5. p.

2003

- Egy hol labanc, hol kuruc katona története. = Palócföld, XLIX. Rákóczi különszám 557-566. p.
Élhetőbb várost akarunk, közös munkával. = Nógrád Megyei Hírlap, XIV. nov. 6. 5. p.
Hátsó udvar, cselédszoba. = Salgótarjáni Lapok, VII. 2. 1-2. p.
Hogy van, mit csinál? (Riporter: s. n.) = Szuperinfó, XIV. szept. 26. 4. p.

2004

- Arany érdemkereszt egy élet munkájáért. (Riporter: Hegedűs Erzsébet) = Nógrád Megyei Hírlap, XV. ápr. 6. 2. p.
Európa változásai. = Salgótarjáni Lapok, VIII. 1. 1-2. p.
Gondosabban bánjunk a történelmi adatokkal! = Nógrád Megyei Hírlap, XV. márc. 4. 4. p.
„Időszakos elismerés, de kötelez is.” Nógrád Megye Közgyűlése díszpolgári címet adományozott dr. Horváth Istvánnak, a Nógrádi Történeti Múzeum nyugalmazott igazgatójának. (Riporter: Hegedűs Erzsébet), = Nógrád Megyei Hírlap, XV. dec. 2. 4. p.- Ld. még = Nógrád Megyei Hírlap. XV. okt. 22. 3. p.
Nagy Iván verses naplója. (Másodközlés 1968) = Palócföld, L. 4. 517-519. p.
Négy évtized szolgálatában. (Riporter: Baráthi Ottó) = Palócföld, L. 5. 555-565. p.
Ld. még: Salgótarjáni Lapok. IX. 2005. 1. 6-10. p.

2005

- Csongrády Béla: „A bazaltban nőtt erdők népe”. Horváth István és Praznovszky Mihály könyvbemutatója. = Nógrád Megyei Hírlap, XVI. jan. 29. 4. p. -Ld. még: Mi Északon. III. jan. 21. 4. p.- Nógrád Megyei Hírlap. XVI. jan. 22. 1-2. p.

2005. április 17-én 66. életében elhunyt dr. Horváth István.

2005

„Ez hát az út vége”. = Nógrád Megyei Hírlap, XVI. ápr. 19. 2. p.

Bocsi Sándor: **Néhány pillanat egy negyedszázadból. Dr. Horváth Istvánra emlékezve.** = Salgótarjáni Lapok, IX. 1. 6-10. p.

Csongrády Béla: „S homlokomra kiülnek a csillagok”. = Nógrád Megyei Hírlap, XVI. ápr. 23. 4. p.- ld még: Salgótarjáni Lapok, IX. 1. 11-12. p.

Horváth István emlékezete. = Palócföld, XI. 605-608. p.

Korill Ferenc: „Csak az hal meg, akit elfelednek...” = Salgótarjáni Lapok, IX. 1. 1,3. p.

Praznovszky Mihály: **Életműved tiszta, befejezett!** = Salgótarjáni Lapok, IX. 1. 1-2. p.

Praznovszky Mihály: **Az ember, aki a történelemről kívánt szólni. Horváth István. (1939-2005).** In: *Értékek és konfliktusok. Salgótarján és Nógrád megye kulturális élete a hatvanas években. Történeti tanácskozás. Salgótarján, 2004. október 25.* (Szerkesztette Bagyinszki Istvánné, Szvircsak Ferenc. A tanácskozást rendezte a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet.) Salgótarján, 158-169. p.

2009

Csongrády Béla: **70 éves lenne dr. Horváth István.** = Nógrád Megyei Hírlap, XX. október 14. 3. p.

2015

Baráthi Ottó: **Dr. Horváth István (1939-2005) emlékére.** = Honismeret 43. 5. 71-73. p.

Baráthi Ottó: **A kultúra embere. Horváth István könyvtáros, muzeológus, helytörténész.** = Palócföld, LXI. 5. 94-95. p.

Csongrády Béla: **Egy történész emlékére. Dr. Horváth István, a Nógrád megyei közélet egyik meghatározó személyisége tíz éve hunyt el, 2005. április 17-én.** = Nógrád Megyei Hírlap, - XXVI. ápr. 17. 4. p.:

2019

Baráthi Ottó: **Palócföld – panoráma. Emlékezés a lap egykori első embereire.** = Palócföld, LXV. 1. 3-17. p.

DR. HORVÁTH ISTVÁN A PALÓCFÖLD ÉLÉN AZ 1980-AS ÉVEKBEN

CSONGRÁDY BÉLA
Közíró, Salgótarján

A cím kettős értelmű, mert egyrészt azt jelzi, hogy Horváth István, mint a megyei kulturális irányítás egyik vezetője, már az 1980-as évek elejétől kezdve az akkoriban még működő szerkesztőbizottság elnökeként jelentős szerepet játszott a Palócföld életében, tevékenységében. (Arról nem is beszélve, hogy szerzőként már régen s mondhatni rendszeresen megjelent a lapban, könyvtárosi mivoltában is szorosán kötődött hozzá.)

Az elnöki funkcióban először az 1983/1-es számban tűnt fel a neve. (A korábbi lapszámokban nem találni nyomát, hogy létezett a lap körül, mellett szerkesztőbizottság. Létrejöttének okát csak találgatni lehet: a társadalmisítás, a kontaktuskeresés igénye és az ellenőrizhetőség, a felelősség-megosztás szándéka bizonyára szerepet játszott benne.) Egyébiránt ez a szám volt a 160 éve született Madách Imre - 100 éve mutatták be Az ember tragédiáját - alcímekkel megjelent úgynevezett kettős jubileumi kiadvány - mások mellett - Kerényi Ferenc, Praznovszky Mihály, Sótér István, Szabó Károly - írásaival. A Horváth István vezette szerkesztőbizottságban a következők kaptak helyet: Csík Pál, Fancsik János, Molnár Pál, Németh János, Radácsi László, Szabó Károly, Tamáskovits Nándor és Tóth Elemér. A szerkesztőséget főszerkesztőként ekkor még Végh Miklós jegyezte, tagjai voltak:

Bacsó Piroska (cikk, tanulmány), Kelemen Gábor (riport, szociográfia), Kojnok Nándor (szépirodalom), Praznovszky Mihály (hagyomány), Czinke Ferenc (művészet), Pál József (szerkesztő, körkép). A főszerkesztő személyében az 1984/1-es számmal következett be változás, amennyiben Baranyi Ferenc vette át ez a tisztelet. A 2-es számtól a fentiekben annyi változás volt, hogy Pál József a szerkesztői titulusa, feladata mellett a körkép helyett a kritika szerepelt. Az 1985/1-es számban a Horváth István által vezetett szerkesztőbizottságban két változás történt, amennyiben Molnár Pál helyére Füzesi István került, Radácsi László nevének eltüntével pedig nyolcra csökkent a hététagúra csökkent a grémium. Az 1985/4-es számtól nem volt tagja a szerkesztőségnek Kelemen Gábor, az 1986/2-es számtól viszont Praznovszky Mihály sem, minthogy Baranyi Ferencet követően ekkor lett először főszerkesztő. Az ő szerkesztőségi helyére Kovács Anna ke-

rült. Az 1986/5-ös számtól kimaradt a szerkesztőségből Kojnok Nándor, helyére Tóth Elemér került, őt viszont a szerkesztőbizottságban az 1987/1-es számban Vincze János váltotta, Szabó Károly helyére pedig Kapros Márta került. Azt, hogy ezekben a személyi változásokban konkrétan milyen szerepe volt Horváth Istvánnak, nem lehet tudni, de még kikövetkeztetni sem. Az viszont biztonsággal kijelenthető, hogy mint szerkesztőbizottsági elnöknek minden esetben kikérték és figyelembe vették a véleményét.

Témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségű az 1988-as esztendő, ugyanis az 1. számban kettős minőségben jelent meg Horváth István neve. Egyrészt maradt a szerkesztőbizottság elnöke, másrészt felelős szerkesztőként váltotta Praznovszky Mihályt. A 2. számban azonban már „csak” főszerkesztőként volt feltüntetve, a bizottság élére viszont Kapás József került mint kiadó, a megyei tanács művelődési osztálya képviselőjeként. Horváth István főszerkesztői minőségében az 1989/3-as számig dolgozott a lapnál, a 4. számtól Pál József lépett a helyére. Az 1989/1-es számtól – érdekes módon – kimaradt a szerkesztőségből Czinke Ferenc, s így a szerkesztőségnek csak három tagja volt Bacskó Piroska, Kovács Anna és Pál József személyében. Sőt, Pál József időszakától – azaz 1989 közepétől – már nem is működött szerkesztőbizottság, a szerkesztőség viszont kibővült a következőkre: Bacskó Piroska, Csemniczky Zoltán, Kovács Anna, Kovács Éva, Kőrössi P. József, Németh J. István és Zsibói Béla. Utóbbi a főszerkesztő-helyettesi új funkciót is betöltötte.

Visszatérve Horváth Istvánra, hangsúlyozni kell: abban, hogy Ő főszerkesztő lett – és volt másfél éven át – konkrét szerepet játszott Praznovszky Mihály 1987-es távozása (a laptól, a megyei múzeumok éléről és egyáltalán a megyéből), de a rendszerváltás előtti közvetlen időszak társadalmi, gazdasági változásai, mondhatni kihívásai is mintegy predestinálták, hogy egy ilyen határozott karakterű ember részt vegyen a folyóirat – amely akkoriban nem véletlenül viselte címlapján a művelődéspolitikai, majd az 1986/1-es számtól a társadalompolitikai jelzőt az irodalmi és művészeti előtt, ha úgy tetszik mellett – szerkesztésének irányításában.

Mint minden főszerkesztő esetében, Horváth István személyisége, karaktere, világszemlélete is visszatükröződött a lapban, bár kétséggkívül kevés időt töltött e székben. Egyébiránt a Palócföldben nem írt főszerkesztői beköszöntőt, ajánlást, programot, valószínűleg azért sem, mert – lásd a fentieket – a korábbiakban is markánsan jelen volt a folyóirat életében, immár történetében. Ugyanakkor a megyei napilapban kifejtette a lappal kapcsolatos, az 1980-as évek elejéig visszatekintő gondolatait. Mint Baráthi Ottó 2008-ban megjelent 50 év a Palócföld életéből című könyvében is kiemelte: az új főszerkesztő elismerően nyilatkozott arról, hogy a folyóirat nyitottabb, szűkebb és tágabb világunkra kitekintőbbé vált. Azt hangsúlyozta, hogy az írásoknak mindenekelőtt a változó valóságról kell szólniuk, tükröznie kell a mindennapokban megjelenő eredményeket éppúgy, mint a feszültségeket, az itt élő emberek gondjait, mivel hogy így lehet az olvasókhöz is közelebb jutni.

E koncepciónak megfelelően képviselte, a továbbiakban is megőrizte, alkalmasint erősítette az élet-, illetve emberközeli tendenciákat, a közéleti jelleget. Ugyanakkor új törekvések is kapcsolhatók a nevéhez, illetve a Pál Józseffel – akitől közismerten több tekintetben is eltérő véleménye volt – folytatott szoros és eredményes munkakapcsolatához. Szerkesztői elveik természetesen túlmutatnak a folyóiraton, és bizonyos értelemben az átmeneti korszak megyei kulturális életének néhány általános jellemzőjét is érzékeltetik. Azt a szellemi légkört, amelyben értelemszerűen még jelen volt az évtizedeken át uralkodó világszemlélet, ideológia, de már fel-feltűntek az oldódás

jelei is. Az előbbire példa a Devcsics Miklóssal, a megyei tanács elnökével folytatott beszélgetés, a kultúra és társadalom viszonyát boncolgató interjú éppen Horváth István és Laczkó Pál (aki nem volt más, mint Pál József) tollából. Részben ide sorolhatók a Tanácsköztársaság nyolcvanadik évfordulójáról megemlékező írások is. Gosztonyi Péter A Magyar Kommunista Párt útja 1918-1945 című opusát a témája is minősíti. Az új irányba mutatott viszont Brunda Gusztáv Az egyesületek mint a nyilvánosság csírái című, Eötvös József tanításaira is alapozó tanulmánya, Bálint B. András Exodus című riportja a márianosztrai zárándokltról, Ferdinándy György Magyar írók Párizsban című esszéje, Köteles Pál hasonló témájú Magyar világ Amerikában című dolgozata, vagy R. Süle Andrea Tanulmányok Erdély történetéről című írása. S ezek tényleg csak kiragadott, esetleges példák, hiszen a közlemények döntő többsége kategorikusan egyik csoportba sem volt sorolható, annál is inkább, mert a szerkesztők felfogásában, tevékenységében is elsősorban annak az egyszerűnek nem nevezhető átmeneti időszaknak a sajátosságai tükröződnek, amelyben az általuk közölt publikációk születtek.

Horváth István főszerkesztősége idejében nagyjában-egészében megmaradt a lap – jobbára az elődök által kialakított – alapszerkezete s valamennyire még a rovatrendje is, például a Valóságunk, a Műhely, a Hagyomány, az Ablak, a Szomszédság, a Múterem vagy a Mérlegen. Ez utóbbi főként recenziókat tartalmazott. Egy-egy számot – mint általában korábban is – szépirodalmi alkotások – főként versek, kisprózák – vezettek be többségében megyén kívüli, sőt határainkon túli jeles szerzőktől. A Valóságunk rovat egyik emlékezetes sorozata volt az 1988/2. számától kibontakozott nagyívű vita a munkaügyi művelődés lehetőségeiről, amelynek alaphangját a Marschall Miklós-Nyilas György szerzőpáros adta meg. A helytörténet egyik szívügye volt Horváth Istvánnak, már csak azért is, mert Ő maga is intenzíven, eredményesen művelte. A Hagyomány rovat őrizte a Madách-kultuszhoz, a megye irodalmi tradícióihoz kapcsolódó értékeket, – nem kis mértékben – a Nógrádhoz kapcsolódó kutatók, szerzők – jelesül Kerényi Ferenc – közreműködése révén. A lap továbbra is fontosnak tartotta a Madách-irodalmi pályázat meghirdetését, sőt a Magyar Írók Szövetségével és Salgótarján Város Tanácsával a Gerelyes Endre-pályázatot is folytatta. A képzőművészet Nógrád megyét és Salgótarjánt jó értelemben minősítő dominanciája is tetten érhető volt ezekben a Horváth István főszerkesztette számokban is: mind az alkotók – Czinke Ferenc, Földi Péter, Iványi Ödön és mások jelenlétén keresztül, mind az egyes számok borítóin, illetve a belső illusztrációkban.

A mindenkor – így akkoriban is – érvényesülő törekvések ellenére a szerzők között jóval nagyobb számban, illetve százalékban voltak a megyén kívüliek és az érdeklődők, az olvasók száma sem tért el lényegesen sem a megelőző, sem az azt követő időszakoktól. Pedig azokban az években is egyre több eseményt, programot, irodalmi ankétot éppen a Palócföld égisze alatt rendeztek a szervezők, köztük leginkább a szerkesztőségi tagok. Ugyanakkor visszatekintve is örvendetesnek minősíthető, hogy folytatódott a Palócföld Könyvek megjelentetésének folyamata.

Összességében a Palócföld Horváth István összetett szerepvállalása révén betöltötte mind a tárgyilagosabb társadalomkép megrajzolásának küldetését, mind pedig a kultúrafejlesztő, szellemformáló hivatását. Köszönet és elismerés jár személyének, hogy – egyéb felelős beosztásai, feladatai közepette is – vállalta mindezt, és sokoldalú tevékenységével, szerzői – mint például a Műveltség és magatartás című tanulmánya az 1988/3-as számban – és szerkesztői aktivitásával tovább élte, gazdagította a már akkor is sokadik évfolyamában járó, az 1954-től gyakorlatilag folyamatosan megjelenő – s ezáltal kuriózumszámba sorolható – lapot.

DR. ISTVÁN HORVÁTH AT THE HEAD OF PALÓCFÖLD IN THE 1980S

The title is ambiguous because on the one hand it indicates that István Horváth, as one of the leaders of the county cultural management, played an important role not only as an author in the life and work of the journal *Palócföld* in the 1980s. When the editorial board of the newspaper was formed in 1983, he became president of this panel. He retained this function temporarily even when he was appointed editor-in-chief from the 1988/1 issue, following Mihály Praznovszky. He held this position of responsibility until the 1989/3 issue, when József Pál succeeded him. The writer, poet with whom nine issues were virtually co-edited and published.

István Horváth's becoming editor-in-chief can only partly be explained by the shortage caused by the departure of Mihály Praznovszky - from the newspaper, from the chair of county museums, and from the county at all. Apparently, István Horváth's aptitude, knowledge, competence and, not least, his personality were more important to the nominees. In the transitional situation in which the *Palócföld*, and even more so society as a whole, was characterized in the mid to late eighties, a person of decisive character, good leadership, and well-informed in almost every field of culture was needed, such as István Horváth.

He spent a brief period of barely a year and a half at the head of *Palócföld*, but wrote his name in the history of the paper. This paper attempts to prove this. However, like István Horváth's editor-in-chief activity, the writing goes beyond its specific title and task, and by recalling some events and mentioning specific examples, it strives to characterize the then complicated political and intellectual state.

MEGSZÁLLÁS ÁRNYÉKÁBAN (SALGÓTARJÁN 1918. NOVEMBER – 1919. MÁJUS)

A tanulmány a konferencián elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

CS. SEBESTYÉN KÁLMÁN
Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, Salgótarján

„A tanács elhatározta, hogy a járási főszolgabíróval együttesen a járás összes községekben felhívást bocsájt ki, melyben a község lakosságát a lopott s rablott holmi viszszaállítására felhívja.”¹ A Salgótarjáni Nemzeti Tanács november 13-i határozata a november eleji három-négy nap eseményeire utal. Ekkorra már sok katona érkezett vissza a frontról fegyverrel, s a komolyabb összetűzések elkerülése végett a csendőröket táviratban értesítették, hogy ne lépjenek fel erőszakkal a katonák ellen. A rendfenntartó erő korábbi „tekintélye”, mely mögött az államhatalom fenyegető ereje állott, pillanatok alatt szertefoszlott. Az októberi forradalom nyomán az új nemzetörségek, polgárörségek pedig még szerveződőben voltak. Ebben a helyzetben a háborús nélkülözéstől, éhezéstől meggyötört emberek azok ellen fordultak, akikről feltételezték, hogy rendelkeznek készletekkel. Az említett pár napban Salgótarján tágabb környékén – falvakban, bányatelepeken – sorozatosan történtek erőszakos cselekmények. November 11-én a Salgótarjáni Nemzeti Tanács előtt a „főszolgabíró ismerteti a járás területén előforduló fosztogatásokat, melyek orvoslását annál is inkább kéri, mert sok oly magtárt is kifosztottak, amely az ellátatlanok élelmét tartalmazta.”²

Homokterenyén és Mátranovákon üzleteket raboltak ki. Utóbbi helyen több magánzemély lakását is támadás érte, akik Salgótarjánba menekültek. Köztük volt Protovin Sámuel, kinek 1920-ban községi bizonyítványt is kiadtak: nevezett „... volt mátranováki, jelenleg salgótarjáni lakos 44 éven át Mátranovák községben lakott, mint földbirtokos... Nevezett az innen való távozásra az 1918. évi rombolás következtében volt kényszerült, mert lakása teljesen szétromboltatott, úgy hogy még annak ma is csak egy része van rendbehozva, melyben azonban fia lakik 6 apró gyermekével.”³ A helyzet súlyosságát mutatta, hogy a zavargások másnapján a mátranováki előljárárság nyilatkozatot adott ki: „Alulírott község polgársága és munkássága ezenel kijelenti, hogy többé ily sajnálatra méltó fosztogatási rablási események többé elő nem fog fordulni a községben..”⁴

1 Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (továbbiakban MNL NML) V. 171.c. Salgótarján nagyközség előljárárságának iratai – kigyűjtött. Salgótarjáni Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918. november 13.

2 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előljárárságának iratai – kigyűjtött. Salgótarjáni Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918. november 11.

3 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előljárárságának iratai 680/1920.

4 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előljárárságának iratai – kigyűjtött. 1918. november 4.

Zabaron Márkus Aladár földbérlő házat gyűjtötták fel, Majoros Géza földbirtokos házában feldúlása mellett pedig gabonakészletét is széthordták. Mátraszelen a Zsélyi birtok készleteit igyekeztek erőszakkal megszerezni. Itt a salgótarjáni nemzetőrök léptek fel a nemzeti tanács november 5-i ülésére beadott jelentés szerint: „A Zsélyi mátraszelei birtokra kiküldött nemzetőrség jelenti, hogy rendet csinált és 1000.- korona jutalmat kapott Zsélyitől. – A Tanács a jutalmat ebben az egy esetben meghagyja a nemzetőrség közötti szétosztás céljából, azonban kimondja, hogy a nemzetőröknek önkényes adományt elfogadni nem szabad. – Minden önkéntes adomány a Nemzeti Tanács pénztárába kell, hogy befolyjon.”⁵

Szintén a salgótarjáni nemzetőrség közbelépésére volt szükség Baglyasalján. Itt november 2-án a munkások megfenyegették a bányász munkásszázad parancsnokát, erre a legénységgel együtt eltávozott. A helyi polgárőrséget az általuk otthagytott fegyverekkel szerelték fel. A polgárőrség november 3-án „a korcsmába vonult, a korcsmárosra fogott fegyverrel összes borának azonnali kiadását követelte, s mikor azt mind megitták, elvonultak a másik korcsmába, hol hasonló eszközökkel ismételten kikövetelték az összes bort, amit szintén megittak.” Ezután egy üzletet támadtak meg, amelynél a falu lakosságának egy része is jelen volt. „Salgótarjából kérésre 12 nemzetőrt küldöttek ki – folytatja az események leírását Schmidt Jenő bányagazgató – „kik éjjel 11 órakor megérkezve a további fosztogatásokat megakadályozták, de biztos tudomásunk van arról, hogy a mi őrségünk értesítette a fosztogatókat a nemzetőrség megérkezéséről, s sajnos tapasztaltuk, hogy a mi őrségünk a nemzetőröket is megtámadta volna, ha azok folytonos lövöldözéssel nem védekeznek. A nemzetőrség rendet teremtve éjjel 1 órakor visszament Salgótarjába, s megint magunk maradvá, ki-ki saját portáját őrizte reggelig. Másnap, vagyis 4-én reggel a nemzetőrség ismét kiszállott, hogy a fosztogatásban nyomozást tartson, s ekkor kitűnt, az egész falu lakossága, élén a községi bíróval, a mi törzsmunkásaink, mind résztvettek a fosztogatásban.”⁶

Ez az utóbbi megjegyzés ad magyarázatot arra, hogy miért a Salgótarján körüli településeken szabadultak el az indulatok. A XIX. században döntően idegen munkaerővel induló bányászatban az 1900-as évek elején munkaerő-hiány jelentkezett. Elsősorban a kivándorlás következtében lecsökkent a kolonizált (telepített) munkások száma, s helyüket egyre inkább az ipari üzem környékéről, korábban mezőgazdasággal foglalkozók foglalták el. Sajátos átmeneti helyzetű, megélhetési stratégiát követő csoportok alakultak ki fokozatosan a földműves és az ipari munkás között: részben a földművelést feladó, de az ipartelep közeli faluban lakással rendelkező bejáró dolgozók, részben a földművelést nem teljesen feladók, a kétlakiak. A két csoport együttes aránya az 1910-es évek elejére már elérte a munkások 60–70%-át az SKB Rt-nél és az ÉKI Rt-nél is.⁷ Ez a réteg volt az, aki nyáron vagy leszámolt, vagy aratási szabadságot kapott. Így félig-meddig megélhetése mégis a mezőgazdasággal volt kapcsolatos. A háború során közülük nagyobb számban hívták be katonának embereket, és vittek ki a frontra, mint a telepi bányászok közül. Az ÉKI Rt. nógrádi bányáinak igazgatója, Schmidt Jenő 1918. november 4-én az igazgatóság-hoz írott levelében egyértelművé teszi, hogy „sok jómódú falusi polgár a felmentés ked-

5 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség elöljáróságának iratai – kigyűjtött. Salgótarjáni Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918. november 5.

6 BELITZKY János: Schmidt bányagazgató levelei 1918–1920. Salgótarján, 1964. Nógrád Megyei Múzeumi Füzetek 4. 48.

7 Részletesen: SZVIRCSEK Ferenc: Bányászkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnakőszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19-20. században. Salgótarján, 2000. 75-81.

*véért beállt bányásznak, ezek most kijelentették, hogy többet nem szállnak le. Az ilyen címeken eltávozó munkásaink számát 600-ra becsüljük, de ez csak megközelítő becslés...*⁸

A katonai behívások következtében viszont a korábbi helyzet megfordult: már nem a bányai kantinból valamilyen központi ellátásban részesülő telepített munkások lettek kiszolgáltatottabbak a megélhetés szempontjából, hanem a környék falvaiban élők. Ez a munkásréteg bevonulásával mint mezőgazdasági munkaerő kiesett, és a családja megélhetését sem tudta biztosítani. Amikor hazaért a harcterről, szembesült az ott-honi állapotokkal. A háborús tapasztalat, a nélkülözés és a kiszolgáltatottság azt eredményezte, hogy erőszakkal is elvette elsősorban az élelmet. Majd csak decemberben hoznak olyan határozatokat a községi képviselő-testületek, hogy az előjáróság kezdeményezze az SKB Rt. és az ÉKI Rt. pénztárából a katonák leszerelési segélyének előleges kifizetését, mert *„az illetékes pénzügyigazgatóságtól való kiutalása a rendkívüli háborús viszonyok miatt hosszadalmas eljárást vesz igénybe”*, a leszerelési segélyre viszont a családok megélhetése miatt azonnal szükség van.⁹

A Salgótarjáni Nemzeti Tanács november 4-én határozatban mondta ki, hogy *„hatáskörét és felügyeletét”* az egész járás területére kiterjeszti, a községeket 9 csoportba osztja, és bizottságokat küld ki, melyek feladata: *„községekben a rendet és nyugalmat helyre állítják, községenként szervezi a Nemzeti Tanácsot és polgárőrséget”*. Ugyanekkor arról is intézkedett, hogy a járás minden községében az összes szeszes italt szigorú őrzettel zár alá kell venni. Ha ez a helyszínen nem lehetséges, be kell szállítani Salgótarjánba.¹⁰

Mindeközben gondoskodni kellett magának Salgótarjánnak a közbiztonságáról is, hogy a kisebb erőszakosságokon túl ne történjen súlyos következményekkel járó összeütközés. Az első elképzelés szerint 200 fős polgárőrséget alakítanak, egy századot önkéntes, leszerelt katonákból, csendőőrökből, egy századot pedig polgárokból. Azonban két nap múlva újabb döntés született: *„Aggályok merültek fel arra nézve, hogy a nemzetőrség jelenlegi szervezete sem a fennálló hadügyminiszteri rendeletnek, sem pedig a megbízhatóságnak nem felel meg. – Ebből a célból a Tanács Dr. Pollatsek, Szóbl, Acél, Juhász és Ponyi tagtársakat azzal bízta meg, hogy az őrséget a legalaposabban átszervezze. – A szervezésre vonatkozólag a szervező bizottságnak útmutatásul a hadügyminiszteri rendeletek betartását, és a fiatalabb megbízhatatlan elemek kiselejtezését adja.”*¹¹ Segítette a közbiztonság szilárdítását és a helyzet tisztázását a bánya és az acélgár igazgatósága, akik megígérték, hogy a tőlük bevonult katonákat újra foglalkoztatják, sőt a bánya bizonyos feltételekkel olyanokat is, akik nem onnan vonultak be. November első felében több intézkedést is tettek a leszerelt katonákkal kapcsolatban. 3-án jelentkezősi kötelezettséget vezettek be, 8-án pedig kimondták: *„A harctérről, póttestektől, kórházakból visszatért katonák orvosi ellenőrzését rendeli el a Tanács oly célból, hogy megakadályozza főként a nemi és tüdőbetegségek továbbterjedését.”*¹²

8 BELITZKY: i.m. 48.

9 MNL NML V.433.a. Zagyvapálfalva kisközség képviselő-testületének jegyzőkönyve 45/1918. 1918. december 11.

10 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előjáróságának iratai - kigyűjtött. Salgótarjáni Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918. november 4.

11 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előjáróságának iratai - kigyűjtött. Salgótarjáni Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918. november 6.

12 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előjáróságának iratai - kigyűjtött. Salgótarjáni Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918. november 8.

Egyébként is nagy bizonytalanság övezte a volt katonák bevonását a rendfenntartásba. Mint egy későbbi utasításból kiderült, a nemzetőrsek a hadügyminiszter felügyelete alatt szerveződtek, a polgárőrsek pedig a helyi nemzeti tanácsok irányításával, azonban az első időben nem volt egyértelmű az irányítási jogkör. *„A nemzetőrsek kizárólag a Tanács hatásköre alatt áll, tehát a nemzetőrsekkel, mint karhatalommal teljes mértékben a Tanács rendelkezik – szögezték le november 8-án. – A nemzetőrseget, illetve Katonatanácsot rendőri és csendőri jogokkal ruházzuk fel, a bíraskodási jog azonban nem illeti meg, hanem tartozik minden egyes esetben tényvizsgálatot a régi rend szerint illetékes hatósághoz betervezni, hogy annak alapján a bűnös büntetését elnyerje.”* Ezt a tanácshoz is továbbítaniuk kellett.¹³

A Salgótarjáni Nemzeti Tanácshoz a járás területéről sorra futottak be a jelentések, hogy *„nemzeti polgár őrség”* (Medveshidegkút), *„nemzeti Hely őrség”* (Vecseklő), vagy egyszerűen csak nemzetőrseg vagy polgárőrseg alakult, a kisebb községekben 9-10 főből, a nagyobbakban 15-30 főből. Mindegyik két dolgot kért: fegyvert és a szolgálatot teljesítők zsoldjára pénzt. Fegyvert a tanács – ha korlátozott számban is – tudott biztosítani, de pénzt nem, hisz már az első ülésén elhatározta, hogy szükséges egy alap létrehozása *„a letartóztatottak élelmezésére, a hadi özvegyek és hadi árvák s általában a szűkölködők segélyezésére”*, ennek feltöltését *„a község vagyonosabb polgárai, első sorban azokra, kiknek vagyona háborús gazdasági viszonyok következtében gyarapodott, megfelelő vagyoni hozzájárulást vet ki”*. Később ez szolgált a nemzetőrseg zsoldjának kiegészítésére is. Ilyen megoldást javasoltak a november 11-i ülésükön, mikor a *„megjelent községbeli tanácselnökök részéről bejelentett ebbeli panaszokat, hogy a nemzetőrseg javadalalmazására pénzük nincs, nem veszi tudomásul a Tanács, hanem utasítja őket arra, hogy a község vagyonosabb polgáraitól előlegeztessék maguknak a szükséges összeget, vagy pedig a községi alapokból vegyenek pénzbeli előleget arra az időre, míg a Kormány a nemzetőrseg javadalalmazásához szükséges összeget megküldi.”*¹⁴ Voltak más megoldási formák is. Somoskőújfaluban a község hadikölcsön kötvényeire vettek fel takarékpénztári kölcsönt, Karancsberényből pedig azt írták, hogy *„a nemzetőrseget feloszlattuk és díjtalan polgár őrséget szerveztünk.”*¹⁵

A nemzetőrseggel Salgótarjában is problémák voltak, annak ellenére, hogy rövid időn belül két katonatiszt is megjelent a szervezés segítségére. November 19-én ki is jelentették, hogy *„... a jelenlegi nemzetőrseg fegyelem és munkakedv tekintetében legkevésbé sem elégíti ki a kívánalmakat, a Tanács azonnali felosztatását rendeli el. – Arra az időre pedig, amíg a szükség azt megkívánja, illetőleg a katonai nemzetőrseg megszervezése elkészül, az élet és vagyonbiztonság megvédése szempontjából a főszolgabíró javaslatára a helybeli 16 főből álló csendőrőrséget arra megfelelő 12 főnyi nemzetőrrel kiegészíteni rendeli a Tanács.”* Ugyanekkor a polgárőrseg újjászervezését is elhatározták, ami azt jelentette, hogy a csendőrsegen kívül valóban nem volt más rendfenntartó erő pár napig.¹⁶

November 21-én viszont már 50 főből állt a nemzetőrseg, amit elégnek találtak a rendfenntartásra. Ezért is kissé váratlan a nemzeti tanács november 23-i határozata:

13 Uo.

14 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előljáróságának iratai – kigyűjtött. Salgótarjáni Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918. november 3., 1918. november 11.

15 MNL NML V. 430.a. Somoskőújfalu kisközség képviselő-testületének jegyzőkönyve 1918. november 19.; V. 171.c. Salgótarján nagyközség előljáróságának iratai – kigyűjtött. 1918. nov. 17.

16 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előljáróságának iratai – kigyűjtött. Salgótarjáni Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918. november 19.

„A megszálló francia csapatokból 50 főnyi különítményt kérünk Salgótarján részére.”¹⁷ Nem fűztek hozzá kommentárt, hogy miért hozták ezt a döntést. Valószínű, hogy a kormány „igény felmérésére” válaszul került ez az egy mondat a jegyzőkönyvbe. Ugyanis a kormány úgy látta, hogy a rend fenntartására szükséges antant csapatok jelenléte, és minden bizonnyal volt ebben olyan gondolat is, hogy az utódállamok területfoglaló törekvéseivel szemben is biztosíték lehet az ország számára ez. A Salgótarjáni Nemzeti Tanács vezetői tudatában voltak a település gazdasági jelentőségének, és tudtak a cseh csapatok mozdulatairól is, még ha azok akkor közvetlenül nem jelentettek veszélyt. Pár nappal később viszont a demarkációs vonal megállapításával alig 20 km-re, Losonctól északra, került a határ Salgótarjától.

A közellátás területén valamivel konszolidáltabb viszonyok alakultak ki. A november eleji intézkedések biztosították a lakosság alapvető élelmiszerekkel való ellátását. Az első napokban a burgonya beszerzése volt kérdéses, azonban november közepén a ceredi gazdaság intézője levélben kérte a nemzeti tanácsot, hogy „*az alábbi indokok alapján, ha ez különös nehézségekbe nem ütközik, egy munkás osztagot amint egy 170 katasztális holdat kitevő burgonya betakarításához saját költségükön kivezényelni méltóztassék. Fentti kérelmünk indoklására bátor vagyok előhozni, hogy a mai zűrzavaros állapotok között sem napszámost, sem más munkást kapni nem lehet. A fentti területen termelt burgonya – tekintve hogy a szeszfőzést burgonyából a Nép kormány által eltiltatott – csak közéletelésre lesz fordítva s tudtommal Salgótarján nagyközség részére lesz szállítva, nehogy ezen nagy mennyiségű burgonya a köz részéről elveszen, annak sürgős betakarítása elsőrangú földadat, miért is a munkásosztag mielőbbi kivezénylését újólag kérem.*”¹⁸ A szesztilalom betartatása viszont megoldhatatlan volt. Fokozatosan engedtek is a szigorból. November közepén Karancsalja községnek utaltak ki bort, de kikötötték, hogy „*a bort azonban a lakosoknak csupán orvosi rendeleltre szabad kiszolgáltatni.*” Ugyanekkor határozatban mondták ki, hogy a tanácsnak „*nincs kifogása az ellen, ha a gyári munkások részére naponként egy fél liter bort a gyári élelmiszerüzlet kiszolgáltasson. A kiszolgálás módjára s a szigorú ellenőrzés megvalósítására vonatkozó megbeszéléseket a tanács az üzemi bizalmi férfiak s a vállalatok igazgatósága hatáskörébe utasítja.*”¹⁹ De nem tudták megakadályozni, hogy Pásztó környékéről nagyobb mennyiségben csempésszenek be bort, így december 17-én jóváhagyták a kocsmák kinyitását.

A nemzeti tanács szerepének, intézkedési jogkörének szűkülése november közepétől egyre inkább nyilvánvaló lett. A kormány megalakulásával a közigazgatás irányítása a főszolgabíró kezébe került, aki fokozatosan szorította háttérbe a nemzeti tanácsot. Másik oldalról pedig a szakszervezetek, a munkásság radikalizálódott. Jelezte a problémát, hogy amikor hat rónai munkást fosztogatás vádjával letartóztattak és Kassára vittek, a Salgótarjáni Nemzeti Tanács a kassaihoz fordult, hogy „*eszközölje ki szabadon bocsátásukat*”, mert a bányamunkásság sztrájkjal fenyegetőzik. Egyben „*utasítja a tanács az elnökséget arra is, lépjen érintkezésbe a budapesti nemzeti tanáccsal, illetve a Nép kormányral és kérjen oly irányú intézkedést, hogy az itteni szervezett munkásságból előzetes letartóztatásokat feltétlenül kellő tapintattal eszközöljenek.*”²⁰

17 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előljáráóságának iratai – kigyűjtött. Salgótarjáni Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918. november 23.

18 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előljáráóságának iratai – kigyűjtött.

19 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előljáráóságának iratai – kigyűjtött. Salgótarjáni Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918. november 13.

20 MNL NML V. 171.c. Salgótarján nagyközség előljáráóságának iratai – kigyűjtött. Salgótarjáni Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918. november 21.

December második felétől az elszigetelődést fokozta a Kommunisták Magyarországi Pártjának – mint Nagyvárad mellett másik súlyponti területen – Salgótarjában megélénkülő tevékenysége. Egy héten belül három nagygyűlést tartottak, melyeken felszólalt Kun Béla, Szaton Rezső, Pór Ernő, Rudas László. A baloldali nyomás, a közigazgatás ellenőrzéséből kiszorulás és a közbiztonság megteremtése körüli bizonytalanságok 1919. január 2-án arra késztették a Salgótarjáni Nemzeti Tanácsot, hogy fejezze be tevékenységét. Az adott helyzetben – az elképzelés szerint – január 3-án a tanácsban is szerepet játszó munkásokból és az üzemek bizalmi férfiából alakuló testület, az ún. nagy munkástanács veszi át a település politikai irányítását. Az ellentétek, a népgyűlések, a kommunista agitáció hatására a környék munkásságának hangulata igen izgatott volt. Mint sok esetben, csak egy kis szikra kellett, hogy az erőszak kirobbanjon. „Csütörtökön éjjel megalakították a munkástanácsot. Ez átvette a városban a hatalmat, lefegyverezte a népőrséget és 140 főnyi munkásőrséget szervezett – írta A Nap című újság egy katonai beszámolója nyomán. – Péntek estére bizalmi értekezletet hívtak össze. Egy Kozma nevű bizalmi férfi telefonon érintkezésbe lépett a várostól négy kilométerre levő magasaljai [helyesen: baglyasaljai] bányateleppel és a bányamunkások bizalmi férfitársait meghívta az értekezletre. Félreértés következtében a bányatelep valamennyi munkása abbahagyta a munkát és bejött a városba, mert azt hitték, hogy nekik is részt kell venni a gyűlésen. Az értekezlet helyéül a Fő-utcán levő Vadászszálló volt megjelölve, ide vonultak a magasaljai [helyesen: baglyasaljai] bányászok. A bizalmi testület azonban felhívta őket, térjenek haza, mert csak a bizalmi férfiak tartanak értekezletet. A bányászok közt nagy izgalom támadt, többen kiáltozni kezdtek, hogy ki fizeti meg az elmaradt munkabérüket, miért hívták be őket hiába a városba. A bányászok a Cirbesz-féle vendéglő elé vonultak és italt követeltek. A tömeg ekkor már mintegy 800 főnyire szaporodott. A magasaljai [helyesen: baglyasaljai] bányászok nagy része, a komoly munkás elem eltávozott, de a város csőcseléke az ottmaradt munkások köré sereglött és együtt mentek velük kocsmáról-kocsomára, hogy italt követeljenek.”²¹

Megerősítette ezt Schmidt Jenő Baglyasaljáról január 3-án az igazgatóságának: „Tisztelettel jelentem, hogy munkásaink a bolsevizmushoz való csatlakozást határozták el, s így az eddigi rendetlenség és fegyelmetlenség még kritikusabb lett, amennyiben most már ismét napirenden vannak Salgótarjában és környékén a rablások, ami munkásaink hangulatát a lehető legharciasabbá tette. – Telepeinken egyelőre rablás nincs, de már emlegetik a raktárak felosztását, egyes tisztviselők elűzését, s miután a szónál egyéb fegyverünk nincs, a munkások akarátának végrehajtását megakadályozni nem tudjuk. – Miután a környéken a pogromot emlegetik, főleg zsidó uraink helyzete nehéz, kiket megvédelmezni nem tudunk...” 8-án folytatja a megkezdett levelet: „...a fenti levél írásában kaptam a jelentést, hogy Albert-aknai munkásaink a bányából kijöttek, s Salgótarjában akartak menni, mire telefonon utasítottam a főaknászt, majd a főmérnök urat, hogy ezt akadályozza meg, s mikor ez nem sikerült, magam állítottam meg a menetet és így akartam őket a bemenetelről lebeszélteni, miután csaknem bizonyos voltam, hogy a gyűlés csak ürügy, a végcél a rablás. A józanabb és tisztességesebb munkásokat tényleg sikerült visszatéríteni, de cca. 100 ember tovább ment, mire azonnal értesítettem a salgótarjáni munkástanács elnökét, hogy a bevonulást akadályozza meg, de ez nem sikerült, mire sajnos előérzetem valóban bizonyult, vagyis a rablást tényleg a mi munkásaink kezdték meg.”²² A másik érdekelt bányavállalat, az SKB Rt.

21 A Nap 1919. január 7. 3. A salgótarjáni zendülés hiteles története

22 BELITZKY: i.m. 56-57.; 59.

igazgatósága 1919. január 10-i ülésén foglalkozott a történetekkel: „December hónapban és különösen a karácsonyi ünnepek óta a bolszevista emisszáriusok sűrűn jártak Salgótarjánban és a szomszédos községekben, lázító beszédeket tartva és anarchikus felkelésre buzdítva a munkásokat és a falubelieket. A lázító beszédeknek meg volt a hatásuk. A Salgótarjánban és a szomszédos községekben lakó csőcselék e hó 3-án megtámadta a salgótarjáni község lakóit, fosztogatott és rabolt. A községben sem csendőrség, sem katonaság nem volt.”²³A település másik határából, az Acélglyárból, Liptay B. Jenő pedig így látta a helyzetet: „Kun Béla lázító beszéde nem maradt hatás nélkül. 1919. január 3-án a már hetek óta hangoztatott felfordulás bekövetkezett. Egy szakszervezeti ülés után megkezdődött a zsidó üzletek és lakások kifosztása, amely egész január 4-én délután 2 óráig tartott. Ezen rablásban és fosztogatásban igen sok gyári munkás is részt vett, a legnagyobb tömeg azonban a bányászok közül került ki. Ezen fosztogatás előre megbeszélt terv szerint folyt; meg voltak jelölve, mely zsidó üzletek és lakások lesznek kirabolva és a vidéki bányászok még szekereket is rendeltek, melyen a rablott holmit hazavihetik. A rablás csak zsidóknál folyt és emberélet nem esett áldozatul.”²⁴

A beszámolókból három dolog egybehangzó: a környékről érkező bányászok kezdték a rombolást, nem volt számottevő fegyveres, rendfenntartó erő, amely ezt meg tudta volna akadályozni, és hamarosan antiszemita jelleget kapott. A három elem azonban szervesen összekapcsolódik. 1918. december vége előtt Baglyasalja és a mellette lévő Zagyvapálfalva is hasonlóan reagált a főszołgabíró polgárórség felállításáról szólı utasítására: „A község képviselőtestülete egyhangú határozattal kimondja, hogy a polgárórség szervezését nem tartja szükségesnek, mert az sértené a község 95%-át kitevő szervezett munkás lakosság önértetét, közhangulatát és mert a rendet maga a szervezett munkásság tartja fenn.”²⁵ Salgótarjánban viszont, épp ebben az idószakban, sem polgárórség, sem nemzetórség nem létezett. Ha az egyik beszámolóban említett „munkássórség” ténylegesen megalakult is, csak pár órával az események elótt történethezt.

Ugyanakkor láttuk már Schmidt bányaigazgató beszámolóiból, hogy a „szervezett munkásság” jelentős része a kétlakiak közül került ki. Ebben a rétegben igen erősen jelen volt az antiszemitizmus. A XIX. század második felétől a szatócs mellett megjelent a faluban egy másik klasszikusan zsidó személy, a határban lévő nagybirtok bérlője. A saját földjük műveléséből megélni nem tudók és a bányamunkára kényszerülők számára nyomorúságuk, kiszolgáltatottságuk okaként újabb „bűnbak” képe sejlett fel. „Adatközlőink egyöntetűen vallották, hogy amikor elóször elindultak a helyi bányába, olyan cél fogalmazódott meg bennük, hogy – a földdel rendelkezők – további négyzögek vásárlásával paraszti kötődésüket megerősítsék. A paraszti életből kiszorultak viszont az egykori visszakerülés reményét dédelgették. A terv megvalósítása keveseknek sikerült” – állapították meg az 1970-es években zajló kutatások eredményeként.²⁶

Döntően ebből a rétegből kikerülő munkásság jelent meg Salgótarjánban. Mint általában a korban, az elégedetlenség kirobbanása után a vendéglők, kocsmák kerültek elóször sorra, majd a település egy jól körülhatárolható része: a főtértől délre és a vas-

23 Uo. 60-61.

24 MNL NML XV. 26. Vegyes fotógyűjtemény 23. Liptay B. Jenő: Adatok a Salgótarjáni Acélglyár történetéhez a forradalom és bolszevizmus alatt. 1920. július 15.

25 MNL NML V.433.a. Zagyvapálfalva kisközség képviselő-testületi jegyzőkönyve 48/1918.; V. 434.a. Baglyasalja kisközség képviselő-testületi jegyzőkönyve 46/1918.

26 ZÓLYOMI József: A falusi élet változásvizsgálatának eredményei Etesen. In: Adatok a magyarországi szénbányászatról. Szerk: Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1985. Discussiones Neogradienses 2. 28.

úttól keletre lévő, Fő utca és a Régiposta (korábban Zsidó) utca által határolt, döntően zsidó kereskedők, iparosok, értelmiségiek által lakott terület. Ez esett áldozatul az 1905 januárjában, az ún. „fekete csütörtök”-ön végzett pusztításnak is. Az antiszemita jelleg nemcsak az előbb említettek, illetve Liptay B. Jenő beszámolója alapján egyértelmű, hanem megerősíti ezt Schmidt Jenő jelentése is: *„Munkásaink söpredéke már 3-án fenyegetődött, főleg zsidó uraink és raktárainkat szerették volna kirabolni. Egy pár jóra való munkás engem is menekülésre serkentett, miután a dinamit robbantások folyton közeledvén a faluhoz, már lakásaink udvarán robbantak azok fel és így teljesen kiszámíthatatlan volt a zendülés lefolyása.”*²⁷

Ha mindezeket mérlegeljük, összeállítható egy folyamat, amely már meglévő feszültségekre (ellátási nehézségek) ráépülve, agitáció hatására (kommunista elvek), egy félreértés (csak a bizalmi férfiakkal kellett volna megjelenni) következtében, meglévő érzelmi-indulati elemek (antiszemitizmus, kiszolgáltatottság) spontán kitöréseként értelmezhető. Erre enged következtetni az is, hogy mind az Acélgár környéke, mind a vasút másik oldalán lévő bányatelep, sőt az ún. palackgyári kolónia területe is, ahol telepített munkások voltak, kiesett a pusztítás köréből.

A zendülésnek, fosztogatásnak, lázadásnak – más-más elnevezés alatt tudósítottak róla – végül a január 4-én késő délután megérkező iglói géppuskás tanfolyami osztag vett véget. A következő napokban egy székely század ide vezénylésével megteremtődött a karhatalmi csoport magja, amely a kihirdetett statáriumnak érvényt tudott szerezni. Sőt január vége felé szaporodott a fegyveres erő a településen és környékén, mivel egyre nyilvánvalóbb lett a cseh megszállás lehetősége. Ennek a területnek a megszerzése kezdetektől szerepelt a cseh és szlovák állam határainak kijelölésében. Az elképzelés egyfajta természetes határra vonatkozott, Nógrádban a Cserhát és Mátra gerincét érintve. Az 1918. december 28-án az antant nevében, Vix alezredes által átadott iratban ilyen irányba módosították a hónap elején kialakított demarkációs vonalat. Január 5-én pedig a jegyzéknek érvényt szerezve nemcsak Pozsonynál nyomultak előre a csehek, és foglalták el az újonnan kijelölt vonalat, hanem ekkor szállták meg Losoncot is, 15-én pedig Balassagyarmatot. Látva a folyamatot, már január 8-án a következőket írta Schmidt bányaigazgató: *„... jelentem végül, hogy a csehek közeledése miatt is lázas a hangulat, kik biztos tudomásom szerint Losoncnál átlépték a demarkációs vonalat képező Ipolyt. A munkások kijelentették, hogy raktárunkat a cseheknek átadni nem fogják, vagyis bizonyosra vehető, hogy a legelső hírre a raktárakat meg fogják támadni és azt kifosztani. Ezt mindenesetre meg kell akadályozni ... miéртis a munkásokkal abban állapodtam meg, hogy minden állandó munkásnak kiosztunk most előre egy pár bakkancsot, a visszamaradó többi bakkancsot pedig, ami fejenként ismét egy párt tesz ki, akkor osztjuk ki ha a csehek közeledése már veszélyes. Ugyanakkor fogjuk kiosztani a raktárban lévő egyéb élelmiszert is, ami elég kevés ahhoz, hogy azt különösen félteni ne kelljen.”*²⁸

A fokozódó veszélyre tekintettel hoztak létre Salgótarján központtal egy védelmi vonalat a Duna-Ipoly torkolatától a Medves keleti határáig. Jankovich Ferenc ezredes parancsnoksága alá helyezték a Füleknél álló nemzetőröket, közel három zászlóaljnyi katonai erőt, a Salgótarjánban levő karhatalmi csoportparancsnokságot, a Rétságon levő Pálmay százados különítményét, a Budapestről induló vadászezredbeli V. zászlóaljat és a 23. sz. páncélvonatot. A január 21-én a hadügyminiszter nevében Stromfeld

27 BELITZKY: i.m. 59.

28 BELITZKY: i.m. 62-63.

Aurél által kiadott parancs ennek okát abban jelöli meg, hogy: „*Állítólag a csehek erősebb osztagokkal az Ipolynak Szécsény, Fülek szakaszából megkezdtek az előnyomulást Salgótarján felé. ... A csehek ezen előnyomulása Salgótarjánt veszélyezteti. Az ország ezen utolsó teljesítőképes szénbányájának elvesztése a magyar népköztársaság szempontjából kiszámíthatatlan következményekkel járna. Salgótarján ezért minden eszközzel (:ha harc árán is:) tartandó.*”²⁹

Február elején tehát a település irányításában a közigazgatást kézben tartó főszolgabíró, a politikai befolyást gyakorló nagy munkástanács, a statáriumot fenntartó karhatalmi parancsnokság és a demarkációs vonal védelmét szervező katonai parancsnokság is jelen volt. Az erőviszonyok folyton változtak, attól függően, hogy a külső fegyveres fenyegetettség erősödött, vagy enyhült. Meghatározó azonban a fegyveres erő szerepe volt. A hónap folyamán viszont egyre több olyan jelentést fogalmaznak meg a parancsnokságon, hogy a „*legénység fegyelmezetlenségének igen jellemző képe a naponként látható, berúgott, összekapaszkodó, éneklő csoportok, melyek különös szeretettel a hadosztály-parancsnokság irodahelyiségei környékén demonstrálnak. Az elrendelt takarodót bizalmi férfiak jóváhagyásával senki nem tartja be, dacára, hogy a városban statárium elrendelése folytán a polgári egyének 7h után este nem tartózkodhatnak az utcán.*”³⁰ Más alkalommal viszont: „*Bizalmas értesülések szerint a helybeli munkástanács azért keresi az itteni karhatalmi alakulások bizalmi férfiival [az] érintkezést és ezért tart együttes gyűléseket, hogy megvalósítsa azt a tervét, mely a bányaigazgatóság elmozdítását célozza és aztán a bányák igazgatását átvegye. Hírek szerint a bányászok ezen terv megvalósulása esetén átvennék a zsidóság lakását, kiket ultimátummal kényszerítenének a város elhagyására.*”³¹

Február végére a feszültség ismét zavargásokba csapott át. Ekkor a helyszín az acélglyár környéke volt, s az acélglyári munkások voltak a kezdeményezők, elsősorban a katonák agresszív viselkedése miatt. Azonban csatlakoztak hozzájuk a bányászok is, s február 25-én sztrájkot hirdettek. „*A munkástanács ma délelőtti ülésén egy szemtanú tiszt jelentése szerint – áll a parancsnokság február 26-i jelentésében – a bánya és acélglyár bizalmi férfiai kijelentették, hogy a munkások részéről ... kitört elégedettség a katonasággal szemben főleg az iglói géppuskás századnak köszönhető. Ezt a géppuskás századot azzal is gyanúsítják, hogy a polgárság megvesztegette és itatja, hogy a munkásokkal szemben brutálisan lépjenek fel. Ezen az ülésen a polgárság azon kérelemmel fordult a katonatanács kiküldöttjeihez, hogy életük és vagyonuk biztosítására megbízható csapatok teljesítsenek Salgótarjánban szolgálatot, s ezért kéri a mostani csapatok itt maradását.*”³²

Március első felében több változás is történt, amely a korábbi ellentéteket más összefüggésbe helyezte. Egyrészt a munkástanácsok mellett a kormány 1071/1919. M.E. számú rendelete alapján üzemi választmányokat kellett létrehozni. Míg az előbbiben a szakszervezeti bizalmi férfiak vettek részt, s így nyilvánvaló a politikai jellege, az utóbbit szélesebb alapokon, egy-egy üzem dolgozóinak egésze választotta. Az acélglyári jegyzőkönyv a következőképpen rögzítette a feladatait: „*Ezen üzemi választmány hatáskörébe tartozik a munkatársak és alkalmazottak jogviszonyai, egészség- és baleset-*

29 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár II. 1006. 40. budapesti gyaloghadosztály 40/9 37.

30 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár II. 1006. 40. budapesti gyaloghadosztály 40/10 50.

31 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár II. 1006. 40. budapesti gyaloghadosztály 40/10 37.

32 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár II. 1009. Salgótarjáni csoport, ill. 80. dandár 38/57.

*védelmi, fegyelmi ügyei, a jobb és gazdaságosabb termelésnek az elősegítése, az élelmezés rendezése, amennyiben az módjában áll, továbbá mindazon bajok enyhítése, amely a munkatársak megélhetését nehezíti, mindenestre nekünk mint egy ilyen nagy hatáskörrel, de kis jogkörrel rendelkező választmányunk szükségünk van a munkatársak támogatására és méltányosságára, hogy a munkások ügyes-bajos dolgai közvetlenül is minél gyorsabban elintéztetést nyerjenek.*³³ Az is mutatja gazdasági-érdekvédelmi szerepét, hogy ezen belül, a minél eredményesebb működés érdekében, három bizottságot választottak: élelmezési; egészségügyi-baleseti és bértárgyaló; fegyelmi és panasz-felvető. A március 21. után megalakuló direktóriumok a munkástanácsokra alapultak, az üzemi választmányok ellenőrző munkástanács elnevezést kaptak. Az üzemekben a korábbi munkástanácsok bizalmi testület néven működtek tovább.

A másik változás a hadsereg-szervezés következtében a csapatrészek új állomáshelyre irányítása. Így vezényelték el a székeley századot, vagy az iglói géppuskásokat, s alakították ki a 80. dandárt azonos egységekből. Ez a korábbi fegyelmi helyzetet is valamelyest javította, legalábbis a kilengések gyakorisága csökkent. Összefüggött ez azzal, hogy ismét nagyobb figyelmet kaptak a demarkációs vonalak melletti egyre intenzívebb cseh csapatmozgások. Jelzi ezt, hogy április 8-9-én egy „autokolonné” (20 ötonnás teherautó) érkezett Salgótarjába fegyverekkel és lőszerrel. A május eleji Salgótarján elleni támadásig, a reguláris erőt kiegészítendő, munkásszázadokat is szerveztek. Ellentmondásos ennek a fogadtatása. Liptay B. Jenő szerint: *„Április hó vége felé erős agitáció történt, hogy a munkásság verje ki a cseheket; e végből követelték a munkásság felfegyverzését. A főbizalmiak Kun Bélának azt mondták, hogy a gyárban égnek a vágtyól, hogy a proletárdiktatúráért harcoljanak, a valóságban pedig a tömegnek nem volt semmi kedve a fegyverfogáshoz.”*³⁴ Minden bizonnyal igaz ez a világháború frontjait megjárt katonákra, azonban a munkások jelentős része hadiüzemi munkásként nem szolgált katonaként. Figyelembe kell azt is venni, hogy itt az otthonuk került közvetlen veszélybe akkor is, ha nem volt nagy kedvük harcolni. Április második felében szerveződik meg az acélgyári munkásszázad, illetve Eisele Ottó vezetésével a gyurtyánosi, Révész Imre vezetésével pedig a rónai bányászszázad.

Harmadik elemként felerősödtek az ellátási nehézségekből eredő problémák. Az egyébként is szűkös készletek ekkorra már kifogytak, s az antant gazdasági blokádja miatt kicsi volt az esély valamiféle utánpótlás biztosítására. Ez a vállalatok központi ellátásában is egyre jelentősebb problémát okozott. Március közepén az ÉKI Rt. munkásai léptek sztrájkba az ellátás bizonytalansága miatt. Április elején a salgótarjáni direktórium jelentése szerint: *„Közélelmezési viszonyok rosszak. Nincs zsír, szalonna, kevés a liszt és emiatt a bánya és vasmunkások zúgolódnak.”*³⁵ Néhány nappal később a salgótarjáni katonatanács titkára is hasonló problémákról ír, kiegészítve, hogy a ruházati termékekből is kifogytak.

Ebben a helyzetben érkezett a hír, hogy a csehek elfoglalták Miskolcot, és támadást indítanak Salgótarján ellen. A katonai hadmozdulatok azonban az 1919. év egy újabb fejezete.

33 Dornay Béla Múzeum, Dokumentumtár 256.64.

34 MNL NML XV. 26. Vegyes fotógyűjtemény 23. Liptay B. Jenő: Adatok a Salgótarjáni Acélgyár történetéhez a forradalom és bolszevizmus alatt. 1920. július 15.

35 MNL Országos Levéltár K 807. PTI 601. fond 3. csoport 5. őrzési egység 2. doboz 39.

FORRÁSOK

- Dornyay Béla Múzeum, Dokumentumtár 256.64.
Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (HMHIM) Hadtörténelmi Levéltára II. 1006. 40. budapesti gyaloghadosztály
HM HIM Hadtörténelmi Levéltára II. 1009. Salgótarjáni csoport, ill. 80. dandár
Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML) V. 171.c. Salgótarján nagyközség elöljáróságának iratai
MNL NML V. 430.a. Somoskőújfalu kisközség képviselő-testületének jegyzőkönyve 1918.
MNL NML V.433.a. Zagyvapálfalva kisközség képviselő-testületi jegyzőkönyve 1918.
MNL NML V. 434.a. Baglyasalja kisközség képviselő-testületi jegyzőkönyve 1918.
MNL NML XV. 26. Vegyes fotógyűjtemény 23. Liptay B. Jenő: Adatok a Salgótarjáni Acélgvár történetéhez a forradalom és bolsevizmus alatt. 1920. július 15.
MNL Országos Levéltár K 807. PTI 601. fond

IRODALOM

BELITZKY János

Schmidt bányaigazgató levelei 1918-1920. Salgótarján (Nógrád Megyei Múzeumi Füzetek 4.)

Dr. HORVÁTH István

1972 Salgótarján a polgári demokratikus és a szocialista forradalom időszakában 1918-1919. In: Salgótarján története. Szerk: Szabó Béla. Salgótarján

SZVIRCSEK Ferenc

2000 Bányászkönyv. A bányászati nyersanyagkutató (barnakőszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19-20. században. Nógrád Megyei Múzeum, Salgótarján.

ZÓLYOMI József

1985 A falusi élet változásvizsgálatának eredményei Etesen. In: Adatok a magyarországi szénbányászatról. Szerk: Szvircsek Ferenc. Salgótarján (Discussiones Neogradienses 2.)

UNDER THE SHADOW OF OCCUPATION (SALGÓTARJÁN, NOVEMBER 1918 – MAY 1919)

In November 1918 lots of soldiers arrived home from the front line taking their guns. The gendarmerie was banned to use force against them in order to avoid harsher clashes. Meanwhile, the new militia, or home guard had not been organised yet. In this situation, hungry and tormented locals - suffering from privation of war - turned against those citizens, who they supposed, were still having supplies. In the neighbourhood of Salgótarján - in villages and miners' colonies - violent actions had been taking place. People committing these crimes were above all coming from that special social group, who had been working in industry but still had agricultural ties, too. Higher numbers of them were taken up the front line during the war, than from the industrial workers. Men from this group were vandalizing later, in the beginning of January in Salgótarján - because of a misunderstanding, which turned into anti-Semitism.

From the second half of January, the opportunity of Czech occupation had become more and more obvious nearby Salgótarján. Obtaining this territory had been among the plans of setting the borders of the new Czech and Slovak state from the start. The Hungarian government tried to concentrate satisfying armed force to this territory, in order to protect the mines and factories. However, the presence of soldiers induced growing tension among citizens. At the same time, after the announcement of Hungarian Soviet Republic, workers' corps were organised to supplement regular forces, until the attack on Salgótarján in the beginning of May 1919.

AZ 1919. ÉVI FELVIDÉKI HADJÁRAT

A tanulmány a konferencián elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

SUBA JÁNOS

Honvéd alezredes, Hadtörténeti intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár, Budapest

Bevezetés

Az 1918. október 31-ei „polgári demokratikus” forradalommal új szakasz kezdődött Magyarország történetében. A kettős államszövetség felbomlásával (Ausztria kivált a birodalomból) az országnak teljes (külpolitikai) szuverenitását visszanyerve kellett szembenéznie a nagy háború következményeivel: a bekövetkező békeszerződéssel, mint vesztes állam, illetve az ország területi integritását veszélyeztető szomszédos államokkal, amelyek mint hadviselő felek területi követelésekkel léptek fel Magyarország ellen, és minél nagyobb területet akartak megszállni az országból még a „békeszerződés” aláírása előtt, hogy birtokon belül tárgyaljanak. 1918. október 31-től kezdődően 1919. augusztus 3-ig (Budapest román megszállásáig) az ország és a magyar nemzet honvédó háborút vívott, melyet súlyos politikai és társadalmi válság kísért végig.

A magyar történetírás 1945 után politikai (ideológiai) okokból ezt az időszakot teljesen átpolitizálta, ezért ez az időszak teljesen eltorzult mind a történetírásban, mind a társadalom történelmi emlékezetében. Az 1918 októberére és 1919 augusztusára közötti időszakot a „marxista történetírás” kettéválasztotta.¹ Az első időszak 1918 októberétől 1919. március 21-ig, a Károlyi Mihály vezette politikai erők hatalomra jutásától a „proletárdiktatúra kikiáltásáig” tartott, mintegy előkészítve az utat a Tanácsköztársaság kikiáltásáig, a másik időszak: ettől az időtől a kommün bukásáig, illetve Budapest és az ország román megszállásáig, a különböző ellenforradalmi árnyékkormányok uralmáig (november 24-ig) tart.

1. Az 1918–1919-es honvédó háború eseményei

1. Magyarország megszállása

1.1. Szerb megszállás

Az Osztrák-magyar hadsereg 1918 októberében kiűrtette Szerbiát és Montenegrót. Az antant balkáni csapatai október végén elérték a Száva-Duna vonalat. 1918. október 29-én a horvát sobor kimondta Horvátország elszakadását a Monarchiától, és a horvát-

¹ HAJDU Tibor (1968): Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 472 p. HAJDU Tibor (1969): A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 461 p. KENDE János (1979): Forradalomról forradalomra, Az 1918–1919-es forradalmak Magyarországon. Gondolat Kiadó. Budapest.

tok, szlovének és a szerbek államához való csatlakozását. Azonban a Zágrábi Nemzeti Tanácsnak nem volt elég fegyveres ereje, hogy megfékezze a földfoglaló mozgalmakat, valamint a Dalmáciában előrenyomuló olaszokat. A Zágrábi Nemzeti Tanács november 4-én azzal a kéréssel fordult az antanthoz és a szerb királyi kormányhoz hogy küldjenek rendfenntartó csapatokat.

A „polgári demokratikus forradalom” után a Károlyi Mihály vezette küldöttség tárgyalásokat folytatott a francia Keleti hadsereg főparancsnokával. November 7-én Károlyi Mihály nem írta alá a fegyverszüneti feltételeket Belgrádban, így a hadiállapot továbbra is fennmaradt. November 13-án Linder Béla - a magyar kormány megbízásából - aláírta a fegyverszüneti szerződést. Az egyezmény értelmében „*a magyar kormány összes csapatait északra vonja vissza attól a vonaltól, amelyet a Nagyszamos felső folyása - Beszterce - Marosfalu - Maros folyónak a Tiszába való torkolata, Szabadka, Baja, Pécs, és a Dráva folyása alkot addig ahol ez a folyó szlovén-horvát határral szeszesik.*” A magyar csapatok a kijelölt demarkációs vonalra vonultak vissza.² Közben az 1. szerb hadsereg parancsnoka utasítást adott csapatainak, hogy előőrsei november 13-án délig ériék el Szabadka-Baja vonalát. Megkezdődött az ország megszállása.

A szerb megszállással egy időben a horvátok is mozgolódni kezdtek. November 13-án a zalaegerszegi főispán Csáktornyáról horvát katonaság közeledtét jelentette. Azt az utasítást kapta, hogy a vérontás elkerülése végett - ha szükséges- Csáktornyát, Muraközt, valamint Zala vármegye csáktornyai, perlaki járásait minden ellenállás nélkül adja át. Másnap a horvátok megszállták Drávavásárhelyt, ahol már zavargások voltak, és berendezkedtek. November 16-án megszállták Barcsot. Majd három nap múlva Szigetvárt, annak ellenére, hogy Barcs és Szigetvár a demarkációs vonalon túl fekszik.

Az Újvidéki nagygyűlés 1918. november 25-én hivatalosan is kimondta Bánság, Bácska és Baranya Magyarországtól való elszakadását és Szerbiához való csatlakozásukat, így az érvényben lévő fegyverszüneti szerződés rendelkezése ellenére a békekötés előtt - november 25-én - a Vajdaság jugoszláv területté vált.

Ezen nem változtattak a szerb megszállás alatt levő pécsi-baranyai területről, Bánság keleti részéről folyó, és a Temesvárral kapcsolatos diplomáciai tárgyalások és események sem. A szerbek összesen hat vármegyét szálltak meg: Bács-Bodrog, Torontál, Temes vármegyéket teljesen. Baranya, Zala és Krassó-Szörény vármegyéket részben.

A Dél-Magyarországot megszálló szerb és román csapatok között az összeütközések elkerülésére semleges zónát és demarkációs vonalat jelöltek ki. A demarkációs vonal az Orsova melletti Cserna patak lett. A semleges zónában a francia csapatok Orsova - Lugos - Temesvár - Versec négyszögben helyezkedtek el, hogy a szerb-román összeütközéseknek elejét vegyék. A francia csapatok december 3-án érkeztek meg Temesvárra.

1.1.2. A román-magyar háború első szakasza³ (Erdély megszállása)

November 4-én a Monarchia aláírta a fegyverszüneti szerződést Padovában, a francia balkáni Keleti hadsereg átkelt a Dunán, és román földre lépett. Románia november 9-én hadat üzent Németországnak, és ultimátumban szőlította fel a németeket Bukarest kiürítésére (a németek november 11-én aláírták a fegyverszüneti egyezményt.)

2 Délvidékre lásd: SUBA János (2018a) Délvidék megszállása és a déli demarkációs vonal kialakulása. Közép-Európai Közlemények, 2018/ 2.170-176.

3 A román -magyar háború első szakasza: 1918. november- 1919. márciusig tart, főbb eseményei: Erdély megszállása és annektálása, és támadás a Tanácsköztársaság ellen. SJ.

A belgrádi katonai egyezmény – mivel az egész demarkációs vonalat a balkáni szerb fronttal hozta kapcsolatba – Románia hadi céljaira nézve kedvezőtlenül alakult. Mindazonáltal a román hadvezetőség a legjobbnak vélte, ha él a demarkációs vonal adta lehetőséggel, s mielőbb oda vonultatja csapatait. A belgrádi egyezmény jogi lehetőséget biztosított a megszállás számára, csak ki kellett mondani, hogy a román és a szerb csapatok az antant szövetségeseinek tekinthetők. Ez december 8-án el is hangzott.

November 13-án Erdély keleti határán az összes átkelő szorost és az előtte fekvő községeket megszállták a román elővéddek. Ugyanakkor a romániai német csapatok is átlépték a magyar határt. Franchet d'Espérey november 17-én hivatalosan engedélyt adott a demarkációs vonal elérésére, de ezt nem tudatta a magyar kormánnyal. Károlyi álláspontja a belgrádi egyezményben foglaltakhoz való ragaszkodás volt. Vagyis a románok csak a demarkációs vonalhoz nyomulhattak előre, és csak a stratégiai pontok megszállása történhet meg. Az Erdélyben lévő magyar csapatok fokozatosan a Maros mögé vonultak vissza.⁴

A román megszállást egyelőre, a vasúti szállítás nehézségein kívül, csak a német csapatok kivonulása akadályozta. A belgrádi katonai egyezményben megszabott határidőn túl is folyt a német csapatok kivonulása Romániából Magyarországon keresztül Németországba. A német egységek december közepéig tartották megszállva a főbb magyarországi vasútvonalakat. Ezért a nyomukban haladó román egységek gyalogosan nyomultak előre.

A románok katonai hadműveleteiket jól kiegészítették politikai küzdelmeik és manővereik összehangolásával.⁵

Előrenyomulásukat tervszerűen folytatták, és 1919. január 17-én Máramaros-Zilah – Déva vonalát tartották megszállva. Január 22-én pedig elérték a Máramaros-Zilah–Csucsá-Zám vonalat. Ezzel a történelmi Erdélyt a királyi román hadsereg harc nélkül birtokba vette. Közben Kratochwill ezredes – az erdélyi katonai kerület parancsnoka a saját felelősségére – elrendelte, hogy a románokat vissza kell verni, ha a semleges zónát átlépnék.⁶ Ennek következtében fegyveres összetűzések bontakoztak ki az előrenyomuló román és a magyar alakulatok között Zilah-nál és a csucsai szorosnál. A magyar kormány január 29-én értesítette Vix alezredest, hogy a románok további előrenyomulását fegyverrel is meg fogja akadályozni. A sikeres védelmi harcok lefékeztek a románok előrenyomulását.

1.1.3. Felvidék cseh megszállása

1918. november 2-től – amikor az első cseh, morva katonai alakulat a történeti Magyarország területére lépett –, június 13-ig tartott –, addig, amíg Clemenceau az antant nevében közölte a magyar kormány vezetőivel Magyarország északi határát. 1918. december 24-én a Vix francia alezredes a szövetséges hatalmak budapesti

4 Erdély megszállására lásd: SUBA János (2018c). Demarkációs vonalak Erdélyben 1918-1919. Trianoni Szemle, 2018/1-2.46-53.

5 December 1-én a Gyulafehérvárra összehívott román nemzetgyűlés kimondta egész Erdély elszakadását Magyarországtól, és csatlakozását Romániához. Erdély bekebelezésének román királyi dekretum formájában történt szentesítésével a román állam részéről az erdélyi kérdés megoldása egyszerűnek látszott. Már csak a „csatlakozott területek” gyakorlati katonai elfoglalását kellett megvalósítani, hogy ez által elérjék a világháborús román hadicélokot. Ezzel a románság politikai egyesülése egészében befejeződött. SJ.

6 KORÉH Endre: A székelly hadosztály és dandár története 1918-1919. Bp. 1929, (Kratochwill visszaemlékezése) I. 76.

katonai bizottságának vezetője már közölte a magyar kormánnyal Felvidék „történelmi határát.”⁷

A győztes utódállamok céljaiknak megvalósításánál maximálisan kihasználták a térségben kialakult helyzetet. Azt, hogy a térségben nagyhatalmi vákuum volt, a szövetségesek katonailag nem voltak jelen. Magyarország a belgrádi konvenció értelmében leszerelte a hadseregét. A belgrádi konvenciótól a békeszerződés aláírásáig megszállták a kívánt területeket, kialakították az elképzelt határokat, amelyeket kisebb- nagyobb módosításokkal végül is Párizsban jóváhagytak.

2. A Károlyi kormány katonapolitikája (leszerelés és hadseregszervezés)

A Károlyi- és később a Berinkey-kormány és vele az egész ország – vesztes hatalomként – a külpolitikai elszigeteltség állapotában volt. Ebben az időszakban a hatalom számára a legfontosabb katonapolitikai kérdés a hadsereg leszerelése volt. Később a kormány katonapolitikája tulajdonképpen egy külpolitikai probléma megoldására adandó válasz, az ország katonai védelmének kérdése volt, amely az idő előrehaladásával a legfontosabb és a legégetőbb kérdéssé vált.

Károlyi Mihály kormányzata pacifista szemléletű volt, ami a társadalmi támogatás biztosítása szempontjából fontos tényező lehetett, ezért a pacifizmust felvállalta.⁸ Károlyi kormánya új ideákat fogalmazott meg, ezeket nem lehetett egy ezer éves királyságban megvalósítani egy még működő hadsereggel. Ebből az következett, hogy a hosszú háborús szolgálat után hazatért katonákat le kellett szerelni.

A katonai vezetés elrendelte a haderő leszerelését, a leszerelés azonnali végrehajtását segítő különítmények felállítását és az elbocsátott legénység mielőbbi hazairányítását katonai felszerelés nélkül. Ez azt jelentette, hogy nem törekedett a honvéd csapatok további bevetésére.

A leszerelés elrendelése hatását tekintve mind közvetve, mind távlatilag megkérdőjelezhető volt. Közbiztonsági, karhatalmi szempontból ez a lépés indokolható volt, hiszen a felfegyverzett katonák csoportokban (alakulatok) voltak. Azt már nem vették figyelembe, hogy ezek a csoportok nemzetiségi összetételük alapján sokszor megosztottak voltak. A politikai vezetés félt a felfegyverzett katonatömegektől. Az év végére a hadügyminisztérium mintegy 1 millió 200 ezer főt szerelt le.⁹

November 11-én Károlyi Mihály miniszterelnök és Bartha Albert hadügyminiszter aláírásával egy körrendelet jelent meg. A már meglévő fegyveres erők és testületek: csendőrség, államrendőrség, határrendőrség, pénzügyőrség, vidéki rendőrségek mellett újabb testületek felállításáról: védőőrség, katonai rendőrség, budapesti önkéntes őrsereg, vasúti mozgó őrsereg rendelkezett.

A rendelet szerint az új hadsereg a hadra kelt csapatok Magyarországról kiegészítést nyert részeiből az öt legfiatalabb évfolyam visszatartásával (illetve behívásával) állítandó fel. A katonák fizetését megemelték. (Minden közkatonára és őrzető számára

7 A megszállásra lásd: SUBA János (2018a) Demarkációs vonalak Felvidéken 1918. (kartográfia-elemzés) Közép-Európai Közlemények, 2018/1. 107-127.

8 NAGY Miklós Mihály: A Magyar Szemle katonáirója: Julier Ferenc. Magyar Szemle, 1998/5-6. 61-63.

9 BREIT József: Az 1918-19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború. Magyar Katonai Közlöny, 1921/1.4., Öry Károly: A katonapolitika és hadseregszervezés az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában. Hadtörténelmi Közlemények, 1970/4. 568.

az ellátmányon kívül napi tíz korona zsoldot helyeztek kilátásba). Az illetékesek az engedélyezett hat gyalogos és két lovas hadosztály létrehozásakor és elhelyezésekor részben a honvédség korábbi hadrendjét vették alapul.

A hadseregszervezési elvek, koncepciók szervezési szempontból nem rugaszkodtak el a valóságtól, de az időszakra jellemző viszonyok közepette a hadügyminisztérium¹⁰ a gyakorlatban csak korlátozottan tudta érvényesíteni akarátát. Az utasítások maradéktalan teljesítése nem volt biztosított. A miniszter nem rendelkezett olyan apparátus felett, amely a végrehajtás közvetlen felügyeletéhez elengedhetetlen lett volna. A megvalósítás során kiütköztek a döntéshozók közötti nézeteltérések, érdekellentétek és hatásköri viták. Nem csak szakmai megfontolások kerültek előtérbe, mert a fegyveres alakulatokra gyakorolt befolyás fontos politikai tényezőt jelentett. Az eszköz- és forráshiány mellett még ez a tény is hátráltatta a munkát.

Összességében a zsoldoshadsereg létrehozására tett kísérletek nem jártak a várt sikerrel, a visszatartásra kijelölt évfolyamokból mindössze 30 ezer főt sikerült együtt tartani. Az 1919 elején hivatalba lépő új hadügyi vezetés - Böhm Vilmos hadügyminiszter¹¹ és Stromfeld Aurél¹² államtitkár - hadseregszervezési tervei sem hozták meg a várt eredményt. A tervezet kb. 70 ezer főnyi, hat hadosztályt, székely különítményt és a Dunaőrseget magába foglaló hadsereget irányzott elő. A négy heti toborzás után csak 5000 fő gyűlt össze.

A hadügyminiszterek egymást váltották, azonban az ország sorsa ekkor már nem a frontokon dőlt el, hanem a tárgyalóasztalnál, ahova a magyarokat oda sem engedték, de a magyar fél még kísérletet sem tett ennek erőteljesebb befolyásolására.

Magyarország megszállása tovább folytatódott. A belpolitikai válságból való kilábalást a hatalom átadásával vélték megvalósítani a baloldali liberális irányítású szociáldemokraták. Ezért beengedték, illetve átadták a hatalmat a szélső baloldalnak, a kommunistáknak. Akik a hatalom megragadásáért, illetve megtartásáért mindent megígértek, illetve megpróbálták megtenni, hogy a világforradalmat hatalomra segítsek. A Tanácsköztársaság vezetése vállalta a honvédő háborút.

3. A Tanácsköztársaság katonapolitikája

3. 1. Kiűtkeresés – a katonai vezetés helyzetmegítélése

Amikor a magyar kormány megkapta a Vix-jegyzéket, Böhm kikérte a hadügyi államtitkára, Stromfeld Aurél és a vezérkar főnökének, Tombor Jenőnek¹³ szakmai vé-

10 Linder tudatosan nevezte minisztériumát hadügyminisztériumnak, kihangsúlyozva azt a különbséget, amelyet a korábban fennálló honvédelmi minisztériummal szemben kifejezésre kívánt juttatni. A hadügyminisztérium a teljes magyarországi kiegészítésű haderő felett diszponált, nem csupán a honvédelmi erők felett. SJ.

11 Böhm Vilmos előbb szocializációs népbiztos (1919. III. 21.-IV. 3.), majd hadügyi népbiztos (1919. IV. 3.-1919. VI. 24.), később a tiszántúli Vörös Hadsereg parancsnoka (1919. IV. 21.-1919. VII. 10.), végül bécsi magyar követ volt (1919. VII. 17.-1919. VIII. 5.). Bölöny József (1987): Magyarország kormányai 1848-1987 Akadémiai Kiadó. Budapest. 277-278.

12 Stromfeld Aurélról lásd: HETÉS Tibor (1967): Stromfeld Aurél. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. HETÉS Tibor (1963): Stromfeld és a magyar polgári demokratikus forradalom, I-II. Hadtörténelmi Közlemények, 1963/1.112-152. p., 1963/2. 61-104.

13 Tombor életrajzára lásd: FOGARASSY László (1993): Tombor Jenő vezérezredes (1880-1946). Palócföld. 1993/1. 92-105.

leményét, amelyről Stromfeld emlékirataiban így írt „...mind a kettőnek az volt a véleménye, hogy ezt a jegyzéket nem szabad és nem lehet elfogadni, mert ez Magyarország teljes gazdasági, politikai és katonai megsemmisítését jelenti. Véleményük szerint a jegyzék elfogadása olyan vihart támaszt az országban, amely elpusztít minden kormányzatot, amely a jegyzékben foglalt követeléseket teljesíti.

Böhm emlékirataiban megírta, hogy Tombor ezredes 1918. december 28-án egy memorandumot terjesztett elő, amelyben azt fejtegette, hogy ha a haza másként nem védhető, „akkor a honvédelmet az orosz bolsevizmus mintájára kell megszervezni. most minden pacifizmust félre kell lökni, mert az ántánt a wilsoni elveket sárba tiporta és az országot becsapta. Föl kell hívni fegyveres védekezésre az egész országot, a nyugati orientáció helyébe az Oroszország felé szóló keleti orientációt kell a munkaprogramunkba fölvenni. Az ország vezetésére e pillanatban más alkalmas kormányzatot nem lát, mint a fegyveres védelmet megszervezni tudó szociáldemokrata pártot, de ennek ki kell békülnie, meg kell egyeznie a kommunista párttal, hogy a régi Ausztria északi határán álló orosz szovjet-csapatokkal a szövetségi együttműködés létrejöhessen...”¹⁴ A szovjet-orosz koncepció gondolata nem más, mint az „ellenségem ellensége a barátom” elv megvalósítása. Stromfeld 1919. május 11-én így ír: „...A Magyar Tanácsköztársaságnak létérdeke, hogy az orosz erők Kolomeából Stryjen át Csap felé előretörjenek, s ezáltal a magyar csapatokat legelőbb a román fronton tehermentesíték...”¹⁵ A magyar - szovjet-orosz katonai együttműködés lehetőségének gondolata, amíg megvoltak az „objektív feltételek”, azaz a szovjet-orosz hadsereg támadása, illetve térnyerése, fennállt. Tény, hogy a szovjet-orosz hadsereg jelentős román erőket kötött le, amelyek nagyon hiányoztak a románoknak a Tiszai frontról. Azonban a hadműveleti helyzet annyira képlékeny volt, olyan gyorsan változott, hogy „valós időben” nehezen lehetett nyomon követni.¹⁶

3.2. Hadseregszervezés

Azonban a legfontosabb feladat a hatalomra került szociáldemokrata-kommunista elit számára az új fegyveres erő, a Vörös Hadsereg megszervezése volt. A hatalomra került Forradalmi Kormányzótanács az elsők között alkotta meg a hadsereg felállításáról szóló rendeletét.

A toborzás tovább folytatódott. Április 2-án a toborozottak létszáma összesen 20 650 fő volt.¹⁷ Április 15-én már 53 524 fő volt a toborozottak száma. A hadosztályok állományának nagyobb része a demarkációs vonal mögött, az alakuló állomásokon tartózkodott, felszerelése és kiképzése épphogy csak elkezdődött. A demarkációs

14 BÖHM Vilmos (1923): Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom, Proletárdiktatúra, Ellenforradalom. Verlag für Politik. München. 198-199.

15 HETÉS Tibor (szerk.) (1959): Stromfeld Aurél válogatott írásai. Zrínyi Kiadó. Budapest. 215. Stromfeld ebben a helyzetértékelésben az antant általános támadását valószínűsíti.

16 A magyar és a szovjet-orosz együttműködésre lásd: HAJDU Tibor (1961): Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. Párttörténeti Közlemények. 1961/3. 86-123., LIPTAI Ervin (1960): i. m. 259-267., JÓZSA Antal (1985): A Magyar Tanácsköztársaság megsegítéséért. In. LIPTAI Ervin (főszerk.): Magyarország hadtörténete [2], Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 166-168.

17 Következő megoszlásban: 1. hadosztály (Budapest), 1665 fő, 2. hadosztály (Budapest), 1661 fő, 3. hadosztály (Budapest), 3275 fő, 4. hadosztály (Győr), 2362 fő, 5. hadosztály (Nyíregyháza), 2347 fő, 6. hadosztály (Szeged), 1500 fő, Székely különítmény 7542 fő, Tengerészdandár 298 fő volt. SJ.

vonalakon elhelyezett alakulatok felváltása is mind sürgetőbbé vált. Ebben a helyzetben érte az országot április 16-án a román, majd április 27-én a cseh csapatok támadása.

A frontvonalakon a következő volt a helyzet: a keleti arcvonalon a két hadosztály és egy önálló dandár 34 zászlóaljával és 16 ütegevel szemben a román hadsereg hat gyalog- és egy lovashadosztálya és egy erős különítménye állt, amely 64 gyalogzászlóaljat, 28 lovasszázadot és 48 üteget jelentett - tehát a túlerő kétszeres volt.

Az északi fronton a magyar erőt három hadosztály 28 zászlóalja és 14 ütege jelentette, szemben a cseh hadsereg négy hadosztályával és négy önálló dandárral, amely 85 zászlóaljat és 24 üteget tett ki - ez összességében majdnem háromszoros túlerőt jelentett.

A nyilvánvaló visszavonulásra ítélt magyar csapatok vesztesége állományuk 50-60 %-át is kitevte. A katasztrofális hadműveleti helyzeten az április 21-én felállított Keleti Hadseregarancsnokság sem tudott úrrá lenni. A román csapatok május 1-jéig elérték a Tisza vonalát, elesett a szolnoki hídfő, az északi arcvonalon pedig a cseh csapatok május 2-án elfoglalták Miskolcot, veszélybe került a borsodi iparvidék és Salgótarján térsége is.

A Forradalmi Kormányzótanács április 30-án fegyverszüneti ajánlatot tett a szomszédos államoknak. Azonban Magyarországnak további harcra kellett készülnie, ami gazdaságilag is emberfeletti erőfeszítéseket jelentett a négy évi háború és a súlyos területi veszteségek miatt. A hadsereg készletei kimerülőben voltak, különösen a fegyverzet terén mutatkoztak nagy hiányok.

Május 3-án megjelent a munkásosztály általános mozgósításáról szóló rendelet, május 5-én pedig a hadsereg átszervezése is megkezdődött, amelyet a vezérkari főnöki posztra visszatért Stromfeld Aurél irányított.¹⁸ A létszámok alakulására néhány példa: a harcoló hadsereg létszáma május 5-én 57 264 fő, május 10-én 72 070 fő volt, minden alakulat létszámát tartalmazó május 12-i összesítésben 101 258 fő szerepel, a május 13-i létszám pedig 109 772 fő volt.

A hadsereg új hadrend szerint állt fel: négy hadtest kötelékében nyolc hadosztályt szerveztek, amely 115 zászlóaljból, 84 géppuskás századból, 8 lovasszázadból, 39 tüzerűtegből -154 különböző kaliberű löveggel-, 16 műszaki századból és 8 repülőszázadból állt. A létszámok alakulására néhány példa: a harcoló hadsereg létszáma május 5-én 57 264 fő, május 10-én 72 070 fő volt, minden alakulat létszámát tartalmazó május 12-i összesítésben 101 258 fő szerepel, a május 13-i létszám pedig 109 772 fő volt.

A frontokon az újonnan kikerülő és lelkesedéstől fűtött alakulatok tevékenysége - párosulva az egységes hadműveleti irányítással- eredményeket hozott. A román támadást megállították, Salgótarján térségét megmentették.

Mivel az antant május 12-ére várt támadása elmaradt, ezért elhatározták, hogy csapást mérnek a Miskolcot és környékét megszállva tartó cseh csapatokra. Május 20-án

18 Az 1918-1919. évi események ismertetésénél a következő műveket használtam fel: BREIT József (1921): A vörös háború. In: GRATZ Gusztáv (szerk.): A bolsevizmus Magyarországon. Franklin-társulat. Budapest. 207-291. p. Uő: (1925): A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története, I. kötet, A Károlyi korszak főbb eseményei, II. kötet, A proletárdiktatúra korszaka. Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. Budapest. valamint Liptai Ervin (1960): A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Katonai Kiadó. LIPTAI Ervin (1965): A Magyar Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. LIPTAI Ervin (1969): Vöröskatonák előre! A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.

indult el Miskolc visszafoglalása. A rendelkezésre álló erőkkel és eszközökkel helyesen manővereztek harc közben. Miskolcnál május 20-23 között először északi irányba támadtak a Hernád völgyében, párhuzamosan a felvonult román erők arcvonalával, a csehszlovák csapatok kiűritették a várost, másnap bevonultak a vörös csapatok. Miskolc elfoglalása után azonnal az ellenlökések elhárításához csoportosultak, a főerőkkel keleti irányba fordulva védték meg a várost a keletről érkező cseh-román ellentámadástól. Majd utána az erők és eszközök zömét ismét átcsoportosítva északi irányba támadtak, az üldözést tovább folytatva Sajószentpéterig nyomultak előre. Miskolc felszabadítása megszilárdította a Tanácsköztársaság helyzetét. Hadműveleti szünet állt elő.¹⁹

3.3. Hogyan tovább? Támadás

Felmerült a kérdés: hogyan tovább? A katonai vezetés úgy gondolta, hogy a hadműveleti szünetet kihasználva csapást kell mérni valamelyik ellenségére. Az erők korlátozott volta miatt csak egy irányban való támadás kecsegtetett sikerrel. A hírszerző jelentések szerint a keleti (román) és a déli (franciák) fronton nem kell az ellenség támadásával számolni.

A déli fronton francia erők is állomásoztak. Őket megtámadni az antant részéről hadüzenettel ért volna fel.²⁰ A románok ellen Keleten át kellett volna kelni a Tiszán, egy erőszakos folyamátkelés műszaki feltételei nem voltak adottak. A román hadsereg mind létszámában, mind felszerelésében jelentősen felülmúlta a magyar erőket. Maradtak a csehek, akik ellen májusban a magyar fél már jelentős sikereket ért el, és akik katonai szempontból gyengébbek voltak. Ezt befolyásolta még az is, hogy a magyar tisztikar a háborús tapasztalatok alapján nem sokra tartotta a cseh katonák harci értékét.²¹

A politikai vezetés május 27-i döntése értelmében először a cseh és szlovák erőket támadják meg, majd utána a románok következnek.²²

3.3.1. A földrajzi bekerítettség

Ez tulajdonképpen egy lehetőség volt az ország katonaföldrajzi bekerítésből való kitörésére. Az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország az egész háborút földrajzi bekerítésben harcolta végig. Ezért ez a tény a katonai vezetést nem nyomasztotta, a politikai vezetést viszont annál inkább.

A földrajzi bezártság katonailag leküzdhető. A földrajzi bekerítettség katonailag azt feltételezi, hogy a bekerített fél eleve védekezésre, azaz egy látszólag kedvezőtlen helyzetre kényszerül. A hadtudomány elmélete ennek kiküszöbölésére vezette be a „mögöttes ülés” állapotának fogalmát. Az elméleti modell szerint a védő fél egy képzeletbeli kör középpontjában koncentrálja erőit (ez a mögöttes ülés), míg a támadó fél csapataival azokat egymástól térben tagolva, annak sugarai mentén a központ felé halad. Kellő erőviszonyok

19 LIPTAI Ervin (1960): i. m. 314-316. A hadműveleti szünet beálltát tükrözi Stromfeld Aurél helyzetmegítélése 1919. május 22-én. Közli HETÉS Tibor (szerk.) (1959): i. m. 218-221.

20 A déli frontra lásd: SUBA János (2016): A Duna-Tisza közének déli része (1918-1921) In: A szerbek Magyarországon 1918-1921. Szerk.: Zombori István 73-104. Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség, Budapest.

21 A nemzetiségek háborús megítélésére lásd: SUBA János (2019): Nemzetiségi kérdés az OMM hadseregében In: A Trianoni békediktátum története hét kötetben. Főszerk. Gulyás László, I. kötet Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914-1918. 305-319. Szeged 2019.

22 BÖHM Vilmos (1923): i. m. 324-326. LIPTAI Ervin (1960): i. m. 321.

esetén a védő félnek megfelelő hadműveleti feltételek mellett van lehetősége, hogy kimozdulva a mögöttes ülés helyzetéből a központ felé haladó erőket egyenként verje meg.²³

Ezen a látszólag egyszerű megoldás megvalósításán alapult a központi hatalmak hadviselése. Amelyet elősegített az, hogy a sűrű, jól kiépített vasúti hálózat segítségével gyorsan csoportosíthatták át erőiket egyik frontról a másikra, és helyezték át a háború súlypontját az egyik frontról a másikra.²⁴

Stromfeld Aurél vezérkari főnök 1919.május 10-én ezt írta: „... *A vöröshadsereg a belső vonalon van. Számbeli túlsúly híján nem léphet föl egy időben támadólag Szeged és Gyékényes irányában. A defenzíva mindkét támadóval (Szeged, Gyékényes) szemben súlyos hadászati hiba és eddigi tapasztalataink alapján eredménytelen volna... Tehát offenzíva!*”²⁵ A támadás legfőbb célja olyan politikai, földrajzi helyzetet teremteni, amelynek kialakításával a politikai vezetés kitörhet a nemzetközi diplomáciai elszigeteltségből.

4. Felvidéki hadjárat

4.1. A támadás iránya

A következő kérdés annak eldöntése volt, hogy az északi front melyik szakaszán legyen a főcsapás iránya, amely a Vörös hadsereg III. hadtestére hárult, melynek parancsnoka Landler Jenő, vezérkari főnöke Julier Ferenc volt.²⁶

Két irány (két hadműveleti koncepció) kínálkozott, illetve állt egymással szemben: az egyik a Kassa irányába, a másik a Kisalföldön át Pozsony fele tartó támadás.

A Vörös hadseregnek nem volt elég ereje mind a két irányban végrehajtott támadáshoz. Így a főcsapás irányának meghatározása nagyon fontos volt. Julier emlékirataiban így írt: „... *A Kassa fele vezető irány, ha a támadás sikerül, a románokat elválasztja a csehektől, szétrobbantja az ott létesült cseh-román korridort, visszahozza az országhoz ragaszkodó rutén földet és megteremtí az alapot a románok későbbi megtámadására Tokajon át.*”

A tisztikar képzetesebb része mégis úgy vélte, hogy „*a kis magyar alföldre mutató irány előnyösebb, mert a támadás kisebb terepakadályokat talál útjaiban, mert siker esetén a cseh front kettészakad és mert Pozsony, Nyitra és Trencsén elfoglalandó vidékéről lehet leggyorsabban a háború színterét a történelmi Csehország területére áthelyezni...*”²⁷

23 PERJÉŠ G. (1983); Clausewitz. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 506 p., PERJÉŠ G. (1988); Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 261 p. NAGY M. M. (2014) Magyarország az első világháborúban: térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió, Budapest. 136 p.

24 Az első világháború katonaföldrajzáról lásd: NAGY Miklós Mihály (2018): Az 1918-1919. évi honvédő háború földrajzáról. In: A magyar földrajz Szerencsi műhelye. Szerk: Horváth Gergely, 265-289. , Szerencs 2018, NAGY Miklós Mihály (2014) Magyarország az első világháborúban: térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió, Budapest. 136 p. NAGY Miklós Mihály (2010): Trianon földrajzi előzménye - Az első világháború geostratégiai (katonaföldrajzi) viszonyrendszere. Közép-Európai Közlemények. 2010/4. 34-43.

25 HETÉŠ Tibor (szerk.) (1959): Stromfeld Aurél válogatott írásai. 212.

26 Julier Ferencről lásd: NAGY Miklós Mihály (1998a): A Magyar Szemle katonairója: Julier Ferenc. Magyar Szemle. 1998/5-6. 59-88., valamint uó (1998b): Az innessó parton maradt ember (Egy Julier-portré kontúrjai). Kapu. 1998/9. 6-22.

27 JULIER Ferenc (1935): Az 1919. évi felvidéki hadjárat. In: Molnár Endre (szerk.): Abauj-Torna vármegye, Magyar városok és vármegyék monográfiája XVII. A Magyar városok monográfiája kiadóhivatala. Budapest. 237.

A támadás irányának kiválasztása mindkét esetben megvalósítható lett volna. Így egy feltételezett győzelem nyomán elért eredmények már a béketárgyalásokon kedvezőbb helyzetet teremtettek volna a magyar fél részére.

4.2. A hadművelet terve

A támadás iránya a cseh és a román erők csatlakozási pontjánál történt, meggátolva a két hadsereg együttműködését. A főerőt a III. hadtest (1., 4., 6. hadosztály) képezte, amelynek feladata volt a Tisza és Bódva között előre nyomulva a Sátoraljaújhely- Kassa-Szepsi - Torna vonalát elérni. A főcsapás iránya Kassa volt. Az arcvonalt jobbszárnyán -120 km-es szakaszon - 3 hadosztály és 2 dandár összpontosult. A hadtest jobbszárnyát az 1. hadosztály biztosította a Tokaj - Tiszalúci hídfő ellen indított támadásával, a román csapatokat kellett visszaszorítani a Tiszántúlra. A III. hadtest balszárnyán álló 5. hadosztály feladata a Rimaszombat - Tiszolc, Tornalja - Rozsnyó irányában való támadás. A 3. hadosztálynak Losonc-Zólyom és Léva irányába kellett támadnia. Az 1. dandár feladata: egy különítménnyel lekötni az ellenség figyelmét, és a Dunai hajórajjal együttműködve a folyó mellett Párkány irányában a Garamig nyomulni előre, és elfoglalni Érsekújvárt. A fegyveres erők 80%-át az északi frontra vonták össze. Ez 73 zászlóalj és 46 üteget - a tüzérség 80%-át - jelentette. A szemben álló cseh erőknek 90 zászlóaljuk és 32 ütegük volt a Garamtól Kárpátaljáig terjedő területen.

A csapatok harctevékenységének jellegét döntően befolyásolta a szemben álló felek arcvonaltán álló alakulatok - a front 250 kilométeres kiterjedéséhez mérten - viszonylag alacsony száma, valamint a terep sajátossága. Az északi arcvonalt nagy részén - kivéve a kislétföldi területet - a harc általában az észak-déli irányú folyóvölgyekben folyt. Az ellenség nem épített ki összefüggő védelmi rendszert, ezért áttörésre nem volt szükség. A szabad szárnyak lehetőséget adtak az ellenség egy-egy fontosabb magaslatot, községet, közlekedési csomópontot védő csoportjának átkarolására, illetve megkerülésére, valamint az ellenség oldalába irányuló csapásoknak.

4.3. Felvidéki hadjárat

Május 30-án indult meg a támadás, az arcvonalt nagy részén sikerrel szorították vissza az ellenséget, a III. hadtesttel szemben az ellenség szívós ellenállást fejtett ki. A Hernád vonalt áttöréséhez június 1-jén 29 üteget, 10 ágyút, 15 tarackos, 2 nehéz tarackos, 2 nehéz ágyút és 1 30,5 cm mozsárágyút összpontosítottak. Itt került sor az első világháborúhoz hasonló méretű tüzérségi előkészítésre. A 6. hadosztály előretörését Szikszótól Északra megkapaszkodott cseh erők próbálták feltartani. A hadtest jobbszárnyán támadó 4. hadosztály elfoglalta Tiszalúcot, megtörve a románok ellenállását június 3-án bevonult Tokajra. A Tiszai átkelés nem sikerült, mert a románok felrobbantották a hidat, elegendő hadihídanyag készlet nem volt. Északon is jól indult a támadás. Május 30-án este a csehek kiürítették Losoncot. Június 1-jén elfoglalták Szendrőt, Tornalját, Lévat és Párkányánát. 3-án benyomultak Érsekújvárra, Sárospatakra és Korponára.

A 6. hadosztály a Hernád völgyében Kassa irányában súlyos harcokat vívott, az ellenség a Torna és Hidasnémeti között húzódó dombokon vetette meg a lábát. A hadtest első lépcsőjében lévő 6. hadosztály és a 10. dandár támadott, a másodrendű irányokat csak egy páncélvonal fedezte. Kassa ellen a támadás június 5-én

kezdődött meg. Az elkeseredett küzdelmet az döntötte el, hogy a főcsapás irányába bevetett 46. dandár- mely vasúti szállítással érkezett Losonc körzetéből - áttörte az ellenség védelmét. A dandár nem törődött a két szárnyán változó szerencsével folyó harcokkal, nyomult előre Kassa irányába, 5-én már 6 km mélyen volt az ellenség hátában, 6-án reggel visszaverte az ellenség ellenlökéseit, és 19 órára elfoglalta a várost. Az arcvonala ekkor már Érsekújvár- Léva- Selmechánya - Pelsőc -Kassa - Sátoraljaújhely vonalán állt.

A következő napokban, június 10-ig a III. hadtest alakulatai továbbfejlesztették a támadást. Keleten Töketerest foglalták el, Kassától északra - a második lépcsőben bevetett 1. hadosztály- pedig Eperjesen át Bártfáig nyomult előre. Az 5. hadosztály sávjában elfoglalták Rozsnyót, Jolsvát, Tiszolcot. Június 10-e után a kelet-szlovákiai front megszilárdult.

Az erők és az eszközök zömének döntő irányba való összpontosítása és alkalmazása meghozta az eredményét. A rendelkezésre álló erők zömének a döntő csapás irányába történt összevonása miatt a Vörös Hadsereg csapatai jelentős ellenséges túlerővel álltak szemben. Ezeken a frontszakaszokon - Stromfeld utasításainak megfelelően a hadjárat első szakaszában - sajátos taktikát alkalmaztak: állandóan újabb és újabb irányokból mértek csapást az ellenségre, ezzel folyamatosan nyugtalanították, és ellenálló képességét felőrölve kikényszerítették a visszavonulását. A hadművelet sikeréhez hozzájárult a csapatok együttműködésének jó megszervezése, ha valamelyik hadosztály nem tudta feladatát teljesíteni az ellenség erős ellenállása miatt, a főparancsnokság azonnal intézkedett, hogy az illető hadosztály szomszédja nyújtson gyors támogatást. Így a csapatok előrenyomulását a makacsul védekező ellenséggel szemben számos esetben az tette lehetővé, hogy a szomszédos erők csapást mértek az ellenség szárnyaira, illetve oldalába, és ily módon visszavonulásra kényszerítették.

Az ellenséges túlerőt a csapatok mozgékonyasággal tudták ellensúlyozni. Példa erre a 16. ezred május 30-június 12 közötti harca. A balszárnyon előretörő 3. hadosztály és 1. dandár között 30 km széles rés volt, amely rövidesen 50 km-re nőtt, ebben működött a 16. ezred, amely az 1. dandár kötelékében (május 30-június 1.) részt vett Balassagyarmat felszabadításában, majd az 1. dandárral június 3-án Léváig tört előre. Innen északra menetelt a 3. hadosztályhoz, részt vett Selmechánya, Beszterce, Zólyom elfoglalásában (június 4-7), majd gyalogmenetben visszatért Lévára, hogy részt vegyen a cseh ellentámadás elhárításában június 12-én. 12 nap alatt 200 km-t gyalogolt hegyi terepen állandó harcban.

A hadjáratban nagy szerepet játszottak a páncélvonatok, melyeket felderítésre, a gyalogság támogatására, üldözésre, a védelem alátámasztására és a visszavonulás fedezésére használtak. A 12 páncélvonattal közvetlenül a főparancsnokság rendelkezett, a helyzetnek megfelelően erősítette meg az egyik vagy másik egységet.

A III. hadtest, amely a főirányban támadt, sikereket ért el, elfoglalták Kassát, Eperjest, vereséget mértek a cseh erőkre, azonban még nem verték szét. Julier Ferenc vezérkari főnök a támadás további folytatását javasolta a cseh erők szétveréséig.

A hadműveletben az alkalmazott katonai erők és a tér viszonya tekintetében a nagy tér - kis erő jelleg valósult meg. A Vörös Hadsereg mind a felvidéki, mind a tiszai támadást 30 000- 40 000 fős főerővel hajtotta végre, vagyis nem valósult meg a tér teljes kitöltése, ezért a hadművelet ismét manőverező jellegű volt.

4.4. A támadás új iránya

A politikai vezetés leállította a további előrenyomulást, koncepcióváltás következett be, a támadás súlypontját a Kisalföldre akarták áthelyezni. Ez természetesen összefüggött azzal, hogy az antant külpolitikai nyomás alá helyezte a tanácskormány vezetését.

Az északnyugati irányba történő támadás előkészítését 1919. június 12-én rendelték el.²⁸ „... A hadseregpáncsoszlop szándéka egy nagyobb erőcsoporthoz a Lévától nyugatra és a Párkányánána- Érsekújvár vasutvonal között fekvő területen felvonultatni és felvonulás befejeztével ezen erőkkel nyugati irányban előnyomulva a szemben talált ellenséget megverni...”- írta Stromfeld Aurél, a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke.²⁹ Az idézett szöveg érdekessége, hogy támadás által elérendő célokat nem tűz ki, a feladat általános, hogy minél nagyobb veszteséget okozzanak az ellenségnek. Ez azt jelentette, hogy a politika nem határozott meg feladatokat, nem jelölt ki célokat. „Az általános helyzet megköveteli, hogy mielőtt a hadsereg zöme a Tiszán átkelve a román haderő ellen fordulna, a cseh hadsereggel hosszú időre leszámoljon.” A diplomácia került előtérbe.

Az új terv az volt, hogy a Dunától északra egy nagyobb erőcsoporthoz hoznak létre, és ezzel nyugati irányba támadnak, míg a Hernád és a Felső Vág völgyében a visszavonuló cseh erőket lekötik és megfigyelik. A feladat végrehajtására június 12-én létrehozták - a 3., a Tisza mellől idehozott 4. és a hadseregtartalékban lévő 8. hadosztályból - az V. hadtestet, hogy a Léva és a Duna közötti területen nyugati irányba kezdje meg a támadást. Az északi fronton a rendelkezésre álló élőerőknek közel 50%-át, 41 zászlóaljat (20 000 puskát), 35 géppuskás századot (200 géppuska), a tüzérségnek pedig a felét, 27 üteget (100 löveget) az arcvonalnak erre a szakaszára csoportosították át akkor, amikor 500 km arcvonalon folyt a harc.

Közben az északi front nyugati szárnyán a csehek egyre növekvő ellenállást tanúsítottak, és - kihasználva a Vörös Hadsereg átcsoportosításával járó frontvonal meggyengítését - helyenként ellentámadásba mentek át: június 13-án Zólyomnál visszavetették a 80. dandárt, június 15-én Tiszolcnál, június 16-án Rozsnyónál sikereket értek el az 5. hadosztály gyenge csapatai ellen. A cseh erők főtámadása Léva ellen irányult, hogy megzavarja az V. hadtest folyamatban lévő felvonulását. A 3. hadosztály csapatai két napos kemény harcban június 16-17-én megvédték harmadszor is Lévát. Ez alatt a III. hadtest is felújította hadműveleteit, és nyugat felé Korompa - Szepesremete vonalát érte el.

Erre az időre már befejeződött az V. hadtest szervezése. Június 17-én indult meg a támadás. A 3. hadosztály Selmechánya, a 4. hadosztály Verebély, a 8. hadosztály Érsekújvár irányban támadott. Június 18-án a 8. hadosztály átkelt a Nyitrán, és Bánkeszi vonaláig nyomult előre. Ez után a támadás üteme lelassult, a hadsereg alakulatai demoralizálódtak. Június 19-én a 3. hadosztály alakulatait ki kellett vonni pihenőre, mert a harcokban kimerült, és harci morálja lecsökkent.

28 Stromfeld Aurél utasítását közli; HETÉS Tibor (szerk.) (1959): i.m. 243-246.

29 HETÉS Tibor (szerk.) (1959): i.m. 243.

4.5. Összeomlás

A hadsereg morálja nagyon gyorsan hanyatlott, egyre több fegyelmezetlenség, parancsmegtagadás fordult elő. Ennek több oka volt. Az egyik, Böhm június 16-i parancsában nyilvánosságra hozta a "Clemenceau-jegyzéket". Június 7-én Clemenceau a párizsi békekonferencia nevében jegyzéket intézett a Forradalmi Kormányzótanácshoz, amelyben a hadműveletek beszüntetését követelte, hogy megmentsse a csehszlovák hadsereget, ellenértékként felajánlotta, hogy Magyarországot meghívják a párizsi béketárgyalásokra. A jegyzék elküldésével egy időben utasították a csehszlovák és román hadsereget, hogy ellentétjeiket félretéve, egymást segítve, közös erővel folytassák a harcot Magyarország ellen. A magyar kormány válaszában rámutatott, hogy jogos önvédelmi harcát vívja.

Az egész frontvonalon tovább folytatódott a harci tevékenység. Június 13-án érkezett az antant újabb, ultimátum jellegű jegyzéke, amelyben közölték a párizsi békekonferencia által kijelölt határokat, követelve, hogy a magyar csapatok négy napon belül vonuljanak e határok mögé - ígérve, hogy e visszavonulás után a román csapatok kiürítik a Tiszántúlt.

A katonák többsége - a június 16-i parancs után - úgy gondolta, hogy a határokat megállapították, azon már ügysem tudnak változtatni, ezért feleslegesnek látták a harcot, a további áldozatokat. Ehhez járult még az utánpótlás és a csapatok feltöltésének hiánya, a felszerelés elégtelensége stb. A Clemenceau-jegyzék körül igen éles vita alakult ki az ország politikai és katonai vezetői között, míg az éppen ülésező Országgyűlés a jegyzék elfogadása mellett döntött.

A sikereik csúcspontján álló alakulatok június 24-én befejezték hadműveleteiket, ez aláásta a csapatok harci kedvét, minden téren demoralizálóan hatott a hadseregére. A fegyverszünet után június 30-án megkezdték az elfoglalt 2 835 km²-i terület kiürítését. Az antant nem váltotta be ígéreteit, a román csapatok nem vonultak ki a megszállt területekről, sőt, a júliusi hadműveletek során - a katonai túlerő következtében - elszenvedett vereség az ország román katonai megszállásához vezetett.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar Vörös Hadsereg elég erővel rendelkezik ahhoz, hogy az utódállamok katonai akcióit elhárítsa, de ahhoz gyenge, hogy az ország területi egységét helyre tudja állítani. Az antant ajánlata új lehetőséget jelentett a politikai vezetés számára.

Az 1919. évi északi hadjárat a magyar hadtörténelemben a „nagy tér - kis erő” problémájának megoldására tett sikeres kísérletként került be, amelynek eredményeit a politika nem tudta kihasználni.

IRODALOM

BREIT József

- 1921 A vörös háború. In: szerk: Gratz Gusztáv. A bolsevizmus Magyarországon. Franklin-társulat. Budapest. 207-291.
- 1925 A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története, I. kötet, A Károlyi korszak főbb eseményei, II. kötet, A proletárdiktatúra korszaka. Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. Budapest.

BÖLÖNY József

- 1987 Magyarország kormányai 1848-1987 Akadémiai Kiadó. Budapest.

BÖHM Vilmos

- 1923 Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom, Proletárdiktatúra, Ellenforradalom. Verlag für Politik. München.

FOGARASSY László

- 1993 Tombor Jenő vezérezredes (1880-1946). Palócföld. 1993/1. 92-105.

HETÉS Tibor

- 1959 Stromfeld Aurél válogatott írásai. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- 1960 Munkásezredek előre! Táncsics Könyvkiadó. Budapest.
- 1967 Stromfeld Aurél. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- 1963 Stromfeld és a magyar polgári demokratikus forradalom, I-II. Hadtörténelmi Közlemények. 1963/1. 112-152. 1963/2. 61-104.

HAJDU Tibor

- 1961 Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. Párttörténelmi Közlemények. 1961/3. 86-123.
- 1968 Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- 1969 A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

JÓZSA Antal

- 1985 A Magyar Tanácsköztársaság megsegítéséért. In: Magyarország hadtörténete 2. Főszerk: Liptai Ervin. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.

JULIER Ferenc

- 1935 Az 1919.évi felvidéki hadjárat. In. Molnár Endre (szerk.): Abaúj-Torna vármegye, Magyar városok és vármegyék monográfiája XVII. A Magyar városok monográfiája kiadóhivatala. Budapest.

KENDE János

- 1979 Forradalomról forradalomra, Az 1918-1919-es forradalmak Magyarországon. Gondolat Kiadó. Budapest.

KORÉH Endre

1929 A székely hadosztály és dandár története 1918 -1919. Budapest. 1929.

LIPTAI Ervin

1960 A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Katonai Kiadó.
1965 A Magyar Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
1969 Vöröskatonák előre! A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.

NAGY Miklós Mihály

1998a A Magyar Szemle katonáírója: Julier Ferenc. Magyar Szemle. 1998/5-6.
1998b Az innenső parton maradt ember (Egy Julier-portré kontúrjai). Kapu.1998/9. 16-22.
2010 Trianon földrajzi előzménye - Az első világháború geostratégiai (katonaföldrajzi) viszonyrendszere. Közép-Európai Közlemények. 2010/4. 34-43.
2014 Magyarország az első világháborúban: térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió, Budapest.
2018 Az 1918-1919. évi honvédő háború földrajzáról. In: A magyar földrajz Szerencsi műhelye Szerk: Horváth Gergely. Szerencs. 2018. 265-289.

ÓRY Károly

1970-1971 A katonapolitika és hadseregszervezés az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában. Hadtörténeti Közlemények, 1970/4. 551-575., 1971/1. 7-35.

PERJÉS Géza

1983 Clausewitz. Magvető Könyvkiadó, Budapest,
1988 Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

SUBA János

2016 A Duna-Tisza közének déli része (1918-1921) In: A szerbek Magyarországon 1918-1921 Szerk.: Zombori István 73-104. Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség. Budapest.
2018a Demarkációs vonalak Felvidéken 1918. (kartográfia-elemzés) Közép-Európai Közlemények. 2018/1. 107-127.
2018b Délvidék megszállása és a déli demarkációs vonal kialakulása. Közép-Európai Közlemények. 2018/ 2.170-176.
2018c Demarkációs vonalak Erdélyben 1918-1919. Trianoni Szemle. 2018/1-2.46 -53.
2019 Nemzetiségi kérdés az OMM hadseregében. In: A Trianoni békediktátum története hét kötetben. Főszerk. Gulyás László, I. kötet Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914-1918. 305-319. Szeged. 2019.

JÁNOS SUBA

THE MILITARY CAMPAIGN IN UPPER HUNGARY, 1919

From 31 October 1918 to 3 August 1919 the country and the Hungarian nation fought a patriotic war escorted by serious political and social crisis. The Entente was not involved militarily. Hungary dismantled its army according to the Belgrade convention, meanwhile the successor states occupied the required territories. The government of Mihály Károlyi had a pacifist attitude. They formed new ideas that could not come true in a 1000-year-old kingdom with an active army. It got dismantled by the end of the year; however, they could not recruit a new one in appropriate number.

The occupation of Hungary continued. The left-wing liberal social democrats hoped to climb out of the domestic crisis by handing over the power; therefore, they passed it down to the communists. The leadership of the Soviet Republic undertook the patriotic war. This study reviews the outstanding event of the patriotic war. The 1919 military campaign in Upper (North) Hungary got into the Hungarian military history as a successful attempt to solve the 'big space - little strength' issue, whose results could not be taken advantage of by the politics.

HARCOK A KARANCS-TETŐ BIRTOKLÁSÁÉRT

A tanulmány a konferencián elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

NÉGYESI LAJOS

Honvéd ezredes, egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest

A Salgótarján környékén 1919 májusának első napjaiban lezajlott harcok egyik nevezetes eseménye volt a Karancs 727 méter magas csúcsának elfoglalása.

A Vörös Hadsereg Hadinaplója május 10-i bejegyzésénél a következőket olvashatjuk: „II./53. zlj. Salgótarjántól északra a cseheket Karancs magaslatról viaszorította.”¹ Ezt az adatot félreértelmezve Kána Lőrinc alezredes 1950-ben megjelent tanulmányában a hegycsúcs visszafoglalását az II/53-as munkászászlóaljnak tulajdonítja. Megítélése szerint a salgótarjáni harcok sikerét Rákosi Mátyás személyes fellépése alapozta meg, aki hadba hívta a gyári munkásokat és a bányászokat. Megalakult az acélgyári munkások zászlóalja és öt bányász század.² A Karancs elfoglalásában a bányászok vettek részt, azonban az alezredes részéről eléggé nagyvonalú forráskezelést feltételez, hogy a bányászokat az 53-as ezred kötelékében szerepelteti, hiszen a salgótarjáni munkásalakulatok összesen nem tettek ki egy ezrednyi erőt.

Balázs József 1959-ben megjelent írásában a Karancs elvesztését május 7-re teszi, a visszafoglalását pedig 10-re. A támadásra a néhány nappal korábban alakult gyurtyánosi bányászszázad kapott parancsot, amit 8-án sikertelenül kíséreltek meg. Másnap rövid időre kiszorították a cseheket az állásból, de egy ellenlökés visszavetette őket. Végül az 53. ezred 6. és 12. századának egy-egy szakaszával erősítették meg a bányászokat, és így sikerült visszafoglalni a csúcsot. A vállalkozást az 53/2. zászlóalj parancsnoka személyesen vezette.³

Valószínűleg az ötvenes évek történelemszemléletének köszönhető a bányászok szerepének kiemelése. Katonai szempontból azonban sántít a leírás, mivel egy frissen alakult, katonai tapasztalatokkal nem rendelkező bányászszázadot rohamra vezényelni géppuskákkal megerősített cseh állás ellen, több mint felelőtlenység lett volna a parancsot kiadó részéről. A 10-i vállalkozásnál nehezen értelmezhető a 6. és 12. század együttes említése, hiszen a 6. az 53/II., a 12. az 53/III. zászlóalj állományába tartozott. Másrészt az is furcsa, hogyan vezethette a vállalkozást az 53/II. zászlóalj parancsnoka, ha a két szakaszt csak megerősítésül rendelték a bányászok mellé.

Liptai Ervin monográfiájában szintén megemlékezik a Karancs birtoklásáért folytatott harcokról. E szerint az 53/II. zászlóalj május 8-án rajtaütésszerűen elfoglalta a csúcsot, azonban a csehek ellenlökése az esti órákban viaszorította őket. A zászlóalj parancsnoka 9-én több alkalommal tett kísérletet az állás ismételt elfoglalására. A cseh

1 LIPTAI 1974. 55.

2 KÁNA 107-109.

3 BALÁZS 312-313.

II. dandár parancsnoka a 9-i esti jelentésében ezt írta: „Az ellenséges gyalogság nagy veszteségekkel hét támadást indított a Karancs 727-es magaslat ellen. Valamennyit visszavertük...” Végül május 10-én az 53/II. zászlóaljnak sikerült elfoglalni a csúcsot.⁴

A Karancs visszafoglalásáról két egykori résztvevő visszaemlékezése maradt ránk.

Az egyik szerzője az 1896-os születésű Mayer Vilmos, aki 1915-ben vonult be katonai szolgálatra a gyulai 2. honvéd gyalogezredbe.⁵ Itt tartalékos zászlósként szolgált, majd 1918 augusztusában léptették elő hadnagynak.⁶ 1919-ban a Vörös Hadseregben szolgált, de ennek ellenére 1920-ban visszamenőlegesen a világháborús érdemeiért megkapta a 2. osztályú ezüst vitézségi érmet.⁷ 1959-ban a „Gyulai füzetek” harmadik köteteként jelent meg önéletrajzi ihletésű könyve Gyulán, „Egyszer mégis győzünk” címmel.⁸ A dolog érdekessége, hogy a Békés Megyei Népújság már 1958 februárjában hírt adott a kötet tervezett megjelenéséről, melynek kézírata ekkor már készen lehetett.⁹ 1959-ben a Hadtörténelmi Közlemények tematikus számában rövidebb formában ismét megjelent a visszaemlékezése a Tanácsköztársaság harcaira, ahol a gyulai vörös század parancsnokaként teljesített szolgálatot.¹⁰ 1958-ban már Budapesten élt, és egy 1966-os hírlapi tudósítás szerint az angyalföldi megemlékezésen a kerületi pártbizottság képviselőjében mondott beszédet.¹¹ Politikai karrierjében valószínűleg meghatározó szerepe volt vörös parancsnok múltjának, melynek történeti hátterét saját írásaival teremtette meg.

Mayer két visszaemlékezése között több ponton is eltérést fedezhetünk fel. Könyvének gyaníthatóan korábban elkészült kéziratában az események menetében még kevésbé játszott főszerepet, azonban a Hadtörténelmi Közleményekben már a harcok egyik irányítójaként szerepel. 1919. május 2-án érkeztek Salgótarjánba, ahonnan a kivagonírozás után egyenesen Karancsaljára (a HK-ban Karancsújfalu szerepel, ami valószínűleg elírás, mivel ilyen nevű település nincs a valóságban) mentek. Az uradalmi majorságba szállásoltak be, ahol a 46/III. zászlóalj parancsnoka a századparancsnokokkal együtt az irodaépületben helyezkedett el. A helyiséget meg kellett osztaniuk Stecker századossal, az 53. gyalogezred egyik zászlóaljának parancsnokával is, aki röviden ismertette velük a kialakult helyzetet. Az 53-asok a község előtti dombokon ásták be magukat. A 46-osok beérkezéséig a zászlóalj 3 századából (a zászlóalj a valóságban 4 századból állt) csak kettő volt az első vonalban, egy pedig tartalékban. Ezt követően azonban mindhárom század az első vonalban lesz majd, és a 46-osok lesznek tartalékban. Ezt valószínűleg az indokolta, hogy a 46-osok állománya újoncokból állt, ezért kockázatos lett volna rögtön az első vonalba vezényelni őket. A következő napokban járőrözést folytattak, melynek során behatoltak a csehek által megszállt Lapujtóre is. 4-én és 5-én este a 10. század katonái járőrbe indultak, és mindkét alkalommal rajtaütöttek a cseheken. 6-án reggel az 53-as zászlóalj parancsnoka az ezredparancsnokságtól parancsot kapott a Karancs elfoglalására.

Stecker százados a 46/III. zászlóalj parancsnokával, Szabó századossal folytatott megbeszélést a másnapi támadás tervének kidolgozása érdekében. Szabó kérésére a munkába bevonták Mayert is. Szabó ugyanis az olasz fronton is zászlóaljparancsnoka

4 LIPTAI 1960. 238–240.

5 Honvédségi Közlöny 1920/2. 30.

6 Honvédségi Közlöny 1919/20. 461.

7 Honvédségi Közlöny 1920/2. 30.

8 MAYER 1959a

9 Békés Megyei Népújság 1958. február 19. 4.

10 MAYER 1959b 97–124.

11 Hétfői Hírek 1966. március 21.

volt Mayernek. A későbbiekben a HK-ban megjelent visszaemlékezés szerint Mayer az események főszereplőjévé lép elő, hiszen a két zászlóaljparancsnok ismertette vele a parancsot, és felszólították, hogy „adja elő az elhatározását” (sic!). Valószínűleg a forradalmi idők jele lehetett, hogy a megszokott törzsszolgálati rend felborult. Az ugyanis nem szokványos, hogy egy zászlóaljparancsnok utasítást kap egy feladat végrehajtására, és a helyzet értékelését nem a saját századparancsnokaival, hanem egy másik zászlóalj parancsnokával beszéli meg. Persze ez még elfogadható lenne, ha figyelembe vesszük, hogy a visszaemlékezés szerint a 46-osok az 53-asok tartalékát képezték. Az azonban nagyon szokatlan, hogy a megbeszélésbe bevonnak egy századparancsnokot is. Az események korrekt ismertetése érdekében a következőkben szó szerint idézem Mayer HK-ban megjelent visszaemlékezését:

„Az volt a véleményem, hogy az ilyen kedvező fekvésű állást szabályos támadással elfoglalni, jól összeforrott, harcban edzett zászlóalj számára is rendkívül kockázatos feladat. Amennyire Stecker zászlóalját pár nap alatt megismertem, ennek az ütközetnek eredményes megvívására nem tartottam képesnek. Bár a mi zászlóaljunk fegyvelmezettebb, de ez a támadás túl nagy feladat számunkra is. Hajnali rajtaütés eredményes lehet. Ezt azonban viszonylag kevés, válogatott emberrel kísérelhetjük meg. Minthogy a parancs a támadás azonnali megindítását rendelte el – amennyiben javaslatomat elfogadják – Stecker kérjen engedélyt arra, hogy az akciót másnap hajnalban kezdje meg. A vállalkozáshoz 30-40 embert tartottam szükségesnek. A két zászlóaljparancsnok az elgondolással egyetértett, s a további megbeszélés folyamán az az elhatározás alakult ki, hogy az 53-as zászlóaljból és az én századomból 20-20 embert választunk ki.”

Ezzel szemben a Gyulán megjelent könyvében ezt olvashatjuk: „Az 53-asok parancsnoka előbb Szabóval tárgyalt, majd a tanácskozást a 10-ik századparancsnokkal egészítették ki. A megbeszélésen a századparancsnok javaslatát fogadták el.”¹²

A probléma tehát megoldódott, a századparancsnok segített kialakítani a zászlóaljparancsnok elhatározását. Ennek megfelelően másnap hajnalban a csoport felpózdott a Karancs csúcsát övező erdő széléig. A terv szerint innen csatárláncban indulnak a csúcs felé. Ha közben órszemmel találkoznak, azt Stecker fogja lelőni. A lövés után kézigránát dobás, majd rohamozás következik.

Minden a terv szerint alakult, azzal az eltéréssel, hogy az őrt nem lőtte le az 53-as parancsnok, így az riaszthatta az ellenséget. Kézigránát dobtak, majd rohamra indultak. A csehek rövid tűzharc után elmenekültek. Stecker zászlóaljparancsnok meleg szavakkal köszönte meg a század támogatását, és az egész zsákmányt átengedte Mayeréknak.

A Gyulán megjelent kötetben bővebb leírást találunk a támadásról. E szerint 42 katonára rajvonalban közelítette meg a csúcsot, és kétszer dobott kézigránátot a cseh állásra. Mire felértek a csúcsra, az ellenség elmenekült, de hátrahagyott 7 db géppuskát és jelentős mennyiségű lőszert és felszerelést. Ezt az 53-as parancsnok a 10. századnak adta hálából a segítségért. Két 10-es katonára a zsákmány leszállítása közben elszökött Somoskőújfalura, ahol a malomban vendégeskedtek és mulatoztak. Visszatérésük után büntetésből később vacsorázhattak. Másnap a 46-osokat elvezényelték az 53-asoktól, akik meghatódva búcsúztatták a remek harcosokat.¹³

Mayer egyébként baráti viszonyba került az 53-as zászlóaljparancsnokkal, aki csodálatát fejezte ki a 10. századnál uralkodó katonás fegyelemért, mire a századparancsnok jótanácsokkal látta el, hogyan kell kialakítani a katonákkal a megfelelő viszonyt.

12 MAYER 1959a 52.

13 MAYER 1959a 55-59.

Valószínűleg ma is Mayer Vilmosnak tulajdonítanánk a Karancs elfoglalását, ha az 1959-es írása nem jut el az 53/II. zászlóalj egykori parancsnoka kezébe, aki úgy érezte, hogy a történelmi hűség megér annyit, hogy papírra vesse emlékeit az eseményről. Az ő neve egyébként Pupp Ignác és nem Stecker, mint azt Mayer cikkében olvashatjuk. 1960 nyarán írta le a történetet, de nem publikálta, hanem a kéziratot eljuttatta a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Levéltárába, ahol napjainkban is megtalálható. A kutató számára érdekes helyzet, amikor ugyanarról az eseményről több szemtanú leírása is fennmaradt, mivel ezek erősíthetik vagy cáfolhatják egymás állításait, ezzel is segítve (vagy időnként lehetetlenné téve) a hiteles eseményrekonstrukciót.

Pupp Ignác 1889-ben született Baranyában. A pécsi Magyar királyi „Zrínyi Miklós” honvéd hadapród iskolát 1907-ben végezte el, majd a közös hadsereg kolozsvári 51. gyalogezredében szolgált. 1914-ben megkapta a Signum Laudist a galíciai harcúterén tanúsított vitéz magatartásáért, azonban még ebben az évben súlyosan megbesül és kórházba kerül. A bal karját érte lövés, ami áthatolt a mellkasán és a másik karján keresztül távozott.¹⁴ A sérült karja a Karancson vívott harcban is akadályozta. A Tanácsköztársaság idején az 53/II. vadászzászlóalj parancsnokaként vett részt a harcokban, majd a trianoni békediktátumban előírt haderőcsökkentés miatt a vámortséghez került. 1928-ban már őrnagyként szolgált Nagycenken.¹⁵ 1933-ban a határőrséghez került Mohácsra, ahol 1940. január 1-én ezredesként nyugállományba vonult.¹⁶ 1942-től ismét aktív állományban a Mohács katonai parancsnoka, ahol alá tartozott a helyi munkaszolgálatos zászlóalj is. Szigorúan betartatta a katonai szabályzatot, és nem tűrte el az igazságtalan bánásmódot a munkaszolgálatosokkal.¹⁷ 1944. április 13-án vezetésével sikerült megóvni Mohácsot a pusztulástól, ugyanis szövetséges vadászgépek támadása során kigyulladt a Dunán horgonyzó üzemanyagszállító uszály, és a tűz áterjedt a Westmark vontatóra is, mely légiaknákat szállított. Sikerült lekapcsolniuk a veszélyes rakományt szállító uszályt, és biztonságos helyre vontatni.¹⁸ 1944 októberében parancsot kapott, hogy a munkaszolgálatosokkal induljon nyugatra, de Kaposvárnál feloszlatta a csoportot, amiért a hadtestparancsnokság nem sokkal később vizsgálatot rendelt el ellene.

A háború után, az 1950-es években, Pupp Ignácot meghurcolták a katonai múltja miatt. 1952-ben a nyugdíját is megvonták. Sérült karja miatt kénytelen volt alkalmi munkákból fenntartani magát és családját. Amikor ennek híre ment, akkor az általa megmentett munkaszolgálatosok gyűjtést szerveztek számára, és támogatták az idős férfit.¹⁹ 1969-ben hunyt el, de 1979-ben Kis Béla helytörténész tanár cikkében megemlékezett a Karancs elfoglalásában játszott szerepéről.²⁰ Egyébként a nevét már az 1950-es Honvéd cikk is megemlégette, mint a II/53-as munkásszászlóalj parancsnokát.²¹ A Yad Vashem Intézet Pupp Ignácot 2003-ban a Világ Igaza címmel tüntette ki.²²

A Karancsért vívott harcok történetéhez nem tartozik szorosan a két visszaemlékező sorsának ismertetése, de úgy gondolom, nem volt haszontalan megismernünk, ho-

14 Pécsi Napló 1915. január 12. 6.

15 Mohácsi Hírlap 1928. január 22. 3.

16 Honvédségi Közlöny 15. 1939. december 1. 92.

17 Aki győzött Mohácsnál. <http://embermentok.eletmenete.hu/puppi-ign%C3%A1c-0> (megnyitva 2019.10.28.)

18 Mohácsi Napló 1971. április 10.

19 Aki győzött Mohácsnál. <http://embermentok.eletmenete.hu/puppi-ign%C3%A1c-0>

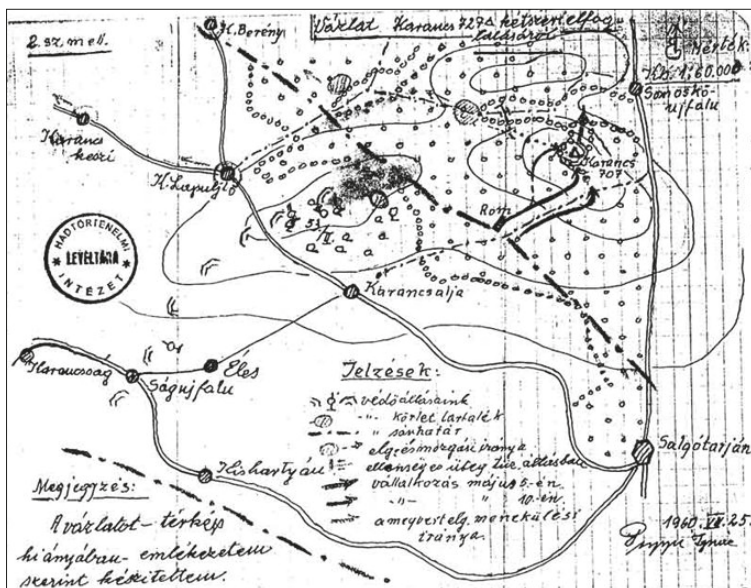
20 Mohácsi Napló 1979. 11. szám.

21 KÁNA 109.

22 Aki győzött Mohácsnál. <http://embermentok.eletmenete.hu/puppi-ign%C3%A1c-0>

gyan lehetett a létező szocializmusban nagyotmondással karriert építeni, és mi jutott az események valódi hőisének.

Puppi emlékei szerint²³ május 4-én érte először szórványos puskatűz a zászlóalj jobbszárnyát a Karancs délnyugati lejtőjéről. Itt elvileg az 53/1. zászlóaljnak kellett volna elhelyezkedni, de az események azt mutatták, hogy a csehek szállták meg a hegycsúcsot. A tapasztalatról jelentést tett az előljáró parancsnokságnak, és egyben engedélyt kért a Karancs másnapi elfoglalására. A dandárparancsnokság részéről Folkusházy volt vezérkari őrnagy engedélyezte a támadást, és megerősítésül megkapja a gyurtványosi (helyesen: gyurtyánosi) bányászszázadot. A vállalkozást végrehajtó csoportot a 6. század önként jelentkező katonáiból állította össze. (Ez egybevág a Balázs József tanulmányában említett adattal, de a 12. századról itt sem történik említés.) Május 5-én reggel a Karancs közelében fekvő romos épületnél gyülekezett az állomány. (A visszaemlékezésben említett romos épület a Kápolna-hegy Mária kápolnája, melyet az 1920-as években építettek újjá.) A romtól Somoskőújfalu felé vezető székérút vonalába rendelte védelembe a bányászszázadot, majd a 6. század osztagával megindult a csúcs irányába. A tájékozódást segítette, hogy a Karancs csúcán álló háromszögelési állvány időnként látható volt a fák koronája fölött. A csoport előtt Rafael századparancsnok haladt 7-8 fős harcjárórral. Puppi vezette a zömöt, mely időről időre utolérte a lassan haladó járórt. Amikor az ellenség közelébe értek, a zöm kezdett lemaradozni. Ez annyira felbosszantotta a parancsnokot, hogy parancsot adott a gyors felzárkózásra, különben közéjük lövet. Éppen csak felzárkóztak, mikor felbukkant előttük egy cseh őrszem, aki a csoportot meglátva a bokrok közé ugrott, majd riasztotta a védőket. Heves puskázás, majd géppuskázás kezdődött. A támadó csoport a hegyoldal holterében takarásban volt. Amikor csillapodott a tűz, Puppi rohamra indult az osztaggal, és rövid tűzharc után elfoglalták az állást.

Puppi vázlata az eseményekről

A csúcs védelmét Rafael csoportja vette át. Az éjszaka folyamán többször próbálták kiverni őket a csehek, de sikertelenül. Másnap délelőtt az 53-asokat a gyurtyánosi bányászszázad váltotta fel. A csehek továbbra sem mondtak le az állás visszafoglalásáról, így a 6-ról 7-re virradó éjszaka több heves roham után sikerült kiszorítaniuk a bányászokat, akik a szekérút melletti korábbi állásukba vonultak vissza.

Puppi jelentette a kialakult helyzetet a parancsnokságnak. Folkusházy feltette neki a kérdést, hogy vállalná-e a Karancs ismételt elfoglalását? Miután vállalta, közölte, hogy a támadáshoz tűzérési és gyalogsági támogatást is kap. Ennek megfelelően a déli órákban a zászlóaljhoz bevonult a 46. gyalogezred egy százada, id. Szabó Sándor (és nem Lajos, ahogy Mayer visszaemlékezésében szerepel) vezetésével, aki Puppinak katonaiskolai osztálytársa volt. Puppi leírásának időrendjéből nem egyértelmű, hogy erre 7-én, 8-án vagy 9-én került sor.

Az 53-as zászlóaljparancsnok a támogatásul adott tűzérfelderítő járőrnek feladatult szabta, hogy másnap hajnalra építsenek ki telefonvonalat a romos épületig. Ide rendelte a 46-os századot is. A rajtaütést végrehajtó osztagot a korábbi támadás résztvevőiből alakította meg.

Május 10-én reggel 5 órakor a kijelölt erők a romnál gyülekeztek. Rövid eligazítás után a rohamcsoport megindult a csúcs irányába a szekérút bal oldalán. Őket követte a tűzérfelderítő járőr, menet közben hálózatot fektetve. Mögöttük 200 méterre pedig a 46-os század nyomult előre. Puppi a csúcs elérése előtt, attól mintegy 200 méterre 10 katonával és Kubinyi törzsaltiszttel kivált a csoportból, és a meredek hegyoldalon balról a cseh állás hátába került. A zöm tovább folytatta az útját a kúpig.

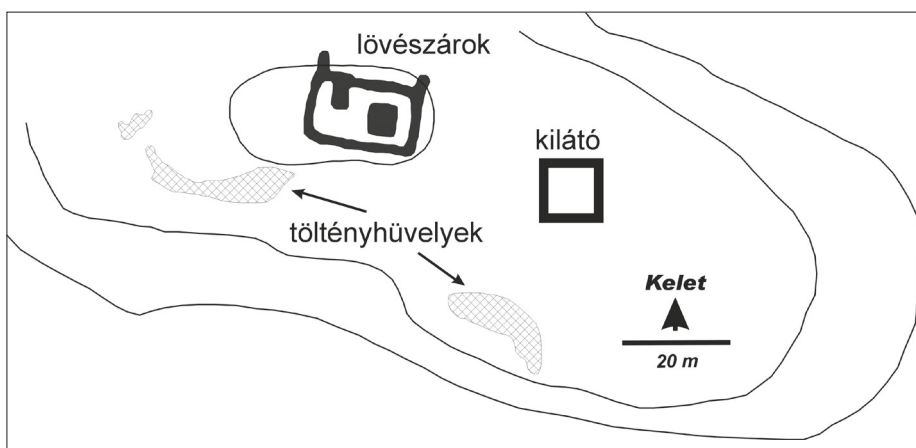
Puppi csoportja a csúcs alatti gerincre érve laza láncba fejlődött, melynek bal szélső embere Kubinyi volt. A gerincen gyalogút vezetett, melyen egy gyanútlanul arra haladó cseh katonát figyeltek meg. Néhány pillanattal később puskás katona tűnt fel, aki rá akart lőni a csoportra. Kubinyi megelőzte. „Állva hirtelen kapáslövésből belelőtt. A cseh a földre puffant, mint egy tömött zsák.” A következő pillanatban kitört a tűzharc, amibe a szemből támadó csoport is bekapcsolódott. Puppi ekkor átkiabálva a zajt „Magyarok előőre!” – paranccsal indította meg a támadást. A csatárok hangos hajrázással törték be az állásba. Az ellenség fejvesztve menekült, csak három halottat hagyott vissza. Rövid idő múlva a cseh tűzérés néhány lövést adott le a csúcusra. A támadást az 53-asok hajtották végre, a 46-os század katonái a kúp alatti lejtőn biztosítottak, és csak a győzelem után jöttek fel az állásba.

A fentiekben felsorolt könyvészeti és forrásadatok alapján feltételeztem, hogy a Puppi Ignác-féle visszaemlékezés a hiteles, azonban részletesebb levéltári források hiányában a Mayer-féle változat sem vethető el. A két visszaemlékezés azonban annyira eltérő adatokat tartalmaz, hogy egy alapos terepkutatás esélyt adhatott az egyik változat igazolására.

2002 áprilisában a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszintérkutató Szakosztályának kutatócsoportja két alkalommal végzett terepbejárást a Karancson. Kétséges volt, hogy 83 év elmúltával megtaláljuk-e még az egykori harcok nyomait. A hegy csúcsán 50x30 méteres „fennsík” húzódik, ezen áll az acél-szerkezetű kilátó. Ettől délre távközlési antenna árbova magasodik. A területen található nyomok arra utalnak, hogy a kilátó felépítése során jelentős földmunkákat végeztek a platón, ezzel az itt található nyomok megsemmisültek. Szomorúan vettük tudomásul, mivel a két támadás során az osztag zöme ebből az irányból rohamozott. A kilátótól 25 méterre északnyugatra kb. 50 méter széles, 4-5 méter magas kúp emelkedik. Ennek oldalában

ma is jól látszik a 15x20 méteres cseh védőállás. Az állásból északnyugati irányba nem volt kilövési lehetőség, mivel azt a kúp oldalába vágták bele, és a csúcsa az említett irányban takart.

A műszeres átvizsgálás során az állás nyugati és északnyugati oldalán nagy mennyiségű (kb. 100 db) Mannlicher hüvelyt találtunk, feltételezhetően eredeti helyzetben. A hüvelyek talpán szerepel a gyár jelzése, a gyártás éve és hónapja. Ez alapján 7 gyár²⁴ termékét tudtuk elkülöníteni, valamint előkerült három darab Mauser hüvely is. A hüvelyek pontos helyét felmérési vázlaton rögzítettük. Reménykeltőnek tűnt, hogy az azonos szériához tartozó hüvelyek többnyire körülhatárolható csoportokat alkottak. A közelükben előkerülő további azonos szériájú hüvelyek kirajzolhatják a fegyvert használó katona mozgását. A legfontosabb információ persze az lenne, ha el tudnánk különíteni a vöröskatonák és a csehek által használt hüvelyeket. Ez azonban nem könnyű, mivel mindkét fél a Monarchiában rendszeresített fegyverzetet használt, s nem zárható ki, hogy magyar katonák is használtak Prágában gyártott lőszeret, és a csehek is Weiss Manfréd töltényeket.

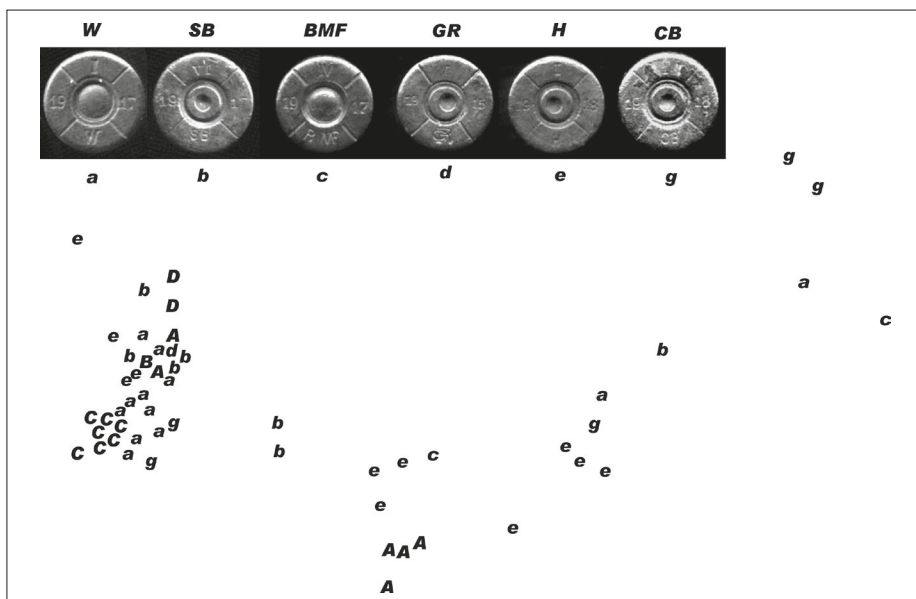

A töltényhüvelyek eloszlása a Karancs platóján

A Mannlicher töltényeket 5 darabos acél töltőkeretben szállították, 2-2 darabot csomagolva egy kartondobozba. A töltőkeretet a zár hátrahúzása után felülről helyezték a tárba, melyben egy erős rugó nyomta felfelé a lőszeret a zárhomlok elé. Az 5. lőszer betöltésekor a kiürült töltőkeret kiesik. Míg a töltőkeretben töltény van, addig a fegyver csak úgy tölthető újra, ha a töltőkeretet tölténnyel együtt a harcos egy retesz feloldásával kiejti. A fentiekből következően ideális esetben 5 azonos szériából származó hüvely és egy töltőkeret jelez egy sorozatot. Töltőkeret azonban nem került elő. A kiürült töltőkereteket összeszedhették, és a géppuskákhoz ömlesztve szállított lőszerrel újratöltötték. A hüvelyek legalább két magyar köteléktől és nem tudni hány cseh alegységtől származhatnak. Ennek ott van jelentősége, hogy az alegységek más-más helyről kapták az ellátmányt.

24 W - Weiss Manfréd - Csepel, SB - Sellier & Bellot - Prága, BMF - Berndorfer Metallwarenfabrik - Berndorf, GR - Georg Roth - Pozsony, H - Hirtenberger Patronen- Zündhütchen- und Metallwarenfabrik AG - Hirtenberg, CB - nem azonosítható

A terület átvizsgálása után engedélyt kértünk a Bükki Nemzeti Parktól az állás feltárására. Reményeink szerint a kilőtt hüvelyek száma és eloszlása alapján sikerül meghatározni a géppuskák tüzelőállását, és a különböző szériákból előkerülő mennyiség alapján következtethetünk a csehek által használt típusokra.

*A leletanyag mintázata a plató északnyugati oldalán.
A nagybetű élestöltényt, a kisbetű töltényhüvelyt jelez.*

Május 11-12-én került sor a lövészárók feltárására, mely csalódást okozott, mivel az állás teljesen üres volt. Feltételezem, hogy nem sokkal a harcok után a hüvelyeket összegyűjtötték. Azt, hogy civilek (gyerekek) is tevékenykedtek, egy hüvelycsoport jelezte, melyeken érintetlen volt a csappantyú, a hüvelyszájon látható nyomok azonban arra utalnak, hogy a lövedékeket erőszakosan kiszertelték, a lőport kiöntötték.

A csúcs közelében találtunk egy srappnell-hüvelyt, mely a Puppi-féle visszaemlékezésben leírt cseh tüzérségi támadás bizonyítéka.

A zavaró körülményektől eltekintve a kutatás mégis eredményes volt. Sikerült az 53/II. zászlóalj parancsnokának visszaemlékezésében leírt események nyomait megtalálni, és az említett helyeket beazonosítani, összességében igazolni, hogy Puppi Ignác visszaemlékezése tartalmaz valós adatokat.

Az eseményeket értékelve megállapítható, hogy kezdetben a Salgótarjánt védő csapatok nem ismerték fel a Karancs jelentőségét. Az oda települt cseh tüzérfigyelőről is csak azért szereztek tudomást, mert a fegyelmetlen katonák unalmukban lövöldöztek a völgyben mozgó 53-asokra. Puppi először ezt akarta megszüntetni a csúcs elfoglalásával. A rövid, de sikeres harc híre nagyra nőtt, mire a városba ért, hiszen a salgótarjániaknak a Karancs sokkal többet jelent, mint csak egy hegyecsúcs. Ez a „Palóc Parnasszus”, melynek visszafoglalása lelkesítő jelképpé vált. Az összecsapásban résztvevő bányászok hősöknek kijáró tiszteletet kaptak a lakosságtól, bár tevékenesen nem sok szerepük volt. Amikor a

csehek visszafoglalták, az ismételt elfoglalása kiemelt feladat lett. A május 10-i eredményes harc jelentősen megnövelte a katonák és a munkások harci kedvét, ami a meginduló támadásban teljesedett ki. A Karancs sikeres ostroma lett a felvidéki hadjárat kezdete.

IRODALOM

BALÁZS József

1954 Salgótarján, 1919. Hadtörténelmi Közlemények, 3-4. sz. 312-313.

KÁNA Lőrinc alezredes

1950 A salgótarjáni csata évfordulójára. Honvéd, 1950. 107-109.

LIPTAI Ervin

1960 A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Budapest, 238-240.

1974 A magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének Hadműveleti Naplója. Szerk. Dr. Liptai Ervin ezredes, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 55.

MAYER Vilmos

1959a Egyszer mégis győzünk. Gyula

1959b A magyar Vörös Hadsereg 46. gye. III. zj. 10. százada a Magyar Tanács-köztársaság északi hadjáratának harcaiban. Hadtörténelmi Közlemények, 1. sz. 97-124.

PUPPI Ignác

1960 Visszaemlékezése. 07. 23. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Levéltára 1218. Vöröskatona visszaemlékezések. Részleges átiratát közli a „Salgótarjáni események 1918-19-ben” című kötet (Salgótarján 2007.) valamint a MNL Nógrád Megyei Levéltár „Sodrásban és ellenállásban” című történelmi blogja: <http://nogradleveltar.hu/sodrasban/tanacskoz-tarsasag/> (megnyitva: 2019.10.25.)

LAJOS NÉGYESI

BATTLES FOR THE OCCUPATION OF KARANCS PEAK

In 1919 at the beginning of May was the biggest military success in Salgotarján, the occupation of the 727 meter high Karancs peak. Fortunately, about the fight we have two war diaries, but the text have some differences. In my lecture I examined which one is an autenthical description. I have used the biography of the eyewitnesses, survey of terrain, and the methode of Battlefield Archaeology. The results of the examinations showed us the cause of discrepancies.

PÁNCÉLVONATOK A SALGÓTARJÁN KÖRÜLI HARCOKBAN 1919 TAVASZÁN

A tanulmány a konferencián elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

ILLÉS ANDRÁS

Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Amióta világ a világ és vannak háborúk, azóta adott az igény arra, hogy ami mozog, azt fegyverrel kell felszerelni, arra fegyvert kell telepíteni. Az első haszonállatok, mint a lovak vagy az elefántok, és az első járművek, mint a harci szekerek vagy éppen a hajók kezdettől fogva szolgálják nem csak az emberiség, hanem a hadművészet fejlődését is. És nem kivétel ez alól a vasút sem, amely alighogy megjelent a 19. század elején, a hadügyet forradalmasítva beindította a katonai tervezők fantáziáját, akik részben a katonai logisztikában való alkalmazhatóságát, részben mind változatosabb közvetlen harci alkalmazásait kezdték mérlegelni. Hamar felismerték, hogy a tömeghadseregek gyors mozgásában a vasút jelentősége megkérdőjelezhetetlen: a 19. század derekától kezdve minden jelentősebb katonai konfliktusban a mozgósítás és a csapatszállítás fő eszköze lett, legyen szó akár a magyar szabadságharcról, a krími háborúról, vagy éppen a francia–porosz háborúról.¹ Ezzel párhuzamosan megkezdődött a vasút közvetlen felhasználása a fegyveres harcban, mint felfegyverzett szerelvény, megteremtve a szárazföldi haderő új fegyvernemét s a 20. századi harckocsik közvetlen elődjét. Ezen időszak-tól kezdve az egyre kiforrottabb páncélvonatok mind gyakrabban tűnnek fel a katonai konfliktusokban szerte a világon, alkalmazásuk tetőpontját pedig az első világháború, illetve az azt követő orosz polgárháború időszaka jelenti.

Az első felfegyverzett vasúti szerelvények

A vasúti járművek felfegyverzésének eredményeként megkülönböztethetünk rög-tönzött szerelvényeket, vasúti lövegeket, páncélvonatokot, az utóbbihoz szorosan kapcsolódóan önjáró lövegkocsikat, illetve vasúti közlekedésre alkalmassá tett hagyományos (eredetileg pályához nem kötött) harcjárműveket, elsősorban páncélautókat. A fegyveres szerelvények és a páncélvonatok között gyakran elmosódik a határ, s ugyanez elmondható az önállóan is alkalmazható, de gyakran szerelvényekbe sorolt önjáró lövegkocsikról is. Jelen munkánkban e szorosan összekapcsolódó harcjárművekre koncentrálnunk elsősorban – a vasúti ágyúk és a vaspályán való közlekedésre al-

1 A vasút megjelenésével bekövetkező hadügyi forradalomra s a vasút alkalmazására a 19. század katonai konfliktusaiban remek és részletes összefoglaló PRATT, Edwin A.: *The Rise of Rail-Power in War and Conquest 1833–1914*. 1st ed. London, 1915. xii, 405 p.

kalmassá tett, eredendően nem kötőtpályás harcjárművek egy későbbi kutatás tárgyát fogják képezni.

Rögtönzött szerelvények alatt elsősorban olyan harci vonatokat értünk, amelyek nem egységes séma szerint és nem sorozatban, hanem inkább helyi igények szerint egy-egy, a front közelében található vasúti műhelyben készültek. Ezeknek általában csekély volt a páncélvédetségük, tűzerejüket pedig a gyengén páncélozott kocsikon szállított gyalogos katonák kézfegyverei, illetve alkalmi jelleggel felszerelt gyorstüzelő ágyúk, vagy egyéb, pórekocsira helyezett hagyományos tábori lövegek jelentették. Vasúti szerelvény valószínűleg egyik legelső közvetlen harci alkalmazására 1849-ben, Magyarországon került sor, amikor a szolnoki csatában egyes osztrák erők már az őket szállító személykocsikból tüzet nyitottak a magyar egységekre.² A tűzéség és fegyveres katonák első közismert, és már egyértelműen szándékos, vasúton történő harcbevetése erre alkalmassá tett kötőtpályás eszközökön az észak-amerikai polgárháborúban történt a szemben álló felek részéről.³ Később Európában – az amerikai tapasztalatokat hasznosítva – az 1870–1871-es francia–porosz háborúban ugyancsak mindkét fél alkalmazott vasúti platformokra telepített mozsarakat és lövegeket, több-kevesebb sikerrel.⁴ A világ ekkori vezető hatalma, Anglia is felfedezte e harceszközt, és rögtönzött páncélvonatokat alkalmaztak az 1882-es egyiptomi hadjáratban és Szudánban.⁵

A valódi páncélvonatok kialakulása

Az első, már valóban páncélvonatnak nevezhető, háborús célokra épített szerelvényeket Dél-Afrikában küldték harcba ugyancsak a britek, az 1899–1902 között zajlott búr háború idején. Több vasúttársaság együttműködésével és a Királyi Hadmérnökség irányítása alatt 13 páncélvonat épült már a háború előtt.⁶ E járművek építésekor azonban még nem vették figyelembe a korábbi afrikai tapasztalatokat, így a konfliktus első időszakában a fegyver hatástalan maradt, s veszteségeket is szenvedett a búrok hatékony ellenlépései nyomán. Később azonban az utánpótlás szállítása, a vasúti őrzékek és a csapatszállítások kísérete miatt létfontosságú vasúthálózat védelme rákényszerítette a briteket, hogy hatékonyabb páncélvonatokat építsenek. Ezek valószínűleg görögül erődök lettek, amelyek összetételükben már előre vetítették a majdani világháború páncélvonatainak kialakítását. A szerelvények páncéllemezekkel ellátott, a mozdony elé és után besorolt, nyitott vagy lőrészekkel ellátott zárt kocsikból álltak, amelyekre gyalogosokat és gyorstüzelő ágyúkat telepítettek, a

2 Az 1849. március 5-i események között ezt is megemlíti: BAGI Gábor: A szolnoki vasút hiteles története. Bp., 2010. 52.

3 A vasút szerepére vonatkozóan az amerikai polgárháborúban remek összefoglalás HODGES, Robert R.: *American Civil War Railroad Tactics*. Oxford, 2009. 64 p. (Elite; 171.), páncélvonatok kapcsán: 17–29.

4 A vasúti lövegek bevetésére a francia–porosz háborúban lásd LOVAS Gyula: *Páncélvonat. In: Vasúthistoria Évkönyv 1989*. Szerk. Mezei István. Bp., 1989. 476., illetve PRATT 1915. 75.

5 PRATT, 1915. 76–77. Két kocsit vaslemezekkel és homokzsákokkal szereltek fel fedezékül, fegyverzetüket egy 9 fontos löveg, egy Nordenfelt gyorstüzelő ágyú, két Gatling-rendszerű mechanikus géppuska és 200 tengerészgyalogos alkotta. A szerelvény később egy 40 fontos előöltős haditengerészeti löveget is kapott, amelyet azonban csak állásban és a szerelvényről letelepítve lehetett alkalmazni. Lásd még: DAVIES, Keith: *Armored Trains*. War Monthly 1975. 8. sz. 43.; ugyanerről magyarul: LOVAS 1989. 476–477.

6 ZALOGA, Steven J.: *Armored Trains*. Oxford. 2008. (New Vanguard; 140.) 6.

szerelvény elején és végén pedig pályafenntartási eszközökkel felszerelt pórekocsik jártak, részben a megrongált pályaszakaszok kijavítása, részben a sínpályára telepített aknák elleni védekezés végett. Ezek a szerelvények már megállták a helyüket feladatkörükben, s a páncélvonat igazán hatékony fegyverré vált.⁷ Mindezek ellenére a britek már ekkor felismerték, hogy a páncélozott vasúti harci szerelvények inkább csak a gyarmatokon, irreguláris haderők ellen alkalmazhatók kielégítően, az európai hadszíntéren sebezhetőségük miatt kevésbé felelnének meg.⁸

Az első világháborút megelőzően Oroszország alkalmazott hegyi ágyúkkal és géppuskákkal felszerelt harci szerelvényeket előbb a bokszerláadás idején, majd a japánok elleni háborúban a Transzszibériai Vasút déli szakaszának védelmében, ahol a létfontosságú utánpótlást szállították az ostromlott Port Arthurba.⁹ 1911-ben Franciaországban születtek tervek páncélozott mozdonyból, valamint löveggel és géppuskákkal felszerelt kocsikból álló páncélvonati szerelvényre, amely már a klasszikus páncélvonatokra emlékeztető konstrukció volt. 1912-ben pedig az Obuhov Művekben már egységes szabvány szerint kezdtek négy páncélvonat építésébe a cári hadsereg részére.¹⁰ E járművek ugyancsak páncélozott lokomotívból, géppuskákkal felszerelt és a kézfegyverek számára lőrésekkel ellátott 2–3 páncélozott lövészkocsiból, valamint biztonsági okokból elől és hátul egy-egy kontrollkocsiból álltak.¹¹

Páncélvonat az első világháborúban

Az első világháborúban elsősorban Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia járt élen a páncélvonatok fejlesztésében és alkalmazásában, miközben a nyugati front megmerevedése gátat vetett e mozgékonyabb fegyvernem használatának, s teret engedett a mind nagyobb kaliberű vasúti lövegek bevetésének. A nyugatinál „hullámzóbb” keleti fronton orosz részről ismét a támadó jelleg dominált, a tüzérségi lövegekkel felszerelt páncélvonatok gyakran vezették, vagy éppen fedezték a cári gyalogság támadását. Velük szemben az osztrák–magyar páncélvonatok feladatai valamelyest sokrétebbek voltak. A monarchia első két páncélvonata rögtönzött eszköz volt,¹² amelyek fegyverzetét géppuskák alkották, ezeket további, uniformizált, kész tervek alapján páncélozott szerelvények követték. E páncélvonatok már egységesen rendelkeztek a vasúti műhelyekben páncélburkolattal ellátott mozdonyokkal, amelyekhez géppuskákkal és a személyi állomány kézfegyverei részére lőrésekkel ellátott, fedett teherkocsiból átalakított, szintén páncélozott lövészkocsik, oldalirányban forgó kazamatákban elhelyezett gyorstüzelő löveggel és toronyba szerelt géppuskával épült lövegekocsik kapcsolódtak. A páncélvonatok elé és után vasúti műszaki eszközökkel (sínzálak, talpfák, szerszámok) megrakott pórekocsikat is csatoltak, részben a vasúti pálya esetleges hibáinak kijavítása miatt, részben biztonsági okokból: e kocsikat „küldték” előre, ha azt gyanították, a pálya alá van aknázva, s így adott esetben ezek alatt robbant a bomba. Az osztrák

7 DAVIES 1975. 43–46., Pratt, 1915. 248–252.

8 ZALOGA 2008. 10.

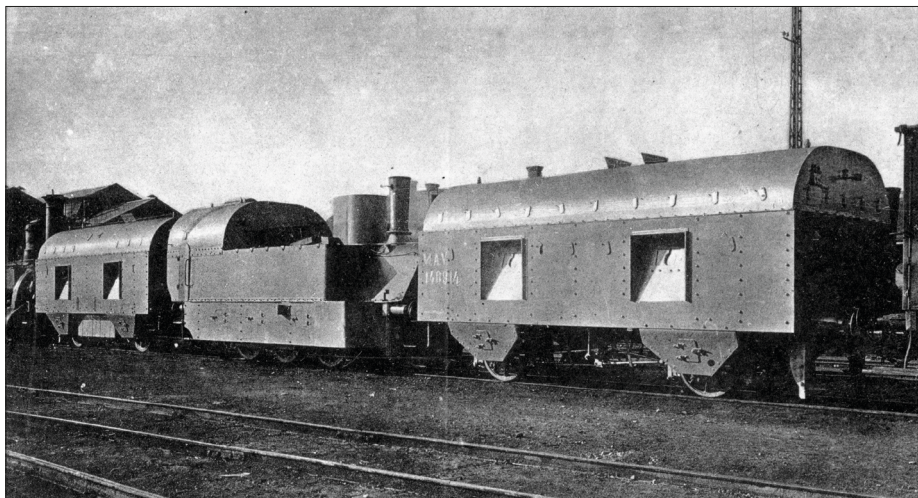
9 ZICHERMANN István: Az orosz páncélosok története. Budapest, 2007. 24. Port Arthur védelmében pedig vasúti útegeket vetettek be a cári csapatok, vö. ZALOGA 2008. 10.

10 LOVAS 1989. 477–478.

11 ZALOGA 2008. 10.

12 A Schober- és Kossowitz-féle rögtönzött páncélvonatokra vonatkozóan részletesebben lásd LOVAS, 1989. 480–483.

rák-magyar mellett az orosz járművek is szabványosított tervek alapján készültek, s rövidesen mindkét oldalon közel egy tucat páncélozott szerelvény állt hadrendben.¹³

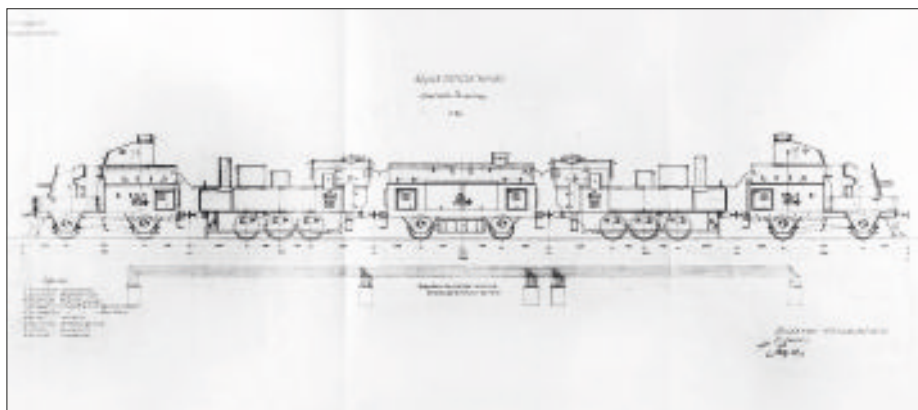
1. kép: Az Osztrák–Magyar Monarchia II. sz. páncélvonata 1914. (Fortepan, 7062)

Ezek a páncélvonatok ebben az időszakban főleg felderítő műveleteket hajtottak végre olyan szakaszokon, ahol a sínpálya ép volt, illetve felvigyázták a megrongálódott pályaszakaszok javítását is. A később, 1915-ben épülő nehéz páncélvonatok, amelyek már rendelkeztek lövegkocsival is, immár támadó feladatokra, erőszakos felderítésre, rajtaütésekre, támadás során és visszavonuláskor tüzérségi fedezet nyújtására is alkalmasak voltak. Ezt felismerve a világháború második felében a K. u. K. hadvezetés úgy szervezte át a páncélvonati szerelvényeket, hogy lehetőség szerint minél több egység rendelkezzen lövegkocsival.¹⁴ E sokrétű felhasználással szemben Nyugat-Európában és a tengerentúlon is a páncélvonatokat inkább mozgó partvédelmi üteg szerepkörben látták alkalmazhatónak.¹⁵

13 Az osztrák-magyar páncélvonatok vonatkozásában lásd: LOVAS 1989. 480–497., az oroszokra részletesen: KOLOMIEC, Makszim: Bronya russzkoj armii. Bronyemasini i bronyepojezda Pervoj Mirovoj. 2-e kiadányja. Moszkva, 2010. 362–443. (Vojna motorov). Az első világháború orosz páncélvonatairól magyarul: ZICHERMANN 2007. 108–122.

14 Az osztrák-magyar nehéz páncélvonatokra lásd LOVAS 1989. 487–493. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a később létrejövő Magyar Királyság páncélvonataival kapcsolatban Lovas Gyula munkája mellett még az alábbi írások a legfontosabbak: BONHARDT Attila – SÁRHIDAI Gyula – WINKLER László: A Magyar Királyi Honvédség fegyverzete. Bp., 1992. 177–194. ; VILLÁNYI György: Magyar páncélvonatok az első világháború után. Haditechnika 1994. 1. sz. 69–71. (1. rész.), 1994. 2. sz. 48–52. (2. rész), ennek bővített változata: VILLÁNYI György: Magyar páncélvonatok. In: Vasúthistória Évkönyv 2000. Főszerk. Kerkápoly Endre; szerk. Mezei István. Bp., 2000. 126–140.; HORVÁTH Lajos Ferenc: A III. sz. magyar páncélvonat harcai és naplója 1918–1919. In: Vasúthistória Évkönyv 2008–2009. Szerk. Mezei István. Bp., 2010. 230–250.; HORVÁTH Lajos Ferenc: „Székely” páncélvonatok 1918–1919. In: Vasúthistória Évkönyv 2010–2011. Szerk. Mezei István. Bp., 2011. 215–227.; MISZLAY Zsolt: Az első világháborút követő román intervenció vasúti károkozása, magyar páncélvonati védelem (1918–1919). In: A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Évkönyve II. Főszerk. Krámlai Mihály; szerk. Csáki Krisztina. Bp., 2013. 221–232.

15 DAVIES 1975. 47. p.

2. kép: Az Osztrák–Magyar Monarchia nehéz páncélvonatainak műszaki rajza 1915. (MMKMA RA-581: Páncélvonat Északi Főműhely)

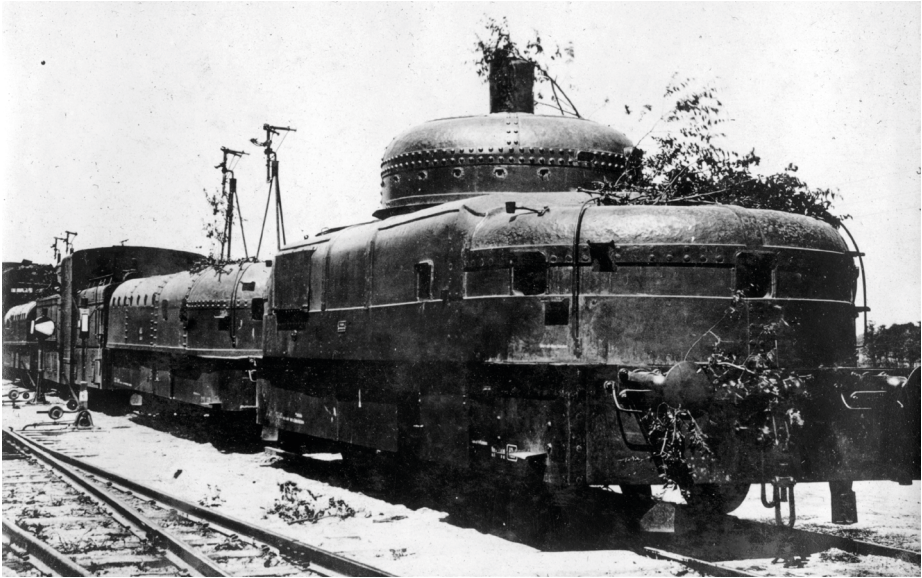
A világháború derekán jelentek meg az első önjáró lövegekocsik. A vasúti cirkálók-nak is nevezett¹⁶ harcjárművek a páncélvonatoknak egy kompaktabb, önállóan vagy szerelvénybe sorolva is alkalmazható változatai, amelyek saját tűzérési, páncélelhárító vagy akár légvédelmi kapacitással is bírtak.¹⁷ Megjelenésüket az indokolta, hogy a hagyományos páncélvonati szerelvények méretük, zajuk és füstjük miatt könnyen azonosítható és bemérhető célpontot jelentettek az ellenség számára, a páncélozott mozdony elvesztése pedig az egész szerelvény sorsát megpecsételhette. Egy dízelmozdony önjáró kocsi viszont kisebb és nehezebben észlelhető célpont, ráadásul képes akár komolyabb tüzerőt is alkalmazni.¹⁸ Az első példányok az orosz és az osztrák-magyar vasúti műhelyekben készültek. Noha a cári hadvezetés hamarabb rendelte meg a saját vasúti harcokocsiját, az osztrák eredetű, K. u. K. hadseregbeli lövegekocsi – mint a IX. számú, ún. lapos szerelvény része – állt előbb hadrendbe 1916-ban. Az orosz Zaamurec az év végén gördült a frontra, s nagyjából másfél évtizedes pályafutása alatt hatalmas utat, igencsak változatos életpályát járt be: cári lobogó alatt kezdte szolgálatát, majd az oroszországi polgárháború idején a vörösök, a csehek, majd a fehérek oldalán, később kínai hadurakhoz került, majd végül a kalandos életű harcjármű 1931-ben a Mandzsúriát elfoglaló japán Kvantung hadsereg birtokába került, további sorsa ismeretlen.¹⁹

16 Az angolszász eredetű elnevezés (rail-cruiser) roppant találó módon a hadihajók analógiájára definiálja az önjáró vasúti harcjárműveket, hiszen a vasúti cirkálók is „műfajukban” komolyan tekinthető tűzéréssel, forgó tornyokban elhelyezett lövegekkel, és viszonylag nagy sebességgel haladva tudtak harcolni, csakúgy mint a flotta cirkálói.

17 Természetesen önjáró vasúti harcjárműre vonatkozóan is akadtak már tervek a háború előtt: a híres mozdonykonstruktor, Herbert William Garratt egyik saját tervezésű gőzösnénc páncélossá alakítására vonatkozóan nyújtott be szabadalmat. Eszerint a mérnök egy Garratt-féle, két forgóvázon elhelyezkedő felépítményű gőzmozdonyon, a kazán előtti és a mozdonyátor mögötti platformokon elhelyezett géppuskákkal rendelkező páncélvonatot álmodott meg. Lásd LOVAS, 1989. 478–479.

18 A páncélvonatok hátrányait a K. u. K. Hadügyminisztérium 1917. évi értékelése alapján összefoglalja LOVAS 1989. 495–497.

19 KOLOMIEC 2010. 408–422., ZALOGA 2008. 19.

3. kép: Az Osztrák–Magyar Monarchia „lapos” szerelvénye és annak önjáró lövegkocsija 1916. (Fortepan, 52263)

Magyar páncélvonatok 1918–1919-ben

Az 1918. novemberi belgrádi katonai konvenció által megszabott demarkációs vonalak meghúzásakor az Osztrák–Magyar Monarchia páncélvonatai közül több is idegen kézre jutott. Ekkorra a Monarchia összesen tizenkét páncélvonatából kilencet tartottak számon: ötöt állandóan alkalmaztak, négy pedig tartalékként szerepelt – a háború elején készült rögtönzött szerelvényeket leszerelték. Az I. és a III. páncélvonat lengyel területen ragadt, és rövidesen a lengyel haderő kötelékébe került, a II. páncélvonat cseh területen állt, és a csehszlovák haderő része lett, míg az V. páncélvonat szerb–horvát kézbe került, s a Magyarország elleni harcokban is bevetették. Mindezekkel szemben magyar kézen maradt a IV., VI., VII., VIII. és a IX. („lapos”) páncélvonat, amelyeket az újonnan létrejövő Magyar Nemzeti Tanács sürgősen átszámozott. A IV. és VI. lett az (MNT)²⁰ I. és (MNT) II., a VII. és VIII. átszervezéséből jött létre a (MNT) IV.a és (MNT) IV.b vonat, míg a „lapos” szerelvény a (MNT) III. számot kapta, továbbá eredeti osztrák mozdonya pótlására megkapta a korábbi VII. vonat MÁV 377 sorozatú mozdonyát. Ezzel egyidejűleg a Magyar Nemzeti Tanács elrendelte további páncélvonatok építését, amelyek a XX–XXIII. hadrendi számokat kapták. Ezek a szerelvények már nem igazán emlékeztettek a Monarchia idején épített szofisztikált kialakítású páncélvonatokra. A MÁV 377 sorozatú gőzmozdonyokat nagyobb, éppen ezért kevésbé páncélozható MÁV 375 sorozatúakra cserélték, a lövész- és lövegkocsik kialakítása pedig a gyártás lehetőleg jobban történő leegyszerűsítését mutatta. A lövészocsiknál magas oldalfalú, nyitott teherkocsikra lőrésekkel ellátott zárt páncéllemez felépítmény került, amelyekből kézi

20 A fenti „(MNT)” jelölési módot csak jelen tanulmány keretein belül alkalmazzuk, a római számmal jelölt páncélvonatok könnyebb megkülönböztetése végett.

fegyverekkel lehetett tüzet nyitni. A lövegkocsik kialakítása ugyanezt a mintát követte, de alkalmanként végtelenen egyszerűsödött: egyszerűen tábori lövegeket telepítettek rakfelületre, amelyeknek kerekeit ugyanazokkal a homokzsákokkal ékeltek ki, amelyek a kezelőszemélyzet védelmét is hivatottak voltak ellátni. Ezek a szerelvények 1918 decemberére készültek el.²¹

4. kép: A III. sz. páncélvonat a hajdúszoboszlói állomáson 1919 márciusában. Ez a vonat támogatja rövidesen a Székely Hadosztály harcát, 1919 augusztusában a tanács hatalom bukása után ellenséges kézre kerül. Jól megfigyelhető, hogy a világháború elején gyártott páncélvonatról van szó páncélozott mozdonnyal, lövész- és lövegkocsikkal, biztonsági póre- vagy kontrollkocsival. (HM HIM Fa 22.255)

1919 tavaszáig a páncélvonatok jelentős része az erdélyi, majd tiszántúli hadszíntéren harcol a román csapatok ellen. Az 1918-as év végén a (MNT) II. páncélvonat Zsolna, Érsekújvár és Pozsony körzetében harcol, végül cseh kézre kerül. A Salgótarján tágabb környezetébe tartozó területeken rajta kívül még a (MNT) IV.b páncélvonat alkalmazásáról maradtak fenn dokumentumok 1919 elejéről: a szerelvény január és február folyamán Balassagyarmaton állomásozik.²² Ugyancsak itt, illetve felváltva Salgótarjánban is szolgál az 1918 decemberében az Istvántelki Főműhelyben épített XXIII. páncélvonat, amely január második felében, majd némi megszakítás után február 9. és március 29. között Salgótarjánban állomásozik (az utolsó napokban már 8. jelöléssel), míg el nem vezénylik Csapra, pár nappal a Tanácsköztársaság kikiáltását követően.²³ Az említett páncélvonatok részletesebb tevékenységéről eddig több adatot nem sikerült fellelnünk a levéltári forrásokban, ugyanakkor joggal feltételezhetjük, hogy ezekben a kaotikus időkben, ha voltak is részletesebb napi beszámolók, azok elvesztek.

Amikor a román erőket végül 1919. április végén és május elején a Tisza vonalán sikerül feltartóztatni egy időre, a március 21. óta hatalmon lévő Tanácsköztársaság

21 VILLÁNYI 2000. 127–128.

22 HM HIM HL MTK HüNb 11. oszt., Páncélvonatok helyzete

23 HM HIM HL MTK HüNb 11. oszt., Páncélvonatok helyzete

Vörös Hadserege több páncélvonatot is az északi hadszíntérre tud irányítani a csehszlovák erők ellen. Hogy tovább bonyolítsa a páncélvonatok hadrendi számai körüli kaoszt, a Tanácsköztársaság Vörös Hadserege újfent átszámozta a szerelvényeket – ezúttal rómaiokról arab számokra. A Magyar Nemzeti Tanács számozása gyakorlatilag megmaradt: a (MNT) I. lett az 1., a (MNT) III pedig a 3., a cseh kézre került (MNT) II. vonatot a IV.b pótolta 2. jelzéssel, míg a korábbi (MNT) IV.a lett a 4. páncélvonat. Az 1918 decemberében épült új egységek XX–XXIII. jelölése 5–8. lett, továbbá a korábban elrendelt újabb hat vonatból a 9. és a 10. április második hetére, a 11. és a 12. pedig április végére készült el, míg az utolsó kettőt törölték.²⁴

5. kép: a 4. sz. páncélvonat parancsnoka és legénységének tagjai Budapest-Angyalföldön 1919 májusában (HM HIM Fa 22.212)

A Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének páncélvonatai a Salgótarján körüli harcokban

A magyarországi levéltári anyagokban nagyon kevés információ maradt fenn a páncélvonatokról. A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archívumában három rajzalbum található, amelyek egészen precíz műszaki rajzokat és rövidebb leírásokat tartalmaznak az első világháború elején szériában épített MÁV páncélvonatokról.²⁵ Ezek jellemzően utólag készített rajzok, hiszen gyakran még a datálásuk is későbbi időpontot jelöl, mint az adott szerelvény valós elkészülte. Ezek az adatok azonban csak mű-

²⁴ LOVAS 1989. 500., VILLÁNYI 2000. 129.

²⁵ MMKMA MRA, RA-146 Páncélvonat 1914-1915, RA-581 Páncélvonat MÁV Északi Főműhely, RA-747 Páncélvonat jelzetű műszaki rajzalbumok.

szaki jellegűek, s a legkésőbbi információ egy 1916 körülre datálható táblázat, amely megjelöli a páncélozott gőzmozdonyok és a lövész- és lövegkocsik alapjául használt vasúti kocsik sorozatjelét és pályaszámát.²⁶ Ez a forrás azonban nem tájékoztat harcselekményekről. Általában véve is a kutatás jelenlegi állása nagyon-nagyon kevés információval bír az egyes páncélvonatok harcselekményekben való konkrét részvételéről. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Levéltárában fellelhető vonatkozó iratanyag alapján azonban a Sárospatak környéki harcok páncélvonati alkalmazása nagyobb vonalakban megismerhető.²⁷

Az 1919. május 5-én Salgótarján környékén meginduló támadásban eredetileg öt páncélvonat lehetett volna érintett, bár feltehetően nem volt olyan szándék, hogy ezt az öt vonatot egyidejűleg itt vessék be. Május 2-án érkezett a városba a 9. sz. páncélvonat, azzal a céllal, hogy északi irányból támogassa a csehszlovákok ellen rövidesen meginduló hadműveletet, azonban előbb az Acélárugyárban fel kellett páncélozni a szerelvényt.²⁸ Harcba vetéséről biztos információkkal nem rendelkezünk. Az ugyancsak a városba beosztott 7. sz. páncélvonatot (korábbi MNT XXII.) május 3-án, két nappal a hadművelet megindulása előtt Bélapátfalvánál elfogják a csehek.²⁹ A várost visszafoglaló harcok kitörése előtt a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének 6. hadosztálya alárendeltségében két páncélvonatot találunk. Az egyik a 2. sz. (korábbi MNT IV.b) páncélvonat, amely egy páncélozott 377. sorozatú mozdonyból, eredeti, világháború eleji páncélozott lövészokocsiból, illetve lövegekkel ellátott nyitott teherkocsiból állt. Fegyverzetét 2 db gyalogsági ágyú, 1 db 8 cm táborigyűjtő ágyú, valamint meg nem nevezett számú géppuska alkotta 1919. április 14-i, azaz három héttel korábbi kimutatás szerint.³⁰ A másik a 8. sz. (újonnan épült, korábbi MNT XXIII.) páncélvonat, amely egy gyakorlatilag páncélozatlan 375. sorozatú mozdonyból, lövegkocsiból és a szofisztikált, világháború eleji szériában gyártott darabokhoz képest erősen improvizáltak tűnő, de gyorsan elkészíthető lövészokocsiból állt, amelynek a felépítménye egy alacsony oldal falú teherkocsira helyezett, lőrésekkel ellátott, szögletes acélbunkerre emlékeztetett. Fegyverzetét 1 db 7,5 cm hegyi ágyú, 1 db 8 cm német gyorstűzelő ágyú, valamint meg nem nevezett számú géppuska alkotta, ugyancsak a már említett 1919. április 14-i kimutatás szerint.³¹ Mindezek mellett – feltehetően az elveszített 7. sz. páncélvonat pótlására – a 6. hadsereg rendelkezésére állt még hadseregtartalékként a hatvani fűtőházban a 6. sz. (korábbi MNT XXI.) páncélvonat, amely egy páncélozott 377. sorozatú gőzmozdonyból és újonnan épített, ugyancsak erősen improvizált benyomást keltő löveg- és lövészokocsiból állt.³²

A 6. hadosztály kötelékében harcolva a 2. és a 8. sz. páncélvonat a május 5-én megindult támadást tüzéségével támogatva nyomult előre Fülek és Losonc irányába a kiépített vasútvonalon. Fő harcselekményeikre is e két város visszafoglalása során került sor. A hadművelet elején a két páncélvonat a harcokban fontos szerepet játszó, ugyan-

26 MMKMA RA-581 Páncélvonat MÁV Északi Főműhely

27 HM HIM HL MTK 6. ho. hdm iratok

28 HM HIM HL MTK 6. ho. hdm iratok

29 VILLÁNYI, 2000. 129. p. Pótlására 1919 nyarán új 7. sz. páncélvonat épül, vö. uo.

30 HM HIM HL MTK 6. ho. hdm iratok

31 HM HIM HL MTK 6. ho. hdm iratok

32 HM HIM HL MTK 6. ho. hdm iratok

csak vasúti szerelvényvel felvonuló Osváth-különítmény kíséretét és támogatását látta el. Ez az eljárás emlékeztet a párhuzamosan zajló szovjet-országi polgárháborúban kidolgozott páncélvonalati doktrínára, ahol az egyes szerelvények nem pusztán önállóan járőröznek, vagy éppen egy-egy kijelölt feladatot – tüzérségi támogatás nyújtása, pályajavítás stb. – látnak el, hanem komplexebb műveletekben vesznek részt ugyancsak vasúton felvonuló csapatokkével együttműködve.³³ Arra vonatkozó forrást azonban, hogy ilyen tekintetben lett volna kapcsolat a szovjet-országi polgárháborúban harcoló bolsevikok és a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadserege között, egyelőre nem ismerünk, jóllehet a feltételezés nem feltétlenül ördögtől való.

6. kép: *Harc a páncélvonalban. Beállított, propaganda felvétel. (HM HIM Fa 22.621)*

Később a 8. sz. páncélvonalat megszállta Füleket, miközben a 2. sz. páncélvonalat a Polyákovics-dandár támogatására továbbnyomult Losonc irányába. A május 5-10. közötti harcok során a hadseregtartalék 6. sz. páncélvonalat is támogatást nyújtott, ennek részleteiről azonban nem ismertek feljegyzések. A 6. hadosztály itt nem részletezett eredményes hadműveleteinek – és a páncélvonalatok közreműködésének – eredményeképp a csehszlovák erők május 11-től visszavonultak a körzetben. A páncélvonalatok

³³ A szovjet-országi polgárháborúban nem egyszer a páncélvonalati szerelvénynek szerves részét képezik a gyalogos- és lovasszervezeteket szállító zárt teherszállókocsok, tisztviselőszállókocsok. A doktrína lényege tömören annyi, hogy a páncélvonalatok, általában párban bevetve biztosítják az általuk szállított csapatok felvonulását a vasúti pálya mentén, illetve azokat kibocsátva, több kilométer mélységben tüzérségi támogatást is tudnak biztosítani a pályától távolabb harcscelvényekbe bocsátkozó erőknek. Állásban ezek a csapatok a páncélvonalatok közvetlen védelmét is el tudják látni, a szerelvény szállította lovasság pedig nagyobb mélységben felderítést is képes végezni a harcscsoport részére. A témával behatóan foglalkozik: BULLOCK, David - DERYABIN, Alexander: *Armored Units of the Russian Civil War*. Red Army. Oxford, 2006. 48 p. (New Vanguard; 95.), ill. BULLOCK, David - DERYABIN, Alexander: *Armored Units of the Russian Civil War*. White and Allied. Oxford, 2003. 48 p. (New Vanguard; 83.)

eredményes szereplésének elismerésére három nappal később került sor: 1919. május 14-én a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének főparancsnoksága parancsban emelte ki a két páncélvonat harcát.³⁴

További páncélvonatok a Felvidéki harcokban 1919 tavaszán

Amint már fentebb említettük, a román erők 1919. április végi, a Tisza vonalán történt feltartóztatását követően a magyar páncélvonati állományt – részben a román fronton mutatott eredményes harcaik nyomán is – az északi frontra vezényelték. A 2., a 6. és a 8. páncélvonat mellett említés szintjén a többi fegyveres vasúti szerelvényről is maradtak fenn feljegyzések, jelentések.

7. kép: A 9. sz. páncélvonat menetben jól megfigyelhetők az új, egyszerűbb építésű lövegkocsik, a légvédelmi szakasz, illetve részben a páncélozott MÁV 376 sorozatú mozdony is. (HM HIM Fa 9495)

A 3. sz. páncélvonat (korábbi MNT III.) 1919. április-június során Miskolc, Csap, Sátoraljaújhely és Bánréve körzetében vett részt súlyos harcokban.³⁵ A 4. sz. páncélvonatot (korábbi MNT IV.a.) 1919 júniusában Kassára menekítették a román megszállók elől, majd Gálszécsen meghibásodott a mozdonya, a szerelvényt a legénység nem sokkal később hátrahagyta, majd Miskolcra Szegedre ment, hogy csatlakozzon a

³⁴ HM HIM HL MTK 6. ho. hdm iratok

³⁵ A 3. sz. páncélvonat naplóját közli és történetét annak alapján összefoglalja HORVÁTH 2010. 230–250. A felvidéki harcokban betöltött szerepére lásd uo. 234–235.

Horthy Miklós-féle Nemzeti Hadsereghez.³⁶ A Gálszécsen lerobbant páncélvonat végül a csehek kezére került.³⁷ A május elején Salgótarjánba befutó és ott felpáncélozott 9. sz. (új) páncélvonat június folyamán Léva környékén harcolt.³⁸ A 11. sz. páncélvonat 1919. május 18-án Egerből kiindulva megakadályozott egy csehszlovák támadást.³⁹ Az államszocialista rendszerben legendáktól övezett 12. sz. páncélvonat 1919 májusában a fenti hadművelettel párhuzamosan Miskolcon és környékén vívott súlyos harcokat a román-csehszlovák erők ellen, egy alkalommal még légitámadást is visszavert pórekocsira, illetve lövészocsik tetejére telepített légvédelmi géppuskáival. Júniusban Eperjesnél ért el sikereket, támogatást nyújtva a frissen kikiáltott, majd hamar elbukó Szlovák Tanácsköztársaságnak. Végül augusztus 4-én a Miskolcra bevonuló román erők kezére került.⁴⁰

8. kép: A 12. sz. páncélvonat és legénysége Eperjesen, 1919. június (HM HIM Fa 29.339)

A páncélvonatok szerepének értékelése

A fentiekben is láthattuk, hogy a Salgótarján körüli harcokban részt vett páncélvonatok jelentős szerepet játszottak a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének harcászati sikereiben, s nyomokban a fegyvernemhez kapcsolódó legmodernebb doktrína alkalmazása is felfedezhető, amely a jóval intenzívebb páncélvonati alkalmazást hozó

36 A 4. sz. (korábbi MNT IV.a) páncélvonat kalandjaira vonatkozóan lásd HORVÁTH 2011. 217-221.

37 VILLÁNYI 2000. 129.

38 HM HIM Fa 22.620.

39 HM HIM HL MTK 6. ho. hdm iratok

40 VILLÁNYI 2000. 129.

szovjet-orosz polgárháborúban ért csúcsára. Az 1918-1919 folyamán a történelmi Magyarország területén zajló védelmi harcok során általánosan is felfedezhető a fegyvernem alkalmazásának fontos volta. Mind a román, mind a csehszlovák fél erősen sérelmezte a páncélvonatok alkalmazását a Párizs környéki béketárgyalásokon, a románok offenzívájuk Tisza mentén történt sikeres megakasztását követően egyenesen a teljes magyar vasúti gördülőállomány átadását követelték számszerűen meghatározva az egyes eszközöket.⁴¹ A fegyveres vasúti szerelvények szinte egyöntetű átvezénylése az északi frontra keletről ugyancsak hangsúlyozza a fegyvernem hatékonyságát. Láthattuk, a Salgótarján körüli hadműveletben egyidejűleg öt páncélvonat is felmerül, még ha a közvetlen harccselekményekhez igazából három köthető is. Lényeges mozzanatok kapcsolódnak hozzájuk, akár harccsoportokkal együttműködve, akár önálló tevékenységet végezve vizsgáljuk szerepüket.

E kérészetű fegyvernem fontosságát leginkább a minden korábbinál nagyobb mobilitás (még annak dacára is, hogy kötőtpályás eszközről van szó) és a nehézfegyverzete által biztosított tűzerő mobilitása határozta meg. Ez még a harckocsik alkalmazásánál is előbbre nyúlik időben, ha csak pár évvel is. S amíg a szárazföldi hadviselés királya, a harckocsi – amelyben már tökéletesen megtestesülhetett a mozgékony-ság-páncélvédelem-tűzerő szentháromságának ideális aránya – valóban elfoglalhatta trónját az 1930-1940-es években, addig a páncélvonatok voltak a harcmező urai. Különösen azokban a régiókban, ahol az ipari infrastruktúra nem tette lehetővé a harckocsik gyártását (és adott esetben előzménnyel sem bírtak), ugyanakkor a közlekedési hálózat kiépítettsége abszolút a vasúthoz kötötte a harcoló felek harcászati és stratégiai lehetőségeit. Ez leginkább a hajdani cári orosz területeken kristályosodott ki, de megfigyelhető mind a bolsevikokkal szembeni lengyelországi harcokban, mind a környező országok haderői által szorongatott Magyarország hadseregeinek – markánsan a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregeinek – harcaiban.

FORRÁSOK

Levéltári források

HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár Magyar Tanácsköztársaság Hadügyi Népbiztosság 11. osztály iratai, 13d/d doboz (HM HIM HL MTK HÜNb 11. oszt.)

HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár Magyar Tanácsköztársaság 6. hadosztályparancsnokság Hadműveleti iratok, 91. doboz (HM HIM HL MTK 6. ho. hdm iratok)

Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archívuma Műszaki rajzalbum gyűjtemény (MMKMA MRA)

Folyóiratok

Haditechnika (1994)

War Monthly (1974-1975)

41 VILLÁNYI 2000. 128-129.

KÉPEK

Fortepan (<http://www.fortepan.hu>)

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Fotóarchívuma (HM HIM Fa)

Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archívuma Történeti Fotógyűjtemény
(MMKMA TFgy)

IRODALOM

BAGI Gábor

2010 A szolnoki vasút hiteles története. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Budapest.

Bonhardt Attila – Sárhidai Gyula – WINKLER László:

1992 A Magyar Királyi Honvédség fegyverzete. Zrínyi Kiadó, Budapest.

BULLOCK, David – DERYABIN, Alexander:

2006 Armored Units of the Russian Civil War. Red Army. Osprey Publishing Limited, Oxford, (New Vanguard; 95.)

2003 Armored Units of the Russian Civil War. White and Allied. Osprey Publishing Limited, Oxford. (New Vanguard; 83.)

HODGES, Robert R.:

2009 American Civil War Railroad Tactics. Osprey Publishing Limited, Oxford. (Elite; 171.)

HORVÁTH Lajos Ferenc

2010 A III. sz. magyar páncélvonat harcai és naplója 1918-1919. Vasúthistória Évkönyv 2008-2009. Szerk. Mezei István. Budapest. 230-250.

2011 „Székely” páncélvonatok 1918-1919. Vasúthistória Évkönyv 2010-2011. Szerk. Mezei István. Budapest. 215-227.

KOLOMIEC, Makszim

2010 Bronya russzkoj armii. Bronyemasini i bronyepojezda Pervoj Mirovoj. Moszkva. (Vojna motorov)

LOVAS Gyula

1989 Páncélvonat. Vasúthistória Évkönyv 1989. Szerk. Mezei István. Budapest. 475-519.

MISZLAY Zsolt

2013 Az első világháborút követő román intervenció vasúti károkozása, magyar páncélvonati védelem (1918-1919). A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Évkönyve II. 2012. Budapest, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum. 221-232.

PRATT, Edwin A.

1915 The Rise of Rail-Power in War and Conquest 1833-1914. 1st ed. J. B. Lippincott company, London.

VILLÁNYI György

2000 Magyar páncélvonatok. Vasúthistória Évkönyv 2000. Főszerk. Kerkápoly Endre; szerk. Mezei István. Budapest. 126-140.

ZALOGA, Steven J.

2008 Armored Trains. Osprey Publishing Limited, Oxford. (New Vanguard; 140.)

ZICHERMANN István

2007 Az orosz páncélosok története. Anno, Budapest.

ANDRÁS ILLÉS

ARMOURED TRAINS IN THE BATTLES NEAR SALGÓTARJÁN, 1919

The radically new weapon, the armoured train played a very important role in the military conflicts of Eastern Europe in the first quarter of the 20th century. After the Great War, and the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy, the territory of the historical Hungary was endangered by the Romanian, and the newborn Tschechoslovakian army. Between April-August 1919 the Hungarian Soviet Republic lead success fights against the enemy at the Eastern and the Northern Front. In the beginning of May 1919, these fights concentrated to the area of Salgótarján. The Hungarian armoured trains played important role in these struggle and gained local victories, although the Red Army exhausted by the summer, and the Hungarian Soviet Republic collapsed by August.

A SALGÓTARJÁNI PÁNCÉLVONAT KRÓNIKÁJA ÉS LEGENDÁJA

A tanulmány a konferencián elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

BALOGH ZOLTÁN
Dornay Béla Múzeum, Salgótarján

„A történelemben vannak olyan időszakok, amikor mintha megsemmisülnének a fizika törvényei, és úgy érzi az ember, hogy semmivé válik az idő... A forradalom napjai ilyen csodákra képesek.

Egy páncélvonat építése és szerelése eltart egy bizonyos ideig. Elvégezhető három vagy négy hónap alatt; végveszélyben amikor nagy a buzgalom, nyolc vagy tíz hét alatt is elkészülhet... Az acélgyári vasasok vonata két nap alatt lett kész Igaz, nem volt egészen „szabályos” páncél- vonat. Elöl négy lapos csille futott, homokkal tele. Aztán egy ócska tolatómozdony következett – az Acélgyár sok vihart látott mozdonya – és utána néhány vagon néhány géppuskával és két hétésfeles löveggel felszerelve. A páncéllemez a kovácsok és a hegesztők illesztették rá a szerelvényre, amely az első tüzéségi támogatást nyújtotta Salgótarján védőinek. Néhány nap alatt olyan híre támadt a páncélvonatról, hogy a pusztá említése is vakrémületet keltett az ellenség katonái között. S amiként néhány óra alatt elkészült egy páncélvonat, úgy állt föl, órák alatt, a munkások és bányászok hadserege.”¹

Örkény István idézett története, ha a valóságban nem is, de irodalmi megközelítésben nagyon is igaz. A hősiesség ellenállást, harcot tanúsítja, a páncélvonat legendáját indítja el.

A Szabad Népből megjelent, a páncélvonat legendáját is feldolgozó írás tulajdonképpen az 1952-ben 60. születésnapját ünneplő Rákosi Mátyás kultuszát volt hivatott szolgálni. Ekkor a hivatalos politika felszólította a magyar írók, költők, képzőművészek javát Rákosi életének művészi feldolgozására.

A páncélvonat legendáját népszerűsítette a Rákosi Mátyás életéről szóló, 1919-es salgótarjáni tevékenységét dicsőítő, Salgótarján megmentőjeként ábrázoló 1953-ban kiadott helyi brosúra.²

A salgótarjáni páncélvonat legendáját tovább építette, a vonat elkészítésének és hősi harcának történetét még tovább színesítette Földes Péter Mennyei páncélvonat c.

1 ÖRKÉNY István: Az a titokzatos erő. Szabad Nép 1952. II. 17. 5.

2 HORVÁTH 2005. 81. - Az 1919-es Tanácsköztársaság dicsőséges napjai. Rákosi Mátyás elvtárs Salgótarjánban. Kiadja: Megyei Agit. Prop. Osztály. Salgótarján, 1953. 14.

ifjúsági regénye. A májusi salgótarjáni eseményeket egy bányász szakszervezeti főbizalmi és egy volt katonatiszt regénybeli naplója tükrében mutatja be. Az eseményekbe május 5-én kapcsolódik be az olvasó. Ekkor jelentették, hogy egy cseh páncélvonat jelent meg Somoskőújfalu előtt. Folkusházy őrnagy törzsparancsnok a Salgótarjánba rendelt 8. sz. páncélvonatnak adta ki a parancsot az ellenség elűzésére. A páncélvonat teljesítette a feladatot, de közben maga is gránátalálatot kapott.³

Idézzük fel az eseményeket a regényből a katonatiszt naplója alapján:

Május 5.

A tiszt noteszából május 5-én

Motoros futár jött: cseh páncélvonat jelent meg Somoskőújfalu előtt, a falu néhány háza már lángokban áll. Folkusházy őrnagy úr a két népbiztosra nézett, majd a telefon felvéve szokatlanul erélyes hangon adta ki parancsát a 8. számú páncélvonatnak, hogy űzze el az ellenséget...

Jó két órával később a páncélvonat parancsnoka áll előttünk. Elfelejtettem leírni, hogy a mi 8-asunk elkergette az ellenség páncélvonatát, de az ütközetben maga is gránátalálatot kapott.

- A mozdonyunk sérült meg - jelenti a parancsnok.

A törzskari főnök úr elkáromkodja magát.

- Hisz azt csak Budapesten tudják megjavítani Akkor két hétre fuccs a frontszakasz egyetlen páncélvonatának!

- Az acélgyárba vittem be, de ott nem tudják megcsinálni. Ellenben a gyári direktorium erre megszólaltatta a szirénát, összehívta a munkásokat, és azt mondta nekik: nem maradhatunk páncélvonat nélkül!

- Mesékre most nem érünk rá- szól közbe Folkusházy.

- Várja ki a végét! - A páncélvonat parancsnokának mosolyog a szeme. - A munkásság úgy határozott, hogy amíg Budapesten megjavítják a mozdonyukat, ők csinálnak egy másik ... igaz csak kicsiny... páncélvonatot. Éjjel-nappali munkával. Két nap alatt!

- És elhiszi, hogy ez lehet - förmed rá a törzskari főnök. - Két nap alatt páncélvonatot még nem gyártottak sehol a világon. Nem is fognak.

- Hogy lehet-e? - A vonatparancsnok nem hagyta zavartatni magát. - Már hozzá is fogtak. Az Acélgyár kis lokomotívját és apró vasúti kocsijait páncélozzák be kész lemezekkel. El sem tudják képzelni a munkások lelkesedését....⁴.

3 FÖLDES 1978. 189-190.

4 FÖLDES 1978. 191-192.

A regény az elkészített salgótarjáni páncélvonat bevetéséről is szólt. Egy öreg acélgyári munkás, aki részt vett a szerelésben és a csatából sem akart kimaradni, váratlan mesebeli haditeranggal állt elő.

Nézzük meg, hogyan fejlődött tovább a legenda a katonatiszt naplója szerint.

Május 8.

A Karancstetőt délután visszafoglalták, de este új katasztrófa fenyegetett. A front-ról cseh páncélvonat közeledését jelentették. Éppen akkor, amikor Tarjánban már reszkettek a vasúti sínek, és az este sötétjében Pásztó felől egymás nyomában kúsztak a város felé a felmentő sereg szerelvényei. Ezekkel szemben közeledett a hatalmas, forgótornyos cseh páncélszörnyeteg.

Ezekben a percekben a minap kilőtt 8-as vonatunk személyzetével együtt az Acélgárban voltam. A gyár sínparján ugyanis egy megtáptosodott kis mozdony kezdte prüszkölni a szikrákat az égnek. A kis páncélvonat, amelyet a munkások megígértek, csakugyan elkészült, már fel is szerelték. Az egykori tolatómozdony elé két kocsit kapcsoltak. Az elsőt két kis ágyút helyeztek el, a másikon 3 gépfegyvert, a mozdony mögött pedig, a harmadik kocsin egy harmadik ágyút és két gépfegyvert.

A kis páncélvonat kikanyarodott velünk az államvasúti vágányra. Itt négy, természetesen megterhelt lapos vagon kapcsolattunk eléje, ahogy ez már minden páncélvonatnál szokás, azért, hogy ha az ellenség meglázította volna valahol a síneket, csak a köveskocsikat siklassa ki, ne az egész szerelvényt.

Északnak indultunk a közelgő ellenséges vonat felé. Közben egy öreg acélgyári munkás, aki részt vett a szerelésben, és kikötötte, hogy a csatában is részt akar venni, odalépett a parancsnokhoz, és előadott egy váratlan haditervet. Hallgattuk, hallgattuk, aztán elkacagtuk magunkat, forrón megszorítottuk a kezét. No és persze, hozzáláttunk a kivitelezéshez...

Amikor az ellenséges szerelvény közelébe értünk, kis páncélosunk egyik ágyújából lövést adtunk le, hogy a csehek figyelmét magunkra vonjuk.

A cseh páncélos – bizonyára ugyanaz, amelyik a múltkor a mi 8-asunk mozdonyát is kilötte – megállt a pályán. Sőt egy kissé vissza is tolatott. Minden világítóeszközét eloltotta, beleolvadt a sötétségbe. Leskelődött.

A mi haragos vonatunk is lassított. A kis mozdony alig szuszogott szegény, most kellett a pálya legmagasabban fekvő pontjaira felvontatnia a páncéltől amúgy is szokatlanul súlyos szerelvényt.

A pálya legmagasabb pontján megálltunk, lőréseinken kiszűrődött a lámpák fénye. Nem akartunk elrejtőzni. Máris villanás, dörrenés – közvetlenül mögöttünk vágott le az ellenséges acélszörnyeteg lövedéke. Csakhogy azok odaát arra nem gondoltak, hogy ha mi ilyen óvatlanul mutogatjuk magunkat, azzal valami célunk van.

Második lövést az ellenség már nem tudott leadni. A pálya reszketett: zúgva, csikorogva, óriási robajjal zúdult valami a lejtős pályán a fehérek acélmonstruma felé. Aztán hatalmas dördülés hallatszott odalentről.

Az öreg acélgyári munkás javaslata szerint ráeresztettük az ellenséges páncélvonatra – négy köveskocsinkat.

Az ellenség szörnyetege összezúzódott, kisiklott, harcképtelen lett.

Dávid ismét parittyakővel győzte le Góliátot.

Most már jöhetett nyugodtan a felmentő sereg.⁵

Dávid és Góliát bibliai történetébe emelve teljesedett ki a páncélvonat legendája, amikor is azzá a bizonyos parittyakővé vált.

Tények a páncélvonatról (Somoskeőy István 1967-ben összegyűjtött adatai alapján a páncélozásban résztvevő még élő acélgyáriak visszaemlékezéseiből)

Az Acélgyárban felszerelt páncélvonatról Somoskeőy István 1967-ben gyűjtött össze adatokat a munkában résztvevők visszaemlékezései alapján. A legendával szemben a valóság az volt, hogy a Salgótarjánban rögtönzött páncélvonat mozdonya nem volt, nem lehetett azonos az Acélgyárban még az 1960-as években is meglévő ún. 9-es tolatómozdonnyal- állapította meg Somoskeőy István. Egyrészt a tolatómozdonyt a gyárban házilag készítettek 1900-ban, másrészt a salgótarjáni páncélvonat az északi hadjárat végén a cseh hadsereg kezébe került. A páncélvonat mozdonya szabványos, a MÁV 1910-ben forgalomba állított 376. sorozatú, 300 lóerős teljesítményű gépe volt, hasonlóan a 12. sz páncélvonat mozdonyához. A szemtanúk emlékezése szerint 3 kapcsolt tengelye, elől-hátul pedig egy-egy pár futókereke, hosszakánján 2 kúpja, vagyis gőzdóm és homokoló volt.⁶

Az I. világháború végét megért 9 osztrák-magyar páncélvonatból Magyarország területén mindössze 4 maradt. Az első világháborús páncélvonatokat 377. típusú mozdonyal látták el. Az 1918 decemberében és 1919 januárjában megépített V., VI., VII. és VIII. hadrendi számú páncélvonatokba 375-ös mozdonyokat soroltak. A csehek és románok elleni kétfrontos védelmi harc miatt 1919 februárjában parancsot adtak a páncélvonatok számának növelésére. Eszerint 14 páncélvonat felszerelését tervezték, mind a 6 gyaloghadosztálynak 2-2 vonata lett volna, kettőt pedig tartaléknak szántak. A 9. sz. páncélvonat 1919. április 9-én készült el.⁷

A páncélvonatok nagy része különböző sérülések miatt javításban állt. A Vörös Hadseregnek igen nagy szüksége lett volna ezekre a szerelvényekre, de rendbehozataluk a békebeli anyagok híján és bonyolult szerkezetük miatt hosszú időt igényelt.

5 FÖLDES 1978. 210-211.

6 SOMOSKEŐY István: Az 1919-ben Salgótarjánban rögtönzött páncélmozdony. Dornyay Béla Múzeum Adattár Ltsz: 395-67. 1.

7 FODOR 2008. 443. - LOVAS 1989. 495., 497., 499-500.

Az acélgyári 9-es mozdony

Átmeneti megoldásként a javítások helyett a fellelhető anyagokból egyszerűbb szerkezetű, új páncélvonatokat rögtönöztek.

A Tanácsköztársaság Vörös Hadserege által 1919 áprilisában bevezetett új számozás szerint a vonatok arab 1-től 12-ig terjedő számot kaptak, ebben a 9. és 12. számú átépített, rögtönzött típus volt. A Tanácsköztársaság rögtönzött páncélvonatait is számba vevő szakirodalom egy 9. számú páncélvonatot azonosít a Salgótarjáni Acélgyárban előzetes tervek nélkül, nagyrészt kazánlemezekből felpáncélozott szerelvényvel. A 12. sz. páncélvonatot a MÁV Miskolci Főműhelyében készítették el.

A rögtönzött vonatok 3 magas, egy félmagas oldalfalú és egy (előlfutó) pórekocsiból álltak, maximális sebességük mintegy 50 km/h volt. A páncélvonat elején futó pórekocsi a biztonságot jelentette. Abban az esetben, ha a síneket megrongálták vagy aláaknázták, ez a kocsik siklott ki, megmentve ezzel az értékesebb szerelvényrészeket. Külső formájukat tekintve nem hasonlítottak a világháborús szabvány páncélvonatokhoz, szögletességük miatt nagyméretű víztartályokra hasonlítottak.

A páncélvonatokat 4-15 mm vastagságú páncéllemezekkel burkolták. Az egyes darabokat szegecseléssel erősítették össze. A korabeli technológia egyrészt a páncélozott hadihajók építésének tapasztalatait, másrészt a gőzkazánok gyártási eljárásait utánozta.

A páncélvonatok géppuskás és ágyús kocsijait tehervagonokból állították össze. Fegyverzetük provizórikusan felszerelt 8 cm-es tábori lövegéből és néhány géppuskából állt. A repülőgépek ellen légvédelmi géppuskát is felszereltek a félmagas oldalfalú nyitott vagonra.⁸

8 POÓR - SÁRHIDAI 1979. 5-6. - VILLÁNYI 1994. 48.

A páncélvonatokat felderítésre, a gyalogság támadásának támogatására, üldözésre, a védelem alátámasztására és a visszavonulás fedezésére használták fel. Bár a rög-tönzött páncélvonatok „harcértéke” nem közelítette meg a világháborúban építettekét, alkalmazásuk mégis eredményesnek mondható. Nemcsak harcbiztosítási feladatokra, hanem a területek elfoglalására is felhasználták a szerelvényeket. A felderítést és a terület ellenségtől való felszabadítását kiválóan jellemzi a 12. sz. páncélvonat május 16-i működéséről szóló jelentés. „A 12. sz. páncélvonat du. 3-kor parancs szerint Feled irányában felderítő útra indult. Az ellenséggel Várgede falunál találkozott. Várgedétől észak-nyugatra húzódó magaslatokat az ellenség kb 1 századnyi erővel megszállva tartotta, közvetlen az állomás előtt a síneket több helyen felszedték. A magaslatokra irányított erős és hatásos géppuskatűz és ágyútűzre az ellenség a falut menekülésszerűen elhagyta.” A páncélvonatok alkalmazására jó példa még a 11. sz. páncélvonat május 20-i működéséről szóló jelentés. „A 11. sz. páncélvonat a mai nap folyamán igen eredményesen működött. Dalla csárdánál (Recsktől délkeletre) felrobbantott síneket helyreállította, Nádújfalunál gyülekező cseheket ágyútűzzel szétugrasztotta és a mátramindszenti vasútvonal elágazásig jutott, ahol az állomáson a megrongált vasúti hidat és pályatestet helyreállította. A parádi vasútállomásról a csehek által (Mátra) Ballára elhurcolt egy mozdonyt és egy vagon Parád állomásra visszahozta.”⁹

A salgótarjáni páncélvonat felpáncélozása

A visszaemlékezések szerint a szerelvény az egyik 1919. május 1. előtti napon futott be Salgótarján külső pályaudvarára. Tüzértisztek - majdnem kizárólag volt pozsonyi tanítók -, néhány altiszt, valamint egy MÁV-állománybeli mozdonyvezető és egy fűtő alkották személyi állományát. A szerelvény északi irányban folytatni akarta útját, ahonnan április végén megindult a csehek általános támadása.

A pályaudvaron szolgálatban levő Bányik Mihály géppuskás őrmester felismerte a vonatparancsnokban volt felettesét, Bartasovics főhadnagyot. (Bányik Mihály az I. világháború idején fegyvermesterként szolgált a 16. besztercebányai honvéd gyalogezredben. A visszaemlékezésben említett Bartasovics főhadnagyot Rónaföldi Zoltán a páncélvonatokról szóló dokumentumkötetében Bartosiewicz László 14. nyitrai honvéd gyalogezredbeli főhadnaggal azonosította, akit 1917. augusztus 1-én léptettek elő főhadnaggyá.)¹⁰ Bányik javaslatára, aki bevonulása előtt a Salgótarjáni Acélgyár kazánkovácsműhelyében dolgozott mozdonyjavító géplakatosként, a szerelvényt a gyárba vitték, hogy páncéllemezekkel burkoltassák be. Csarba Egyed kazánkovácsmester vezetésével hajnaltól estig dolgoztak, így sikerült a feladatot 6 nap alatt elvégezni.

A mesteren kívül a szerelésben résztvett Gordos József, Czankovics Barnabás, Bányik Mihály és mint kazánkovács inas, Judt József, később önkéntes vöröskatona, továbbá a mozdonyvezető és a fűtő, a tiszték és altisztek. A műhelyvezetőség részéről Lizensyánszki Antal műszaki tisztviselő kísérte figyelemmel a munkát.

Csarba Egyed visszaemlékezése szerint a szerelés a következőképpen zajlott. „A mozdony hosszakánját a biztonsági szelepig hengerelt ózdi 12 mm-es, alul egye-

9 HM HIM HL MTK iratai VHP 520/12. hdm. sz. 50/10. - 221. lt-i j.

10 SOMOSKEŐY i. m. 2. - Bányikra: Honvédségi Közlöny 1917/90.sz. 1791., https://adplus.arcanum.hu/hu/view/HonvedsegiKozlony_1917_2_szemelyes/?pg=235&layout=s Bartasovicsra: RÓNAFÖLDI 2016. II. 29. - Honvédségi Közlöny 1920/6. sz. 146. https://adplus.arcanum.hu/hu/view/HonvedsegiKozlony_1920_1_szemelyes/?pg=317&layout=s

nes, felül pedig hajlított 2000 és 1500 mm méretű acéllemezekkel borították. Azokat „racsnyakkal”, vagyis kézi furdanccsal átfúrták, a 22 mm-es lyukakon keresztül 3/4"-es Withworth-menetű csavarokkal a „frémhez” /angolul „frame” alvázat jelent/ rögzítették. A gőzhengereket mindkét oldalon 15 mm-es, a mozdonyvezető fülkéjét pedig csak oldalt 6 mm-es lemezekkel borították. A mozdonyvezető kívánságára fülkéje ablaknyílásait szabadon hagyták és csak az ajtókat fedték be. A hajtórudakat 12 mm-es lemezzel biztosították. A beömlő csöveket félkörlemezekkel burkolták be, úgyhogy a nagy lemezeken kívül estek. A gőzdomot ív alakúra hengerelt 12 mm-es borítólemezzel látták el. Az acéllemezek alsó széle csak 350 mm-nyire volt a vágánytól. Burkolat nélkül tehát csak a kémény, a füstkamra - ez, mert keskeny és befedése nem látszott fontosnak -, továbbá a homokoló (maradt), utóbbi azért, mert esetleges sérülése nem jelenthetett különösebb veszélyt, valamint a biztonsági rudak, mert azokat nem lehetett, illetve nem is lett volna célszerű beburkolni, végül a mozdonyvezető-fülke teteje...

A vonathoz 3 fedett kocsi tartozott, azt is 12 mm-es lemezekkel látták el. Az ablaknyílásokat a lemezekből kivágták és így, mint az ajtókat, külön fedőlemezekkel védték. A nyitott kocsikból csak az egyiket, és pedig azt, amelyen rajta volt a két 80 mm-es tábori ágyú, szerelték fel 600 mm széles, 12 mm-es oldallemezekkel. Az ágyúk mellvédjére 320 mm-es magasztást szereltek.

Amikor fent említett műveletekkel készen voltak, a páncélburkolatot azzal próbálták ki, hogy még a gyár udvarán pisztolyból, karabélyból és géppuskából tüzeltek rá. Nagy örömkre ez a lövöldözés az acéllemezeknek „meg sem kottyant”. Nyilván ennek a tökéletes burkolásnak is köszönhető, hogy a salgótarjáni páncélvonat harcosai és személyzete közül egyetlen vörös katona sem sebesült meg.

Mielőtt a rögtönzött páncélvonat a gyárat elhagyta volna, az összes lemezt kívülről bekatrányozták.

A szerelési munkálatok végeztével, az lehetett 1919. május 3-án estefelé, Somoskőújfalu irányába indultak próbaútra. Erre az első útra - saját megnyitására - Csarba mester is elkísérte őket. A somoskőújfalu állomáson megálltak, és mivel a szüntelen munka után ki voltak éhezve, ott megvacsoráztak. Közben a parancsnok, Bartasovics főhadnagy, megkérdezte az állomásfőnöktől, hogy van-e hír az ellenségről, amire azt a választ kapta, hogy a közeli Ragyolc állomásán egy cseh szlovák katonai páncélvonat vesztegel. Miután az egyes kocsik sorrendje akkor még nem volt megfelelő, hamar leemelték az egyik ágyút és távolság, valamint irány bemérése után két lövést adtak le a megadott célra. Erre gyorsan elbúcsúztak Csarbatól és haladéktalanul üldözésbe vették az ellenséges páncélvonatot. Az azonban a második lövés után olyan sebesen elinalt Fülek-Losonc irányába, hogy már utolérni nem tudták.”

A visszaemlékezések szerint a hadműveletek alatt a szerelvény a következő sorrendben volt összeállítva: „Élén két lapos, nyitott kocsi, megrakva kővel és homokzsákokkal aknák elleni védekezés céljából. Utána következett az a nyitott vagon, amelyen - szintén homokzsákokkal körülbástyázva - a két 80 mm-es tábori ágyú állt, majd az egyik, két tolós ajtóval ellátott fedett kocsi, amelynek két oldalán egy-egy géppuska volt. Ezeket a kocsikat a mozdony toltta. A mozdony után futott egy nyitott kocsi két víztartállyal, körülötte volt felhalmozva a szénkészlet. A szerelvény végén volt a két másik fedett kocsi, az egyikben a lőszer és élelem nyert elhelyezést, a másikban volt a szállás és a petróleumrezsóval ellátott konyha.

Szenet az első időben Salgótarjában, vagy Hatvanban vételeztek, később a mindenkori hadműveletekhez legközelebbi állomásokon, vagy pályaudvarokon.”

A páncélvonat katonáinak létszáma eleinte 12 főből állt, az északi hadjárat során azonban 26 főre emelkedett.

A páncélvonat személyzetéből a vonatparancsnok Bartasovics főhadnagyon kívül 3 katona neve ismert. A már említett Bányik Mihály mellett, aki leszerelése után a zagyvai rakodón dolgozott mint mozdonyjavító géplakatos, szintén a 16. beszercebányai gyalogezrednél szolgált Mauler Rezső tüzérmester, volt szénbányai géplakatos. Ezenkívül Lukács Károly tüzérmester, volt acélgyári vasesztergályos nevére emlékeztek még.¹¹

A Vörös Hadsereg Főparancsnokság által 1919. május 15-én kiadott hadrend a páncélvonatokat a „különleges fegyvernemek” közé sorolta és kimondta „a páncélvonatokkal közvetlenül a hádseregparancsnokság intézkedik. A harc helyzetnek megfelelően egyes páncélvonatok a hadosztálynak rendeltetnek alá.” A hadrend szerint 11 páncélvonat teljesített szolgálatot, amelyek közül ebben az időben 3 javítás alatt állott, három a III. hadtesthez, kettő a 2. hadosztályhoz, egy a 3. hadosztályhoz és kettő a 6. hadosztályhoz volt beosztva. A Salgótarján térségében harcolt 8. számú páncélvonat a 6. hadosztály, az első salgótarjáni támadás idején ide irányított 2. számú páncélvonat a 4. hadosztály, míg a harcokban szintén résztvett 4. számú páncélvonat a 39. dandár alárendeltségébe tartozott.

A salgótarjáni páncélvonat harcai

A páncélvonatok bevetéseit a Tanácsköztársaság idején „a kalandos vállalkozások, váratlan rajtaütések, ágyú-és géppuskatűzpárbajok, üldözések és menekülések jellemezték. A páncélvonatok jól használták ki a mozgóháború lehetőségeit. Gyors átcsoportosítással, váratlanságukkal jelentős veszteségeket okoztak az ellenségnek, amelynek kézi lőfegyverei és géppuskái nem tettek kárt a szerelvényekben... A sínfelszedés sem segített: a személyzet a szerelvénnel vitt talpfákat, síndarabokat, rögzítőket használta fel a meghibásodott szakasz pótlására” – állapította meg Fodor Kálmán.¹²

1919. május 5-én, egy hétfői napon esett túl a páncélvonat a tűzkeresztségen- vélte Somoskeőy István. Ide idézi Hetés Tibor Munkásezredek, előre c. könyvéből a salgótarjáni helyzetre vonatkozó megállapítást. Eszerint a 8. sz. páncélvonat elhárította egy ellenséges páncélvonat támadását. Somoskeőy ezt tekinti a páncélvonat első közös akciójának a salgótarjáni munkásszázadokkal. Azonban a 8. sz. páncélvonat szintén nem lehetett azonos a salgótarjáni páncélvonattal. A 8. sz. páncélvonatot 1919. május 4-én vezényelték Salgótarjánba. Május 5-én délután 5 órakor egy cseh páncélvonat futott ki

11 SOMOSKEŐY i.m. 3-6. – A salgótarjáni dandárparancsnokság 1919. május 12-i létszámjelentése szerint a 2. sz. páncélvonat személyzete 45 fős volt, fegyverzete 1 db 70,5 mm-es lövegéből, 11 nehéz géppuskából és 36 puskából állt. HM HIM HL MTK. II. 1212. Salgótarjáni 80. dandárparancsnokság iratai.101/13. hdm. sz. 131/4. lt-i j. 183. A Szatymazon állomásozó IX. sz. páncélvonaton a mozdonyvezető, egy tiszt, 43 vöröskatona és 5 árkász szolgált. Fegyverzete 1 ágyúból, 8 géppuskából és 36 puskából állt. KANYÓ: Szatymaz https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Szatymaz/pages/009_az_első_világhaboru_kitoretsetol.htm. – Mauler: MNL NML V.171.c. Salgótarján nagyközség elöljáróságának iratai. 7537/1914.

12 HM HIM HL MTK iratai VHP Hadrendek 515/19. hdm.sz. 67/7. – 16. lt-i j. –BALOGH 1989. 25. - FODOR 2008. 444.

Fülekről Somoskőújfalu felé. A dandárhoz időközben megérkezett 8. sz. páncélvonat és a 68/2. üteg azonnal tűz alá vette az ellenség páncélvonatát Somoskőújfalu és Ragyolc között, mire az visszavonult. Az ismét megjelenő cseh páncélvonatot a saját páncélvonat és az üteg újból tüzellel fogadta és kilőtte.

Mindenesetre a 80. dandárparancsnokság 1919. május 15-i helyzetjelentésében még a páncélvonat május 13-án a feledi harcokban végrehajtott haditettét dicsérték. (A 8. sz. páncélvonat feladata volt, hogy Füleken, Balogfalán át Feledre nyomuljon, és a feledi Rima vasúti hídát felrobbantsa.) Mint ahogyan a Vörös Hadsereg Főparancsnoksága május 14-én külön parancsban emelte ki a 8. sz. páncélvonatonak a salgótarjáni harcokban játszott szerepét, a 2. sz. és a 6. sz. páncélvonattal együtt.¹³

Visszaemlékezése szerint a salgótarjáni páncélvonattól kért tűztámogatást a Salgótarjántól északra fekvő 92. és 93. vasúti őrház között a Tarján patak völgyében harcoló csapatok részére Nagy Béla, az I. salgótarjáni munkászászlóalj 2. századának parancsnoka. Patvaros István fülekpüspöki vasutas pedig falujában 1919. május 5-én a páncélvonat ágyúinak eredményes hatását figyelte meg. Amikor május 12-én a Vörös Hadsereg Fülekről kiűzte a cseheket, Patvaros közlő felismerte a páncélvonatot, mert több salgótarjáni vasutassal lőszerutánpótlást szállított neki.

Hibó Tamás: A vörös páncélvonat támadása Somoskőújfalu körzetében 1919. május 19.

¹³ SOMOSKEŐY i.m. 6. – BALÁZS 1954. 315., A 8. számú páncélvonat hős napjaiból 5. –HM HIM HL Magyar Tanácsköztársaság katonai iratai. II. 1212. Salgótarjáni 80. dandárparancsnokság iratai.101/13. Hadműveleti iratok 1919. május 1-20. – lt-i j. 189: A dandárparancsnokság jelentése a 6. hadosztályparancsnokságnak a Salgótarján körüli harcok veszteségeiről. – Uo. 101/15. hdm 132/16. sz. lt-i j. 204: Köller dandárparancsnok parancsa a 8. sz. páncélvonatonak. – A Magyar Vörös Hadsereg 1919. 92. sz. 237.

A salgótarjáni munkás-tartalékszázlój szervezését április 21-én kezdték meg, és az egységet május 3-án a községtől északra levő védelmi vonalban fegyverbe állították. A Nagy Béla által említett harcok valószínűleg május 2-10. között folyhattak, amikor a csehek északról körülzárták Salgótarját. A május 10-i ellentámadás nyitányaként a II/53. zászlóalj katonái visszafoglalták a Karancs 727 magaslati pontot.

Somoskeőy szerint a „*hős salgótarjáni bányászok, munkások és tisztjeik mellett a salgótarjáni páncélvonatnak is méltó része volt abban, hogy 1919. május 10-én Letovsky altábornagynak Losoncról jelentenie kellett Clemenceau-nak, hogy „Favre őrnagy előretörését valamilyen titokzatos erő megállásra kényszerítette.*”¹⁴

A salgótarjáni páncélvonat bevetéséről a saját bevallása szerint május 3-9. között (más forrás szerint május 4-től vagy 5-től) népbiztosként Salgótarjában tartózkodó Rákosi Mátyás is megemlékezik visszaemlékezéseiben: „... megtettük, hogy rajtaütésszerűen beküldtük Somoskőújfalu, egészen az állomásig, a páncélvonatunkat. (Ez a vonat nem volt valami modern páncélos, mint amilyen Csapon állt rendelkezésünkre, hanem valószínűleg ott Salgótarjában gyártották, s páncéllal, illetve acéllemezekkel csak a mozdony fő részei voltak úgy-ahogy borítva, a nyitott teherkocsik és pórekocsik oldalait pedig homokzsákokkal erősítették meg.) Ennek dacára a célnak teljesen megfelelt, s az állomásnál elég huzamosan lőtte ágyúból és gépfegyverrel a cseh állásokat, s utána sértetlenül, a vöröskatonák ujjongása közepette nyugodtan visszatért.”¹⁵

A visszaemlékezők állítása szerint az északi hadjárat során a salgótarjáni páncélvonat többször együttműködött salgótarjáni katonai alakulatokkal. Nagy Béla szerint tűztámogatást kapott százada a páncélvonattól a gömöri Várgede feletti Balogfalánál, majd június 2-án Szelcétől 3 km-nyire, és Lice, Gice és Sűvéte községek térségében, ahová a vonat Pelsőcről jött.

„*Felejthetetlen marad számomra a legnagyobb bevetésünk* - idézte fel az eseményeket Nagy Béla 1969-ben.

Az acélgyári páncélvonat tűztámogatásával Balogfalváról indultunk el. Tűzharcban vertük ki Várgedéről a betolakodókat. Majd Guszóna-Osgyán, Nagy-Szuha-Szelcen át ismét tűzharcba jutott el a század Nyustyalikérré ...”

Kovács Ágoston, a későbbi 5. munkásezred segédtisztje visszaemlékezése szerint az I. munkászászlóalj Feled, a II. zászlóalj Fülek irányában vonult előre. Az I. zászlóalj Feledről Bánréve Pelsőcön át nyomult előre Rozsnyóig az ezredtörzsszel együtt.¹⁶

Az I. salgótarjáni munkászászlóalj az északi hadjárat kezdetén a 3. hadosztály kötelékében harcolt. A zászlóalj a Losonc elfoglalására indított május 30-i hadműveletben a hadosztály jobbszárnyán működött, és fenntartotta az összeköttetést a 39. dandárral. Ennek megfelelően az arcvonal Guszóna és Várgede közötti részét szállták meg.

1919. június 8-án a salgótarjáni munkásezred megszállta a csehek által kiürített (Rima)Kokovát. A salgótarjáni munkásezredet, amely 2 zászlóaljból állott, 1919. június 14-től az 5. hadosztály parancsnoksága alá rendelték. A június 15-én kiadott hadrendben már önállóan nem szerepel az alakulat, hanem az 5. munkásezred beolvadt pótlá-

14 SOMOSKEŐY i.m. 6-7. - SZÍJJ 2005. 29-30.

15 FOGARASSY 1989. 26. - RÁKOSI (2002). 398.

16 SOMOSKEŐY i.m. 7. - KOVÁCH Ágoston: A salgótarjáni 5. munkásezred megalakulása és harcai. DBM Adattár Ltsz: 154-67. 6.

saként található a salgótarjáni I. és II. munkászászlóalj. Az 5. hadosztályparancsnokság június 22-én engedélyt kért a hadseregparancsnokságtól, hogy a „*volt 5. munkásezred és a salgótarjáni munkásezred a megtörtént egybeolvadás után az „5. salgótarjáni munkásezred” nevet viselhesse.*”¹⁷

A salgótarjáni munkásezred az 5. munkásezreddel a 65. dandár kötelékében résztvett a júniusi Sajó völgyi harcokban a szilicei fennsíkért vívott küzdelemben, ahol az 5. hadosztály „erős ellenségre talált.” A szilicei fennsíkért vívott harcra Nagy Béla emlékezett. „*Az én századom a Pelsőc- jolsvai vasút melletti Lice- Gice mellett szállt harcba a szilicei fennsíkért. Ez a harc próbára tette a katonát és parancsnokot egyaránt. Az ellenség jól kiépített állásokból, több mint háromszázhatvan méter magasból védte magát. Öldöklő volt a harc, a fennsíkra szükségünk volt. Az emberek mentek, lépésről lépésre, mindig előbbre. Győztünk... újabb dicsőséges lap a második század történetében...*”¹⁸

A hadműveletek alatt a salgótarjáni páncélvonat is állandóan változtatta helyét. A páncélvonaton szolgált Mauler Rezső tüzér őrmester és Bányik Mihály géppuskás őrmester visszaemlékezései szerint a szerelvény többek között, különböző időpontokban, a következő vonalakon, illetve helyeken járt: Füleke, Feled, Putnok, Miskolc, Zsolca, Nyíregyháza, Sátoraljaújhely, Csap, Királyháza, Huszt, Ungvár, továbbá Kisterenyé, Kálkápólna, Füzesabony, Eger, stb.

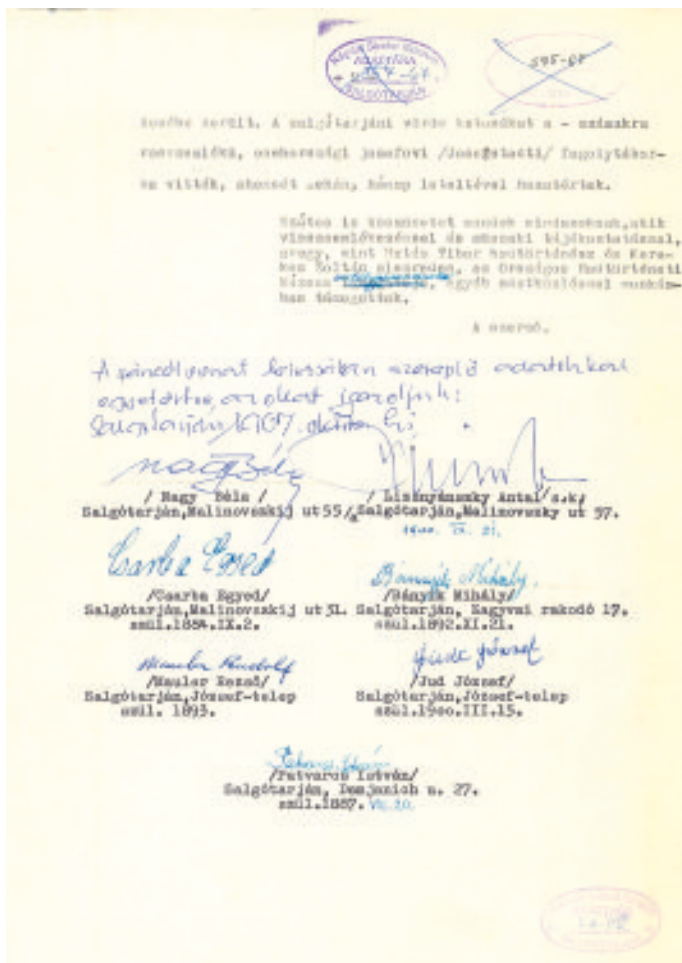
Az északi hadjárat végén, a visszavonulás idején a csehek Szilvásvárad és Bélapátfalva között felszedték a vágányokat a páncélvonat előtt, s így a szerelvény az ellenség kezére jutott. A felvidéki visszavonulás ellen a páncélvonatok is tiltakoztak, és a harc folytatására szólítottak fel. 1919. június 28-án a 11. sz. páncélvonat katonái egy levelet juttattak el a Népszava szerkesztőséghez. „*A 11. sz. páncélvonat össz-személyzete, valamint parancsnokai is, tiltakozásukat jelentik be a demarkációs vonalnak az antant által való ilyen ránk nézve szégyenteljes megállapítása ellen, miután ez az ország és a nép teljes agyonverését, tönkretételét célozza és vonná is maga után. Ne adjuk meg magunkat soha az antant kényére-kedvére, ellenben folytassuk a harcot addig, amíg vagy egy kedvezőbb békét erőszakolhatunk ki, vagy mindnyájan belepusztulunk, de az országot magunk oda ne adjuk soha.*”¹⁹

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a tanácsköztársasági levéltári iratokban fellelhető 9. hadrendi számú páncélvonat minden valószínűség szerint nem azonos a salgótarjáni páncélvonattal. A páncélvonatok május havi tartózkodási helyének kimutatása szerint a 9. sz. páncélvonat május első napjaiban, május 1-2. Kiskunhalason, május 3. Kecskeméten volt. Május 4-12. között Csongrádon, május 13-31. között Szatmazon tartózkodott. Az északi hadjárat idején június 12-től a lévai csatákban harcolt: Léva (június 12-19), június 20-án Ipolyságon, 21-én Korpona előtt, 23-24-én ismét Ipolyságon tartózkodott.

17 DÖMÖTÖR 1959. 79. - HM HIM HL MTK iratai II. 1081. VHP. 612/13 hdm. sz. 55/4. lt-i j. 71. - SZIJJ 2005. 33. - HM HIM HL MTK iratai II. 1081. VHP. 1919. június 22. 5. ho. parság 2066/ho. 57/5. lt-i j. 75.

18 FOGARASSY 1974. 57. - A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének Hadműveleti Naplója 141. - SOMOGYVÁRI László: A legendás századparancsnok. Nógrád 1969. III. 21.

19 A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 366. - SOMOSKEŐY i.m. 7.

Az adatközlők 1967-ben aláírásukkal erősítették meg a salgótarjáni páncélvonatról elmondottakat (Somoskeőy i. m. 8.)

Tehát ez a 9. sz. páncélvonat sem a május 1-12-i, sem a május 17-23-i Salgótarján körüli harcokban nem vehetett részt, mert ekkor még a déli országrészben, Csongrádon és Szatymazon volt. Mint ahogyan nem vehetett részt a salgótarjáni munkászrednek a június elején Várgede térségében folytatott harcaiban sem.

A 9. sz. számú páncélvonat a lévai harcokban megrongálódott 8. sz. páncélvonat pótlására érkezett június 12-én, és már aznap résztvett a 2. lévai győztes ütközetben. „A 9. páncélvonat működését szintén dicséretesen kell kiemelni” – írta a hadseregpárancsnokságnak küldött jelentésében a 3. hadosztályparancsnokság.²⁰

20 HM HIM HL MTK iratai I. 30. Hadügyi Népbiztosság iratai. A Hadügyi Népbiztosság 11. (vasúti) osztályának helyzetjelentése a páncélvonatokról 1919. május és június hónap 13/23. lt-i j. 69. - A Magyar Vörös Hadsereg 1919. 192. sz. 373.

Tehát a salgótarjáni páncélvonat egyike lehetett a Tanácsköztársaság rögtönzött vonatainak. A visszaemlékezések alapján a legendák páncélvonata valós történeti helyzetben teljesítette be küldetését. Közel 2 hónapos eredményes működésének, hősei nevezetes tetteinek állítottak emléket az acélgári dolgozók. A múzeum tulajdonában levő makett is az utókor tisztelgése a legendás vonat és hősei előtt.

Emléktárgy tüzérségi lövedékből: „A Páncélvonat hőseinek a salgótarjáni Acélgár dolgozói 1919.” (DBM Történeti tárgyi gyűjtemény Ltsz: 2009.10.1.)

*A salgótarjáni páncélvonat makettje
(DBM Történeti tárgyi gyűjtemény Ltsz: 79.3.10.1-3.)*

Köszönetet mondok Dr. Kiss Gábor levéltárvezetőnek, Hadtörténelmi Levéltár, Cs. Sebestyén Kálmán főlevéltárosnak, Sz. Judik Dorottya és Galcsik Zsolt levéltárosoknak, MNL Nógrád Megyei Levéltára, valamint a Dornyay Béla Múzeum munkatársainak: Kis-Simon Éva könyvtárosnak, Fodor Andrea gyűjteménykezelőnek és Shah Timor fotósnek.

FORRÁSOK

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (HM HIM HL)

Magyar Tanácsköztársaság (MTK) katonai iratai I. 30. Hadügyi Népbiztosság iratai. A Hadügyi Népbiztosság 11. (vasúti) osztályának helyzetjelentése a páncélvonatokról 1919. március 21 – augusztus 30. 13. doboz: II. Páncélvonatok helyzete
MTK iratai II. 1112. Salgótarjáni 80. dandárparancsnokság iratai. 101. doboz: Hadművelési iratok 1919. május 1 – május 20.
MTK iratai II. 1081. Keleti ill. Vörös Hadsereg Parancsnoksága. (VHP) Hadművelési, hírszerző, tüzérségi osztály. 50. doboz. 1919. május 16 - május 20. ; 55. doboz. 1919. június 11-június 15.

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Nógrád Megyei Levéltára (NML)

MNL NML V.171.c. Salgótarján nagyközség előljáróságának iratai.
Az 1919-es Tanácsköztársaság dicsőséges napjai. Rákosi Mátyás elvtárs Salgótarjában. Kiadja: Megyei Agit. Prop. Osztály. Salgótarján, 1953.
A 8. számú páncélvonat hős napjaiból. Egy vöröskatona visszaemlékezései. [Kiad. a] MSZMP Békés Megyei VB [és a] Magyar Honvédelmi Sportszövetség Békés Megyei IB. Gyula, Békésm. ny. 1959.

KOVÁCH Ágoston: A salgótarjáni 5. munkásezred megalakulása és harcai. DBM Adattár Ltsz: 154-67

ÖRKÉNY István: Az a titokzatos erő. Szabad Nép 1952. II. 17.

SÁNDOR Rudolf: Forradalmak Salgótarjában 1918 – 1919. DBM Adattár 940-69.

SOMOGYVÁRI László: A legendás századparancsnok. Nógrád 1969. III. 21.

SOMOSKEŐY István: Az 1919-ben Salgótarjában rögtönzött páncélmozdony. Dornyay Béla Múzeum Adattár Ltsz: 395-67.

IRODALOM

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 6/B. k. Budapest, Szikra, 1956.

A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének Hadművelési Naplója. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest, 1974.

A Magyar Vörös Hadsereg 1919. (Válogatott dokumentumok). Összeállította: Hetés Tibor. Kossuth Könyvkiadó 1959.

BALÁZS József

1954 Salgótarján, 1919. HK 1954/3-4.

BALOGH Zoltán

1989 A páncélvonat krónikája. Múzeumi Mozaik 1989/1. Salgótarján. 22-27.

DÖMÖTÖR Gergely

1954 A fegyvernemek szerepe a Magyar Tanácsköztársaság honvédő háborújában. Hadtörténelmi Közlemények (HK) 1954. 3-4. sz. 327-364.

1959 A 3. vörös hadosztály Losonc felszabadításáért folytatott harctevékenysége 1919. május 25-31. HK 1959/2. 49-85.

FODOR Kálmán

2008 A Magyar Királyi Honvédség vasúti szállítása és a páncélvonatok 1914-1945. In: Hazánk dicsőségére. Szerk. Lugosi József - Markó György. Budapest, 2008. 437-447.

FOGARASSY László

1989 A 6. vörös hadosztály és vezetői. Palócföld 1989/1.

1974 A Sajó-völgy és Rozsnyó eseményei a proletárdiktatúra idején. Irodalmi Szemle, 1974/1.49-59. https://library.hungaricana.hu/hu/view/IrodalmiSzemle_1974/?pg=56&layout=s (Letöltés: 2019. december)

FÖLDES Péter

1978 Mennyei páncélvonat. Móra Ferenc Könyvkiadó. Bp.

HORVÁTH István

2005 Rákosi Mátyás Salgótarjánban, 1919. In: Honvédő város. Salgótarján. (Discussiones Neogradienses 8.). 79-82.

KANYÓ Ferenc

2007 Az első világháború kitörésétől a második világháború végéig. In: Szatymaz földje és népe. Szerk: Péter László. Szeged https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Szatymaz/pages/009_az_elso_vilagaboru_kitoresetol.htm (Letöltés. 2019.december)

LOVAS Gyula

1989 Páncélvonat. In: Vasúthistória Évkönyv 1989. 475-519.

POÓR Gyula - SÁRHIDAI Péter

1979 Páncélvonatok a Tanácsköztársaság idején. História 1979/3. 5-6.

RÁKOSI Mátyás

(2002) Visszaemlékezések 1892-1925. I. kötet Napvilág Kiadó, é.n.

RÓNAFÖLDI Zoltán

2016 Páncélvonataink II. kötet. A Tanácsköztársaságtól a II. világháború végéig. 2. átdolgozott kiadás. H. n.

SZÍJJ Jolán

2005 Salgótarján, 1919. In: Honvédó város. Salgótarján. (Discussiones Neogradienses) 8. 16-40.

VILLÁNYI György

1994 Magyar páncélvonatok az első világháború után II. Haditechnika 1994/2. 48-52. http://real-j.mtak.hu/11716/1/Haditechnika_1994.pdf (Letöltés: 2019. december)

ZOLTÁN BALOGH

THE CHRONICLE AND LEGEND OF THE SALGÓTARJÁN ARMORED TRAIN

The author writes about the history of the Salgótarján Armored Train, which was armored at the Salgótarján Steel Factory in May 1919 during the time of the Hungarian Council Republic. The first part of the paper deals with the armor train legends from István Örkény's newspaper article to Péter Földes's youth novel Heavenly Armor Train. Örkény's writing, published in the Szabad Nép and also covering the legend of the armored train, was in fact intended to serve the cult of Mátyás Rákosi, who celebrated his 60th birthday in 1952. Hereafter, the installation of the armored train is presented on the basis of data collected by István Somoskeőy from the memoirs of the participants of the work in 1967. Finally, the writing keeps track of the battle of the armored train, relying on the memoirs and archives of Salgótarján laborers who worked with the armored train.

A FÜLEKI ÉS LOSONCI JÁRÁS TERÜLETÉNEK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA A 150 ÉVES TÖRÖK URALOM ALATT

KOVÁCS KRISZTIÁN

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, Balassagyarmat

Nógrád vármegye és településeinek történetét a 16-17. század folyamán végigkísérte az állandó pusztulás és háborúskodás. Buda majd Vác városának elfoglalásától kezdve a vármegye délnyugati része állandó háborúskodásnak és felvonulási területnek volt kitéve. Szécsény 1552. évi elfoglalása után megnyílt az út Nógrád északi részei felé is, hogy azután 1576-ra a vármegye valamennyi erőssége török uralom alá kerüljön. A harcok és török-dúlások leginkább a vármegye Szécsényi, Kékkői, valamint a Füleki járás Ipolytól délre elterülő vidékeit érintette, az Ipolytól északra húzódó területek (a Losonci járás egésze, valamint a Kékkői és Füleki járás egy része) kevésbé voltak kitéve a pusztításoknak. Ennek ellenére a Losonci járás a 16. századi állapotához képest 1700-ra településállományának 20 %-át veszítette el, míg a 16. század folyamán a legjelentősebb községállománnyal rendelkező Füleki járás, a déli részét ért nagyarányú pusztítás következtében településeinek mindössze 58%-át tudhatta magáénak a 18. század elején.¹

Jelen írásomban a tavaly elkezdett munkám lezárásaként,² az eddig még fel nem tárt Füleki és Losonci járasok török-kori települési változásait mutatom be, hasonlóképpen a 16-17. század folyamán keletkezett portális³ és defter összeírások,⁴ valamint az eddig megjelent helytörténeti szakirodalmak segítségével.

1 A Kékkői járás településállományának 22%-át, a Szécsényi- közel 40%-át veszítette el a 18. század elejére. Az összehasonlítás az 1545. évi valamint az 1700. évi (Losonci) 1716. évi (Füleki, Szécsényi, Kékkői) portális összeírások alapján történt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL) E-158 (Conscriptiones portarum) Tom. XXIII. 2-113. p.; Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL-NML) IV.7-b No. 26.; No. 75.

2 KOVÁCS Krisztián: A kékkői járás területének történeti földrajza a 150 éves török uralom alatt. Neograd 2018. A Dornay Béla Múzeum Évkönyve XLI. Salgótarján. 7-30.; KOVÁCS Krisztián: A szécsényi járás területének történeti földrajza a 150 éves török uralom alatt. In.: dr. GRÉCZY-ZSOLDOS Enikő (szerk): Sokszínű tudomány Nógrádban. Miskolc 2019.

3 A felhasznált forrásokat a tanulmány végén részletezem, a szövegben az idézett helyeken ezeket külön nem lábjegyzeteltem. Jelen írásomban – és a korábbiakban sem – dolgoztam fel az 1542. évi összeírást, mely még Nógrád vármegye hódoltatása előtt keletkezett.

4 A defterek megtalálhatóak: Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok - Pest Megye Múltjából 6. Bp. 1985.; Vass Előd: A szécsényi szandzsák 1554. évi adóösszeírása. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XVIII. St. 1993.; HEGYI Klára: A füleki szandzsák. Magyar Történelmi Emlékek - Értekezések. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest 2019.

A Losonci és Füleki járás területének változása a 16-17. században⁵

A 15 éves háború után létrejött és a 18. század elejére kikristályosodott négy járás területe a 16. században még teljesen más képet mutatott. Ahogy az alábbi térképen (1. térkép) látható, egységes – területét tekintve a legnagyobb – járást alkotott az Ipolytól északra eső terület, melyből később a Losonci egésze, a Kékkői és Füleki egy része jött létre. A vármegye közép-keleti részén húzódó járás kétfelé szakadván, keleti része a Füleki, nyugati területe pedig a Szécsényi járáshoz került át. Nógrád másik két, dél-nyugaton található járásán a Szécsényi és Kékkői districtusok⁶ osztoztak. Ez a területi leosztás állt fenn egészen a 17. század legelejéig; az 1609-től készült konskripciók többek között már olyan járási-területi leosztásban kezdik feltüntetni az egyes településeket, ahogy az a 18. század elejétől is használatos volt.

Ahogy a Kékkői és Szécsényi járások esetében is látható volt, a 16. század folyamán az egyes járások regisztrálása még változó volt az összeírásokban. A járásokat számokkal és/vagy a szolgabíró nevével tüntették fel, a számozások azonban még nem voltak következetesek. Emiatt volt olyan – ahogy az alábbi táblázatban is látható –, hogy a járások összeírásának sorrendje felcserélődik. Az 1545-ben összeírt első járást 1549-ben már másodikként írták össze a Füleki járás területéhez tartozó települések esetében. A későbbi Losonci járás viszont eltér a másik három districtustól, mivel a hozzá tartozó települések már a 16. század közepétől kezdődően az egységes északi járás területéhez tartoznak, kivétel ez alól csak Rárósmulyad⁷, amely település 1609-ig a keleti járáshoz tartozott, majd átkerült a losonci járás területét felügyelő szolgabíró fennhatósága alá. Az 1609-es év mind a négy későbbi járás vonatkozásában fordulópont, hiszen, miután az adózási rendszer 11 év után (1598-1609) a ház alapúról visszatért a porta alapú adózásra, a járások területei a későbbi – 18. században is ismert – formájukat kezdték el felvenni. A 16. század végére, 17. század elejére nagyarányú településszám visszaesés is megfigyelhető. A 15 éves háború harcainak eredményeként 1608-ra a Füleki járás területén 70%-kal, míg a Losoncin 40%-kal kevesebb települést regisztráltak, mint 1545-ben.

5 Írásomban a vizsgálat alá vont járások területét ezúttal is a 18. század végi állapotának megfelelően vettem tekintetbe. Ehhez alapul véve: Magyarország történeti helységnevtára. Nógrád megye (1773-1808) I-II. Bp.-St. 2002.

6 A járás latinul: districtus, reambulatio

7 Muľa, Szlovákia

1. térkép: A vármegye 16. századi járásainak beosztása⁸

8 Görög-féle térkép 19. század eleje - részlet - a tanulmányban végig a Görög-féle térképből vett részlet segítségével ábrázolom a járás területének változásait.

**1/a táblázat: Füleki járás településeinek megoszlása
a 16. századi járásfelosztás szerint a portális és házösszeírások⁹ alapján**

járás/év	1545/1	1545/2	1549	1552/1	1552/2	1567	1574	1583	1588	1593	1596	1598	1600
első	70	71	39	24	39	20	26	26	26	26	25	-	-
második	39	39	67	49	67	17	38	40	40	40	38	-	-
negyedik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
puszta	8	9	-	-	3	4	-	-	2	1	12	-	-
török által érintett	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	30	22	20
nincs elkülönítve (ház összeírás)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	54	52
összesen	109	110	106	73	106	37	64	66	66	66	63	54	52

**1/b táblázat: Füleki járás településeinek megoszlása
a 17. századi járásfelosztás szerint a portális és házösszeírások alapján**

járás/év	1603	1608	1609	1610	1613	1614	1618	1622	1626	1635	1638	1647	1661	1683	1686	1689	1695
első	-	-	57	55	57	57	59	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
második	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	58	-	-
negyedik	-	-	-	-	-	-	-	60	58	62	62	61	60	63	-	63	61
puszta	3	2	2	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	21	-	-
török által érintett	24	30	29	30	31	31	31	32	34	38	38	61	-	-	-	-	-
nincs elkülönítve (ház összeírás)	55	33	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
összesen	55	33	57	55	57	57	59	60	58	62	62	61	60	63	58	63	61

9 Az 1598. évi IV. törvénycikk a porta, mint adóalap helyett bevezette a lakott házak szerinti adózást, amely rendszer egészen 1609-ig működött, az 1609. évi LXII. törvénycikk értelmében viszont átérték a porta szerinti adózásra.
1598: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=59800004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1598;>
1609: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60900062.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1609> (letöltve: 2019.10.07)

**2/a táblázat: Losonci járás településeinek megoszlása
a 16. századi járásfelosztás szerint a portális és házösszeírások alapján**

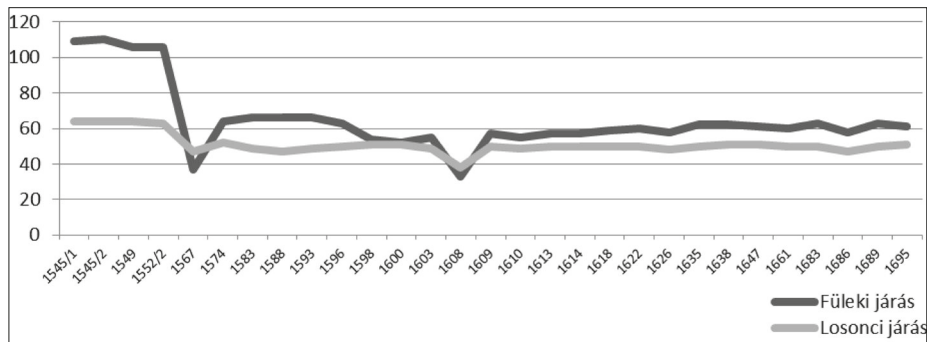
járás/év	1545/1	1545/2	1549	1552/1	1552/2	1567	1574	1583	1588	1593	1596	1598	1600
első	1	1	63	24	62	46	51	48	46	48	49	-	-
második	63	63	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-
puszta	-	-	-	-	6	-	-	-	2	1	4	-	-
török által érintett	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
nincs elkülönítve (ház összeírás)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	51	51
összesen	64	64	64	25	63	47	52	49	47	49	50	51	51

**2/b táblázat: Losonci járás településeinek megoszlása
a 16. századi járásfelosztás szerint a portális és házösszeírások alapján**

járás/év	1603	1608	1609	1610	1613	1614	1618	1622	1626	1635	1638	1647	1661	1683	1686	1689	1695
első	-	-	-	49	-	-	-	50	48	50	51	-	50	-	47	-	51
második	-	-	50	-	50	50	50	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
harmadik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	51	-	50	-	50	-
puszta	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
török által érintett	3	2	4	3	4	4	2	2	2	5	6	51	-	-	-	-	-
nincs elkülönítve (ház összeírás)	49	38	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
összesen	49	38	50	49	50	50	50	50	48	50	51	51	50	50	47	50	51

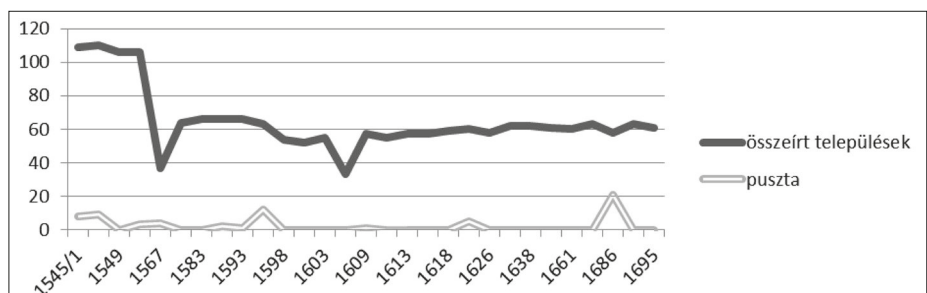
Az alábbi diagramon összesítve jelöltem az 1545 és 1695 közötti település szám változásokat. Ezen jól látható az a nagyarányú pusztítás, ami az 1552. évi hadjárat, majd pedig a 15 éves háború nyomán a két járás községeit érte. A Füleki járás területén sokkal hektikusabbak voltak a változások, mint a kevésbé érintett hegyes északi részeken, ahol a későbbi Losonci járás települései helyezkedtek el.

Az összeírt települések számának változásai a 16. század közepétől a 17. század végéig a portális összeírások alapján¹⁰

A Füleki járás területén jelentős volt a pusztaként összeírt települések száma is, főként a 15 éves háború ideje alatt, de még inkább az 1686-os összeírásban, mely három évvel a felszabadító harcok megkezdése után készült; az ekkor összeírt települések 36%-át regisztrálták pusztaként.

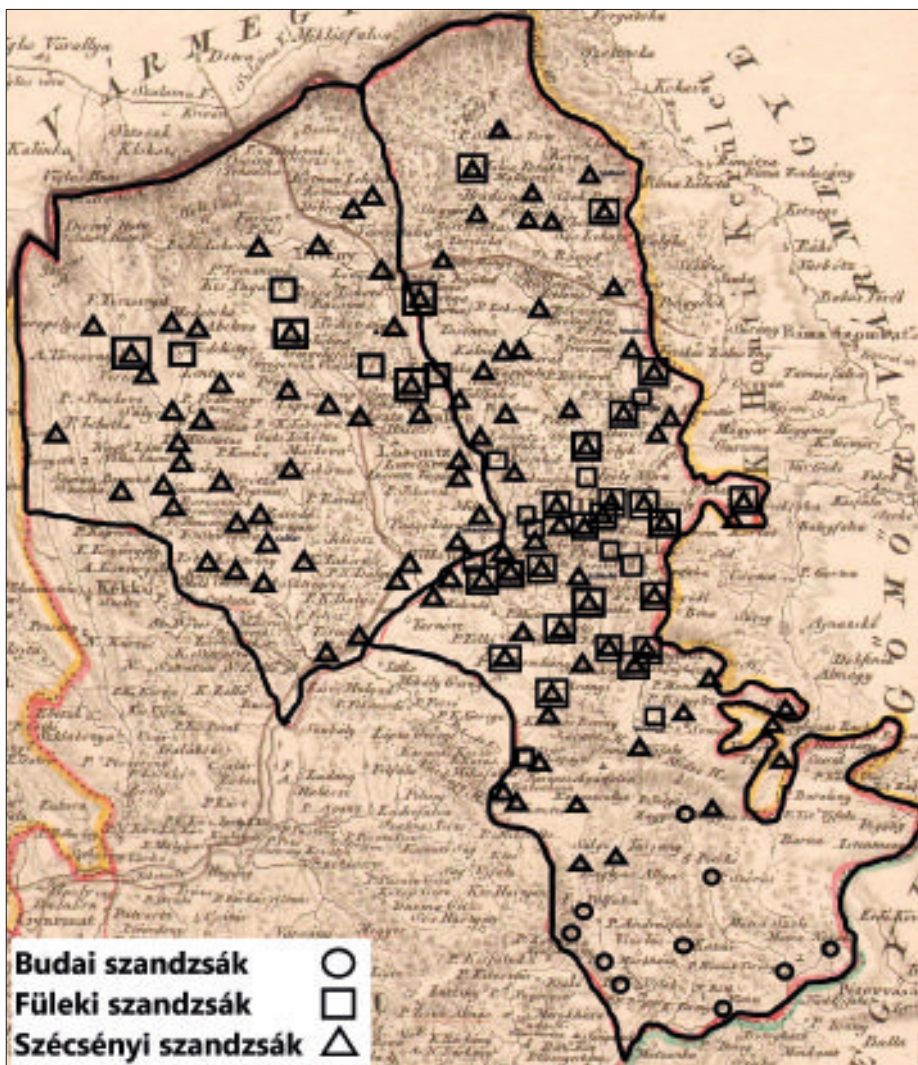
Puszták aránya a Füleki járás területén

A török terjeszkedés következtében létrejövő oszmán adminisztráció e két járás területét is igazgatása alá vette. Mind a Losonci, mind a Füleki járás területének nagy része a Szécsényi 1552. évi elfoglalása után létrejött Szécsényi szandzsák uralma alá került. A Füleki járás déli csücske a Budai szandzsák fennhatósága alá került. 1554-ben Fülek várának elfoglalása után a Szécsényi szandzsák településeinek egy része – főként a Fülek környéki falvak – az 1555-ben felállt Füleki szandzsák igazgatása alá került át.¹¹

¹⁰ A diagramon nem jelöltem a 1552. évi első részleges összeírást.

¹¹ Káldy-Nagy 1985.; Vass 1993.; HEGYi 2019.

2. térkép: Szandzsákok a tárgyalt járások területén¹²

¹² A Szécsényi szandzsáknál az 1554. évi, a Budai- és Füleki szandzsák esetében az 1559. évi összeírások alapján tüntettem fel a településeket.

3/a táblázat: A Losonci járás területén található települések megoszlása az egyes szandzsákokban a defterösszeírások alapján

Losonci járás területe																		
szandzsák /év	1546		1554		1559		1562		1570		1577/79		1579		1580		1590	
	település száma	adófize- tők száma	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.
Budai																		
Füleki					8						5							
Nógrádi							1 ¹³		2 ¹⁴				3 ¹⁵					
Szécsényi			52	654														

3/b táblázat: A Füleki járás területén található települések megoszlása az egyes szandzsákokban a defterösszeírások alapján

Füleki járás területe																		
szandzsák /év	1546		1554		1559		1562		1570		1577/79		1579		1580		1590	
	település száma	adófize- tők száma	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.	t.sz.	a.sz.
Budai	8	49			11	33	8	59							8	53	8	37
Szécsényi			75	590														
Füleki					33						12							
Nógrádi																		

A tárgyalt járások birtokviszonyai a 16. században

A 16. század közepén több olyan összeírás is keletkezett, mely alapján feltárhatóak Nógrád vármegye birtokviszonyai. Az 1545 és 1552 közt keletkezett források – hol többé, hol kevésbé részletesen – jelzik egy-egy település birtokosát, birtokosait. Ezek közül a legrészletesebb az 1549-ben keletkezett portális összeírás.¹⁶ Míg a többi összeírásban a nagybirtokosok és uradalmak mellett a köznemesség által bírt javakat egyszerűen „nobiliium” – „nemeseké” jelzővel illették.

A 16. század közepén a Füleki és Losonci járásokhoz tartozó településeken nagyrészt néhány család és uradalom osztozott. A Balassák (a mohácsi csataterén elesett Ferenc fiai: I. Imre erdélyi vajda, II. Zsigmond borsodi főispán és VI. János honti, zólyomi főispán); Lossonczy István, Országóh Kristóf, Bebek Ferenc valamint Derencsényi Farkas uradalmi a két járás területének 58 %-át fedték le. A maradék 42% főleg a Nógrád vármegyében tősgyökeres köznemesség kezében volt. Főként olyan családok, melyek

13 Turopolya (Turie Pole, Szlovákia)

14 Süllye (Šuľa, Szlovákia), Turopolya

15 Miletinc (puszta, ma Senné része), Süllye, Turopolya

16 Ennek adatait Maksay Ferenc már feldolgozta. MAKSAJ Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I-II. kötet. Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. forráskiadványok 16., Budapest 1990.

neveiket is egy-egy nógrádi település után vették (Berényi, Daróczy, Dályói, Dorcsányi, Fábiánfalvi, Kalonday, Libercsey, Kisfaludi, Nováki, Pinczy, Ragyolczy, Romhányi, Szöllősy, Terenney, Wesselényi, Zagyvai). Korábban ezen családok tagjaiból kerültek ki a megyei tisztségviselők,¹⁷ a török elleni háborúk viszont alaposan megritkították soraikat; nagyrésztük a 18. század elejére kihalt (többek közt a Dályói, Kalonday, Libercsey, Ragyolczy, Romhányi, Terenney, Zagyvai) az oszmán alóli felszabadulás után átadva helyüket az ország más területéről érkezett nemességnek.¹⁸

Az alábbi táblázatban részletezve is feltüntettem mekkora portákkal rendelkeztek a nagybirtokosokhoz tartozó uradalmak. Látható, hogy a tárgyalt két járás területének legnagyobb birtokosa Bebek Ferenc – 1528-1558-ig Abaúj és Gömör vármegyék főispánja, felső-magyarországi főkapitány¹⁹ – volt, akinek füleki uradalmához 22 település tartozott. A másik jelentős birtokos Lossonczy István – 1543-1552 közt főispán, országos főkapitány, 1551-től Bemsvár kapitánya, ott esett el 1552-ben – gácsi és somoskői uradalma 23 községgel rendelkezett. Összességében a három Balassa rendelkezett a legnagyobb tulajdonhányaddal; a két járás portaszámának 16,5 %-a volt a kezükben.

4/a. táblázat: A Füleki és Losonci járások legjelentősebb birtokosainak uradalmaihoz tartozó település- és portaszámok (1549)

birtokos	Füleki járás		Losonci járás		összesen		
	porta-szám	település ²⁰	porta-szám	település	porta-szám	település	átlagos porta-szám
Balassa II. Zsigmond – divényi uradalom	7	2	59,5	15	66,5	17	3,9
Balassa I. Imre – kékkői uradalom	-	-	65	18	65	18	3,6
Balassa VI. János – szklabonyai uradalom	-	-	34,5	13	34,5	13	2,65
Bebek Ferenc – füleki uradalom	112,5	15	29	7	141,5	22	6,43
Derencsényi Farkas – salgói uradalom	65	13	-	-	65	13	5
Lossonczy István – gácsi, somoskői uradalom	23,5	7	111,5	16	135	23	5,86
Országh Kristóf	6,5	2	69	13	75,5	15	5
összesen	214,5		368,5		583		
a járás összes települése	582		422		1004		
arány	36,86%		87,32%		58,07%		

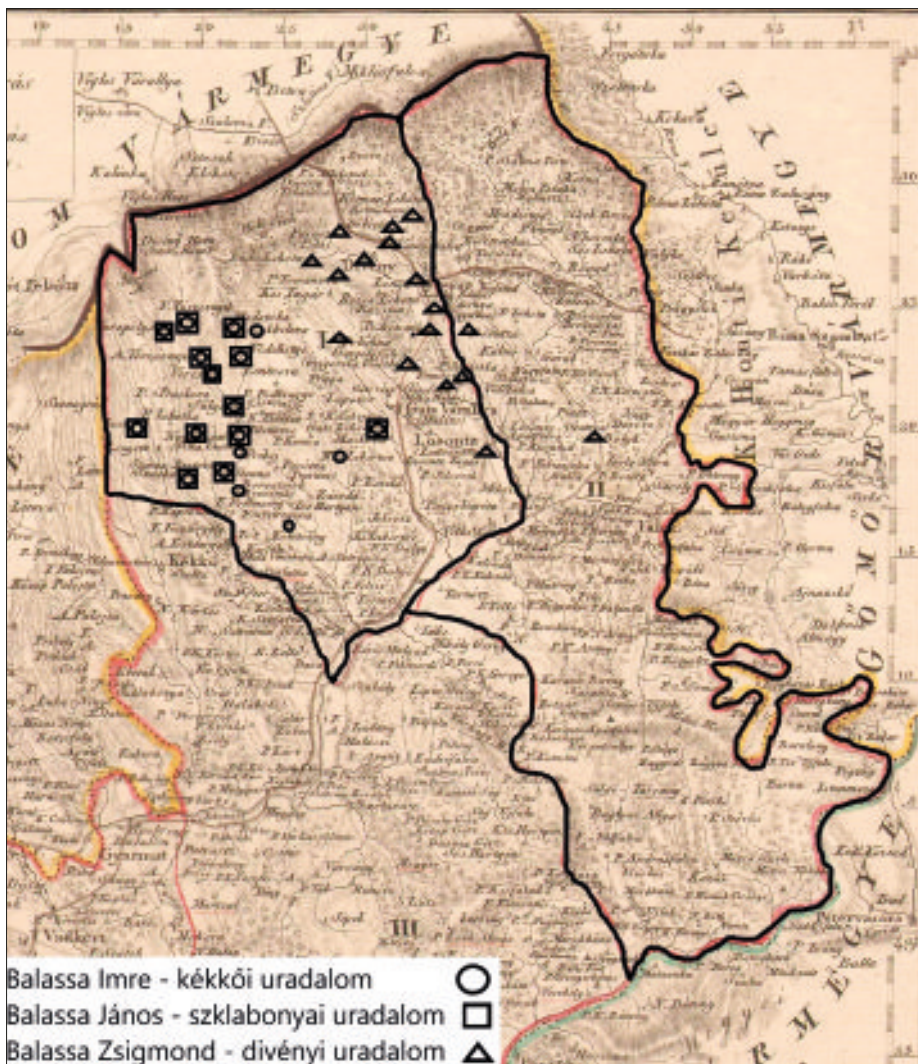
17 Példának okáért: Dályói Mihály 1466-1473-ig alispán, Libercsey László 1473-ban alispán; Kalonday György 1499-1500, 1502-1503-ban Hont-, 1502-1503-ban Nógrád vármegye alispánja etc. C. TÓTH Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András – Magyarország világi archontológiája 1458-1526. II. Megyék. Budapest 2017.

18 A családokra vonatkozóan: NAGY Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I-XII. Pest 1857-1865.

19 MEDGYESI Somogyi Zsigmond (szerk.): Magyarország főispánjainak története 1000-1903. Budapest 1902. 79.

20 Egyes településeken több birtokosnak is lehetett tulajdona, emiatt ennél a sornál elmarad az összegzés, mivel az a tényleges számnál többet mutatna.

Alább térképen ábrázolva is feltüntettem a három legjelentősebb nagybirtokos (Balassák, Bebek, Lossonczy) birtokainak elhelyezkedését a tárgyalt két járás területén. Látható, hogy a Balassák és Lossonczy István birtokai elsősorban a Losonci járás, míg Bebek Ferencé a Füleki járás területén helyezkedtek el.

3/a térkép: Balassák birtokai

3/b térkép: Lossonczy István birtokai

3/c térkép: Bebek Ferenc birtokai

A következő olyan összeírás, mely feltünteti az egyes birtokosok neveit 1596-ban keletkezett. Ekkorra jelentősen megváltozott a korábbi birtokosok struktúrája.²¹ A korábbi nagybirtokosok közül a Lossonczy, Bebek és Derencsényi családok eltűntek.

A Temesvárnál 1552-ben elesett Lossonczy Istvánnal együtt sírba szállt családja férfi ága is, örökségét fiúsított lányai vitték tovább, a század végére a nógrádi javakat Lossonczy Anna – Balassi Bálint műzsája – második férje, báró Forgách Zsigmond szerzi meg, miután Anna 1593-ban írt végrendeletében – melyben mellőzte előző házasságából, Ungnád Kristóftól született lányát: Máriát, Erdődy Tamás feleségét – általános örökösévé tette meg Forgáchot.²²

Országh Kristóf – 1552-től 1567-ig nógrádi főispán, 1567-ben országbíró – hasonlóképpen fiúörökös nélkül hunyt el, birtokait I. Miksa király 1569-ben Borbála – Kristóf lánytestvére – férjének, enyingi Török Ferencnek, valamint gyermekeiknek adományozta. 1596-ban pedig már Országh Borbála és Török Ferenc örököseit regisztrálja az összeírás. A birtokosok között ott találni fiukat, Török Istvánt, Zsuzsa lányuk férjét, bedeghi Nyáry Pált és Fruzsina lányuk férjét, homonnai Drugeth Istvánt.²³

Bebek Ferenc sorsa Fülek 1554. évi elfoglalása után igen szerencsétlenül alakult. Pártállását többször változtatta, mígnem a vár elveszte után végleg Szapolyai János özvegyéhez, Izabellához pártolt, akivel összetűzésbe kerülve, őt 1558-ban kivégeztette. Fia, Bebek György halálával – fiai nem lévén – a családnév is sírba szállt.²⁴

Ugyanerre a sorsra jutott a Derencsényi família is, Farkas fia Istvánban kihalt a család, a salgói uradalmat I. Miksa 1573. szeptember 20-án Balassa Jánosnak adományozta.²⁵

A Balassák birtokaik 27%-át elvesztették a század végére a tárgyalt területen, de ekkor már egy kézben volt a családi birtokállomány, Balassa III. Zsigmond – I. Imre erdélyi vajda fiának: I. Andrásnak a fia – birtokában találni a 35 települést a két járás területén. Balassa II. Zsigmond örökös nélkül halt el 1559-ben, VI. János örökségére pedig 1577. évi halála után gyermekei – köztük a költő Balassi Bálint – gyámja, I. Imre fia I. András tette rá a kezét.²⁶

Fülek 1596. november 27-i visszavétele után Serényi Mihály lesz a főkapitánya – Szendrővel együtt. Fülek mellett, a szervezetileg alárendelt Hollókő, Somoskő és Ajnácskő kapitánya is Serényi lesz, akinek nevét 7 Fülek környéki település

21 A Nógrád vármegyei nemesség átrétegződésével kapcsolatban Pálmány Béla írt, elemezve az 1596/97. évi összeírást is. PÁLMÁNY Béla: Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542-1848). Századok 1985. évf. 1. szám 3-41.

22 PÁLMÁNY Béla: Köznemesek a szécsényi Forgách-uradalomban (1542-1848). In.: Fejezetek Szécsény történetéből – Nagy Iván Történeti Kör Évkönyv 2012. Salgótarján 2013. 218-219.; BELITZKY János: Losonczy Anna somoskői, szécsényi, gácsi uradalmainak 1596. évi összeírása. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 26. Salgótarján 1980.

23 BAGI Gábor: Besenyszög történeti vázlata a török hódítástól a XVIII. század közepéig. Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 15. Szolnok 2006. 122.; KIS Bálint: Az enyingi Török család. Turul 1893. évf. 1. sz.

24 NAGY Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 1. kötet A-B. Pest 1857. 257-259.; Csiffáry Gergely: Varkocs Tamás egri várkapitány emlékezete. Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis. Eger 2004. 208.

25 NAGY 1858. 281-283; BOROVSZKY 1911. 415.; CS. SEBESTYÉN Kálmán – SZVIRCSEK Ferenc: Salgótarjáni Új Almanach 1. Salgótarján 1997. 47.

26 PIFKÓ Péter: Balassa Bálint ősei, családjának eredete. In. Esztergom Évlapjai. Balassi Bálint Társaság. Esztergom 2000. 15

(Bolgárom, Bozita, Fülekkovácsi, Garáb, Kotrocó, Nyitra, Sávoly)²⁷ birtokosai között is ott találjuk 1596-ban.²⁸

Rajtuk kívül legalább három településen birtokolt még a Mocsáry, Ragyolczy, Dubraviczky, Libercsey és Madách család.

4/b. táblázat: A Füleki és Losonci járások területén három községnél többet bíró birtokosai (1596)²⁹

birtokos	Füleki járás	Losonci járás	összesen
	település szám	település szám	
Balassa Zsigmond	5	30	35
Forgách Zsigmond	8	10	18
Homonnay István - Nyáry Pál - enyngi Török István	4	10	14
Serényi Mihály	7	-	7
Zákány István	4	-	4
Mocsáry Gergely	3	-	3
Ragyolczy Péter	3	-	3
Dubraviczky Mihály	-	3	3
Libercsey Mihály	-	3	3
Madách Péter	-	3	3

A Füleki és Losonci járás területe az első török hódoltság idején (1544–1593)

Buda 1541. évi elfoglalása után az oszmán hódoltatás Nógrád vármegye területén is megindult. 1543-44-telén a törökök feldúlták Oroszfalvát (Nagyoroszi), majd 1544 májusában Nógrád, 1546-ban Szanda várát foglalták el.³⁰ Az 1545-ben keletkezett portális összeírás tanúsága szerint a Füleki járás területe sem került el a pusztítást – a Losonci járás területén ekkor még nem jeleznek pusztát, vagy török által felégetett települést. A füleki esetében ugyanakkor 1545-ben pusztának írják össze Kocsiklehotát, Nagygarabot, Simonfalvát és Veselényt. Tenkerházát és Alsópatakot a törökök miatt elnéptelenedett és felégetett (per thurcas ... depopulata et combusta) településnek regisztrálják. Vendégi, Baglyasalja, Somosújfalu és Somoskőújfalu, Basó Mátyás – akit a kortársak a murányi rablólovagnak neveztek³¹ – és Losonczy István viszálya miatt volt puszta (propter discordiam inter Mathiam Baso et Stephanum de Lossoncz deserta).

27 Bulhary, Buzitka, Filakovské Kováče, Hrabovo, Nitra nad Iplom, Šávoľ (mind Szlovákia), Kotrocó ma Etes külterülete

28 HORVÁTH Lajos: Serényi Mihály epitáfiuma Kassán. Turul 1996. 77.

29 Mivel sok község esetében, ahol több birtokos is volt, a portaszámokat tömbösítve adták meg, emiatt pontosan nem megállapítható az egyes birtokosokhoz tartozó porta.

30 ERDŐS István: Nagyoroszi. Salgótarján 1998. 37.; BALOGH Sándor (főszerk.): Balassagyarmat története 896-1962. Balassagyarmat 1977. 28.

31 PÁLMÁNY Béla: Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542-1848). Századok 1985 1. sz. 8.

Szécsény 1552. évi elfoglalása után felvett összeírás a török által hagyott nyomat rögzített a füleki és a losonci járás területén is. A Losonci járás esetében a török pusztításának esett áldozatul és lett egy időre (vagy végleg) lakatlan Borosznok,³² Felsősztrégova,³³ Lest,³⁴ Podluzsány³⁵, Szenna,³⁶ Tótkelecsény,³⁷ vagyis a járás területének a Szécsénytől északra húzódó déli határsávja. Ugyanezen a részen több települést is feldúltak a törökök, így Nagylámon³⁸ 7, Nagyparócán³⁹ 2, Panyidarócon⁴⁰ 2 portát pusztítottak el, égettek fel. Kevésbé volt súlyos a helyzet a Füleki járás területén. Itt pusztaként regisztrálták Közép- és Lökösrátkát⁴¹ (melyek többé nem éledtek újjá), valamint a vármegye délkeleti sarkában Nemtit. Részben pusztították el a török csapatok Andrásfalvát,⁴² Galsát,⁴³ Homokterenyét, Karancsapátfalvát,⁴⁴ Kazárt, Rappot,⁴⁵ Szelét és Szökellőt.⁴⁶

Az 1550-es 1560-as években az oszmán hódítás következtében Nógrád vármegye egésze hódoltsági területté vált. Szécsény elfoglalása után 1554-ben Fülek majd Salgó vára, 1576-ban a Balassák két vára: Kékkő ellenállás nélkül, Divény pedig véres ostromban került török kézre, végül pedig Somoskő kis vára is elesett, melynek következtében a vármegye egésze meghódolt.⁴⁷

Az ebben az időszakban keletkezett portális összeírások adatait összevetve (5/a-b táblázatok) látható – ahogy a Szécsényi és Kékkői járások területén is látható volt⁴⁸ – hogy az 1540-es években tapasztalható településszám a század végére – főként a Füleki járás területén – jelentékeny veszteségeket szenvedett. Mindemellett az átlag portaszám is fokozatosan csökkenő tendenciát mutat, jelezve a vidék gazdasági potenciáljának csökkenését is.

32 Brusník, Szlovákia

33 Horná Strehová, Szlovákia

34 Lešť, Szlovákia

35 Tótkelecsény (Slovenské Kľačany) külterülete

36 Senné, Szlovákia

37 Slovenské Kľačany, Szlovákia

38 Velký Lom, Szlovákia

39 Pravica, Szlovákia

40 Panické Dravce, Szlovákia

41 Fülekpüspöki (Biskupice, Szlovákia) külterülete

42 Salgótarján része

43 Holiša, Szlovákia

44 Karancslapujtó része

45 Rapovce, Szlovákia

46 Feltételezhetően Fülektől (Filakovo SK) dél-nyugatra helyezkedhetett el

47 Végváarak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663–1703). A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján. 1986. 56., 61., 65.,

48 KOVÁCS 2018.; KOVÁCS 2019.

5/a táblázat: A Füleki járás területének település- és portaszámai az 1545-1596 közötti portális adóösszeírások alapján

év	1545/1	1545/2	1549	1552/1	1552/2	1567	1574	1583	1588	1593	1596
adóalap	porta										
település szám	109	110	106	73	106	37	64	66	66	66	63
porta szám	482,5	484,5	582	405	487,5	134,5	268,5	267	175	174,5	120,25
átlag	4,42	4,40	5,49	5,54	4,59	3,63	4,19	4,04	2,65	2,64	1,90
puszta	8	9	-	-	3	4	-	-	2	1	12
hódolt	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	30

5/b táblázat: A Losonci járás területének település- és portaszámai az 1545-1596 közötti portális adóösszeírások alapján

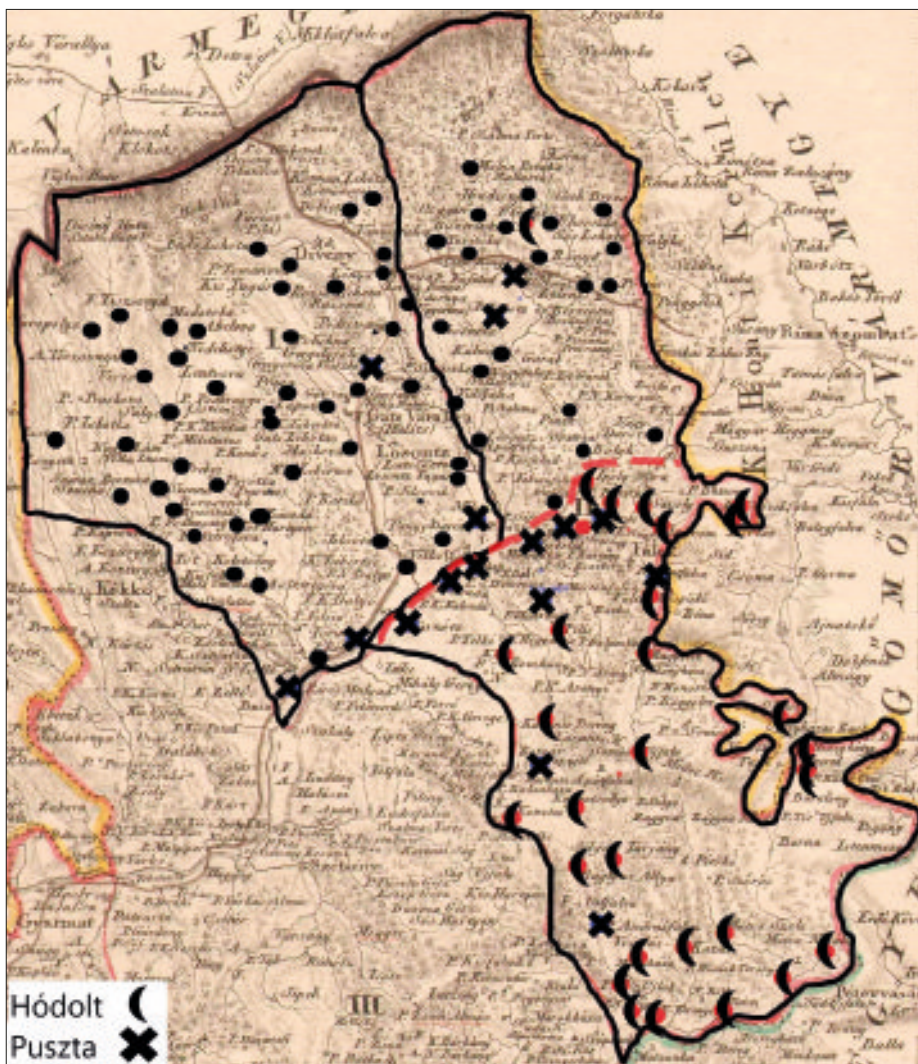
év	1545/1	1545/2	1549	1552/1	1552/2	1567	1574	1583	1588	1593	1596
adóalap	porta										
település szám	64	64	64	25	63	47	52	49	47	49	50
porta szám	365,5	375	422	133	383	186	241,5	188	128,5	126	95
átlag	5,71	5,85	6,59	5,32	6,08	3,95	4,64	3,83	2,73	2,57	1,9
puszta	-	-	-	-	6	-	-	-	2	1	4
hódolt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

A 15 éves háborútól az oszmán hódoltság végéig

Az 1593-ban kitört 15 éves háború hadi eseményei következtében november 27-én felszabadult Fülek, majd a környező várak sora, köztük Somoskő és Divény várai is keresztény kézbe kerültek, a vármegye nagy része felszabadult az oszmán iga alól, bár a terület török általi pusztítása és részbeni hódoltatása továbbra is jellemző maradt. A 15 éves háború hatalmas pusztítást eredményezett a vármegyében, főként annak déli részén, de az Ipolytól északra húzódó Losonci-, valamint a Füleki járás területén is jelentős veszteségeket szenvedett a településállomány. Az 1596-os adatokat térképre (4. térkép) vetítve látható, hogy a Füleki járás területének déli részén található települések 71%-a továbbra is hódolt (fele adót fizető), a maradék 29% pedig puszta. Az Ipolytól északra viszont mindössze egy hódolt falut ([Kálnó]Garáb)⁴⁹, valamint 6 puszta községet (Gergelyfalva, Miksi, Rárósmulyad és Tőrincs [Ettre]Lehota és Mlágýó)⁵⁰ regisztráltak.

⁴⁹ Hrabovo, Szlovákia

⁵⁰ Gregorova Vieska, Mikušovce, Muľa, Trenč és Mlázdovo, Etrelehota ma Kálnó – Kálinovo külterülete Szlovákia

4. térkép: A Füleki és Losonci járás területe az 1596. évi házösszeírás alapján

A hatalmas pusztulást legszemléletesebben a bécsi, és zsitvatoroki béke (1606) után két évvel felvett portális összeírás mutatja. Ekkor jegyzik vármegye szerthe is a legalacsonyabb településszámot Nógrádban, összességében az 1545-ös településszámhoz képest alig 30%-át éri el 1608-ban az összeírt községek száma. Ha a pusztaként regisztrált falvakat is levonjuk belőle, ez a szám 28,4%.

Térképre vetítve a falvakat (5. térkép) feltűnik, hogy a Füleki járás területének Ipolytól délre található részét, valamint a Losonci dél-keleti szegélyét továbbra is hódoltként jegyzik az összeírók, a Füleki járás északi részén található községek viszont – egy falut, Berzencét⁵¹ leszámítva – nem szerepelnek az összeírásban, ennek okáról nem tudósít a forrás.

5. térkép: A Füleki- és Losonci járás területe az 1608. évi ház összeírás alapján

51 Breznička, Szlovákia

6/a táblázat: A Füleki járás területének település- és házszámai az 1598-1608 közötti házősszeírások alapján

év	1598	1600	1603	1608
adóalap	ház			
település szám	53	51	55	33
szám	452	272	199	86
átlag	8,53	5,33	3,61	2,60
puszta	-	-	3	2
hódolt	22	20	24	30

6/b táblázat: A Losonci járás területének település- és házszámai az 1598-1608 közötti házősszeírások alapján

év	1598	1600	1603	1608
adóalap	ház			
település szám	51	51	49	38
szám	551	329	251	125
átlag	10,80	6,45	5,12	3,29
puszta	-	-	-	2
hódolt	-	1	3	2

Az 1606. június 23-án megkötött bécsi béke, majd a november 11-én aláírt zsitvatoroki béke következtében Nógrád vármegyében Rudolf király birtokában maradtak Fülek, Somoskő, Szécsény, Gyarmat és Nógrád várai, a vármegye területe felszabadult.⁵²

Az 1609. évi LXII. törvénycikk értelmében a ház, mint adóalap helyett újra a portát vezették be. Bár a megkötött béke eredményeként felszabadult Nógrád az oszmán uralom alól, ugyanakkor területe továbbra is a török portyázó seregek kénye-kedvének voltak kitéve. Ennek bizonyágai az 1606 után felvett portális összeírások is. A Füleki járás Ipolytól délre elterülő részét a 17. század közepéig folyamatosan hódoltnak regisztrálták, míg a Losonci járás területén mindössze néhány – Ipoly mentén elterülő – község (Miksi, Rárósmulyad, Törincs, Vilke)⁵³ állt az összeírók szerint hódoltság alatt. Kirívó adat az 1647-es, amikor is a vármegye egészét „turcis subiecti”-nek, vagyis töröknek alávetettnek jegyeznék, még a losonci járás északi területeit is. Ennek oka egyelőre ismeretlen.

A 17. század első felét főként az erdélyi hadmozdulatok jellemezték Nógrád területén. Előbb 1605-ben Bocskai hívei foglalták el a megye várait, majd 1619 őszén Bethlen Gábor hadai hasonlóképp cselekedtek – ezen időszak alatt Nógrád várait többször vet-

52 BELITZKY János: Nógrád megye története I. 896-1849. Salgótarján 1972. 163.

53 Mikušovce, Muľa, Trenč, Velká nad Iplom mind Szlovákia

ték ostrom alá.⁵⁴ A sor I. Rákóczi György 1644–1645. évi hadjáratával zárult – amikor is a Wesselényi Ferenc várkapitány által védett Füleket már nem tudták bevenni –, a megye területe a megkötött békék értelmében mindannyiszor a magyar király hatalma alatt maradt.⁵⁵

Az állandó harcok és pusztítások hatása, hogy az összeírt községek gazdasági potenciálja, átlag portaszáma folyamatosan csökkent a 17. század első felében. A Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára állományában fennmaradt 1661. évi összeírás nem jelez hódoltsági falvakat, ugyanakkor az egyes falvak átlag portaszáma ekkorra alig haladja meg a fél portát.⁵⁶

7/a táblázat: A Füleki járás területének település- és portaszámai az 1609-1661 közötti portális adóösszeírások alapján

év	1609	1610	1613	1614	1618	1622	1626	1635	1638	1647	1661
adóalap	porta										
település szám	57	55	57	57	59	60	58	62	62	61	60
porta szám	79 1/2	86	83	82 3/4	84	51 3/4	38 1/8	50 3/4	46 3/4	44 1/8	32 1/8
átlag	1,39	1,56	1,46	1,45	1,42	0,86	0,66	0,82	0,75	0,72	0,54
puszta	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
hódolt	29	30	31	31	31	32	34	38	38	61	-

7/b táblázat: A Losonci járás területének település- és portaszámai az 1609-1661 közötti portális adóösszeírások alapján

év	1609	1610	1613	1614	1618	1622	1626	1635	1638	1647	1661
adóalap	porta										
település szám	50	49	50	50	50	50	48	50	51	51	50
porta szám	62	73 1/4	69,25	69,25	72,5	58	45 3/4	52 1/4	49 1/2	53	33 1/4
átlag	1,24	1,49	1,39	1,39	1,45	1,16	0,95	1,05	0,97	1,04	0,67
puszta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
hódolt	4	3	4	4	2	2	2	5	6	51	-

54 Füleket 1619-ben meghódolt Bethlennek, 1621 tavaszán Ferdinánd csapatai visszafoglalták, nyáron Bethlen lövetni kezdte a várat, de elfoglalni nem tudta. 1623 őszén Bethlen ismét sikertelenül próbálkozott Füleket ostromával. BOROVSZKY 1911. 422-423

55 Uo. 163., 167., 174.

56 Az 1647. évi XXXVI. törvénycikk egy porta nagyságát az alábbiakban határozza meg: ...egy kapuzámba semmi szín alatt sem kell többet összeírni, mint az olyan jobbágyok közül, a kik egymagukra saját ekéjükkel négy vagy hat darab igásmarhával szánthatnak, négyet; azok közül a jobbágyok közül pedig, a kiknek fél ekéjük van, vagyis a kik csak két és nem több igásmarhával vihetik ki ekéiket, nyolcat; a zsellérek és olyan jobbágyok közül pedig, kiknek igás marháik nincsenek, tizenhatot. [https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=64700036.V&targetdate=&print-Title=1647.+%C3%A9vi+XXXVI.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk&referer=1000ev\(letoltve:2019.10.07\)](https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=64700036.V&targetdate=&print-Title=1647.+%C3%A9vi+XXXVI.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk&referer=1000ev(letoltve:2019.10.07))

1663-ban újabb nagyszabású török hadjárat veszi kezdetét. Szeptember 26-án Köprülü Ahmed nagyvezér elfoglalja Érsekújvárt. Ezután Apafi Mihály erdélyi fejedelem, a moldvai román fejedelem és a krími tatár kán csapatai Nógrád vidékén kezdték meg a hódítást. 1663. októberben elfoglalták Nógrád várát, majd rövid ostrom után Gyarmatot. November 9-én Koháry István kapitány kiürítette és felgyújtotta Szécsény várát, és csapataival Fülek megerősítésére vonult, melyet aztán meg is tartottak. Hollókő és Buják elestével a vármegye déli része ismét oszmán hódoltság alá került.⁵⁷ Az 1664. augusztus 10-én megkötött vasvári béke ezeket az állapotokat szentesítette.

Továbbra is magyar kézen maradtak ugyanakkor Kékkő, a Balassa Imre kezén lévő Divény,⁵⁸ Somoskő és – a már említett – Fülek várai.⁵⁹ Vagyis a megye Ipolytól északra fekvő erősségei – főként a Losonci- és Füleki járások területén – ismét fontos szerepet tölthettek be a bányavárosok védelmi vonalán.

Ebből az időszakból nem maradtak fenn portális összeírások, ugyanakkor a vármegye helyzetéről tudósít az 1674. évi nagy-nógrádi főesperességben készült egyházlátogatási jegyzőkönyv, valamint az egy évvel később szentmiklósi és óvári báró Pongrácz György váci püspök által a váci egyházmegye állapotáról készült jelentés – utóbbihoz a Kékkői- és a Szécsényi járás déli része tartozott.⁶⁰

1674-ben a Füleki járás területén 56, míg a Losoncin 47 települést vizitáltak, mely számok alig maradnak el a portális összeírásokban regisztráltaknál. Mindössze egy települést: Szentfalvát jegyzik úgy, mint elhagyatottat, amelynek valaha volt temploma is, de a törökök lerombolták, és a köveit a füleki várba szállították. Füleken a ferences rend kolostora mellett állt helvét templom is, Losoncon szintén református közösség működött. A Füleki járáshoz tartozó települések esetében 16-nál tüntetik fel a körülbelüli lakosság számot is, ez összesen 3110 fő volt, ami falvanként átlag 194 fős lakosságot jelentett. A Losonci járás esetében mindössze négyenél tüntetik fel ezt a számot, ami 871 fő.⁶¹ Látható tehát, hogy a vidék a második török hódoltság idején is élt, és egyházi szempontból is – többé-kevésbé – működött.

Fülek 1663 és 1683 között a Felvidék kulcsfontosságú végvára volt. 1678-ban még sikerrel ellenállt Thököly Imre hadai első ostromának, 1682 azonban pusztulást hozott a várra, miután szeptember 10-én – a kapitány Koháry István beleegyezése nélkül – a várba szorult nemesek vezetői megadták magukat Thököly előtt. Ezután a várat feldúlták, kirabolták és felgyújtották – ekkor semmisült meg a vármegye 16-17. századi iratanyaga is –, az őrbástyákat pedig puskaporral felrobbantották. A november 19-én I. Lipót és Thököly Imre között megkötött bécsi fegyverszünet értelmében Nógrád vármegye Thököly uralma alá került. A megye erősségei – többek között Gács, Kékkő, Divény – és nemesei Thököly hűségére esküdtek fel.⁶²

57 BELITZKY 1972. 187.

58 Divény várából Balassa a vasvári béke szigorú fegyvernyugvási pontjait megsértve támadta a törököket, emiatt Pozsonyban fogságba vetették, innen megszökte, I. Lipót összes javai elkobzását rendelte el, ellenállása miatt 1666-ban Divényt megostromolták, annak pusztulását eredményezve.

59 PÁLMÁNY 1986. 63., 65.

60 TÓTH Krisztina: A Nagy-Nógrádi Főesperesség 17. századi katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvei. Szécsény. 2004; TOMISA Ilona (szerk.): Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16-17. század. Budapest 2002. 140-149.

61 TÓTH 2004. 18., 22.

62 BOROVSKY 1911. 432-433; PÁLMÁNY 1986. 46-47; PÁLMÁNY 2013. 120.

A következő esztendőben meginduló felszabadító harcok ismét pusztulást hoztak a vidékre. Az 1683. október 9-én Párkánynál vívott győztes csata után megkezdődött az oszmán uralom felszámolása az országban. 1683. október végén – november elején Sobieski János lengyel király csapataival felszabadította – egyben végig is dúlta – az Ipoly völgyét.

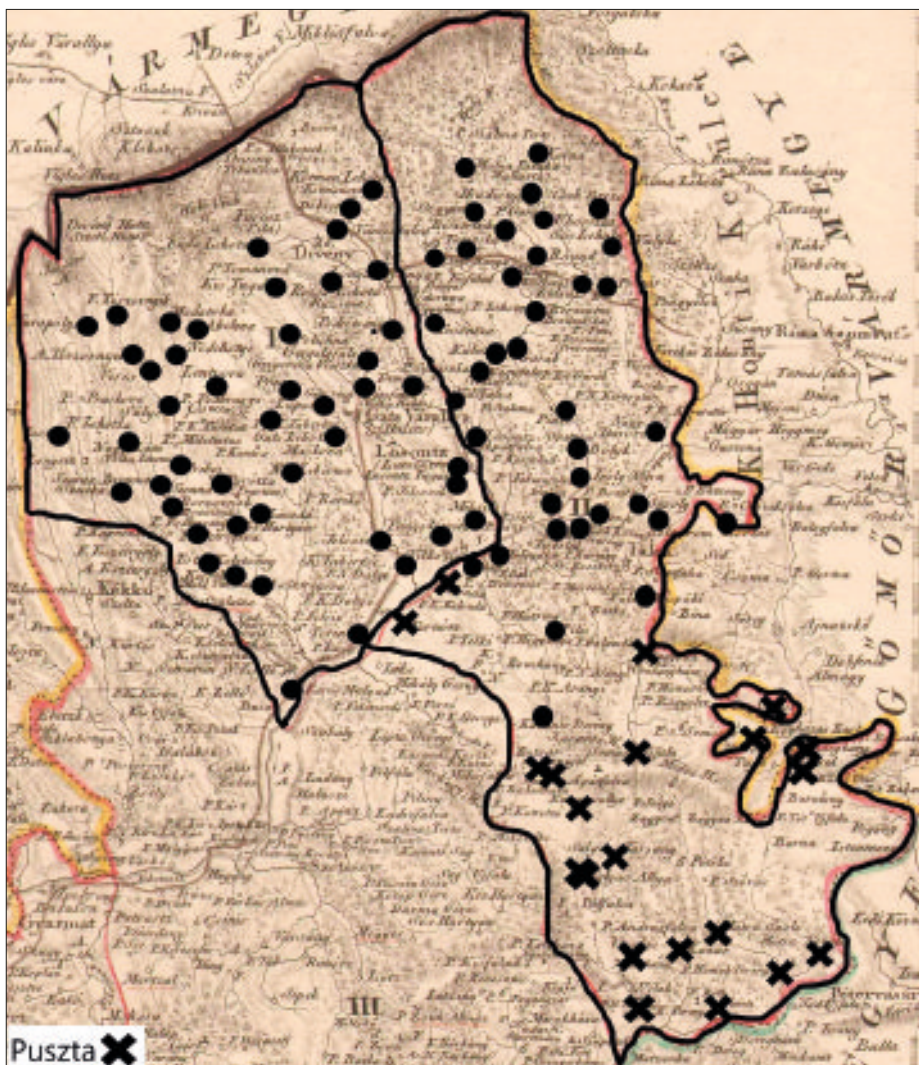
Az ekkor tapasztalható pusztulásról a korabeli, 1683-ban de főleg az 1686-ban felvett összeírások tudósítanak. 1686-ra a Kékkői, és Füleki járások Ipolytól délre elterülő vidékét, valamint a Szécsényi járás egészét szinte a teljes pusztulás jellemezte. A Füleki járás déli részén és az Ipoly mentén csak néhány településen találtak életet, ezzel szemben a Losonci járás elkerülte a pusztulást, bár az átlag portaszámát tekintve nem sokkal haladta meg a vármegye (0,11 porta) átlagát. Ugyanakkor a Nógrádban regisztráltak 54%-át a Losonci járásban találták.

8/a táblázat: A Füleki járás területének település- és portaszámai az 1683-1695 közötti portális adóösszeírások alapján

év	1683	1686	1689	1695
adóalap	porta			
település szám	63	58	63	61
porta szám	9 3/8	7	9 1/2	31 5/8
átlag	0,15	0,12	0,15	0,52
puszta	-	21	-	-
hódolt	-	-	-	-

8/b táblázat: A Füleki járás területének település- és portaszámai az 1683-1695 közötti portális adóösszeírások alapján

év	1683	1686	1689	1695
adóalap	porta			
település szám	50	47	50	51
porta szám	14,698	12 5/8	14 15/16	28 5/8
átlag	0,29	0,27	0,30	0,56
puszta	-	-	-	-
hódolt	-	-	-	-

6. térkép : A Füleki és Losonci járás területe az 1686. évi portális összeírás alapján

A súlyos harcok elmúltával és a vármegye felszabadulása után az Ipolytól délre található községek 1687-től kezdtek újra benépesülni, míg a folyótól északra található – a második török uralmat elkerülő – falvakban az élet folytonos maradt.

A visszafoglalás után megnyílt az út a vármegye előtt, hogy közel másfélszáz éves hódoltságot és többszöri súlyos pusztulást túlélve ismét arra a fejlődési útra lépjen, melyet a 16. század közepén az oszmán hódítás megakasztott.

A török időszakban eltűnt/elpusztásodott települések a losonci járás területén:

Bukován - feltételezhetően Podrecsány és Gergelyfalva között helyezkedett el
Csemelehota/Csemekeháza - feltételezhetően Nagylám és Turopolya között helyezkedett el
Csóka - feltételezhetően Závoda és Nagylibercse között helyezkedett el
Kazal Lehota - feltételezhetően Divény és Losonc között helyezkedett el
Kis-, Nagydályó - puszták, Vilke (Velká nad Iplom) külterülete
Miletinc - puszta, Szennához (Senné) tartozik
Podluzsány/Podluzsánka - puszta, Tótkelecsény (Slovenské Kľačany, SK) külterülete
Pusztaparóca - ma Lentő (Lentvora) része
Rácfalva/Rácka puszta - ma Gács (Halič) része
Sztráska - ma Podrecsány része (Podrečany) része
Tomanova/Tamáslehota - ma Divény (Divín) része

Egyesült települések a losonci járás területén

Alsó-, Felsőkislibercse - ma: Kislibercse

A török időszakban eltűnt/elpusztásodott települések a füleki járás területén:

Alsó-, Felsőbábi -Terbeléd (Trebeľovce SK) külterülete
Alsópatak - nem beazonosítható, már 1545-ben puszta
Baksaháza - puszta, Karancslapujtó külterülete
Baraton - puszta, Cered külterülete
Borcok - feltételezhetően Poltártól (Poltár SK) délre helyezkedett el
Cövekfalva - puszta, Korláti (Konrádovce SK) része
Demecser - puszta, Rapp (Rapovce SK) külterülete
Fábiánfalva/Fábiánka - Losonc (Lučenec SK) külterülete
Galamba - Csákányháza (Čakanovce SK) külterülete
Kis-, Nagygaráb - ma Ipolyróna (Rovňany SK) külterülete
Kis-, Nagyarány - Karancsberény külterülete
Kis-, Nagykotrocó - Etes külterülete (Lučenec SK) külterülete
Kis-, Nagy-, Egyházásromhány - Fülekpilis (Pleš SK) külterülete
Kis-Szalatnya - Losonc (Lučenec SK) külterülete
Kis-, Nagy Szalmatercs - Málnapatak (Málinec SK) külterülete
Kocsiklehota - feltételezhetően Losonctól keletre helyezkedett el, már 1545-ben puszta
Kotyháza - Salgótarján külterülete
Kürtány - Fülekkovácsi (Filákovské Kováče SK) külterülete
Láz - Terbeléd (Trebeľovce SK) külterülete
Monosza - Ragyolc (Radzovce SK) külterülete
Mostinc - feltételezhetően Poltártól (Poltár SK) délre helyezkedett el
Perenna - Poltár (Poltár SK) külterülete
Póny - Salgótarján külterülete
Rátka [Alsó-, Felső-, Közép-, Lökös] - Fülekpüspöki (Biskupice SK) külterülete
Sáfi - puszta Terbeléd-től (Trebeľovce SK) északra

Simonfalva - nem beazonosítható, Füle környékén feküdhett
Szalmatercs/Szamotercs - Málnapatak (Málinec SK) külterülete
Szentersébet - puszta, Fülektől (Filakovo SK) délre
Szentfalu - puszta, Füle (Filakovo SK) külterülete
Szökellő - feltételezhetően Fülektől (Filakovo SK) délnyugatra helyezkedett el⁶³
Szőrös - Kazár külterülete
Telki - Mucsény (Mučín SK) külterülete
Tenkerháza - nem beazonosítható, már 1545-ben puszta
Vendégi - pontosan nem beazonosítható, feltételezhetően Karancslapujtó és Baglyasalja között helyezkedett el
Veselény - Kétkeresztúr (Nové Hony SK) külterülete
Zagyva[fő] - Salgótarján része

Egyesült települések a füleki járás területén

Alsó, Felsőkalonda - ma Kalonda (Kalonda SK)
Alsó, Felsőgaráb - ma Garáb (Hrabovo SK)
Alsó, Felsőpoltár - ma Poltár (Poltár SK)
Alsó, Felsőterbeléd - ma Terbeléd (Trebelovce SK)
Andrásfalva, Baglyasalja, Pálfalva, Póny, Róna, Salgó-Tarján, Zagyva - ma Salgótarján
Bocsár-Mocsár, Mikófalva, Lapujtó, Apátfalva - ma Karancslapujtó
Egyházasragyolc, Kápolnáragyolc
Egyházas-, Utas-, Vásárosterenye - ma Kisterenye
Etrekiszfalva, Etrelehota, Turicska - ma Szinóbánya (Cinobaňa SK) településrésze
Fülekelecsény, Fülekkovácsi - ma Fülekkovácsi (Filakovské Kováče)
Kis-, Nagykeresztúr - ma Kétkeresztúr (Nové Hony SK)
Kis-, Nagyperse - ma Perse (Prša SK)

63 A 18. század első felében keletkezett peres iratokban még felbukkan Szökellő puszta (többek között: MNL-NML IV.11 l No. 86., 142., 636., 692. etc.), a 19. század eleji Görög-féle térképen azonban már nem jelölik.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Portális és házösszeírások:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára E-158 (Conscriptiones portarum) jelzet alatt:

- 1542: Tom. XXIII. 2-113. p.
1544: Tom. XXIII. 114-145. p.
1545: Tom. XXIII. 146-243. p.
1548: Tom. XXIII. 244-311. p.
1552: Tom. XXIV. 60-84. p.
1567: Tom. XXIII. 312-322. p.
1574: Tom. XXIII. 325-339. p.
1583: Tom. XVIII. 347-368. p.
1588, 1593: Tom. XXIV. 459-476. p.
1596: Tom. XXIV. 477-503. p.
1598: Tom. XXIV. 505-519. p.
1600, 1603, 1608: Tom. XXIV. 522-547. p.
1609, 1610: Tom. XXIV. 551-567. p.
1613, 1614: Tom. XXIV. 570-582. p.
1618, 1622: Tom. XXIV. 587-629. p.
1626, 1647: Tom. XXIV. 634-649. p.
1635: Tom. XXIII. 323-346. p.
1638: Tom. XXIII. 347-362. p.

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára IV.7-b (dicális összeírások) jelzet alatt

- 1661: No. 2.
1683: No. 5.
1686: No. 6.
1695: No. 17/I.

IRODALOM

BAGI Gábor

- 2006 Besenyszög történeti vázlata a török hódítástól a XVIII. század közepéig. Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 15. Szolnok

BELITZKY János

- 1972 Nógrád megye története I. 896-1849. Salgótarján
1980 Losonczi Anna somoskői, szécsényi, gácsi uradalmainak 1596. évi összeírása. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 26. Salgótarján

BOROVSKY Samu

- 1911 Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye.

**C. TÓTH Norbert – HORVÁTH Richárd – NEUMANN Tibor –
PÁLOSFALVI Tamás – W. KOVÁCS András**
2017 Magyarország világi archontológiája 1458-1526. II. Megyék. Budapest

CSIFFÁRY Gergely:
2004 Varkocs Tamás egri várkapitány emlékezete. Agria - Az Egri Múzeum
Évkönyve - Annales Musei Agriensis. Eger

CS. SEBESTYÉN Kálmán – SZVIRCSEK Ferenc
1997 Salgótarjáni Új Almanach 1. Nógrádi Történeti Múzeum Baráti Köre.
Salgótarján

HEGYI Klára:
2019 A füleki szandzsák. Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések. MTA
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
Budapest

HLAVÁCSNÉ KÉRDŐ Katalin (szerk.)
2002 Magyarország történeti helységnévtára. Nógrád megye (1773-1808)
I-II. Bp.-Salgótarján

HORVÁTH Lajos
1996 Serényi Mihály epitáfiuma Kassán. Turul

KÁLDY-NAGY Gyula
1985 A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaság-
történeti adatok - Pest Megye Múltjából 6. Budapest

KIS Bálint
1893 Az enyingi Török család. Turul 1893. évf. 1. sz.

KOVÁCS Krisztián
2018 A kékkői járás területének történeti földrajza a 150 éves török ura-
lom alatt. Neograd 2018. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve XLI.
Salgótarján.
2019 A szécsényi járás területének történeti földrajza a 150 éves török ura-
lom alatt. Sokszínű tudomány Nógrádban. Miskolc

MEDGYESI Somogyi Zsigmond (szerk.)
1902 Magyarország főispánjainak története 1000-1903. Budapest

NAGY Iván
1857 Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 1. kötet
A-B. Pest
1858 Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 3. kötet
C-D. Pest

PÁLMÁNY Béla

- 1985 Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542-1848). Századok 1985. évf. 1. szám
- 1986 Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663-1703). A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján.
- 2013 Fejezetek Szécsény történetéből - Nagy Iván Történeti Kör Évkönyv 2012. Salgótarján

PIFKÓ Péter

- 2000 Balassa Bálint ősei, családjának eredete. In. Esztergom Évlapjai. Balassi Bálint Társaság. Esztergom

TOMISA Ilona (szerk.)

- 2002 Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16-17. század. Budapest

TÓTH Krisztina

- 2004 A Nagy-Nógrádi Főesperesség 17. századi katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvei. Szécsény

VASS Előd

- 1993 A szécsényi szandzsák 1554. évi adóösszeírása. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XVIII. Salgótarján

KRISZTIÁN KOVÁCS

THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF FÜLEK AND LOSONC AREA'S DISTRICTS DURING THE 150 YEARS OF TURKISH RULE

In my study I would like to reveal the elder days' historical geography of Fülek and Losonc area's districts, following in the footsteps of György Györffy and Dezső Csánki. As a result of the Ottoman rule, a huge destruction occurred in our county, desolation were left in their wake. The pre-Mohács settlement structure is reflected in the portal census prepared in 1545, the total number of the settlements was 355.

Because of the devastation of the 15-year war, this number fell to 187, then to 151 in 1610, and then following the more peaceful years, increased to 215 by 1647. However the number of the former settlement could not be achieved by the county in the 18th century. In the early 1700s Nógrád became poorer nearly 90 villages compared to the 16th century's data.

In my study, with the help of Turkish portal and defter census and other historical sources I am going to reveal the estate structure of Fülek and Losonc area's districts in the sixteenth - and seventeenth century.

AZ 1809. ÉVI NEMESI FELKELÉS NÓGRÁDBAN

NAGY IMRE

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, Salgótarján

A nemesi felkelés (*exercitus generalis*, *general insurrectio*, *insurrectio*) intézménye egy olyan hadszervezeti forma volt, melynek gyökerei egészen az Aranybulláig visszavezethetőek. A nemesi birtokhoz és a nemesi léthez mindig is tartozott honvédelmi kötelezettség. A nemesek kezdetben a király, később egy-egy főnemes zászlaja alá gyűltek az ország védelmére. Az idők folyamán sokat változott, hogy pontosan ki és hogyan tartozik fegyvert fogni a kiváltságolt nemesség közül¹. A 18. század végére azonban az országgyűlési törvények segítségével jól körülhatárolták a felkelésre kötelezettek körét. Minden nemes személy köteles volt személyesen hadba szállni, kivéve, ha valamilyen mentességet élvezett. A korábbi gyakorlat, miszerint a nemességnek kollektíven bandériumokat vagy portális katonaságot kell állítani, erre az időszakra már eltűnt a gyakorlatból. Minden nemes saját magát tartozott felszerelni, a szegényebbeket a vármegye segítette ebben. Ezen felül minden hozzájárulás (további katonák kiállítására, pénzügyi segítség, stb.) már az országgyűlés jogkörébe tartozott: a nemesek dönthettek további segítség megajánlásáról (subsídium), de arra az uralkodó nem kötelezhette őket².

A Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltárában sajnálatos módon nem maradt fenn túl nagy irat együttes, amely a felkelés témakörével foglalkozna. Ha mégis erre a témára vonatkozó adatokat szeretnénk megszerezni, alapvető forrásként felhasználhatóak a vármegye közgyűlésének jegyzőkönyvei, mivel az *insurrectio* felállításáért a vármegye volt a felelős, így háborús időben visszatérő témáját alkotta a gyűléseknek. A közgyűlések pontjaihoz tartozó iratokból a pertinencia elve alapján a levéltárban egy önálló állagot alakítottak ki. Sajnos ez az anyag elég kis terjedelmű, de főleg az 1809. évi felkeléshez kapcsolódóan értékes információkat tartalmaz. Bár a felkelés kapcsán több összeírás is készült, ezekből alig maradt meg valami az utókor számára³. Mivel a felkelés összehívását egy országgyűlés is megelőzte, ahol behatóan foglalkoztak a felkelés megszervezésével, így az országgyűlési iratok gyűjteménye is hasznos forrásként használható, bár szintén korlátozott keretek között.

Ezeknek a forrásoknak a segítségével arra vállalkozom jelen írásomban, hogy bemutassam az 1809. évi nemesi felkelés Nógrád megyei történetét a Levéltárban megtalálható forrásokra építve.

1 Pallas Nagy Lexikona. Interneten: <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/f-9118/felkeles-972f/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0x-FWF9MZXhpa29ub2t2fMiJdfSwglnF1ZXJ5Jjoglmuc3VycmVjdGlvIn0> (letöltés ideje: 2019.09.25)

2 POÓR 2003. 163-194.

3 Ez alól kivételt jelent 1809-ből a nemességre kirótt hozzájárulások jegyzéke, aminek feldolgozását elvégezték: PÁLMÁNY Béla: Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542-1848). Századok 119. évfolyam 1985. 1. szám

A törvényi háttér

A nemesi felkelés összehívására a rendi gyűlés hatalmazta fel az uralkodót, így célszerű áttekinteni a rá vonatkozó törvényeket.

Az 1808. évi országgyűlés folyamán is sor került törvényi változtatásokra a nemesi felkelés körül. Az országgyűlésen meghozott II. és III. törvénycikk foglalkozott a kérdéssel⁴. A magyar nemesség jelentős kedvezményt tett az uralkodó felé, mivel rögtön a törvény elején leszögezte, hogy a felkelés összehívását három évig az országgyűlés jóváhagyása nélkül –közvetlen fenyegetés esetén- az uralkodó számára átengedte. Ezt komoly gesztusként kell kezelni, ugyanakkor az elkerülhetetlenségére is fel kell hívni a figyelmet.

Egyrészt gesztus: a korabeli magyar jogalkotás ugyanis a szokásjogon alapult. Az országgyűléseken meghozott törvények esetében a jogalapot csak részben jelentették a korábban meghozott törvények⁵. „A törvény a jus, az igazság, mely a közösség bevett szokásaiban és eljárásában létezik. A törvények csak rögzítik és közhírré teszik a szokásjogot, melyet már megelőzőleg is kötelezőként ismertek el (...)”⁶ Az országgyűléseken meghozott törvények így inkább az aktuális politikai erőviszonyokat mutatták meg, mivel az új törvények megalkotásakor a szokásokra hivatkoztak, nem pedig a korábbi törvényhozás eredményeire. Ebből kifolyólag az új törvények meghozatala inkább politikai alku tárgyát jelentette, és a jelenlévő felek érdekérvényesítő képességét mutatta meg. A korábbi gyakorlattól eltérő engedmények pedig könnyen teremthettek precedenst, korábban meglévő jogoknak akár teljes elvesztését is eredményezhették. A rendek okkal tartottak tehát attól, hogyha most lemondanak a jogaikról a nemesi felkelés kapcsán, akkor azt akár teljesen el is veszíthetik. Ezért szabtak neki három éves határidőt, és ezért kötötték ki, hogyha további erőforrásokra lesz szüksége az uralkodónak, akkor igényeit már csak országgyűlésen terjesztheti a rendek elé, és csak azok jóváhagyásával róhatók ki további terhek az országra. A megfogalmazás pedig kellően ködös ahhoz, hogy még véletlenül se lehessen meghatározni, mit is jelent a „*most megállapított mértéken túl megkívántató más segédeszköz*.” A rendek gesztusa másrésztől viszont elkerülhetetlen is volt. Egy ilyen lassú, nehézkesen mozgósítható hadsereg nem nyújthatott igazi védelmet egy reguláris hadsereggel szemben. Így, az országgyűlési jóváhagyás átmeneti feláldozásával, legalább egy kicsit (de közel sem eléggé) meggyorsították a mozgósítást.

Változást jelentett ugyanakkor, hogy szintén a haditechnika fejlődését is figyelembe véve a rendek, a gyorsan mozgó hadseregekre készülve, az előkészületeket és a védekezés megkezdését már akkor is lehetővé tették, ha az ellenség a német örökös tartományok területeire is betört, és ott nem sikerült megállítani (1808. II. tc. 16. §). Ebben az esetben már az ország határain túlra is ki lehetne vezetni a felkelőket (az uralkodó költségén).

A II. törvénycikk meghatározta a felkelésre kötelezettek körét, továbbá felsorolta az esetleges mentességeket is (1809. II. tc. 1-15. §).

Igyekezett továbbá a törvény a felkelő sereget minél jobban elkülöníteni a reguláris hadseregtől. Ennek jegyében kimondta, hogy a saját tisztjei egyenlő jogkörrel ren-

4 Magyar Törvénytár 1740-1835 Interneten: 1808. évi II. törvénycikk: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80800002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26> 1808. évi III. törvénycikk: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80800003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26> (letöltés ideje: 2019.09.20)

5 SZIJÁRTÓ 2005. 41.

6 SZIJÁRTÓ 2005. 42.

delkeznek az állandó hadsereg tisztjeivel, valamint a közvetlen parancsnokság joga a nádor kezében van. Szintén fontos kitételezt jelentett, hogy a vezénylet és a parancsok nyelvének a magyart határozták meg. Ugyanakkor a felkelő sereg teljesen független nem lehetett, a törzstiszteket az uralkodó és a nádor nevezte ki. Kerületi parancsnoknak a törvényalapján a Dunáninnyi kerület élére (amiben a nógrádi felkelők is szolgáltak a későbbiekben) Davidovich Pál tábornagyot neveztek ki. A további törzstisztek kinevezésénél csak annyit szabott feltételül, hogy lehetőleg magyar nemesekből vagy honfiakból (honosított külföldiekből) legyenek kiválasztva. Mivel országosan (és Nógrád vármegyében is) várhatóan azok lesznek többségben a felkelők közül, akiket a kincstár költségén fognak felszerelni és eltartani, ezekre a feladatokra egy országos pénztár, úgynevezett Concurrentialis Cassa-t hozott létre, melynek kezelésével a nádort bízták meg a törvény.

Mivel a nemesség túlnyomó többsége nem volt képes magát felszerelni, ezért ezek a nemesek a vármegyék bandériumaiba lettek besorozva. A nagyszámú felkelő megszervezése komoly terhet rótt a vármegyékre, így az 1808. III. törvénycikkének rendelkezései alapján minden törvényhatóságban felállítottak egy úgynevezett lustralis deputatit, amely a felkelés megszervezésével foglalkozott. Hogy a felkelők pontos számát meg lehessen állapítani, minden vármegyének a felkelésre kötelezettekrol lajstromokat kellett készíteni, melyet három évenként aktualizálni kellett a várható háborús fenyegetések miatt. Ugyanez a törvénycikk szabályozta a szemlék megtartására vonatkozó szabályokat és eljárásokat. Végül pedig a rendelkezéseket be nem tartók számára szankciókat helyezett kilátásba.

Az előkészületek

Az országgyűlésen hozott törvényeknek a felolvasására Nógrád vármegyében az 1809. január 9-én, Balassagyarmaton megtartott közgyűlésen került sor. A vármegye megállapította, hogy a felkelés alapja a felkelésre kötelezett nemesek mielőbbi összeírása. Így először annak végrehajtásáról és az összeírás kérdőpontjainak az értelmezéséről esett szó az újév eleji közgyűlésen. A bármilyen témájú összeírások készítése mindig érzékenyen érintette a nemesség öntudatát, ezért már az összeírást végzők első feladatának is azt jelölte meg a közgyűlés, hogy próbálják megnyugtatni a közösséget: az összeírás nem sérti a nemesi előjogokat, annak az oka sokkal inkább „*az egész polgári alkotmányunk fundamentomát tévő katonai lélek fel ébresztése*”. Ekkor kineveztek az összeírást végző személyeket is, járások szerinti bontásban. A munka elkészítését böjtös hava (március) utolsó napjái várta a közgyűlés.

Szintén ennek a közgyűlésnek a végén jegyezték fel Beniczky Pálnak és Sréter Györgynek a családjá nevében tett felajánlását a Ludovica Academia részére. Előbbi 500, utóbbi 10000 forintot ajánlott az Academia alapjába.

A források hiányosságai miatt nem lehet tudni, hogy pontosan hogyan zajlott a vármegyében az összeírás, illetve a felkészülés. A következő közgyűlésre március 20-án került sor, ekkorra már némileg felgyorsultak az események. A legnagyobb látványosságot ezen a közgyűlésen az ország primásának, Habsburg-Lotharingiai Károly Ambrus főhercegnek a megjelenése jelentette. A hercegprimásra hárult az a feladat, hogy az ország északi 23 vármegyéjét végig- látogassa, és a felkelés ügyét a rendek

előtt támogassa, őket aktív részvételre buzdítsa⁸. Ezen körútja során jutott el 1809. március 19-én Nógrád vármegyébe is⁹. A főherceget a megye határán, Szendehelyen fogadta Tiller József váci kanonok, Brunswick József főispán, Szentiványi János első alispán és számos más vármegyei előkelőség. Az üdvözlő fogadtatás után a hercegprímás még aznap „*fő bíró Losonczi Gyürky Pál vezérleése alatt egyben gyűlt tsinos nemesi banderium által kísértetvén, taraczkok dörgése, és számtalan éljen kiáltások között (...) BGYarmatra szerencsésen bé érkezett*”¹⁰. Másnap pedig a közgyűlésen is részt vett. A rendkívül színpadias közgyűlés alkalmával a vármegyei karok és rendek komoly támogatást szavaztak meg a felkelő sereg részére. A felkelésre kötelezett katonákon kívül 300 lovas kiállítását határozták el a rendek. Ennek a 300 katonának a –fegyvereken kívüli – teljes felszerelését vállalták magukra, és a kiállításukra is igyekeztek fedezetet teremteni. Az 1807. évi kulcs szerint kívánták felosztani a megyei nemesség között a hozzájárulásokat, a mentességek számát pedig igyekeztek minimalisra szorítani. A hozzájárulási terhek alól csak az kaphatott felmentést, akinek (saját bevallása szerint) éves jövedelme nem haladta meg a 300 forintot, de személyesen részt vesz a felkelésben, illetve azok, akik személyesen nem képesek felkelni, és éves jövedelmük nem haladja meg a 30 forintot. Ugyanakkor feltételeket is megszabtak a felkelő lovasok számára: közvetlenül az ország nádorának a parancsnoksága alá helyezték őket, illetve kikötötték, hogy amint a felkelő sereget elbocsájtják, úgy őket is azonnal haza kell bocsájtani. Ezeket a katonákat a törvény által kötelezett felkelőkkel együtt pünkösöd (május) havának első napjáig ki kellett állítani. Hogy a rendek nyomatékossítsák azt, hogy ez a két nemesi sereg ténylegesen egybe tartozik, a tartásukra –sintén az 1807-es kulcs alapján felosztva– 5000 kila rozs és 10000 kila zab ellátmányt ajánlottak meg. Károly Ambrus főherceg a sereg ellátására 100 forint adományt adott a vármegye számára, amit a helybeli birtokosok nagyvonalú pénzbeli felajánlásai követtek. Ennek eredményeként 8665 forint gyűlt össze a közgyűlés megnyitó napján.

A közgyűlés menete a jegyzőkönyv szerint tehát rendben zajlott, de a központi hatalommal szembeni feszültség, illetve a rendek azon igyekezete, hogy felvegyenek egyfajta nemzetvédő pózt, jól kiérződik a szövegből. Kihangsúlyozták, hogy az országgyűlés a belső béke és a külső biztonság érdekében, szigorúan átmeneti jelleggel, különleges felhatalmazást adott az uralkodónak (mármint az insurrectio összehívásának a jogát). De a külső veszély, ami a polgári alkotmányt fenyegeti, mégiscsak megkívánja a rendek további segítségnyújtását, amit ők önként meg is tesznek. Ezután következett az előbb felvázolt megajánlások sorozata. Egyfajta szemrehányás volt ez a rendek részéről: az uralkodó olyan jogokat kapott (a rendek önkéntes felajánlása révén), ami elképzelésük szerint elég kell hogy legyen az ország megvédésére. Így fejezték ezt ki: „*Noha az utolsó Ország Gyűlése által rendelt eszközöket, az Ő Felsége, és az Ország különös békeségei hajlandóságának egészen megfelelni, és a külső bátorság fent tartására elégségesek lenni reménlettek a Karok és Rendek...*”¹¹. A rendek azonban felmérték a súlyos fenyegetést további segítséget nyújtanak az uralkodónak. Ha alaposabban szemügyre vesszük az idézett részeket (vagy akár a teljes jegyzőkönyvi bejegyzést is, amit hossza miatt természetesen nem áll módomban idézni),

8 BEKE 2012. 43.

9 MNL NML IV.1.a. 1809/129

10 Uo.

11 Uo.

feltűnő lehet, hogy az egész szövegpanelben a rendek részéről szó sincs kötelezettségek teljesítéséről. Szigorúan csak felajánlásokról beszélnek. Amikor az országgyűlés szöbe kerül, akkor is csak további megajánlásokról van szó: „(...) az ország sarkalatos törvényei szerint, mellyek oly szoros megtartóját Ő Felsőjében hálaadó tisztelettel tapasztallják a Karok és Rendek, minden segedelem adása egyedül tsak az Ország Gyűlésére tartoznának (...)”¹². Ezzel és az ehhez hasonló érvelésmódokkal igyekeztek a rendek igazolni, magyarázni előjogaikat, kiváltságolt helyzetüket. A kötelezettségük teljesítését természetesnek tartják, azon kívül pedig csak hozzájárulnak az ország háborús terheihez. Holott a későbbiekben (még a töredékesen megmaradt iratanyagon keresztül) is jól fogjuk látni: nemhogy a felajánlásoknak, a kötelezettségeknek sem igazán tudtak eleget tenni a tekintetes rendek.

Visszatérve az 1809. márciusi közgyűlésre, szintén ekkor került sor a nemesek összeírásának az előterjesztésére is a vármegyében. Sajnálatos módon azonban ez az összeírás nem maradt meg az utókor számára¹³, bár később megnevezett forrásokban találunk belőle származó adatokat.

Rendelkeztek a rendek a lustralis deputatio felállításáról, megválasztották azok tagjait, és az első lustra időpontjait és helyszíneit is kijelölték. Szécsényben március 27 a lustra kezdete, Losoncon április 3, a kékkői és a füleki járásokban pedig a deputatio belátására bízták az időpontok kijelölését. A szügyi, mohorai és bakói nemességet pedig március 23-ra Balassagyarmatra hívták, hogy a főispán személyesen is részt vehessen a lustrájukon. Ennek a bizottságnak a feladata (nevéből adódóan) a szemléknek a lebonyolítása volt. Ők foglalkoztak a mentességek kérdésével, gondoskodtak az otthon maradtak

1. ábra: Egy felmentés alóli kérvény, amelyet ugyan az alispánnak címeztek, de az elbírálás a lustralis deputatio feladata volt. MNL NML IV.1.n 1809/376

¹² MNL NML IV.1.a. 1809/129

¹³ Igaz, a 2. lábjegyzetben található munka és a hozzá kapcsolódó forrás segítségével rekonstruálható a lista. Az adószedői összeírás jelzete: MNL NML IV.7.c.-szám nélkül

biztonságáról, megvizsgálták a más megyében is birtokkal rendelkező nemesek helyzetét (azaz, hogy pontosan hol teljesítik kötelezettségüket, és ellenőrizték is azt), továbbá foglalkoztak a felkelők által elkövetett bűnügyekkel¹⁴. A lustralis deputatio mellett egy állandó deputatio is felállításra került, melynek a felkelés zökkenőmentes lebonyolítása és a felajánlások beszedése volt a dolga. A két bizottság feladatai elég hasonlóak voltak egymáshoz, így a tagok között is elég komoly átfedéseket találunk.

Mivel nagyszámú lovas katona felajánlására került sor, ezért az alkalmas lovak összeírását is elrendelték, melynek végrehajtása a járások szolgabíróinak a feladata lett. A lovak megvásárlásához szükséges pénzeket mielőbb elő akarta teremteni a vármegye, így elhatározták, hogy a költségek kiszámítása után a fentebb említett mód szerint minden birtokosra vessék ki a rájuk eső részeket, és azokat mihamarabb szedjék be, lehetőleg egyszerűen¹⁵. És mivel a vármegye pénzsűkében volt, előkerültek az elmúlt felkelésekből hátramaradó tartozások is, melyek beszedését ismét csak a főszolgabíróra bízta rá.

A rövid, ám annál tartalmasabb közgyűlés másnap, március 21-én ért véget, de előtte még elhatározták a verbunkosok kiküldését a nagyobb városokba, illetve megválasztották a megajánlott lovasság vezéreit: Sréter Györgyöt és Berczely Istvánt százados kapitányokká nevezték ki, a többi tiszt kiválasztásáig pedig melléjük adták Berczely Antalt második kapitányként, illetve Egry Ferencet¹⁶. Továbbá két ajánlást is megfogalmazott ekkor a vármegye: Mocsáry Pétert generál major-nak, Muslay Imrét pedig ezredskapitánynak szerették volna a nádorral kinevezettni. Bizonytalan, hogy ezek a főtisztek maguk jelentkeztek-e a pozícióra, vagy pedig katonai múltjukra és hírnevükre alapozva kapták meg a megbízatásukat. Azt tudjuk, hogy Mocsáry Péter és Muslay Imre mindketten voltak hivatásos katonák¹⁷. Nagy Iván munkája a másik két tisztre is katonai rangja után hivatkozik, de az in-surrectionál betöltött rangjuk alapján, így nem valószínű, hogy ők ketten hivatásos katonák lettek volna korábban. Muslay Imre életéről van némi információnk, mivel ránk maradt az a kérvény, melyben ezredskapitányi kinevezését kérte¹⁸. Ennek ellenére az ő esetében is igaz az, hogy katonai tapasztalata és múltja miatt ajánlotta a vármegye a kinevezését, ugyanis a közgyűlés március 21-én tartotta ülését, Muslay Imre kérvénye pedig április 12-én íródott Balassagyarmaton. Tehát nem a kérvény alapján ajánlották őt, az inkább formáságnak tűnik, annál is inkább, mivel addigra a tisztikart már kijelölték. Muslay megjegyezte, hogy az ország nádora őt felkérte korábban arra, hogy Pest vármegye nemesi felkelői között töltsen be azt a tisztséget, amire jelentkezik, de Nógrád vármegye felé érzett „*természetes hajlandóság*”-a miatt mégis inkább itt töltené be a pozíciót.

14 TÓTH 2012. 166-167.

15 Érdekes, és furcsának is tűnik, de a vármegye nem volt pontosan tisztában azzal, hogy mennyibe is fog kerülni a hadsereg felszerelése. De ha jobban belegondolunk, akkor ez mégiscsak érthető: pontosan azt sem tudták, hány embernek is kell részt venni a felkelésben, az árak pedig könnyen elszabadulnak háborús időkben.

16 MNL NML IV.1.a. 1809/129

17 Mocsáry Péter: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-agyarorszag-csaladai-1/hetedik-kotet-5828/mocsary-csalad-bocsari-69D7/>,
Muslay Imre: [https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/hetedik-kotet-5828/muslay-csalad-boros-jenoi-6C61/\(letoltés_ideje:2019.10.12\)](https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/hetedik-kotet-5828/muslay-csalad-boros-jenoi-6C61/(letoltés_ideje:2019.10.12))

18 MNL NML IV.1.n.1809/236

Az első lustra és a felkelés kihirdetése

Az első lustra a terveknek megfelelően le is zajlott a megyében. Az erről szóló jelentést a lustralis deputacio a május 8-án tartott közgyűlésen terjesztette elő, maga a jelentés április 8-án keletkezett. Tehát a vármegye vezetői egy hónappal korábban ismerték a jelentés tartalmát, így a közgyűlésre már ennek megfelelően felkészülve érkezhettek meg. Ennek eredményeképpen még aznap sor került a tisztikar megválasztására is. Visszatérve a jelentésre: a vármegyének összesen 73 lovas és 663 gyalogos felkelőt kellett kiállítania. Ezek közül saját költségén (3000 forint éves jövedelem fölött) 40 lovas kelt fel, 2-3 ezer forint közötti jövedelemmel bírt 8 felkelő, 1-2 ezer forint között pedig 25 nógrádi nemesnek kellett lovas katonaként szolgálni az inszurgens seregben (ez utóbbi két kategória képviselői a törvények szerint gyalogosan kellett volna hogy felkeljenek, de ők inkább a lovas szolgálatot választották (a concurrentialis casa költségén)). 1000 forint éves jövedelemnél kevesebbel rendelkezett az a nagyszámú nemesi tömeg, akinek gyalogsként kellett felkelnie. Ez a bizottság foglalkozott még a concurrentialis cassaba való befizetések táblázatainak a javításával is. Illetve összeírta még annak a 36 nemesnek a nevét és lakóhelyét is, akik a felszólítás ellenére nem jelentek meg a lustrán, így kötelezettségüket nem teljesítették¹⁹.

A vármegye közgyűlése előtt április 25-én olvasták fel I. Ferenc császár április 10-én kelt rendeletét, melyben közölte, hogy mivel „*kéméletlen fáradtságai, és minden ki telhető iparkodásai után is állandó és ditsőséges békességet hiv jobbagyainak nem szerezhettek...ráadásul, az ellenségnek közel léte méltán bé rohanással fenyeget...*”, ezért most ténylegesen összehívta a nemesi inszurrekciót. Ettől a ponttól kezdve mutatkoztak meg igazán ennek a középkori eredetű hadviselési módnak a hátrányai és nehézségei.

A felkelők megszervezése, a tisztek megválasztása

Mivel a felkelő nemesek döntő többsége nem a saját, hanem a kincstár költségén szerelte fel magát, fontos megnézni, hogy pontosan milyen felszerelést is várt el a parancsnokság. E-mellett ki kell térni arra, hogy milyen gyakorlat szerint szervezték meg a sereget.

A lovasság esetében az alapegységet a század (svadrony) jelentette. Egy század 160 közvitézből állt, mellettük két strázsamester, 10 káplár, két kapitány, két felhadnagy, két alhadnagy, egy zászlótartó, egy trombitás, egy kovács és egy seborvos tartozott. Ez összesen 182 embert jelentett²⁰. Két század alakított ki egy divíziót, tehát hadosztályt. A nógrádi nemesség is egy *divisio* felállítását határozta el. Ez körülbelül, mint láttuk, 300 főt jelentett. Három divízió pedig kitett egy lovasezredet, aminek a teljes létszáma 1099 fő volt²¹. Egy gyalogos hadosztály 1216 főből állt, itt az alapegység szintén a század volt, amiből hat darab alkotott egy hadosztályt²².

19 A listán két nevet utólag áthúztak. Hogy ők időközben mégiscsak megjelentek, mentességet kaptak, esetleg elhunytak, és azért kerültek le a kötelezettek listájáról, nem lehet tudni. MNL NML IV.1.n. 1809/427

20 MNL NML IV.1.n. Tettes Neograd vármegye Insurrectionalis nemes lovas seregeinek protocolluma (szám nélkül)

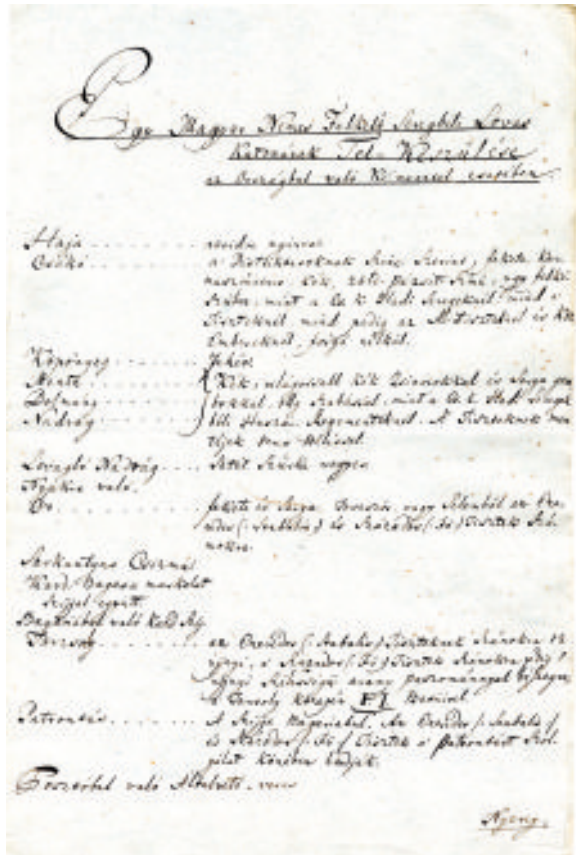
21 MNL NML IV.1.n. 1809/407. A jelzett irat azért keletkezett, mert a vármegye előzetesen tévesen úgy tudta, hogy egy lovas ezred 1056 főből áll. Ezt a tévedést volt hivatott eloszlanni a levél, ami tudatta a vármegyével, hogy a szám a legénységi állományt jelenti, ehhez még hozzájön a 31 főből álló „kormány” (a tiszti kar), illetve századonként egy kovács és egy trombitás.

22 KESERŰ 2012. 16.

A felszerelés részletes leírását, azok árának a feljegyzésével együtt még április 13-án megkapta a vármegye József főhercegtől, aki kérte, hogy a hiányzó árucikkek-ről a vármegye tegyen neki jelentést²³. A katonák ruházatáról szóló parancs pedig szintén ekkor érkezett meg Davidovich Pál generálistól. Az öltözet kiválasztásánál a reguláris hadsereg egyenruháját vették mintául.

Mivel a felszerelések beszerzését a vármegye az állandó bizottságra bízta, a közgyűlés nem igazán foglalkozott a témával. Ilyen nagy mennyiségű eszköznek a beszerzése igen komoly feladat lehetett, de sajnos nem maradtak fenn olyan iratok, amelyek ennek részleteibe engednének bepillantást. A lustralis deputatio a jelentésében megjegyezte ugyanakkor azt, hogy úgy tudják, a vármegye felkészült az ilyen nagy létszámú hadsereg felszerelésének a biztosítására is²⁴. Nehéz megmondani, hogy ez mennyire volt valós megállapítás, mindenesetre a közgyűlés jegyzőkönyvei nem adnak számot komoly fennakadásokról a felszerelés beszerzése és az elátmány biztosítása kapcsán. A győri visszavonulás után azonban mégiscsak téma lett a hiányos felszerelés.

A felkelők tisztikarának megválasztásáról azonban már többet lehet tudni. Az április 13-i közgyűlésen a felajánlott lovasság élén megerősítették Sréter György kinevezését, illetve a nádor elé terjesztették az őbesterré való kinevezését is²⁵. Berczely István svadronyos kapitányi kinevezését szintűgy megerősítették²⁶.

2. ábra: A felkelő lovasság felszerelésének egy részlete. A felszerelés beszerzését megnehezítette, hogy a háborús konjunktúra alaposan felvitte az árakat. MNL NML IV.1.n 1809/144

23 MNL NML IV.1.a. 1809/134

24 MNL NML IV.1.n. 1809/427

25 MNL NML IV.1.a. 1809/139

26 A lovasság további tisztjei: második svadronyos kapitány: Egri Ferenc; second kapitányok: Berczely Antal és Sréter Antal; hadnagyok: Kordinyi János, Szentmiklósy János, Prónay Maximilián, Trajtlér László; alhadnagyok: Sréter István, Balás Ignác, Pruszkay József, Lendvay János. MNL NML IV.1.a. 1809/139

Érdemes kiemelni, hogy a korábban említett Muslay Imre ekkor nem nyert tiszti kinevezést. Ő az egyetlen olyan személyiség, akinek katonai múltjával kapcsolatban rendelkezünk némi információval. Pillantsunk bele ennek a katonaviselt embernek a múltjába. A korábban említett kérvény több szempontból fontos: megismerhetjük belőle egy eddig szinte ismeretlen 19. század eleji életút néhány mozzanatát, illetve testközelből is bepillantást nyerhetünk az első és második koalíciós háború Rajna menti eseményeibe egy magyar huszár szemszögéből.

A visszaemlékezésből az is kirajzolódik, hogy milyen jellegű feladatokat láttak el a magyar könnyűlovas alakulatok a Habsburg Birodalom hadseregén belül. Felderítések, meglepetésszerű támadások megindítása, esetleg kisebb csapatok megtámadása volt a feladatuk.

Magáról a szerzőről szinte semmit nem lehet tudni, egyedül két gyermekének, Ferencnek és Emmának a neve ismert. Emellett annyit lehet még tudni róla, hogy császári és királyi kamarás volt, valamint lovas kapitány. Jelen esetben a katonai múlt a legérdekesebb (nem mintha mást tudnánk róla), nézzük meg tehát a kapitány pályafutásának (szerinte) legfontosabb eseményeit. A szerző két hadjáratról tett említést leírásában, melyek még a francia forradalmi háborúk első időszakában, az első és a második koalíció idejében zajlottak. Az 1795-i eseményeknek nehéz megtalálni a történeti kontextusát, mivel a kapitány Mainz környékén tűnt fel, ahol október 29-ére már jórészt véget értek a harcok, és a súlypont egyre inkább Itáliára tolódott át. A második időpont, az 1799 májusában zajló eseményekben már könnyebb eligazodni. A hadművelet 1799 márciusában kezdődtek el a Rajna mentén és Svájc környékén. Itt tűnt fel, igaz csak májusban, Muslay kapitány is. A Károly főherceg vezette Habsburg hadsereg először Ostrach (március 21-22.), majd Stockach (március 25.) települések mellett vívott csatákat követően a Rajna mögé szorította vissza a francia katonákat, akiknek egészen Svájcig kellett menekülniük. A Habsburg sereg célja a Rajnán való átkelés után pedig Zürich városa volt, itt vonták össze az osztrák erőket, majd el is foglalták azt június elején. A Zürich felé vezető út egy fontos állomása volt Winterthur városa, ahol a magyar huszárkapitány is feltűnt. Ő nem a Károly herceg által vezetett főszerephez tartozott, hanem annak balszárnyához, akik Stein (ma: Stein am Rhein) városánál keltek át a Rajnán, május 20-án. Winterthur városát pedig május 27-én foglalta el a Habsburg hadsereg²⁷.

Nem kétséges, hogy a május 20-i csata volt a kapitány számára a legnagyobb jelentőségű összecsapás, és ez az egész hadjárat szempontjából is egy fontos pillanat volt. Kezdetnek (önként jelentkezve) átkelt a Rajnán, Stein városánál, majd eljutott egészen Frauenfeld városáig, amit el is foglalt. Sok foglyot ejtett, a menekülők pedig Winterthur városa felé kényszerültek visszavonulni, ahol láttuk, fontos csata zajlott hét nappal később. A legnagyobb eredmény pedig az volt, hogy az így megtisztított úton a főszereg (ami tudjuk, nem a főszereg volt, csupán annak egyik szárnya) is átkelhetett a Rajnán. Nem kétséges, hogy a leírás igaz, azonban a tettei jelentőségét némileg itt eltúlozta a szerző. Frauenfeld városába talán betört, de azt legfeljebb feldúlhatta március 20-án, mivel tudjuk, hogy öt nappal később a városért (mint egy fontos állomásért Zürich felé) kegyetlen harcok folytak. Persze ezt ő már nem tudhatta, mert addigra több mint 20 kilométerre, nyugatra járt.

Ezekben a napokban (március 22-30.) nyugat felé húzódott a huszárjai élén, Winterthur városától északra, nem is olyan messze Zürich –tól. Ekkor is kisebb össze-

27 SHADWELL 1875. 115-142.

csapásokban vett részt, ahol sok foglyot ejtett: tiszteket, illetve jager lovasokat. A június 1-i Ambrach (ma: Embrach) melletti csata után pedig a főszereg is megindulhatott Zürich felé.

A szerző érdemeinek felsorolása itt abbamaradt. Valószínűleg idős kora miatt nem választották meg végül a felkelő sereg élére.

A gyalogság tisztjeinek a megválasztására a május 8-i közgyűlésen került sor²⁸. Mivel a vármegye által kiállítandó gyalogság sem volt képes egy önálló ezredet alkotni, ezért a nógrádiakat Árva, Esztergom, Liptó és Zólyom vármegye felkelő gyalogságával vonták össze, és a vármegye rendjei még egy stabális (vezérkari) tiszteket is javasolhattak a közös ezredbe. Erre a tisztségre közmegegyezéssel Szabó Mártont javasolta a vármegye. A gyalogság kapitányainak megválasztották Battik Györgyöt, Farkas Lajost és Platty Lajost, főhadnagyoknak Vályi Lázárt, Hamar Miklóst és Szalay Istvánt, első alhadnagyoknak Lauro Pált, Bornemissza Józsefet, Géczy Lászlót, második alhadnagyoknak pedig Frideczky Antalt, Pyri Antalt és Komjáthy Istvánt²⁹.

A tiszteket a megválasztásuk után letették a szokásos esküjüket, amit ezúttal a második alispán, Szentiványi Márk, Baloghy Lajos táblabírák és Vaczlavovits Ferenc váci kanonok dolgoztak ki³⁰.

Május 14-én Balassagyarmatra érkezett Keglevics György brigadéros generális, hogy szemlét tartson a vármegye által kiállított felkelők fölött. Először a lovasságot, majd másnap Szécsényben a gyalogságot szemlélte meg³¹. Eddigre a felkelők felszerelését a vármegye megszerezte, viszont a katonáknak nem voltak fegyvereik. A tervek szerint azokat a királyi fegyvertárakból szerették volna vételezni, miközben a Komáromban kijelölt állomáshelyükre tartanak. A tervek alapján itt került volna sor a katonák gyakorlatoztatására, kiképzésére.

A felkelők kiképzése

Ezúton érdemes néhány szót ejteni a felkelő nemesség kiképzéséről. A korszak katonai vezetői természetesen tisztában voltak azzal, hogy a fennálló szervezetében a nemesi felkelés nem használható teljes értékű katonai egységként, így több elképzelés is született a szervezetének az átalakításáról. Ezek közül a József nádor által készített javaslatot érdemes kiemelni, mivel az megpróbálta orvosolni a felkelés talán legnagyobb hibáját, a szervezatlenséget³². Nem voltak meg azok a feltételek (sem a szervezeti, sem a törvényi), amik az insurrectio gyors és hatékony összehívását tették volna lehetővé. A nádor becslése szerint körülbelül három hónap szükséges a felkelés kiállításához, de a katonák még akkor sem igazán állnak majd harcra készen. A felkelés szervezésének kudarcát éppen a legutolsó felkelés szemlélte legjobban József nádor számára. 1805-ben ugyanis a nemesi felkelés még meg sem tudott szerveződni, mire a háború már véget is ért. A felkeléssel az volt tehát az alapvető probléma, hogy mivel törvények írták elő, hogy csak közvetlen fenyegetés esetén lehet összehívni, ezért annak nem volt állandó békelétszáma, amit aztán az általános felkelés meghirdetésekor kibővítettek volna a felkelők tömegeivel. József nádor ezt úgy módosította volna, hogy az insurrection

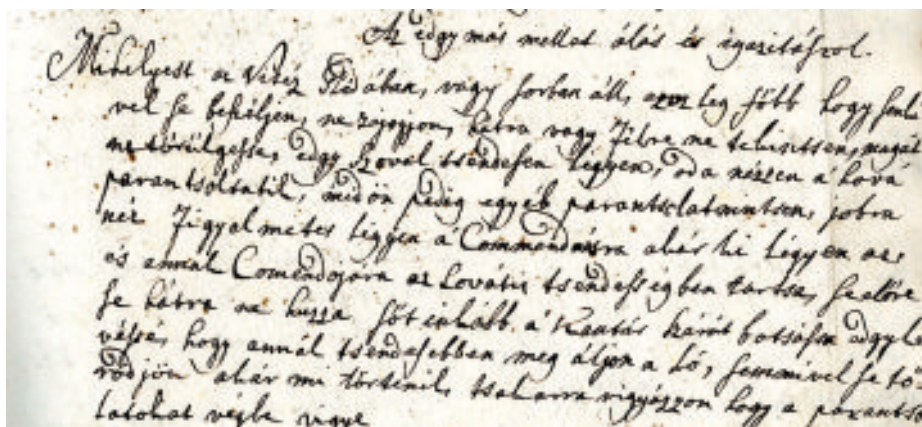
28 MNL NML IV.1.a. 1809/428

29 Uo.

30 MNL NML IV.1.a. 1809/140

31 MNL NML IV.1.a. 1809/473

32 POÓR 2003. 167.

3. ábra: Részlet a felkelő lovasok kiképzéséből. MNL NML IV.1.n. Tettes Neograd vármegye Insurrectionalis nemes lovas seregeinek protocolluma (szám nélkül)

belül elkülönített volna aktív és passzív egységeket. Az aktív létszám nagyjából a reguláris katonaság alapjain szerveződött volna, a határvédelemben kapott volna szerepet. A passzív létszámot pedig csak háború esetén kellett volna feltölteni. Azonban a szervezést és a kiképzést nagyban segítette volna az, hogy nem kiképzetlen, tapasztalatlan katonákból állt volna a teljes felkelő had³³. Mindezekből látszik, hogy bár József nádor az alapjait kifogásolta az éppen aktuális szervezetnek, semmiképpen nem annak megszűntetésében gondolkozott, hanem gyökeres átalakításán.

A nógrádi felkelők kiképzéséről 1809-ben nem sokat lehet tudni, de 1800-ból (amikor szintén sor került insurrectio összehívására) ránk maradt egy olyan jegyzőkönyv Nógrád megyében, amely a felkelő lovasságról szól³⁴. Mivel időben nincs nagy eltérés a két dátum között, úgy vélem, jól használható forrást jelent ez a jegyzőkönyv ahhoz, hogy többet tudjunk meg belőle a felkelők kiképzéséről és mindennapjairól általában.

Mivel a felkelők nem hivatásos katonák, a kiképzésüket az alapokról kellett kezdeni (ez ugyanúgy igaz volt 1800-ban, mint 1809-ben, ezért a nevezett forrást jól lehet használni ebben az esetben is). A két sorban való felsorakozás után a fegyelem fenntartása volt a legfontosabb: „Mihelyest a vitéz glédában, vagy sorban áll, az a legfőbb, hogy senkivel se beszéljen, ne zajongjon, hátra vagy félre ne tekintsen, magát ne törülgesse, egy szóval tsendesen legyen (...)”. Az első sor(ok)ba a tapasztaltabb felkelőket állították, akik lehetőleg kaptak már korábban valamiféle kiképzést, mert ők megbízhatóbban tudták követni a parancsokat, tudták, hogy mit csinálnak. A második, vagy (miután elsajátították a három sorba rendeződést) harmadik sorokba a tapasztalatlan felkelők kerültek, hogy követhessék az előttük állók példáját. Szintén figyelmet fordítottak arra is, hogy a vezényleti nyelvet nem értőket szétszórják a sorok között, mert félő volt, hogyha egymás mellé kerülnek, senki nem fogja érteni közülük a parancsokat, és szétzilálódnak a sorok, megbomlik a fegyelem. A helyes testtartás és a megfelelő sortávolság bemutatása után pedig a legalapvetőbb vezényszavak elhangzása után következő te-

33 POÓR 2003. 167-172.

34 MNL NML IV.1.n. Tettes Neograd vármegye Insurrectionalis nemes lovas seregeinek protocolluma (szám nélkül)

endőket vette végig a jegyzőkönyv. Majd pedig következtek az alakzatokban végrehajtott fordulások. A fenti sorokban leírt feladatokkal kapcsolatban egy dolgot kell még megjegyezni: ezek nem elsősorban a harctéren előforduló helyzetekre készítették fel a katonákat, hanem a mustrákra. A jegyzőkönyvet olvasva azt is láthatjuk, nem csak a közvitéztek, de még az altisztek, tisztek sem igazán voltak felkészülve ezekre a feladatokra, ők sem feltétlenül tudták, hogy mi a dolguk és hol a pontos helyük az egyes parancsszavak elhangzása után.

Nem tartozik szorosan a felkelők kiképzéséhez, de a katonák mindennapi életére vonatkozóan is sok információt nyújt nekünk az említett protocollum. Különösen nagy hangsúlyt fektetett a hadsereg vezetése a tűzvédelemre. A felkelő sereg a vonulása során számos kisebb-nagyobb településen keresztülhaladt, és éjjeli szállást keresett. Ilyenkor a figyelmetlenség gyakran okozhatott akár nagyobb tüzeket is. Hogy ezt elkerüljék, a katonákat eltiltották attól, hogy gyertyákkal vagy lámpásokkal járják az utcákat, és különösen az istállókat. Szintén a tűzvédelem okán szigorúan eltiltották a felkelőket a dohányzástól, pipázástól, ha valakit mégis ezen kaptak, az a parancsok szerint *„kétszer huszonnégy óráig rövid vason fog tartatni”*. Ha mégis tűz keletkezne valahol, akkor minden katonának az előre kijelölt helyen meg kellett jelennie, és várni a további parancsokat. Egyedül a tűz eloltásához nem kezdhettek hozzá. Hasonlóan súlyos büntetés járt akkor is, ha valaki a lovára engedély nélkül ült fel, vagy káromkodáson érték³⁵.

Mivel a lovak komoly értéket képviseltek, kíméletes bánásmódra kötelezték velük szemben a katonákat, nem volt szabad például ok nélkül vágatára fogni őket, nehogy megsérüljenek. Nem csak kímélni, tisztán is kellett tartani a lovakat és azok szerszámaikat, ha ezt elmulasztotta egy vitéz, szintén súlyos büntetésre számíthatott. A megismételt parancsokból és tiltásokból arra lehet következtetni, hogy a lovak egymás közötti cseréltetése is gyakori jelenség volt a katonák között. Ezt a gyakorlatot azonban a hadsereg vezetése igyekezett megtiltani, szigorú büntetéseket helyeztek kilátásba azok számára, akik lovaikat nem cserélték vissza, vagy esetleg ismét elcserélték azt.

A katonák erkölcsi életét is próbálták az utasítások rendben tartani, ezért eltiltották a kocsmába járást, illetve minden vasárnap templomba járásra köteleztek minden katonát, ahol megfelelő öltözetben meg kellett jelenni. A vallási előírások egyéb részeit is ellenőrizték, egyházi ünnepek környékén minden katonának kötelezően gyónnia kellett, az erről szóló igazolást pedig a kapitányoknál be kellett mutatni.

A felkelők felvonulása, a győri csata

Sajnálatos módon a felkelő gyalogosokról gyakorlatilag semmi információ nem maradt ránk. A közgyűlési jegyzőkönyvbe viszont bevezettek egy névsort³⁶. Hogy ez volt-e a teljes létszám, vagy, hogy pontosan milyen feladatokat láttak el a csatában, azt már nem lehet tudni. Szintén nem ismert a veszteség sem, ahogyan a kiképzésük részleteiről sincsenek információink. Valószínűleg ebben a nagyfokú forráshiányban az is szerepet játszik, hogy a gyalogság egyfajta alárendelt szerepet játszott a lovasokkal szemben (erre a későbbiekben még visszatérek). A korszak felfogása szerint a nemesnek lovon kellett harcba vonulni, nem gyalogosan.

A felkelő lovasságról jóval több információ áll az utókor rendelkezésére, melynek

35 MNL NML IV.1.n. Tettes Neograd vármegye Insurrectionalis nemes lovas seregeinek protocolluma (szám nélkül)

36 Pontosabban két névsort. Mindkettő 1810 januárjában készült, a katonák elbocsájtásakor. MNL NML IV.1.a. 1810/293

fő forrása Garnika Ignác ezredskapitány leírása. A nádor utasítására minden ezred parancsnoka elkészített egy olyan kis „krónikát”, amely a felkelő lovasság történetét követte végig időrendben, a felkelők vármegyéből való elindulásától az oda való visszaérkezésig³⁷.

A nógrádi lovasokat a bácsi és a jász-kun kerület felkelőivel vonták össze egy ezredbe, ennek a parancsnoka lett az említett Garnika Ignác ezredskapitány. A már említett május 14-i szemle után a lovasság 86 esküt tett tagja a tisztekkel azonnal útra is kelt a kijelölt állomáshelye felé³⁸. Május 19-én már Komáromba érkeztek a csapatok, ahonnan kétnapi szünet után végül 25-én érkeztek meg a Győr alatt, Püspökréten kijelölt táborhelyükre. Innentől kezdve az osztályt rövidebb őrzáratokra osztották be a környéken, illetve itt kezdődött el a felkelők kiképzése is. Az 1800. évi jegyzőkönyvhöz hasonlóan itt is az alapokról kezdtek: lovak kantározása, nyergelés, csapatban fordulások, illetve fegyverrel való gyakorlatozás volt a program. Ezt az amúgy is lassú és időigényes munkát nehezítette az, hogy nem minden felkelő indult el egyszerre a vármegyéből, június 6-án is érkezett például további 45 ember a csapathoz, akikkel nyilván az elejéről kellett kezdeni a kiképzést. Szintén ezekben a napokban érkeztek meg Győr környékére az első francia csapatok is. Mivel a nógrádi lovasok előőrsként lettek kiküldve, gyakran „*össze puskáztak*” kisebb-nagyobb francia egységekkel, de ezekben az összecsapásokban komoly veszteséget egyik fél sem szenvedett el. Az első komolyabb összecsapásra június 12-én került sor. Ekkor már a bácsi felkelők második százada is megérkezett, és csatlakozott a nógrádiakhoz. Június 11-én éjjel körülbelül 1500 francia katona hidat vert a Dunán, és át is kelt Halászi és Arak között. A területnek a megfigyelésével a nógrádiak voltak megbízva, Stipsics főhadnagy vezetésével. A nógrádi lovasok az itteni csapatokkal együtt rátámadtak a franciákra, de ekkora erőt a kis csapat nem tudott viszatartani, egészen Győrig vonultak vissza, közben azonban Stipsics főhadnagy „*agyon lövetett*”, 9 közvitéz és 12 ló esett még el ebben az összecsapásban. Június 13-án egész nap tartó helyezkedés és pozíció foglalások történtek, de a fősergek még nem csaptak össze egymással. A nógrádi lovasok a nap elején még az előőrsekben voltak, Abda közelében, de a nap végére egyetlen szakasz kivételével minden nógrádi katonát visszavontak a főtáborba.

A győri (szabadhegyi) csatára június 14-én került sor. A felkelő lovasság a Habsburg főserg balszárnyán kapott helyet, itt voltak a nógrádi felkelők is. Az amúgy is összehozhatatlan és tapasztalatlan felkelők dolgát nehezítette, hogy több tisztet elvontak tőlük, egyéb feladattal bíztak meg, így a csatában nem voltak ott³⁹. Az ütközet alatt –az ezredskapitány elmondása szerint- jól helytálltak a felkelők, a visszavonulást pedig azért kezdték meg, mert tartottak attól, hogy a franciák bekeríthetik őket. A leírás szerint ez a bekerítés kis híján meg is valósult, így a visszavonulás már rendezetlenül, pánikszerűen folyhatott le. Az ezred a csatát követően szét is szakadt, több csoportban, több irányba kezdték meg a visszavonulást. Berczelly és Egry százados kapitányok a soproni felkelőkhöz csatlakoztak, és két nappal később Pestnél táboroztak le. Sréter Antal, István és Koredinyi főhadnagy katonáikkal a Komárom melletti főtáborba kerültek.

Július 20-án Garnika Ignác ezredskapitány megküldte a vármegye számára a

37 MNL NML IV.1.n. 1810/22

38 MNL NML IV.1.a. 1809/306

39 Trajtler László főhadnagy Davidovics tábornaszernagyhoz, Diószeghy alhadnagy pedig a nádor mellé lett rendelve futárfeladatokra. Lendvay alhadnagy Garnika Ignác ezredskapitány mellett segédhivatalt töltött be, Pruszkay alhadnagyot pedig „*elővigyázatra*” küldték Abda és Öttövény közé. MNL NML IV.1.n. 1810/22

nógrádi lovasok veszteségeit. A két századból összesen 34 fő esett el, vagy lett elfogva Győrnél, illetve két nappal korábban Halászinál, valamint egy ember megszökött⁴⁰. A nagyobb veszteségeket a Berczely István által vezetett első század szenvedte el, onnan 21 fő a veszteség, illetve innen szökött meg egy ember, a második századból 13 fő esett el, vagy került fogságba. Azonban a leírás szerint elég valószínű, hogy a listán szereplő katonák nagy része nem a csata áldozata lett, hanem egyszerűen megszökött, valószínűleg hazament. A szökés ténye azonban csak az egy megjelölt katona esetében volt bizonyítható. Az ezredskapitány leírásaiból néhány további részletet tudhatunk meg a győri csatát követő napokról. A kapitány lovasaival együtt elszakadt a főseregtől, és Meskó generális vezetésével, a bácsi lovasokkal és három további lovas szakasszal, 4000 felkelő gyalogossal és 12 ágyúval Vas, Zala és Somogy vármegyék felé vonultak vissza. Majd a nádori parancsnak megfelelően Győr körbezárásában is részt vettek⁴¹.

A győri vereség hatására a vármegyében is felbolydult a politikai élet. A július 19-i közgyűlésen Brunsvik József főispán tolmácsolta az uralkodó parancsát, amiben újabb felkelést hívott össze. Ezen a közgyűlésen a vármegye újabb 300 lovas ajánlott meg, illetve elfogadták az országra kirótt 40 ezer újonc kiállítására vonatkozó uralkodói kérést is. Ekkorra azonban a háború már eldőlt. 1809. július 5-6-án Wagram mellett az osztrákok súlyos vereséget szenvedtek Napóleon csapataitól, az újonnan kiállítandó katonák már nem segíthettek a háború menetében. A felkelők egy részét valószínűleg kiállították, augusztus 7-én megválasztották a tisztkart, de ők már a vármegyét sem hagyták el. 1809. október 14-én az osztrák és a francia fél Schönbrunnban megkötötte a háborút lezáró békét.

A hadseregen belüli feszültségek és a személyes ellentétek is kiütköztek a vereség után. Ezt jól szemlélteti Sréter György levele

Nógrád lovasság *Ezred kapitányának*

Neve adatai a 1809. július 14-én kelt leírásból.

Rang	Név	St.	St.	St.
Kapitány	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
1 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
2 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
3 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
4 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
5 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
6 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
7 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
8 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
9 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
10 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
11 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
12 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
13 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
14 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
15 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
16 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
17 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
18 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
19 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés
20 ^o	Károlyi Károly	1	1	1000 lövés

1809. július 14-én

4. ábra: A nógrádi lovasság első századának veszteségei MNL NML IV.1.n 1809/746

40 MNL NML IV.1.n. 1809/746
41 Uo.

is, amelyet a vármegyének írt⁴². Mint fentebb említettem, azáprilisi közgyűlésen egyhangúlag századoskapitánnyá nevezték őt ki, a levele mégis –a győri csata másnapján- Szandakéren íródott, tehát nem volt a katonáival a vesztes csata napján. A levél megírása inkább személyes sértettséget fejez ki, de hadseregen belüli problémák is körvonalazódnak belőle. Sréter Györgyöt az említett közgyűlés ezredeskapitányi rangra is javasolta, és mind katonai múltja, mind személyes áldozata (két fiát és több más rokonát is személyes felkelésre buzdította) miatt bizonyosan várta az előléptetést. Azonban az nem következett be. Davidovics generálistól a Győrbe érkezésének éjszakáján tudta meg, hogy az ezredeskapitányi címet Garnika Ignác kapta helyette, további előlépésre így már nem lesz lehetősége. A további panaszok közül kirajzolódik a reguláris katonaság és a nemesi felkelők közötti feszültség. Sréter elmondása alapján a lovas felkelőket gyakran küldték előőrsökbe harcolni és felderíteni, ami alól a reguláris katonaságot mentesítették (előbbi állítást Garnika Ignác leírása is megerősíti). A felkelők szállása sátorokban Győr városán kívül volt (a nógrádiak Püspökréten), a reguláris katonaság pedig a városban lett elszállásolva. Sréter György felveti azt a problémát is, ami a jegyzőkönyvekben viszont nem jelenik meg, hogy a felkelők fegyverzete hiányos, nem volt puskájuk, lőszerük, kardjaik is életlenek, ennek ellenére ők találkoztak először az ellenséggel. Súlyosan sértette a századoskapitány szerint az ország törvényeit, hogy a vezényleti nyelv gyakran a német volt a magyar helyett. Ez a kérdés összefüggött egy másik –szintén törvényekben leírt- elvvel, miszerint a nemesi felkelés önálló katonai erőt jelent, nem lehet összevonni a reguláris katonasággal. Természetesen ez csak elméletben lehetséges, a hadrendben a reguláris és a felkelő csapatok össze voltak keverve, Mecséry generális éppen ezzel magyarázta a német vezényleti nyelvet is.

Ezek voltak azok az érvek, amelyek tényleg az egész felkelő hadat érintették, de különösen a felkelő sereg tisztjei gyakran kerültek ellentétbe a reguláris tisztekkel, ami pedig személyes ellentétekhez is vezetett. Sréter György esete is jó példa erre, mivel Mecséry és Keglevics generálissal, úgy tűnik, több összeütközésük volt. Először Mecséry generális nyilvánosan megszégyenítette a felkelő sereg tisztjeit azzal, hogy „*a sereg előtt indulatos szóval alkalmatlanoknak lenni a tisztségre kiáltotta*” őket. A konfliktusok hatására Sréter György június 4-én lemondott rangjáról, amit Mecséry el is fogadott. A többi tiszt rábeszélésére azonban mégis visszakérte rangját, amit Mecséry nem engedélyezett, a nádorhoz utasította a folyamodót. A nádor a visszavonást elfogadta, Sréter Györgyöt visszahelyezte rangjába, aki visszaállt a szolgálatba. Június 8-án azonban Keglevics generális a néhány nappal korábbi lemondást a katonák előtt kihirdette. Itt egyértelműen személyes sértést emleget a panaszos, és úgy véli, hogy bosszú áldozata lett, melyet a vármegyei politikája váltott ki. Ezzel végleg betelt számára a pohár, és ténylegesen elhagyta a hadsereget.

Az egész ezred csak július 15-re, egy hónappal a győri csatát követően tudott ismét összeállni, Komárom mellett. A háború azonban már elveszett. A felkelők feladata inentől kezdve a gyakorlatozás volt, illetve hosszabb-rövidebb időre előőrsökre küldtek egy-egy szakaszt. Mivel a franciák a csatát követően Győrt megszállták, a hadvezetés a város körülrzárása mellett döntött, amiben a nógrádiak is részt vettek.

Az ezred történetének utolsó említésre méltó jelene a részvétel a november 19-i székesfehérvári hadiszemlén.

A sereg hazabocsájtásáról december 9-én érkezett meg a parancs, másnap a nógrádi felkelők is haza indultak. December 17-én már meg is érkeztek Balassagyarmatra.

42 MNL NML IV.1.n. 1809/457

A sereg feloszlatása

A nemesi felkelés feloszlatásáról szóló királyi rendeletet 1810. január 18-án olvasták fel Balassagyarmaton a vármegye közgyűlése előtt⁴³. Ebben a levélben, melyet József nádor nevében írtak, kiemelték a vármegye áldozatkészségét, amiért nagy létszámú lovasságot ajánlott meg a kötelező felkelőkön kívül. Jóval érdekesebb az a mód, ahogyan a nádor ekkor jellemezte a nemesi felkelők hozzáállását a csatához. A történetírás korábban rendkívül negatív színben tüntette a fel az inszurrekció intézményét, aminek leginkább József nádor negatív jelentései jelentették az alapját, amelyekben igyekezett bűnbaknak beállítani a felkelőket, fegyelmetlen, kiképzetlen, katonának alkalmatlan társaságnak leírni a felkelő hadakat. Ebben a levélben azonban még nyoma sincs ennek a véleménynek. Kifejezetten hősiess helytállásukat méltatta levelében, akik a parancs elhangzásáig nem fordítottak hátat az ellenségnek. A rendezetlen visszavonulást pedig a kiképzetlenség, tapasztalatatlanság és a rossz felszerelésnek a számlájára írta fel ekkor a nádor. A csata után a sereg Komárom környékén szállt táborba, és ott folytatta a kiképzést. Ez a nádor szerint annyira jól sikerült, hogy a felkelő sereg már alkalmas lenne ismét szembeszállni az ellenséggel.

A felkelők a feloszlatási parancs ellenére azonban még mindig nem térhettek haza. Davidovics és Keglevics generális is jelezte a vármegye felé, hogy január folyamán szeretne még egy szemlét tartani a felkelő seregeken, azokat addig elbocsájthatták, de a megjelölt napra ismét össze kellett hívni őket⁴⁴. A szemléket a kijelölt időben megtartották, a felkelők bemutatták magukat a vármegye széles közönségének, majd kölcsönös üdvözlések után a katonák haza vonultak⁴⁵. Az utolsó nemesi felkelést a Magyar Királyságban már hivatalosan feloszlatták, és nem is hívták össze többé. A nemesi bandériumok nem tűntek el, sokáig részesei maradtak még a hivatalos ünnepegeknek, és továbbra is megmaradtak a nemesi társadalom öndefiníciója egyik alapelemének, de mint katonai erővel, senki nem számolt velük.

Természetesen ezt a kor embere még nem tudhatta, így a rendszer életben tartására tettek több kísérletet is. Brunszvik István főispán például 1810. január 14-i levelében a felkelés elején készített nemesekről készített lajstrom naprakészen tartásában látta a felkelés hatékonyságának a növelését⁴⁶. A felkelők közül is különösen a lovasságot találta hasznosnak, ezért minél több felkelő lóra ültetését szerette volna elérni. Mivel a lovak meglehetősen drágák voltak, sok nemes nem engedhette meg magának a lovon való hadakozást. Így a főispán javaslata alapján a „*vármegye tehetősebb földesurait*” kérte arra, hogy a szegény, de mégis lovasként felkelni akaró nemesség számára lovakat biztosítsanak. A katonáknak a lovak mellett folyamatos gyakorlásra is szüksége lenne, de ez ismét csak egy olyan anyagi áldozatot jelentene, amelyet sokan nem tudtak ekkor viselni. A gyakorlatozó katonák fenntartására, egy önkéntes alapon szerveződő pénztár felállítását javasolta (az 1809. márciusi felajánlásokhoz hasonlóan), ugyanakkor azonnal meg is jegyezte, hogy valószínűleg nem jönne össze elég pénz a kívánt célra⁴⁷.

Összegzésként elmondható, hogy a vármegye lehetőségeihez képest mindent megtett a felkelők kiállítására és kiképzésére. A vármegye nemessége (mint bárhol az or-

43 MNL NML IV.1.n. 1810/2

44 MNL NML IV.1.n. 1810/3; 1810/4

45 MNL NML IV.1.a. 1810/294

46 MNL NML IV.1. n. 1810/63

47 Uo.

szágban), szívesen tüntette fel áldozatát úgy, mintha saját jóakaratóból venne részt a felkelés megszervezésében, nem pedig kötelezettségét teljesítené. Jelentős mennyiségű adomány gyűlt össze a felkelők fenntartására, mert a helyi nemesség döntő többsége nem volt képes arra (szintén az ország más részeihez hasonlóan), hogy saját magát felgyezze és hadba állítsa. Az összegyűlt adományok azonban nem voltak képesek fedezni a felkelés költségeit. A helyi nemesek részt vettek a győri csatában is, főként a lovasság (a nagy létszáma miatt) tudta kitüntetni magát a harcokban, és viszonylag kis veszteséggel tudott hazatérni a háborúból. A csata és az előtte végbement nehézkes, lassú és átgondolatlan mozgósítás bebizonyította, hogy ez a hadszervezési forma végképp idejétmúlttá vált, és bár a felkelők ezt nem tudták, de 1809-ben a magyar hadtörténelem egy hosszú fejezetének lezárásában vettek részt.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML) IV.1.a. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek
MNL NML IV.1.b. Közgyűlési iratok
MNL NML IV.1.f. Országgyűlési iratok
MNL NML IV.1.n. Nemesi felkelések iratai
MNL NML IV.7.c. Vegyes összeírások

IRODALOM

BEKE Margit

2012 Habsburg-Lotharingiai Károly Ambrus esztergomi érsek. In: Franciák Magyarországon 1809. II. kötet. Szerk: Bana József- Katona Csaba. Budapest-Győr

GŐMÖRI Gusztáv

1889 Az 1809-ik évi magyar nemesi fölkelés. Hadtörténelmi Közlemények. Budapest

DR. KESERŰ Barna Arnold

2012 Jegtörténeti töredékek az 1809. évi nemesi felkelés Fejér megyei eseményeiről. In: Diskurzus. 2012. Interneten: http://epa.oszk.hu/02200/02234/00004/pdf/EPA02234_Diskurzus_2012_ksz_14-25.pdf (letöltés ideje: 2019.10.10)

ÓDOR Imre

1987 A „vérrel adózás” illúziója (Nemesi felkelés és adómentesség a felvilágosodás és a francia háborúk korában). Levéltári Közlemények. Budapest

PÁLMÁNY Béla

1985 Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542-1848). Századok 119. évfolyam 1. szám

POÓR János

2003 Adók, katonák, országgyűlések 1796-1811/1812. Budapest

SHADWELL, Lawrence

1875 Mountain Warfare: illustrated by the campaign of 1799 in Switzerland. London

SZIJÁRTÓ M. István

2005 A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708-1792. Budapest

TÓTH Péter

2012 Borsod vármegye az 1809. évi inszurrekcióban. In: Franciák Magyarországon 1809. I. kötet. Szerk: Bana József- Katona Csaba. Budapest-Győr

VÖRÖS Károly

1981 A magyar nemesi felkelés a napóleoni háborúk korában. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján

IMRE NAGY

GENERAL INSURRECTIO IN 1809 IN NOGRAD COUNTY

By the year of 1809, it was obvious for the military experts, that the general insurrectio was a non-usable organisation of the hungarian nobility, which has only one purpose: justify their immunity of paying taxes, and participate in the Habsburg regular army. In spite of that, the emperor, I. Francis called for the help of this outdated organisation for several times during the Napoleonic wars. The last time was in 1809. In June, the Habsburg Army (supported by the hungarian nobles) was defeated by the French Army. It was the last time, when the general insurrectio was engaged in real battle.

The aim of this paper, is to reconstruate the story of the last insurrection in Nograd county from the proclamation of the call, to it's dissolution in the end of the year. The main sources of this resarch are the documents which are held in the Nógrád County Archive of the National Archives of Hungary.

A SZÉCSÉNYI KASZINÓ ÉS GAZDAKÖR EGYLET KÖNYVTÁRÁNAK TÖRTÉNETE (1838–1947)

GALCSIK ZSOLT

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, Salgótarján

A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet 1888-ban emlékezett meg fennállásának ötvenedik évfordulójáról. Az ünnepség díszelnöke volt a szécsényi születésű Szontagh Pál, belső titkos tanácsos, a főrendiház örökös tagja, horpácsi birtokos, aki 1838-ban, 18 évesen egyik alapító tagja volt a kaszinónak.¹ Ha most is működne az egyesület, akkor minden bizonnyal hasonló módon emlékeznének meg a fennállásuk 180 éves múltjáról, mint tették 1888-ban. Hivatalosan 1947-ben oszlatta fel a Belügyminiszter a többi szervezettel együtt, így munkánk céljából csak az eddig terjedő, 110 éves időszakot tudjuk vizsgálni. Viszont a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy a kaszinó részletes története feldolgozásra kerüljön. Tanulmányomban ennek egy szeletét, nevezetesen a könyvtárának sorsát igyekszem megismertetni az olvasókkal. Mielőtt erre rátérnék, röviden szólni kell a kaszinók létrejöttéről, és vázlatosan be kell mutatnom, hogy Szécsényben ez miként működött.

„Magyarország nem volt, hanem lesz” – szölte gróf Széchenyi István szállóigeje a nemzethez, és ezen felbuzdulva az 1830-as évek reformmozgalmaként sorra alakultak meg a polgári társas élet „központjai”, a kaszinó egyesületek és olvasókörök. A felhívást Nógrád megye is magáénak vallotta. Az első kaszinója 1833-ban jött létre Losoncon. 1835-ben egy másik, úgynevezett kis kaszinó is alakult, ennek oka, hogy a városon belüli nézeteltérések megosztották a támogató közönséget. A két egyesület végül is 1838-ban egyesült.²

Szintén ebben az évben, 1838-ban alakult meg a balassagyarmati és a szécsényi kaszinó is.³ A megye negyedik jelentős városában, Füleken is működött kaszinó. Alapítási évét nem ismerjük, működéséről sem rendelkezünk bővebb információkkal. A források szerint 1845-ben már a tagok számára biztosított volt az összejövetel.⁴

A négy kaszinó mindegyike rendelkezett társalgószobával, könyvtárhelyiséggel és olvasószobával, kártyaszobával és biliárdteremmel. Ezeket többnyire napidíj ellenében lehetett használni, ill. a könyveket ki is kölcsönözhatték.⁵

1 PINTÉR Sándor: A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör története ötvenéves fennállásának emlékére. Balassa-Gyarmat, 1888. 11. (továbbiakban: PINTÉR i.m.), Reprint kiadása; Szécsény, 2010. Szerkesztette: GALCSIK Zsolt (Szécsényi Honismereti Kiskönyvtár 26.) Benne: GALCSIK Zsolt: A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör vázlatos története (1888-1947). 7-11. (továbbiakban: GALCSIK 2010)

2 BRUNDA Gusztáv: Művelődéstartalmú egyesületek a dualizmuskori Nógrádban 1867-1918. (Művelődéstörténeti áttekintés). In.: Á. VARGA László szerk.: Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18-20. században. Salgótarján, 1990. 133. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 17.) (továbbiakban: BRUNDA i.m.)

3 BRUNDA i.m. 134.

4 BRUNDA i.m. 134., PARTI Zoltán: Fülek. Fülek, 2007. 289.

5 BRUNDA i.m. 133-134.

1. A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör rövid története (1838–1947) a, A kaszinó működésének első korszaka (1838–1854)

A szécsényi kaszinó 1838 februárjában alakult meg 46 rendes és 22 kültaggal. Az alapítók között találjuk Szécsény és környékének (Varsány, Lóc, Ludány, Szalmatercs, Karancskeszi, Dolány, Endrefalva, stb.) legkiválóbb családjainak tagjait. Szécsényből többek közt: gróf Forgách Pált, a kastély tulajdonosát, Lovcsányi Timót ügyvédet, Massza Alajos seborvost, Szontagh Pál és Szojka Sámuel földbirtokosokat. Vidékről: Sréter Jánost Balassagyarmatról, Fráter Pált Csécséről, a Bazala, a Jankovich, Luluhay, Farkas családok tagjait, de itt volt kaszinói tag Repeczky Ferenc kisterenyei birtokos is, az 1848-49-es események aktív résztvevője. A tagok 600 forint tagsági díjat fizettek az alapítás első évében.⁶

Az egyesület első alapszabályai nem maradtak fenn, így a működés valódi célját nem ismerjük, csak sejtjük, hogy hasonló lehetett a többi ilyen jellegűvel.

Az egyesület életében a szórakozás tárgyát folyóiratok, hírlapok, korszerű művek olvasása, teke- és kártyajátékok képezték. A szervezkedést követően a működésüket hivatalosan 1838. április 12-én kezdték meg, és sikerült megteremteniük összejevetelük „állandó” helyiségét, a székházukat is. Ez abban az időben a Templom utcában volt, Lovcsányi Géza házában. A későbbiek során a székhelyük többször változott, nehéz volt állandó épületet találniuk.

A korabeli számadások szerint eléggé jól berendezettnek kell gondolnunk a helyiséget, elsőként tekeasztalt szereztek be és a működéshez szükséges bútorzatot. Még az alakulás évében nagy sikerrel rendezték meg az első Katalin-bált, amin a megye csaknem minden nevesebb családja részt vett (Massza, Géczy, Pokorny, Okolicsányi, Zubovics, Friedczky, Jankovich, stb).⁷ A bálkozás minden bizonnyal évenkénti eseménysorozat lehetett a kaszinó életében, ugyanis a Pesti Divatlap hasonló táncmulatságról tudósított, ami 1845. január 19-én zajlott le.⁸

Az 1848-1849-es eseményeket követően az egyesületi élet országosan megszűnt, így a szécsényi kaszinó is bizonytalan időre felozlatta önmagát. Működésében egyfajta hanyatlás nyomai is megfigyelhetők, ugyanis gróf Forgách Pál –mint legfőbb támogató – 1846-ban eladta a család ősi, szécsényi uradalmát Pulszky Ferencnek és nejének, Walter Teréziának örök áron. Köztudott, Pulszky aktív szereplője volt a forradalom és szabadságharc eseményeinek. Nem ismert, hogy az új birtokos mennyire kapcsolódott be itt helyben a kaszinó életébe, és esetleg miként nyújtott támogatást működéséhez. A felozlatot egyesületi vagyont a könyvtárral és a levéltárral együtt ideiglenesen a ferences kolostorban helyezték el.⁹

A kolostorban elhelyezett értékek itt sem voltak biztonságban, ugyanis az ideiglenes kormány Szécsényben székelő egyik közigazgatási tisztviselője 1852-ben nyilvánosan elárvereztette. Ekkor került kalapács alá a könyvtára és a bútorzata is, ezeket többnyire a kaszinó volt tagjai vették meg. Bizonyos bútorok – mint például a tekeasztal – vagy gondosan el voltak rejtve, vagy pedig licitáló nem jelentkezett rá, s így megmaradtak. Ezek képezték az újjáalakuló egyesület működésének alapjait.¹⁰

6 PINTÉR i.m. 12-13.

7 PINTÉR i.m. 15-16.

8 Pesti Divatlap, 1845. Télhó 30. csütörtök, 9. sz. 149. (1845. január 19. vasárnap).

9 PINTÉR i.m. 17-19.

10 PINTÉR i.m. 21.

A Bach-korszak alatt a Szécsénybe telepített hivatali szervek (szolgabíróság, csendőrség, pénzügyőrség és adóhivatal) kiválóbb tagjai inkább fokozták, sem mint nehezítették az újbóli megalakulást. A város értelmiségei (Komjáthy Anzelm, Pokorny Pál, Fliegl Ágoston, Szojka Sámuel, Beke Gábor és Lovrich István) kezdeményezésére 1854-ben Olvasókör néven újjászerveződtek. Ezzel elkezdődött az egyesületi életük második korszaka.¹¹

b, A kaszinó működésének második korszaka (1854–1870)

Hogy pontosan mit tartalmazott az újonnan alakult kör alapszabálya, ez pillanatnyilag nem ismert. Minden bizonnyal hasonló szellemben folytatódott az egyesületi élet, mint az 1838-as alakuláskor. Nógrád Vármegye Közigazgatósági Hatósága 1867-ben elrendelte az egyesületek összeírását, és ebben a következőkről tájékoztattak a „Szécsényi Olvasó Egylet” működését illetően: Az egylet célja: A tudományos és társalgási művelődés. Az alapítás éve: 1838, tehát jogfolytonosnak tekintették a működésüket. Hatóságilag az alapszabály még nem nyert megerősítést. A tagok száma: 85 fő.¹² Összejöveteli helyiséget az uradalom biztosított számukra. Erről az időszakról Pintér Sándor a következőket jegyezte meg; „... *semminemű feljegyzési, ellenőrzési könyv nem vezetett, a kártya-, tekeasztal- és egyébből befolyt jövedelmek pedig naponta Bazala Gábor pénztárnok, akadályoztatása esetén pedig más jelenlévő tag által egy lakattal lezárt perselybe gyűjtettek össze.*”¹³ Ennek háttérében a kor politikai nyomása érezhető, igyekeztek azon lenni, hogy egy esetleges hatósági ellenőrzés alkalmával minden „szabályos” legyen. Biztosra vehető, hogy a tagok részéről ennél több volt a háttérben, de ez hivatalosan nem volt érezhető.

Az olvasókör száma folyamatosan gyarapodott, a társalgási lehetőséget kihasználva egyre többen csatlakoztak az egyesülethez. Kiváló gondnoka volt ebben az időben Révay József, aki teljes szívén viselte a kör minden gondját és baját. Új bútorzatot szerzett be, és mint kiváló tekéző tekejátós társaságot alakított. A fiatalabb nemzedék tőle tanulta meg a fogásokat. Bevezette a társas vacsorákat, az olcsó vacsora mellé jó bort is szolgáltatott fel. Ezek a társas vacsorák meggyeszerzte híressé váltak, később a tagok borgazda szerepet is vállaltak. Ilyen körülmények között négy évig virágzott a kaszinói élet.¹⁴

A szécsényi kaszinó régi, kiváló tagja volt Novotny Pál, a kártyajátékok vezéralakja. Az egylet tagjai közül többen a házánál keresték fel, ahol zavartalanul élhettek kártyaszünetüknek. Az egyesület csakhamar hanyatlásnak indult, már a feloszlás határára voltak. Révay József, az új elnök vállalkozott a megmentésére, de a tagok továbbra sem látogatták rendszeresen. Hogy a szécsényi kaszinó ismét visszanyerje jó hírnevét, az uradalom kormányzó tisztje, Tóth Dániel és a helyi társadalmi élet jeles alakjai összefogtak. Az egylet számára új székházat kerestek, és ezt meg is találták a Novotny üzletével szemben, így kettős célt értek el. Az új helyiség a város központjában volt, és szívesen látogatták a tagok, a kártyapartnernek - élükön Novotnyval - is kihasználták az új lehetőséget. A tagok száma is folyamatosan növekedett, a zsidó származásúak számára is megkönnyébbítették a tagfelvételt. Szécsény újra a megye művelt közönségének a társaséleti központja lett.

11 PINTÉR i.m. 22.

12 MNL NML IV. 263. 1723/1867. (Nógrád Vármegye Közigazgatósági Hatóságának iratai)

13 PINTÉR i.m. 23.

14 PINTÉR i.m. 24.

A kaszinó életében újabb törés következett be. Az egyleti helyiség a tulajdonos, özvegy Vancsóné által eladásra került, így megfelelő épület után kellett nézniük. Rövidebb időre sikerült találniuk helyiséget, de az állandó költözködés nem tett jót az egyesületi életnek. Az öregek is sorra haltak meg, a fiatalabb nemzedék sem tudott a régiek nyomába lépni.¹⁵

c, A kaszinó működésének harmadik korszaka (1870–1882)

A tagság életében örökös problémát jelentett a tagdíj fizetésének elmaradása. Emiatt 1870-ben új egyesületi alapszabályt alkottak, és a korábbi egyesületi célt módosították; „*tisztességes társalgás, olvasás, szellemi szórakozás, közművelődés*”¹⁶ A tagdíjak rendezésére drákói szabályokat alkottak, a nem fizetőket törölték a névsorból.

1878-ban Nyikos Lajos egyleti tag megvásárolta a Bazala Gábor hagyatékát képező házat, amit bővített és átalakított. A bővítményt az egylet céljára bocsájtotta, abban tágas tekézőt, táncmulatságra alkalmas termet, olvasó és kártyázó szobákat alakított ki. Kísérletet tettek az egyesületi élet felpozíciójára azáltal, hogy nőcsaládtagokat is igyekeztek bevonni, de ez csak egy esetben történt meg, a kezdeményezés elhalt.

A tagsági díjakkal sorra maradoztak el, Nyikos Lajos saját házában a tagdíjakra alapozta a kaszinó fenntartását. Mindez működési zavarokat teremtett, de a kaszinó igazgatósága nem adta fel a küzdelmet, gyökeres változásokat kezdeményeztek. A Szécsényvidéki Gazdasági Egyesület Gazdakör címen a kaszinó kebelébe fogadta, és megkezdte működésének újabb korszakát.¹⁷

d, A kaszinó működésének negyedik korszaka (1882–1897)

„Lét vagy nem lét” – tette fel a kérdést Tersztyánszky István egyesületi elnök az 1882. november 19-én tartott közgyűlésen. Ismertette a kaszinó hanyatlásának indító okát, ami társadalmi és gazdasági előzményekre vezethető vissza. Javaslatot tett arra, hogy az 1880-ban alakult „Szécsényvidéki Gazdasági Egyesület”-tel együttműködve a szécsényi kaszinó „kaszinó és gazdakör” címen új egyesületté alakuljon át. A tagok örömmel fogadták a kezdeményezést, ugyanis a gazdakörrel egy épületben működtek, és egyben a gazdasági egyletnek számos tagja a kaszinónak is rendes tagja.

Az egyesüléssel új alapszabályt is alkottak, céljukat az alábbiakban rögzítették; „... Szécsény mezőváros és vidéke különböző foglalkozású lakosainak minden politikai czélok mellőzésével közös társalgás és személyes érintkezés általi kölcsönös művelődését előmozdítani, tagjainak a művelt társalgás és az erkölcs szabályaival összeférő, a kedélyt felfrissítő és nemesítő élvezeteket megszerezni, s a tudomány, irodalom és művészet, valamint a közgazdasági, és gazdasági érdekek, és minden a közhasznú előmozdító eszközök pártolása által Szécsény mezőváros és vidéke s a közhaza felvirágzását előmozdítani.”¹⁸

15 PINTÉR i.m. 25-32.

16 MNL NML IV. 534. 10. köt. 281., (Nógrád vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye). FÖLDI István: Nógrád megyei egyesületek 1867 és 1918 között. In.: Á. VARGA László szerk.: Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18-20. században. Salgótarján, 1990. 107. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 17.) (továbbiakban: FÖLDI im.)

17 PINTÉR i.m. 32-37.

18 PINTÉR i.m. 38., 45., FÖLDI i.m. 107., MNL NML IV. 534. 10. köt. 288.,

Ujvilág szálloda és Kaszinó

Az egyesülésből származó, várt eredménnyel kapcsolatosan Pintér Sándor a következőket szögezte le; „A várt eredmény elmaradt; vérmes reményeinkben csalatkoztunk, mert gazdasági egyesületünk működésében is, a „nógrádmegyei gazdasági egyesület” szervezkedésével hanyatlás állott be, így egyesületünkre sem lehetett kedvező eredménnyel.”¹⁹ A helyzetet Tersztyánszky elnök mentette meg, hathatós intézkedéseivel sikerült az egyesület anyagi alapját és a társas élet nyugalmát helyreállítani.

A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör 1888. május 31-én ünnepelte meg fennállásának 50 éves jubileumát. Díszvendégek voltak Szontagh Pál – mint díszelnök -, a kaszinó még élő, alapító tagja, gróf Gyürky Ábrahám főispán és Scitovszky János alispán. Az esemény emlékére jelent meg Pintér Sándor egyleti tag tollából, „A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör története. Ötvenéves fennállásának emlékére” című, az egyesület történetét feldolgozó műve.²⁰

A kaszinó nemcsak a szűk értelemben vett társas összejöveteleknek volt a színpontja, hanem a közéletnek is. 1895-ben anyagilag támogatták a Haynald Lajos és Szontagh Pál emléktáblák megvalósítását. 1896-ban egy bizottságot hoztak létre a millennium megünneplésére. 1898-ban az 1848. évi eseményekre emlékeztek.²¹

Az egyesület életében nagy gondot jelentett, hogy a tagok sokszor nem találták meg az őket érdeklő rendezvényeket. Számos új egyesület alakult, és érdeklődési körüknek megfelelően ezekben is tevékenykedtek. Súlyosbította a helyzetet, hogy nem volt állandó helyisége a kaszinónak, így a tagság létszáma is csökkent, és időnként feszültségek

19 PINTÉR i.m. 39.

20 GALCSIK 2010. 7-9.

21 MNL NML X. 210. A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv 1885-1931. – 1895.09.19. (választmányi ülés), 1896.03.07. (választmányi ülés), 1898.02.24. (választmányi ülés). (továbbiakban: Kaszinói jkv.), GALCSIK 2010. 9.

is kialakultak. Bármennyire is meglepő, 1896-ban Pintér Sándor is lemondott kaszinói tagságáról, és ezt csak 1904-ben újította meg.²²

1897-ben közgyűlés keretében új alapszabályt alkottak, ugyanis a Gazdakör megszűnt, és az egyesület nevét megváltoztatták; „(...) az alapszabályok módosítására egybehívott évi rendes közgyűlést tartotta és hogy előbbi „Szécsényi Kaszinó és Gazdakör” nevezet alatt fennállott egyletünk tagjai azelőtt többnyire mezei gazdasággal foglalkozott, oly egyénekből állottak, kik a szécsényi gazdasági egyletnek tagjai voltak, de mert ezen gazdasági egylet két évvel ezelőtt feloszolván és a megyei gazdasági egyletbe olvadt, és a mezei gazdák kaszinó egyletünk jelenlegi tagjainak már csak igen kis részét képezik és ezek is hozzájárultak alapszabályaink azon módosításához, hogy a „Gazdakör” címet elhagyva, egyletünk jövőben csak „Szécsényi Kaszinó” nevezet alatt tartassék fenn (...).²³ A közgyűlésnek ezzel a döntésével új korszaka kezdődött az egyesületi életnek.

e, A kaszinó működésének ötödik korszaka (1897–1947)

Az 1897-es alapszabály nem sokáig volt életben, ugyanis az 1905. október 15-én tartott közgyűlésen új szabályzatot fogadtak el; „(...) célja minden politikai és felekezeti célok mellőzésével közös társalgás és személyes érintkezés által a kölcsönös művelődést előmozdítani; tagjainak a művelt társalgás és az erkölcs szabályaival összeférő, a kedélyt felfrissítő és nemesítő élvezet megszerzését a tudomány, irodalom és művészet pártolása által Szécsény nagyközség és vidéke s a haza felvirágzását előmozdítani.”²⁴

Úgy tűnt, hogy az egyesületnek sikerült hosszú időre állandó helyiséget találnia. A századfordulót követően megnyílt a „Hungária” – későbbi nevén „Újvilág” - szálloda, és ennek emeleti helyiségében rendezkedtek be. Itt volt megfelelő terem biliárd és kártyajátékok, valamint táncmulatságok rendezésére is. Az épületről készültek képeslapok is, rajta jelölve lettek, hogy kaszinó is működött falai között.²⁵ A szálloda épülete sem biztosította hosszú ideig az ottani tartózkodásukat, ugyanis rövidesen megszűnt, az épületet a csendőrség vette át. Többször kellett költözködniük, állandó, az igényeknek megfelelő helyiséget nehezen találtak.

Az 1918-19-es helyi eseményekben számos kaszinói tag vállalt szerepet, és ez némely esetben negatívum volt. A kaszinó helyiségét és ingóságait erőszakosan foglalták le. Visszaadásuk a községi elöljáróság vezetőinek jelenlétében történt meg.²⁶ Az 1919. augusztus 23-ai gyűlésen született döntés arról, hogy bizottságot hoznak létre annak kivizsgálására, hogy egyes tagoknak milyen szerepük volt a kommun alatti tevékenységben. „(...) nem vétett-e valamelyik a hazaszeretet, vagyon és közbiztonság, vallás szabadság törvényei ellen, mert a casinó mint erkölcsi testület egy pillanatra sem tűrheti meg kebelében azokat, kik a fent felsoroltak valamelyikében bűnösnek bizonyul.”²⁷

22 Kaszinói jkv. 1904.04.13. választmányi ülés., GALCSIK 2010. 9.

23 Kaszinói jkv. 1897.01.24. közgyűlés., FÖLDI i.m. 107., MNL NML IV. 534. 10. köt. 297., GALCSIK 2010. 10.

24 MNL NML IV. 534. 10. köt. 308., uo. eredetiben lévő alapszabály., Földi i.m. 107., GALCSIK Zsolt: A Szécsényi Kaszinó alapszabálya 1906-ból. Szécsényi Honismereti Híradó 1990. 13. évf. 108-113. (továbbiakban: GALCSIK 1990).

25 GALCSIK Zsolt: „Szívélyes üdvözetemet küldöm Szécsényből...” A régi Szécsény képes levelezőlapokon (1899-1950). Szécsény, 2011. 16-22.

26 Kaszinói jkv. 1919. augusztus 9. választmányi ülés., GALCSIK 2010. 10.

27 Kaszinói jkv. 1919. augusztus 23. választmányi ülés., GALCSIK 2010. 10.

Hosszas tárgyalások után határoztak arról, hogy „(...) mindazon casinói tagok, kik a proletárdiktatúra ügyének elősegítése miatt az ügyesség által le vannak vagy le voltak tartóztatva, a casinói tagok sorából töröltettek.”²⁸

A kaszinó történetét tartalmazó jegyzőkönyv 1931-ig vezeti az eseményeket, a betelt kötet helyett minden bizonnal új nyitattott. Ennek holléte ismeretlen. Így teljességgel nem tudjuk megállapítani - csak következtethetünk -, hogy mi történt az egyesület életében az 1942-ben történt feloszlata. Minden bizonnal ebben nagyban közrejátszott a háborús helyzet, sok egyesületi tag kaphatott katonai behívót, így működésképtelenné vált.

1947. június 8-án dr. Kovács Jenő Nógrád-Hont vármegye alispánja körlevet intézett Szécsény község elöljáróságához. Ebben tájékoztatásként közölte, hogy a belügyminiszter ezt az egyesületet is feloszlatta.²⁹ Elrendeli a vagyontárgyainak leltározását a rendőrségi kezegek közreműködésével. A rendőrségi vizsgálat a következőket állapította meg: „A községi elöljáróság megállapítja, hogy a Szécsényi Kaszinó vezetőségéből jelenleg Szécsényben nem él senki. A Kaszinó tulajdonát képező vagyontárgyakra vonatkozólag megállapítást nyert, hogy azok a Kaszinó működésének 1942 év folyamán történt megszűnésével időlegesen a tűzoltó parancsnokság épületébe helyeztetek el. Az elhelyezett ingóságok: 6 db. bőrfotel, 1 db. bőrdívány, 1db. könyvszekrény, 200 darab könyvvel. 1945 évi január havában Szécsény község felszabadítása után a tűzoltóparancsnokság épületében orosz katonai alakulat szállásolt be és a háború során nagy mértékben megrongált bútorokat a tűzoltó laktanya udvarán máglyába rakatta és felégette. Ekkor semmisült meg a Kaszinó fentebb felsorolt bútorzata is.”

A jelentésben említett könyvtári állomány is teljesen megsemmisült. Egy-két szécsényi lakosnál és a múzeumi közgyűjteményben még előfordul ilyen mű, de ennek története a következő fejezetben kerül ismertetésre.

Az egyesület 110 évet élt meg, ami igen gazdag kulturális emlékekkel szolgál az utókor számára. A város történetében ez a civil szervezet működött a legtovább.

A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet elnökei (1838-1931)

1838-1849	Beke Gábor	1889-1897	Komjáthy Anzelm
1854-1863	Szójka Sámuel	1897	Pokorny Pál h.
1863-1867	Pokorny Pál	1897-1904	Szilassy Kálmán
1867-1869	Szontagh Tivadar	1904	Simonides János h.
1869-1871	Gonda Károly	1904-1918	Baross Árpád
1871-1873	Dr. Pulszky Ágost	1919-1922	Simonyi Lajos h.
1873-1875	Szójka Emil	1919-1920	Vancsó Béla
1875-1880	Gonda Károly	1919	Popovics János
1880- 1882	Pintér Sándor	1920-1922	Gottstagh Lajos
1882-1888	Tersztyánszky István	1922-1930	Baross Árpád
1888-1889	Vancsó Béla	1930-1931	Kacskovics Sándor

²⁸ Kaszinói jkv. 1919. december 6. választmányi ülés. Öt tagot zártak ki., GALCSIK 2010.10.

²⁹ MNL NML. V. 503. (Szécsény nagyközség iratai) 1170/1947., GALCSIK 2010. 11.

2. A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet könyvtárának története

A kaszinó könyvtárának történetével elsőként Pintér Sándor az egylet múltját feláró művében foglalkozott. Részletesebben Balogh Ferenc könyvtár-történelem szakos hallgató - a Szécsényi Múvelődési Központ akkori igazgatója - kutatta, ami 1982-ben a „Szécsényi könyvtárainak története a kezdetektől 1945-ig” című szakdolgozatában került bemutatásra.³⁰ A szerző az általa feltárt források alapján vázaltszerűen összefoglalta a kaszinó könyvtárának történetét, némely esetben apró tévedései, elírásai előfordulnak, ettől függetlenül értékes forrásról van szó.

a, A könyvtár kialakulásának kezdeti időszaka (1838-1848)

Az egyesület történetének bemutatásánál részletesen ismertettem a megalakulásának előzményeit. 1838 februárjában 68 alapító tag közös egyetértésével megalakult a Szécsényi Kaszinó, és áprilisában el is kezdte a működést. A befizetett tagdíjakból teremtték meg az egyesületi élethez szükséges berendezéseket, így a könyvtár alapjait is. „...a tagok szórakoztató multságainak tárgyát a kártya és tekejáték képezte (...) a szellemi élvezetről sem feledkeztek meg, mert egy év alatt újságok és folyóiratokra 99 forint 30 krt fordítottak.”³¹ Az alapítás tényével együtt minden bizonnyal a könyvtár is létrejött, ill. rögzíthették az alapszabályban. Az állomány gyarapodása vásárlás és ajándékozás útján valósult meg. „Az első év számadásának rovatában egyesületi könyvtárról említés ugyan nincs, de nagyon tévednénk, ha azt hinnők, hogy alapító elődjaink figyelmét egy kaszinói könyvtár szervezése kikerülte volna. Nagyon valószínű, hogy egyesületünk könyvtárának alapja mindjárt az alakulás első évében kezdeményezett ajándékozott könyvek és folyóiratokból; az erre vonatkozó bizonyítékokat azonban teljesen nélkülözzük, meglévő könyvtárunk sem nyújt ez irányban tájékoztatást, mert az 1838-tól 1848-ig megjelent folyóiratok sincsenek meg könyvtárunkban.”³²

Mint Pintér Sándor is említette, a kezdeti működésre vonatkozó források nem álltak rendelkezésükre, így a könyvtárral kapcsolatosan sem tudott több információval szolgálni. Az első egyesület 1848-ban feloszlott, vagyona ideiglenesen átkerült a Ferences Kolostorba. Az itt őrzött ingóságokat 1852-ben nyilvánosan elárvereztette az Ideiglenes Kormány Szécsényben székelő közigazgatási tisztviselője; „Ekkor árverezték el kaszinónk könyvtárát és bútorzatát is, melynek értékesebb részét többnyire a kaszinó volt tagjai vették meg. Ez árverésből Komjáthy Anzelmus és Zadubán Ádám mai napig is bírnak könyveket s némely bútordarabokat.”³³ Azzal kapcsolatosan nem maradtak feljegyzések, hogy a tagok által megvásárolt könyvek és a polcok esetleg visszakerültek-e a kaszinó tulajdonába.

b, Az Olvasókör könyvtára (1854–1870)

A kaszinó 1854-ben „Szécsényi Olvasó Egylet” (Olvasókör) néven újjáalakult, berendezése igen szegényes volt: egy öreg teke (biliárd) asztal, egy kis ruhaszekrény, négy da-

30 BALOGH Ferenc: Szécsényi könyvtárainak története a kezdetektől 1945-ig. Szakdolgozat, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Szécsény, 1982. május 7. kézirat, (továbbiakban: BALOGH i.m.). – A szakdolgozat egy-egy példánya megtalálható a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum gyűjteményében és a Balassi Bálint Megyei Könyvtárban is.

31 PINTÉR i.m. 14-15.

32 PINTÉR i.m. 17.

33 PINTÉR i.m. 21.

rab kártyázó asztal, 30 darab faszék, egy darab Pepita-kép, térkép, fekete asztal és fekete tábla, 2 darab olajlámpa és egy ruhafogas.³⁴ Könyvtárról és könyvekről nem történik említés, ennek alapjait fokozatosan teremtették meg, az egyesületen belül fő mozgatója Komjáthy Anzelm volt. Sikeres gyermek színelőadásokat szervezett, és a bevételt a berendezések pótlására, fejlesztésére fordította. Segítői voltak Vilt József, Nyikos Lajos és Krúdy Pál.³⁵ A könyvtár az 1860-as években szépen fejlődött; „*Könyvtárunk oly szép gyarapodásnak indult, hogy nemcsak Szécsény város lakói, de a szécsényi járás jó nagyrésztében betöltötte az olvasni vágyók kívánalmát; sajtóirodalmunk, minden ágában, pártszínezet nélkül képviselve volt...*”³⁶ A hírlapi gyarapodást tette lehetővé a Nógrádmegyei Gazdasági Egyesület ajándéka 1867-ben, a „Kertészgazda” című szaklapot – ami ingyen járt – felajánlották közhasználatra.³⁷ Ezt nemcsak kaszinói tagok, hanem kertészettel foglalkozók is használhatták, így a könyvtár kültagok részére is nyitott lett, egyfajta „kölcsonkönyvtárként” működött. Ez az első olyan könyvtári tétel, amit címmel tudunk azonosítani. 1870-ben a kaszinó „*tisztességes társalgás, olvasás, szellemi szórakozás, közművelődés*” céllal új egyesülettel szerveződött, az Olvasókör elnevezést elhagyta, és Szécsényi Kaszinó Egylet néven működött tovább.

c) A kaszinó könyvtárának története 1870–1947 között

A könyvtár 1870 utáni történetére vonatkozóan források sokasága tárul elénk, rendelkezésünkre áll az egyesület jegyzőkönyve 1885-1931-ig, nyomtatott könyvészeti és sajtótermék egészíti ki a megismert adatokat. Sajnos a legfontosabb források egyike, a könyvtár katalógusa nem áll rendelkezésünkre, így teljes képet nem adhatunk a működéséről. Mindezeket öt témakörbe sorolhatjuk, és dolgozatunkban ezek alapján kerül feldolgozásra a könyvtár további története: működéssel kapcsolatos jogbiztosító iratok, állomány gyarapodása, költségvetés (számlák), könyvtárosok személyi ügyei és emlékre méltó események.

A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör könyvtárának ismert könyvtárosai (1886-1931)

Név	Működési idő
Kálmán Sándor	1886. 01. 17 - 1887. 01. 30.
Fejér (1890-ig Weisz) Lipót	1887. 01. 30 - 1895. 02. 03.
Lőwi Gyula	1895. 02. 03 - 1896. 02. 02.
Berczely Ödön	1896. 02. 02 - 1896. 10. 10.
Frenkusz Sándor	1896. 10. 10 - 1897. 03. 17.
Popovics János	1897. 03. 17 - 1897. 10. 30.
Nemes Győző	1897. 10. 30 - 1924. 02. 24.
Haás Béla	1931

34 PINTÉR i.m. 22.

35 PINTÉR i.m. 27.

36 PINTÉR i.m. 29., BALOGH i.m. 12. – Írásában forrás megjelölése nélkül megemlíti, hogy „1868-ban a könyvtár fenntartására 11 korona 10 fillért fordítottak”, ez minden bizonnyal téves információ, mivel ezt a tényt Pintér Sándor sem említi, és abban az időszakban forint volt a fizetőeszköz.

37 Gazdasági Lapok, 19. évf., 26. sz., 1867.06.10. 316. (A Nógrádmegyei Gazdasági Egyesület 1867. évi február hava 19-én tartott igazgató választmányi ülésének jegyzőkönyve.)

3) A könyvtár működésének jogi alapjai

A kaszinó működésének jogi alapjait a mindenkori alapszabályban fektették le, ezekben rögzítették a legfontosabb szabályokat és a tagság jogait. Az előző fejezetekben többször utaltam rá, hogy az egyesületnek működése során több ilyen szabályzata volt, de csak az 1882-es és az 1906-os ismert. A korábbiak tartalmáról nincs tudomásunk. A két meglévőben a következőket olvashatjuk a könyvtárról: (1882. évi alapszabály, XII. fejezet, A választmány, 54. §.) *„Az egyesület könyvtárnoka kezeli az egyesület könyvtárát s az abból befolyó jövedelmet, véleményt ad a választmánynak a beszerzendő szellemi termékekre nézve, s a választmány és elnök határozata folytán gondoskodik azok beszerzéséről.*

A könyvtárnok minden év végével a könyvtár jövedelméről számot adni s a könyvtárról vezetett leltárat a közgyűlés elé terjeszteni tartozik.

*A könyvtár jövedelme a könyvtárnok által félénként az egyesület pénztárába elnöki utalvány mellett beszolgáltatandó, hol az külön kezeltetik.”*³⁸ Az 1906. évi alapszabály szinte teljességében átveszi az 1882-es szabályzat szövegét.³⁹

Az alapszabály rögzíti az egyesület tisztikarát is, ezek közé tartozott a mindenkori könyvtárnok. Az egyesület ügyeit a megválasztott választmány vezette. Ennek hatáskörébe tartozott *„a megrendelendő hírlapok, folyó iratok, könyvek és más szellemi művek beszerzésének elrendelése”*. Ez a rendelkezés 1906-ban sem változott meg.⁴⁰

Az egyesületet a megválasztott elnök vezette és képviselte. A közgyűlés hatáskörébe tartozott az alapszabályok és a házszabályok megalkotása és módosítása. Az egyesületi tagoknak kötelessége volt az alapszabályokban és a házirendben foglalt kötelezettségek betartása.⁴¹

Az alapszabály feljogosította a könyvtárnokot, hogy a könyvtár használati és kezelési szabályzatát megalkossa, az abban foglaltak betartását a közgyűlés mindenki számára kötelezővé tegye. Minden bizonnyal már az 1838-as alakulástól kezdve voltak ilyen szabályzatok, de erre források hiányában nem tudunk hitelt érdemlően válaszolni. A szabályzat megalkotásával kapcsolatos első ismert adatunk 1887-ből származik. A január 30-án tartott közgyűlésen Pintér Sándor egyesületi tag a következő javaslattal lépett fel; *„a könyvtár szabatosabb kezelésére könyvtári szabályzat készítést tartja szükségesnek és indítványozza, hogy a könyvtár kezelése tekintetéből szükséges szabályrendelet alkotására bizottság küldessék ki.”* A javaslatból vita kerekedett ki, mivel Simonides János szerint a könyvtár pénzkezelésére már van egy szabályzat, egy újabb megalkotását feleslegesnek tartja. Pintér ragaszkodott az indítványához, amit Tersztyánszky István elnök is magáévá tett. Ennek kidolgozására egy bizottságot hoztak létre. Tagjai voltak: Pintér Sándor, Simonides János, Nyikos Lajos, Weisz Lipót könyvtárnok és dr. Rempfnér Izsák.⁴²

A szabályzat megalkotása igen lassan haladt, ennek elsődleges oka, hogy az egyesület már javában készült a fennállása 50 éves jubileumának megünneplésére, amit 1888. május 31-én tartottak meg. A jubileumi díszközgyűlést megelőzte az évi rendes közgyűlés megtartása. Itt Pintér Sándor a könyvtári számadások megvizsgálásáról tett

38 PINTÉR i.m. 54.

39 GALCSIK 1990. 111.

40 PINTÉR i.m. 52., GALCSIK 1990. 112.

41 PINTÉR i.m. 48, 50., GALCSIK 1990. 109.

42 Kaszinói jkv. 1887.01.30. (évi közgyűlés).

jelentésében újból indítványozza, „*hogy az általa évről-évre szükségesnek jelzett könyvtári szabályzat elkészítése iránt a közgyűlés intézkedjék.*” Az ügyet a választmányhoz utasították.⁴³

Időnként előfordultak „drasztikusabb” lépések is, egy-két kirívó eset után házilag szigorítottak a könyvtári állomány védelmében. Az 1889. február 24-én megtartott választmányi ülésen vetette fel Komjáthy Anzelm elnök, „*hogy valaki az egyik lapot mindjárt az első napon elvitte, s csak későn és összetépvé hozta vissza. Kéri határozatilag kimondani: függesztessék ki az olvasóterembe ama hirdetményt, hogy lapot csak az elnökség tudtával és beleegyezésével szabad elvinni.*”⁴⁴ Ilyen és ehhez hasonló eset a későbbiekben is megtörtént. Az 1895. december 17-én megtartott választmányi ülésen is szóvá tették, hogy „*a Kaszinó lapjait egyes tagok a tilalom dacára is elhordják.*” De nemcsak erre tettek panaszt, hanem arra is, hogy a tagok az olvasóteremben társalognak, így zavarják az olvasni vágyókat. Határozatban rögzítették, hogy „*a hírlapok elvitelét tisztesség elleni vétségnek tekintik, az olvasóteremben pedig a tagok falragaszon lesznek felhívva, melyben a társalgást mellőzni kéri a választmány.*”⁴⁵ Az olvasóteremben történő társalgás ügye évek múlva is visszatérő téma a választmányoknak. Az 1905-ben tartott ilyen ülésen szintén szóvá tették, „*miszerint az olvasóteremben mindenféle társalgás, mely az olvasót zavarná tiltassék el.*” Ekkor Baross Árpád elnök megbízta a kaszinó jegyzőjét, „*hogy e tárgyú figyelmeztetést szerkesszen s ezt az olvasóteremben könnyen látható helyen függeszse ki.*”⁴⁶

Széchenyi Casino könyvtára

1924-ben már igen fellazultak a könyvtárral kapcsolatos egyéb ügyek is. Nemes Győző könyvtáros panasszal élt, hogy a tagok többszöri kérés ellenére sem hozzák vissza a könyvtárból elvitt könyveket, ezért az rendben nem tartható és nem rendezhető. Miután a vállalt kötelezettségnek megfelelni képtelen, a könyvtárosi tisztségéről lemondott.⁴⁷

Egy állandó, mindenki számára kötelező érvényű szabályzat megalkotását az is sürgette, hogy Komjáthy Anzelm elnök 1889. november 17-én az alábbi indítvánnyal élt a választmányhoz; „*a kaszinó főcélja a közművelődés előmozdítása, állittassék fel egy népkönyvtár, s a módoszatok megállapítására és az alapszabályok kidolgozására egy bizottság (...). Az ipariskola mellett felállítandó, reménybeli népkönyvtár javára felajánlja a kiállítási évkönyvek több füzetét, s a „Jó könyvek” című kiad-*

43 Kaszinói jkv. 1888.02.26. (évi közgyűlés).

44 Kaszinói jkv. 1889.02.24. (választmányi ülés).

45 Kaszinói jkv. 1895.12.17. (választmányi ülés).

46 Kaszinói jkv. 1905.11.09. (választmányi ülés).

47 Kaszinói jkv. 1924.01.24. (választmányi ülés).

vány számos példányát.” A választmány elfogadta az indítványt, és a bizottságba az alábbi tagokat jelölték Komjáthy Anzelm elnöklete alatt: Simonides János, Vancsó Béla és Kálmán Sándor.⁴⁸ Az ügy további sorsa nem ismert, a jegyzőkönyvben nem történik róla a későbbiekben említés, minden bizonnyal létrejött az iskolai népkönyvtár. Az iskolát 1888-ban alapították, és rendelkezett könyvtárral.⁴⁹

A véglegesnek mondható könyvtárkezelési szabályzat megalkotását már nem halogathatták a sok panasz és az elkövetett szabálytalanságok miatt. „(...) könyvkezelési szabályrendelet hiányában egyesek néha ½ évnél hosszabb ideig is maguknál tartják a kikölcsönzött könyveket (...) belátva ily szabályzat szükségességét (...) ennek elkészítésére (...) Simonides János elnöklete alatt Fejér Lipót és Foglár Géza tagokat bízta meg”, olvashatjuk az 1894. április 16-án megtartott választmányi ülés jegyzőkönyvében.⁵⁰ A bizottság komolyan vette a határozatot, és ki is dolgozta a szabályrendeletet, amit Fejér (1890-ig Weisz) Lipót könyvtárnok be is mutatott az 1895. január 20-án megtartott választmányi ülésen. Viszont a választmány érdemben „nem” foglalkozott vele, így ezt a bizottság nem tárgyalta meg. Ebből az szűrhető le, hogy maga a könyvtárnok dolgozott rajta. A február elején tartott következő ülésen már a bizottság elnöke, Simonides János mutatta be és a választmány „ezen szabályrendeletet egész terjedelmében elfogadni s azonnal életbe léptetni véleményezi.”⁵¹ A február 3-án megtartott közgyűlésen a tagság el is fogadta; „a bemutatott szabályrendeletet egész terjedelmében elfogadja, s azt ezen jegyzőkönyvben is megörökíteni rendeli.” Tekintve, hogy a Szécsényi Kaszinó könyvtárának ez az egyetlen ismert szabályzata, közzétételét e tanulmány szempontjából fontosnak tartom. „A szécsényi kaszinó könyvtár kezelési szabályzata. 1. §. A könyvtárban lévő műveket kizárólag kaszinótagok használhatják, kik a kivett művek épségben és tisztántartásáért úgy erkölcsileg, mint anyagilag felelősek. 2. §. Minden kötet után - olvasási díj fejében - két heti időtartamra három krajcár (6 fillér) fizetendő. 3. §. Az olvasás végett kivett könyvek legkésőbb 2 hónap alatt a könyvtárba visszaadandók, nem teljesítés esetén a művek beszolgáltatása a könyvtárnok által 8 napi záros határidő mellett felhívandó és ezen felhívásnak sem tesz eleget, ellene elnöki intézkedés fog folyamatba tétetni. 4. §. A „Pallas” Nagy Lexikona a tagok részére csak a Kaszinó helyiségében áll rendelkezésre, ellenben Jókai Mór díszkiadású művei kötetenként csak 2 frt. 50 kr. (5 korona) készpénz biztosíték mellett adhatók ki. 5. §. Mindenki köteles a kivett művet oly állapotban visszaszolgáltatni, amilyenben átvette, a netán elveszett könyv legkésőbb két hét alatt vagy újjal pótlendő, vagy ennek teljes értéke fizetendő, egyebekben ezen szabályzat 3. §-a fog alkalmaztatni.”⁵² A szabályzat végrehajtása a közgyűlés által való elfogadás pillanatától lépett életbe. Azt nem tudjuk teljességgel vizsgálni, hogy a szabályzat pontjait milyen mértékben tartották be az egyesületi tagok. A megalkotott rendelkezéseknek elsődleges célja a könyvtári állomány védelme és a művelődni, kikapcsolódni vágyók számára a feltételek megteremtése volt.

48 Kaszinói jkv. 1889.11.17. (választmányi ülés).

49 Dr. PACSÉRI Károly szerk.: Nógrádvármegye népoktatásának története. Balassa-Gyarmat, 1900. 242.

50 Kaszinói jkv. 1894.04.16. (választmányi ülés).

51 Kaszinói jkv. 1894.06.16., 1895. 01.20. és 1895.02.02. (választmányi ülések).

52 Kaszinói jkv.: 1895.02.03. (évi közgyűlés).

4) A kaszinó és könyvtára a Tanácsköztársaság alatt

A kaszinó vaskos jegyzőkönyve több oldalon keresztül foglalkozik a Tanácsköztársaság helyi történéseinek az egylet életében történt eseményeivel. Ennek elsődleges oka, hogy megvizsgálta egyes tagoknak az eseményekben való szerepüket, és döntöttek kizárásukról, továbbá a kaszinó tulajdonát képező bútorokat és a könyvtárát lefoglalták és államosították. Ennek részletes bemutatása azért is indokolt, mert ezek a források nem voltak ismertek a Tanácsköztársaság helyi eseményeit feldolgozó művekben.

A kaszinó 1919. március 16-án tartotta meg az évi közgyűlését. A tisztújítás keretében újra megválasztásra került Nemes Győző tanító könyvtárnoknak.⁵³ Mint ismeretes a történelmi eseményekből, március 21-én kikiáltották a Tanácsköztársaságot, ami augusztus 1-jéig tartott, létrejött a proletárdiktatúra. A lezajlott közgyűlés időpontjától egészen augusztus 19-ig nem találunk bejegyzést az egylet működését illetően. Ekkor rendkívüli választmányi ülést tartanak, Vancsó Béla elnök a következőket jelenti be; *„a tanácsköztársaság idején minden jog és rendelkezés ellenére erőszakosan elfoglalt kaszinó helyiség és annak felszerelését képező tárgyak újbóli birtokbavételét mily módon lehetne eszközölni. (...) indítványozza, hogy az átvételt ne a kaszinó, hanem a községi elöljáróság, mint helyhatóság eszközölje, miért is ajánlja a hatóságnak ily irányban való közreműködésére való felkérésre. A községi elöljáróság Konrád Ödön főjegyző és Czeisler Zsigmond helyettes bíró személyében a kaszinó választmánya kívánságának eleget tesz, a helyszínén megjelenik és megállapítja, hogy a kaszinó leltárán feltüntetett tárgyak közül két db. szobahőmérő és kettő db. tonettszék hiányzik és az újonnan bevont billiárdasztal posztója 13 helyen át van lyukasztva. Egyébként a tisztaságon kívül megfelelő állapotban találtak. Ezek után a helyi hatóság a kaszinó helyiségét és felszerelését átadták.”*⁵⁴ A községi vezetők bevonásával tették jogilag rendbe az elszennvedett sérelmeket, és így lényegében újból megkezdhették a megszokott kaszinói életet.

Egy hét múlva, 23-án újabb választmányi ülést tartottak. Itt az egyleti elnök már személyi intézkedésekre tesz javaslatot; *„határoznának a felett, hogy milyen magatartást tanúsítanak a szécsényi szociáldemokrata párt vezetőségével szemben, a kommun állam alatt, a kaszinó felszerelési tárgyaiban okozott károk mikénti megtérítése tárgyában.”* Erről majd a későbbiekben fognak dönteni. Ezt követően dr. Hopáczy Jenő bizottsági tag indítványozza a következőket: *„alakítsák egy bizottság a kaszinótagok kebeléből, mely hivatva volna az összes kaszinótagoknak a kommun állam alatti ténykedését bíráló tárgyává tenni azon szempontból, hogy nem vétett-e valamelyik a hazaszeretet, vagyon és közbiztonság, vallásszabadság törvényei ellen, mert a kaszinó, mint erkölcsi testület egy pillanatra sem tűrheti meg kebelében azokat, kik a fent felsoroltak valamelyikében bűnösnek bizonyul.”* Simonyi Lajos helyettes elnök ezt ellenezte, hivatkozott az alapszabályra, melynek értelmében kaszinótag kizárását csak konkrét esetből kifolyólag lehet megindítani, ami írásban beadott feljelentés alapján történhet meg. A két indítványt szavazásra tették fel, és Hopáczy Jenőét fogadták el. Ezt követően megalakították a bizottságot, mely hivatott volt kivizsgálni egyes személyeknek a tanácsköztársasági események alatti tevékenységét a kaszinó működését érintően. Tagjai voltak: Popovics János, Konrád Ödön, Zágonyi

53 Kaszinói jkv.: 1919.03.16. (évi közgyűlés).

54 Kaszinói jkv.: 1919.08.19. (választmányi ülés).

János, dr. Esőssy Béla, dr. Gutfreund Emil és Körmöczy János.⁵⁵ A bizottság javában dolgozott, majd év vége felé számol be a vizsgálat eredményéről.

Időközben, pontosan november 18-án újabb választmányi ülést tartottak. Itt Bögözi Antal kaszinótag kérelmét vizsgálták ki, miszerint igazolást kér arról, hogy ő nem erőszakkal foglalta le a kaszinó helyiségét és a bútorzatát. (Bögözi Antal borbély, a szociáldemokrata pártból megalakult Magyarországi Szocialista Párt Szécsényi Szervezetének volt az elnöke, nyíltan kommunistának vallotta önmagát). A választmány nagyon részletesen vizsgálta ki az ügyet - amit teljes terjedelemben közlünk -, s ebben ismertetik azokat az eredeti dokumentumokat, melyekből megismerjük annak tényét, hogy miként lett felfüggesztve a kaszinó működésében, és került lefoglalásra a helyisége, a könyvtára, és mindezek államosítását.

„[Simonyi Lajos] Elnök igazgató h. ismerteti Bögözi Antal szécsényi polgár azon kérelmét, hogy a kaszinó választmánya az igazsághoz híven igazolja azon tényt, hogy ő nem erőszakkal foglalta le a helyiséget és bútorzatát.

Elnök igazgató h. az ügyre vonatkozó tényállást a kaszinó irattárának idevonatkozó okmányai alapján a következőket ismerteti.

1919. ápr. hó 2-án érkezett a Szécsényi Járás Munkástanácsának 24/919. számú következő átírata: „Szécsényi Casinó elnökségének Szécsény. - Belügyi népbiztosság rendelkezése folytán a szécsényi casinó működését felfüggesztem, a casinót bezárom és a pontos leltározás megejtésére Popovics János ügyvezető igazgatót felkérem. Bögözi Antal sk. elnök.” Ezen átírat ellen elnök igazgató panasszal élt a járási intézőbizottsághoz, mely a panaszt 218/1919. sz. alatt a következőképen intézte el: Vancsó Bélának, mint a felfüggesztett Szécsényi Casinó elnökigazgatójának Szécsény - az intézőbizottság értesíti, hogy benyújtott panasza felett napirendre tért, mert köztudomás szerint a casinó tagok egy része indítványt nyújtott be a casinó elnökségéhez közgyűlés összehívása iránt a végből, hogy ott a casinó felosztatása, vagyonának pedig a szécsényi szociáldemokrata pártra való átruházása kimondassék, - azonban a casinó elnöksége ezt a közgyűlést a panasz benyújtásáig nem hívta össze, amiből a kérdés szándékos elodázására is lehet következtetni. Megengedi az intézőbizottság, hogy a szóban forgó közgyűlés összehívassék, a körülmény azonban a befejezett tényeken már ez idő szerint nem változhat. Szécsény, 1919. ápr. 28. A Járási Direktórium nevében Sextius [Lajos] sk. elnök.”

*Még mielőtt a járási direktórium a fentebb megjelölt panaszt elintézte volna 1919. április 8-án 15 kaszinói tag alapszabály szerűleg a közgyűlés egybehívását kérte, mely a közgyűlésen a kaszinó feloszlását, s a kaszinó tulajdonát képező bútoroknak és **könyvtárnak** a Szécsényi Szociáldemokrata Párt részére leendő adományozását kívánta indítványozni azon indoklással, hogy a kaszinó tagjai oda belépnek, illetve már beléptek. A kaszinó választmánya az indítványt tárgyalta, kitűzte a közgyűlés határnapját, s minthogy alapszabályszerűleg a választmány tartozik az indítványt előkészítve a közgyűléshez előterjeszteni a választmány azt határozta, hogy a közgyűlésen nem fogja javasolni az indítvány elfogadását. A közgyűlés 1919. május 4-re tűzött ki. Ez bejelentetett, mint a Szécsényi Munkástanács azonban a következő határozatot hozta: „Tekintettel a Munkástanács határozatára, melyben kimondta, hogy a kaszinó helyiségét, berendezését és **könyvtárával** együtt köztulajdonba vette, egyben azt átadta a szécsényi socialista pártnak, - tartandó közgyűlés tárgytalan,*

55 Kaszinói jkv.: 1919.08.23. (választmányi ülés).

ezt nem engedélyezzük és az elnökséget felmentjük további teendői és felelősége alól. Szécsény, 1919. ápr. 2. Bögözi [Antal] sk. elnök”

Közben azonban a Szociáldemokrata Párt a kaszinó helyiségébe behelyezkedett, majd mikor később a Szociáldemokrata Párt megszűnt, s megalakult a kommunista párt, azok maradtak a helyiségben, s csak 1919. aug. 9-én vehette birtokába ismét a kaszinó helyiségeit és a **könyvtárát**.

Ezen tényálló ismertetése után a jelen volt választmányi tagok saját tapasztalataikat ismertették, s ezután egyhangúlag következő kijelentést teszik a választmányi tagok.

A szécsényi kaszinó választmányának jelen lévő tagjai személyes észleletük és jelen volt választmányi tagok felvilágosító hozzászólásai alapján azon egyértelmű meggyőződésben vannak, hogy a kaszinó helyiségének és berendezésének a szociáldemokrata, majd később a Szécsényi Kommunista Párt részéről történt birtokba vétele Bögözi Antal személyes ténykedésétől távol állt, amit tett azt másik kezdeményezéséből hozott határozatból kifolyólag, mint a munkástanács írt alá. Annál is inkább meggyőződése ez a kaszinó jelen volt választmányi tagjainak, mert átélték a kommunak azon korszakát, mely Bögözi Antal elnöksége alatt folyt le és tapasztalták, hogy Bögözi Antal nem adta át magát a commun szélsőségeinek, hanem azt a lehetőségig fékezte, s különösen a polgárság személyes szabadságát a végletekig védelmezte.

A kaszinó helyiségében játszódtott le egy kis részlete annak az eljárásnak, mely három szécsényi polgárnak letartóztatására a Salgótarjánba átszállítására vonatkozott, s hogy ez a három polgár szabadlábbon maradt az Bögözi Antal állásfoglalásának tudható be és köszönhető meg.

Hasonlóképpen Bögözi Antalnak köszönhető, hogy Szécsényben május 2-án történt tömeges letartóztatás alkalmával számos polgár szabadon bocsájtott.

A választmány az igazságnak megfelelőleg kötelességének tartja leszögezni azon tényt, hogy a kaszinó helyisége és berendezése mondhatni sértetlenül került vissza a kaszinó tulajdonába.⁵⁶

Bögözi Antalnak a Tanácsköztársaság szécsényi ténykedése alkalmával a kaszinó irányában kifejtett cselekedeteit tisztázta a választmányi ülés. Ő megmaradhatott tagnak, míg ellenben Fölker József, Sextius Lajos, Guott László, Szvoboda Árpád és Márer György a tagnévsorból törölve lettek. Csak az ügyészség által letartóztatottakat zárták ki.⁵⁷

5) A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet könyvtárának költségvetése

Pintér Sándor kaszinótörténeti művében a következőket olvashatjuk az 1838-as megalakulás időszakára; „...a szellemi élvezetről sem feledkeztek meg, mert egy év alatt újságok és folyóiratokra 99 forint 30 krt. fordítottak. Ha akkori irodalmi viszonyainkat a maiakkal hasonlítjuk össze, bátran kimondhatjuk, hogy elődjaink épen nem voltak fukarkodók akkor; midőn szellemi élvezetük eszközei forogtak kérdésben, s mindazon irodalmi terméket beszerezték magoknak, amelyet beszerezniök lehetett.”⁵⁸

A könyvtár állományának gyarapítását hét módon tették lehetővé: 1, elsősorban a tagok által befizetett tagdíjakból az e célra biztosított beszerzési keret tette lehetővé,

56 Kaszinói jkv.: 1919.11.18. (választmányi ülés).

57 Kaszinói jkv.: 1919.12.06. (választmányi ülés).

58 PINTÉR i.m.: 15.

amit a közgyűlés hagyott jóvá, 2, szintén a gyarapodást szolgálta, hogy minimális olvasási díjat szabtak meg a tagok felé, 3, a leselejtezett, kiolvasott újságpapírok elárverezéséből befolyt összegekből, 4, a tagok általi gyűjtésből, 5, a könyvtár javára szervezett rendezvények bevételeiből, 6, egyéb pénzzadományokból, 7, különböző könyvadományokból. Ez utóbbi nem jelentett kiadási tételt a kaszinó költségvetésében.

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a könyvtár költségvetését mindig külön kezelték, a kiadási és bevételi rovatokat szabályosan könyvelték. Ezt minden év közgyűlése előtt a pénztárnok vezetésével ellenőrizték, és a számadások rendben találását követően fogadtatták el a választmánnyal, majd a közgyűléssel. Ekkor kapta meg a felmentvényt, azaz mindent rendben találtak. Egy esetben történt kirívó esemény. 1896-ban bejelentik, hogy hallomás szerint Berczelly Ödön könyvtárnok Szécsényből véglegesen elköltözött „*azonban sem könyvtárnoki tiszttségéről le nem mondott, sem a könyvtár kulcsát s annak állagát át nem adta (...)*”⁵⁹

Több esetben előfordult, hogy a választmány a pénztárnoknak pótlás végett visszaadta az egyesület költségvetésének tervezetét, mert abba a könyvtár gyarapítására nem volt összeg biztosítva, mint például 1886-ban.⁶⁰ Szintén gyakori eset volt, hogy a pénztáros a járatott hírlapokat az év végén vagy év elején megrendelte, de pénzhány miatt előre nem tudta kifizetni. Ilyen esetben a közgyűlés tett intézkedést a pénzforrás előteremtésére, többnyire az elmaradozó tagdíjak mielőbbi rendezése tette ezt lehetővé.⁶¹

A megszavazott költségvetésben is előfordult, hogy túlköltekezés miatt önmagának tartozott az egyesület. 1889-ben például „*a könyvtár részére 38 Ft. a követelése, amellyel azonban az egyesület magának tartozik, s eszerint aggodalomra semmi ok.*”⁶²

Felhalmozott, kiolvasott újságok elárverezéséről két esetben tesz említést a megmaradt kaszinói jegyzőkönyv. 1886-ban külön-külön kínálták a napi és a képes lapokat, valamint az élclapokat.⁶³ 1891-ben pedig felsorolják az eladott sajtótermékek nevét, ki vette meg és milyen összegért; „*A 3 élclap 5 Ftért, vevő Pokorny Pál úr; A Pester Lloyd 4.10 Ftért, vevő Prágai Samu úr. A Vasárnapi Újság és Világ Krónika 4 Ftért, vevő Ruszinkó Antal úr. A Pesti Napló 4 Ftért, vevő Balgha Ferenc úr. Az Egyetértés 6.50 Ftért, vevő Horthy Pál úr, a Nemzet 4 Ftért, vevő Dr. Bayer Miksa úr.*”⁶⁴

A Kaszinó történetében csak egy esetben van tudomásunk arról, hogy külső személy a könyvtárra külön adományozott pénzüsszeget. 1873-ban Szécsény híres szülöttje, dr. Haynald Lajos kalocsai bíboros-érsek 20 forinttal támogatta a kaszinó könyvtárát.⁶⁵

Az egyesület történetében a társas szórakozás céljából több esetben szerveztek zenés bálokat, és ennek bevételeit a kaszinó javára fordították. Az első ilyen nagysikerű rendezvényük volt már az 1838-as alapítás évében a „Katalin bál” megszervezése, ezen a megye minden nevesebb családja részt vett. A tiszta bevétel több mint 46 forint volt.⁶⁶ Hogy pontosan mire fordították, illetve milyen összegben költhettek köny-

59 Kaszinói jkv.: 1896.10.10. (választmányi ülés).

60 Kaszinói jkv.: 1886.01.10. (választmányi ülés).

61 Kaszinói jkv.: 1891.01.25. (választmányi ülés).

62 Kaszinói jkv.: 1889.02.24. (választmányi ülés), 1890.01.20. (évi közgyűlés).

63 Kaszinói jkv.: 1886.01.10. (választmányi ülés).

64 Kaszinói jkv.: 1891.02.22. (évi közgyűlés).

65 GALCSIK Zsolt: „Elhatároztam, kedves szülővárosomban...”. Szécsény nagy mecénása, Dr. Haynald Lajos kalocsai bíboros-érsek. Szécsény, 2018. 52.

66 PINTÉR i.m.: 16.

vek beszerzésére, nem tudhatjuk, erre nem utalnak a források. Nehezen gyarapodott a könyvtár állománya, már 1909-ban javaslatot tettek arra, hogy „(...) a kaszinó könyvtárának fellendítése céljából mulatság rendezése mondatott szükségesnek”.⁶⁷ Az 1910. évi közgyűlésen egy bizottságot hoztak létre a könyvtári szabályzat megalkotására, és ennek elnökéül Bolgár Miklóst választották meg. Ő a rendezvényt követően társas vacsorát szervezett, és ekkor 180 koronát gyűjtött a könyvtár gyarapítására.⁶⁸ E pénzügyi ügye három évig húzódott, végül is nem a könyvtárra lett fordítva, hanem egy új biliárdasztal vásárlására.⁶⁹ 1921-ben is rendeztek a könyvtár javára műsoros estélyt az „Oroszlán”-hoz címzett vendéglőben.⁷⁰

Szintén az állomány gyarapítását tette lehetővé – habár kismértékben –, a könyvtár használati díjának bevezetése. 1887-ben a befolyt olvasói díjából 12 szépirodalmi művet tudtak vásárolni.⁷¹ Minden bizonnyal ezt nem mindig tartották be az egyleti tagok, mígnem az 1895-ben megalkotott könyvtárkezelési szabályzatban rögzítették, hogy „Minden kötet után – olvasási díj fejében – két heti időtartamra három krajcár (6 fillér) fizetendő.”⁷² Ez a szabály vagy szokás a későbbiekben változhatott. Az 1912-ben megjelent, a könyvtárak címjegyzékét tartalmazó „Magyar Minerva” 1904-1911 közötti adatai szerint „Kölcsönzés céljából a kaszinó tagjainak díjtalanul, másoknak kötetenként és hetenként 6 fillér használati díj ellenében (...)” lehetett kölcsönözni.⁷³ 1901-ben az olvasói díjából 38 Korona 66 fillér, 1902-ben 21 Korona, 96 fillér, 1903-ban 16 Korona 8 fillér és 1911-ben 2 Korona 10 fillér folyt be.⁷⁴

Egy konkrét esetről van tudomásunk azzal kapcsolatban, hogy könyvbekapcsolás céljából gyűjtést szerveztek Szécsény lakossága körében 1894-ben ünnepelte az ország Jókai Mór 50 éves írói jubileumát, és műveit díszkiadásban jelentették meg. Ennek előfizetési összege 200 Forint volt, amit két év alatt 4 félévi részletben kellett törleszteni. A kaszinó élt ennek lehetőségével, és megrendelte a könyvsorozatot.⁷⁵

Összegzésként megállapítható, hogy a kaszinó működése során mindig nagy gondot fordított az állomány gyarapítására. A nyomtatott és a levéltári források alapján a kaszinó 1838-1911 közötti pénzügyi költségvetése az alábbiak szerint foglалható össze;⁷⁶

67 Kaszinói jkv.: 1909.04.06. (évi közgyűlés).

68 Kaszinói jkv.: 1910.03.17., 1911.03.09. (évi közgyűlések).

69 Kaszinói jkv.: 1913.01.21. (választmányi ülés), 1913.02.04. (évi közgyűlés).

70 Kaszinói jkv.: 1921.08.15. (választmányi ülés).

71 Kaszinói jkv.: 1887.11.01. (választmányi ülés).

72 Kaszinói jkv.: 1895.02.03. (évi közgyűlés).

73 Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve. IV. évfolyam 1904-1911. Budapest, 1912. 885-886. (továbbiakban: *Magyar Minerva IV.*)

74 Kaszinói jkv. 1902.02.02., 1903.02.22., 1904.02.21., 1912.03.21. (évi közgyűlések)

75 Kaszinói jkv. 1893.11.20. (választmányi ülés).

76 Az 1838. évi adat forrása: PINTÉR i.m. 15., Az 1868. évi adat forrása; BALOGH i.m. 12. – Írásában forrás megjelölése nélkül megemlíti, hogy „1868-ban a könyvtár fenntartására 11 korona 10 fillért fordítottak”, ez minden bizonnyal téves információ, mivel ezt a tényt Pintér Sándor sem említi, és abban az időszakban forint volt a fizetőeszköz.

*A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet könyvtárának költségvetése (1838-1911)
(Ft/kr., 1900-tól korona)*

Év	Bevétel	Kiadás	Maradvány	Tervezet	követelés	Megjegyzés
1838		99,30				hírlapokra
1868		11,10				
1873	20					Dr. Haynald Lajos érsek adománya
1884		56				
1887		168,49				hírlapokra
1899	49,81	41,42	8,39		38	
1890	19,35	18,08	4,27			
1891	27,60					hírlapok eladása
1892	15,49	11,82	3,67			
1893	15,16 71,00	14,80 50,00 29,00	0,36 21,00			Jókai sor. I. rész Jókai sor. II. rész
1894	11,90	4,84	7,06			
1895		140,00 74,00				hírlapokra Jókai sorozat és Pallas Nagy Lexikon
1898	12,13	20,36	6,01	50,00	26,37	
1899	26,70	0,20		100,00		
1900	43,68 15,18	2,91	40,77	100,00	2,10	olvasási díj
1901	38,66	52,84	40,77 27,79		1,20 7,14	
1902	49,75	23,51	26,24			
1903	47,06	27,36	19,70			
1904	34,08	6,78	27,30			
1906	39,36	13,18	26,18			
1907	34,28	20,42	13,86			
1910	180,00					Bolgár Miklós gyűjtése
1911	2,10	2,76			3,54	olvasási díj

6) A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet könyvtárának állománya

a) A könyvekről

Az előzőekben már utaltunk rá, hogy a kaszinó 1838-ban alakult, és a könyvtára is ekkor létesült az ajándékozott könyvekből és folyóiratokból. Az 1838-tól 1848-ig terjedő időszak hírlapjai hiányoztak, ezek minden bizonnyal az egyesületnek ekkor történt felosztásakor semmisültek meg. Az ingóságok ideiglenesen a Ferences Kolostorba kerültek megőrzésre, amit 1852-ben nyilvánosan elárvereztek a könyvtárral együtt. 1888-ban ilyen könyvet őrzött még Komjáthy Anzelm és Zadubán Ádám egyleti tag.⁷⁷

1854-ben „Szécsényi Olvasó Egylet” néven újjáalakult az egyesület. Működésükről nem sok forrás áll rendelkezésünkre, így nem ismerjük sem a könyvtár összetételét, sem az olvasói igényeket. Mivel az egyletnek nem volt állandó helyisége, az egyesületi élet is kezdett hanyatlani. Nyikos Lajos egyleti tag mentette meg a megszűnéstől, saját házában működtette. Az 1870-ben megalkotott új egyesületi alapszabályban rögzítették az egyesületi célt: „*tisztességes társalgás, olvasás, szellemi szórakozás, közművelődés*”. Ezt az időszakot, pontosan 1869-et tekintik a könyvtár megalapításának. „*1869-ben gyűjtés útján összehozott pénzből a kaszinó tagjai alapították.*”⁷⁸

1882-ben a Szécsényi Kaszinó a Szécsényvidéki Gazdasági Egyesülettel együttműködve új egyesületté alakult át Szécsényi Kaszinó és Gazdakör néven. A megalkotott alapszabályban külön is rögzítették a könyvtár meglétét és a könyvtárnok feladatát, aki egyben az egylet tisztikarának tagja is volt. „*54.§. Az egylet könyvtárnoka kezeli az egylet könyvtárát s az abból befolyó jövedelmeit, véleményt ad a választmánynak a beszerzendő szellemi termékekre nézve, s a választmány és elnök határozata folytán gondoskodik azok beszerzéséről.*”

A könyvtárnok minden év végével a könyvtár jövedelméről számot adni s a könyvtárról vezetett leltárat a közgyűlés elő terjeszteni tartozik.

A könyvtár jövedelme a könyvtárnok által félévenként az egylet pénztárába elnöki utalvány mellett beszolgáltatandó, hol az külön kezeltetik.”⁷⁹ Az utolsó, az 1906. évi alapszabályban is hasonló gondolatokkal rögzítették a könyvtár körüli teendőket.⁸⁰

Sajnos a könyvtár teljes állományát nem ismerjük, nem maradt meg az egykori leltár. Teljességgel nem tudjuk feltárni az összetételét, a meglévő források alapján csak következtetéseket tudunk levonni. Ugyanez mondható el az olvasói igény „feltárására” is. Mielőtt ezek ismertetésére rátérnénk, vizsgáljuk meg, hogy miből is állt a könyvtár: 1, irodalmi művek, 2, folyóiratok (napilapok, szakmai lapok, politikai és egyéb lapok), 3, a könyvtár berendezése (bútorzat és festmények). 4, a Kaszinó és könyvtár ügyviteli iratai.

A rendelkezésre álló forrásokból, az 1884-1913 közötti időszakból tudjuk az állománygyarapodást megvizsgálni, igaz, évhiányosak az adataink. A kaszinó jegyzőkönyvében sem minden esetben rögzítették a közgyűlések alkalmával a könyvtárnok által elmondottakat, így érthető, hogy az adataink miért hézagosak.

77 PINTÉR i.m. 21.

78 Magyar Minerva IV. 885. p., Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak cím-könyve. V. kötet 1912-13. Budapest, 1915. 575.

79 PINTÉR i.m. 53-54.

80 GALCSIK 1990. 111.

*A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet könyvtárának állománygyarapodása
(1884-1913)⁸¹*

Év	Meglévő állomány		Beszerzés		
	Mű	Kötet	Mű	Kötet	Füzet
1884	231	381		9	
1887	192	319			
1890	247	384	7	10	
1897	391	535			
1898	392	561	25	31	
1899	394	565			
1900	396	571	4	6	
1901	510	686	113	132	
1902	542	728	32	38	
1903	561	789	19	61	
1904	563	766	2	11	3
1906	681	922			
1907	705	953	24	31	
1909	758	1036			
1911	768	1070	10	10	
1912	768	1070			
1913	792	1078			

Az 1884-ben közölt adat (381 kötet) csak külön kezelhető a későbbi évek számarányához viszonyítva. Az 1887 - 319 kötet - és 1913 - 1078 kötet - között a 26 év alatt megháromszorozódott a darabszám. Ha a művek számát vizsgáljuk (192-792), akkor kerekén 600 művel gyarapodott az állomány, azaz megnégyszereződött. A beszerzést illetően csak azokat a számadatokat tüntettem fel, amikről konkrét adataink vannak. Jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy az 1942-es működési beszüntetésig, ill. az 1947-ben történt feloszlásig hány kötetből állt a könyvtár állománya? Meggyőződésem szerint elérhette az 1500 darabot.

A tartalmi összetétel alapján sem tudjuk teljességében vizsgálni a könyvtár állományának összetételét és megoszlását. Erre vonatkozóan csak az alábbi évekből vannak információink: 1884, 1887 és 1901. Az 1884-ben közölt igen részletes statisztikai jelentés más szempontból dolgozta fel, ezért ezek az adatok külön táblázatba lettek ösz-

81 Az 1884-es adatra vonatkozóan; BALOGH i.m. 13., GYÖRGY Aladár szerk.: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Hivatalos Statisztikai Közlemények. Budapest, 1886. 1. kötet. 358-359., 382-383. (A magyarországi egyesületek és társulatok könyvtárainak állapota 1884-ben). (továbbiakban: GYÖRGY Aladár i.m.). Az 1884-ben közölt 381 darabos kötettség arányában nem egyezik az 1887-ben rögzített 319 darabszámmal. Elképzelhető, hogy rossz adatot küldtek meg a Statisztikai Hivatalnak, vagy a könyv szerkesztésekor történt elírás.

szefoglalva;⁸² Nem közöltek adatokat az alábbi kategóriákban: bölcsészet, államtudomány, természettudomány, hírlapok és tankönyv. Ez nem jelenti azt, hogy ilyen jellegű művekkel nem rendelkeztek, minden bizonnyal nem teljes pontossággal válaszoltak a statisztikai kérdőívekre.

A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet könyvtárának állománymegoszlása tudománysszakok szerint (1884)

nyelvészet		történelem		enciklopédia		szépirodalom		vegyes		összesen
mű	db	mű	db	mű	db	mű	db	mű	db.	mű
2	10	13	24	1	7	194	312	21	28	231

A könyvtár állományát 1901-ben újrendezték, erről a közgyűlésen tettek jelentést.⁸³ Az 1887-es beosztás még a régi elv szerint történt, itt még kilenc tárgyszályba sorolták a könyveket, míg 1901-ben hat tárgyszályba, vagy csoportba, ugyanis mind a két elnevezést használták.

Tárgyszályok besorolása			
1887		1901	
tárgyszályok			
száma	megnevezése	száma	megnevezése
1.	Történelem	I.	Regény
2.	Földrajz	II.	Történelem
3.	Gazdasági	III.	Költemények
4.	Szótár	IV.	Jókai jubileumi kiadás
5.	Költemények	V.	Pallas lexikon
6.	Színarab	VI.	Képes világtörténet
7.	Folyóirat		
8.	Napló		
9.	Regény és novella		

A régi és az új rendezési elvet összehasonlítva, 1901-ben „leegyszerűsítették” a könyvek besorolását. Feltehetőleg a kialakult könyvhasználati szokás indokolta ezt részről. A Regény csoportba kerülhettek – ami 1882-ben önálló volt – a színarab, a regény és novella kötetei. A Történelem csoportba a történelem, a földrajz, a gazdasági jellegű kiadványok és a szótárak. A Költemények csoporthoz nem nyúlhattak, ezt továbbra is külön kezelhették. Viszont létrehoztak külön gyűjteményként három új csoportot a Jókai életművét tartalmazó 100 kötetes díszkiadásnak, a Pallas lexikonnak és a Képes Világtörténet sorozatnak. Ezeket csak helyben lehetett olvasni a tagok számára.

82 GYÖRGY Aladár i.m.: 382-383, 265. folyószám.

83 Kaszinói jkv.: 1902.02.02. (évi közgyűlés).

Az 1901-es besorolásból hiányzik a folyóiratok megjelölése. Ez nem azt jelenti, hogy már nem járattak és nem tárolták ezeket az olvasóteremben, csak külön kezelhették. Nem őrizték meg a nagyon régi, „elhasználódott” és híradását veszített napilapokat, többször találunk rá utalásokat, hogy ezeket elárverezték.

A könyvtárnak nyelvi szempontból való megvizsgálása sem lehet teljes dolgozatunk szempontjából, ugyanis csak 1884-ből és 1887-ből vannak ilyen adataink. A Statisztikai Hivatalnak e kérdésre adott válaszában annyit közöltek, hogy a 231 mű az mind magyar nyelvű.⁸⁴ Viszont 1887-ben Pintér Sándor az alábbiakat közli; „*Az egyesület könyvtára ez időszerint áll 192 műből 319 kötetben. Ezen művek között van: 1. Magyar 184 mű 304 kötetben. 2 Német 8 mű 15 kötetben.*”⁸⁵ Ez utóbbi forrás hihetőbb, minden bizonynyal 1884-ben felületesen készítették el a statisztikai adatokat.

Többször utaltam rá, hogy a könyvtár katalógusa nem maradt meg, így lehetetlen rekonstruálni az állományt, és számba venni, hogy cím szerint milyen könyvekkel rendelkeztek. A feltárt forrásokból néhány könyvnek az adatát sikerült megtalálni, ezek beszerzési időrendben kerülnek ismertetésre;

1873-ban a kaszinó valamelyik tagja beküldte a Magyarország és a Nagyvilág című folyóirat rejtvényének megfejtését, és a megfejtők közül elsőnek a Szécsényi Kaszinó nevét húzták ki. Az „*Erzsébet királyné legfényesebb napja a hazában*” című könyvet kapták.⁸⁶

1887-ben ajándékozta a könyvtárnak dr. báró Rossner Ervin „A régi magyar házasságjog” című legújabb művét.⁸⁷

1888-ban ünnepelte a Kaszinó fennállásának 50 éves évfordulóját. Ennek emlékére készült el Pintér Sándornak az egyesület történetét tartalmazó történeti munkája. Erre 1886 januárjában kapott megbízást, amit ő határidőre el is készített.⁸⁸ 1888. január 8-án a választmány elhatározta, hogy a könyvet 200 példányban kinyomtatja.⁸⁹ A műből több díszpéldány készült, határozat született arról, hogy Tersztyánszky István elnök részére is készül egy ilyen díszkiadás. Az elnök köszönettel vette ezt a felajánlást, majd bejelentette, hogy ezt az egyesületi könyvtárnak ajándékozza.⁹⁰ A május 31-én megtartott jubileumi díszközgyűlésen „*jegyzőkönyvi köszönet szavaztatott az egyesület elnökének és Pintér Sándornak a történelmi mű szerzőjének - s a mű - egy díszpéldánya Szontagh Pál díszelnöknek, Pintér Sándor szerzőnek és Tersztyánszky István elnöknek átadatott. Tersztyánszky István elnöknek adott példányt a kaszinó könyvtárának ajándékozta.*”⁹¹ Ez a példány a mai napig is megvan, a szécsényi Krúdy Gyula Városi Könyvtár őrzi. A díszkiadás alapján jelentette meg a Múzeumbaráti Kör 2010-ben reprintként Pintér művét.

1890-ben Pintér Eleonóra - Pintér Sándor testvére - a „Szófia gyöngye” című könyvsorozat 30 kötetét ajándékozta az egyesület könyvtárának. „*A választmány hálás köszönettel fogadja a becses ajándékot és elhatározta, hogy azt jegyzőkönyvileg megörökíteni és egyúttal a nagylelkű adományozónak jegyzőkönyvi kivonatban is köszönetet mondani kötelességének ismeri.*”⁹²

84 GYÖRGY Aladár i.m.: 359.

85 PINTÉR i.m.: 41.

86 Magyarország és a Nagyvilág. 9. évf. 30. sz. 1873.0727., 384.

87 Kaszinói jkv.: 1887.11.01. (választmányi ülés).

88 Kaszinói jkv.: 1886.01.31. (választmányi ülés).

89 Kaszinói jkv.: 1888.01.08. (választmányi ülés).

90 Kaszinói jkv.: 1888.02.26. (évi közgyűlés).

91 Kaszinói jkv.: 1888.05.31. (50 éves jubileumi díszközgyűlés).

92 Kaszinói jkv.: 1890.12.21. (választmányi ülés).

1893-ban indult útjára a Pallas Nagy Lexikona könyvsorozat, minden egyes kötetére előfizetett a kaszinó.⁹³

Komjáthy Anzelm elnök nagy horderejű bejelentést tett a november 20-án tartott választmányi ülésen. 1894. január 6-án ünnepelte az ország Jókai Mór 50 éves írói jubileumát, s ennek emlékére díszkiadásban megjelentetik az összes művét. Egy-egy jubileumi példány ára 200 Ft., a kiadó a kaszinók és egyéb testületek részére azt a kedvezményt nyújtotta, hogy az előfizetési díjat két év alatt négy félévi részletben kell törleszteni. Javasolta, hogy rendeljék meg, és az első 50 forintos részletnek közadakozásból való összegyűjtését magára vállalja. A választmány elfogadta a javaslatot, és előfizetett a díszkiadásra.⁹⁴ Az 1894. január 20-án tartott választmányi ülésen az elnök örömmel jelentette be, hogy alig két hónap alatt 71 forintot eredményezett a közadakozásból eredő gyűjtés, így az első részletet el is tudják utalni. Javaslatot tett továbbá arra, hogy a maradványt egészítse ki a Kaszinó saját pénztárából, így a második részletet is rendezni tudják. Az egylet elfogadta a javaslatát.⁹⁵

A félév elteltével tartott választmányi ülésen pedig bejelentette, hogy „a kaszinó pénztára ez időszertint oly kedvező helyzetben van, hogy a megrendelt Jókai díszkiadásának ára III. részletét akadály nélkül ki lehet fizetni.” A választmány örvendetesen vette tudomásul és utalványozta az összeget.⁹⁶

Az átutalás tényét a következő ülésen ismertették, és egyben bejelentették, hogy a mű első tíz kötete megérkezett. Viszont kellemetlen csalódás érte őket, ugyanis nem bekötvé, hanem csak fűzve lettek megküldve, a kiadó kötetenként 65 krajcárért hajlandó a bekötést teljesíteni. „Tekintettel arra, hogy a Jókai jubileum végrehajtó bizottságának felhívásában jelezve nem volt, hogy ezen művek fűzötten fognak megjelenni, nem is merte a választmány föltenni, hogy egy díszkiadás kötetlen alakban jelenjen meg, ennél fogva a végrehajtó bizottsághoz elnökileg felírandó a választmány ezen véleménye, s felkérendő a bizottság, hogyha nem is a megrendelő áráért, de legalább méltányosan leszállított díj mellette kötsse be a kaszinó példányait.”⁹⁷ Végül is sikerült a könyvkiadóval megegyezniük, és megjelölt összeg árában vállalták a művek bekötését.⁹⁸

1895. január 26-án halt meg a szécsényi születési nagy költő, Komjáthy Jenő, a kaszinó elnökének fia. Halála napján jelent meg „A homályból” című verskötetete. Ruszinkó Antal választmányi tag tett javaslatot arra, hogy a költő művét rendelje meg a könyvtár számára, és a kaszinó járuljon hozzá síremlékének felállításához. „A választmány (...) Komjáthy Jenő összes műveit könyvtára részére megrendeli, a síremlékre pedig gyűjtőívet bocsájt ki, amelyben a Kaszinó, mint erkölcsi testület öt forinttal vesz részt.”⁹⁹

1897-ben hagyta jóvá az egyesület alapszabályát a BM, ezt 100 példányban kinyomtaták Balassagyarmaton. Minden bizonnal egy példányt elhelyeztek belőle a könyvtárban.¹⁰⁰

1898-ban rendelték meg a Marczalik Henrik-féle Nagy Képes Világtörténet könyvsorozatát.¹⁰¹

93 Kaszinói jkv.: 1893.05.28. (választmányi ülés).

94 Kaszinói jkv.: 1893.11.20. (választmányi ülés), Pesti Hírlap. 13. évf. 1893.12.07. 7., Pesti Napló. 44. évf. 343. sz. 1893.12.07. 6., Budapesti Hírlap. 15. évf. 888. sz. 1893.12.07. 7.

95 Kaszinói jkv.: 1894.01.20. (választmányi ülés).

96 Kaszinói jkv.: 1894.06.16. (választmányi ülés).

97 Kaszinói jkv.: 1894.07.22. (választmányi ülés).

98 Kaszinói jkv.: 1894.11.25. (választmányi ülés).

99 Kaszinói jkv.: 1895.03.10. (választmányi ülés). Fővárosi Lapok, 106. sz. 1895.04..18., 1235.

100 Kaszinói jkv.: 1897.12.28. (választmányi ülés), 1898.02.13. (évi közgyűlés).

101 Kaszinói jkv. 1898.12.27. (választmányi ülés).

1900-ban pedig Mihályi Béla „kalandjait”, Élmények és kalandok az aequatoron. Útleírás című művét.¹⁰²

1902-ben Luby (talán Sándor) és Szödi kiadás (?) könyveit szerezték be.¹⁰³

1903-ban 30 kötettel gyarapodott az állomány: Arany János összes művei 6 kötetben, Láng József költeményei 3 kötetben, Drechsler Nándornak „Az anya könyve” című műve 1 kötetben, és a Remekíró Képes Könyvtára sorozat 20 kötetével.¹⁰⁴

1904-ben 11 kötetten és három füzetten nőtt az állomány, tovább folytatták a Remekírók könyvsorozat beszerzését 10 kötetten, a szomszédos Varsány településből származó Varsányi (Klein) Gyula Rózsabokor című vígjátékának művel és Fényes Lászlónak Jókairól írott könyvével. E két kötetre 4 korona 20 fillért költöttek.¹⁰⁵

1906-ban döntöttek az Országos Függetlenségi és 48-as Párt felhívására, melyben Kossuth Lajos összes műveinek beszerzését ajánlották, a Kaszinó élt is a lehetőséggel. Szintén gyarapították a Remekírók sorozatot 30 kötetten, továbbá a Magyar és Világirodalom Kincsestára könyvsorozat műveivel, amit 30 kötetbe kötöttek be. Az 1907-ben megtartott közgyűlési jegyzőkönyv még említést tesz a kiadások rovatában két műről: Sérelmeink (röpirat) és a Tulipánhoz címmel.¹⁰⁶

Az 1908. március 14-én tartott közgyűlésen jelentették be, hogy Pintért Sándor egyleti tag két művét, négy kötetten, sárói Szabó Lajos pedig egy kötetten ajándékozta meg a kaszinó könyvtárát.¹⁰⁷ Pintér esetében biztosra vehetjük, hogy az 1907-ben frissen megjelent, „A szeretet” című háromkötetes regényét ajándékozhatta a könyvtárnak. Szabó Lajos pedig valamelyik katonai vonatkozású munkáját.

További információ nem áll a rendelkezésünkre, hogy a későbbiekben milyen művekkel gyarapodott a könyvtár állománya. Habár hiteles forrás nem tanúskodik róla, de minden bizonnyal megvolt a kaszinó könyvtárában az 1911-ben reprintként kiadott az 1705. évi szécsényi országgyűlés szövetséglevele, ami az Országos Kaszinó anyagi támogatásával jelent meg. Egy ilyen, becses helyi vonatkozású művet minden bizonnyal nem hagytak beszerzetlenül.¹⁰⁸ Még ami bizonyítható, hogy a kaszinó tulajdonában volt a Petőfi Sándor összes költeményei című 1877-ben kiadott könyv, ebben megtalálható a „SZÉCSÉNYI CASSINO KÖNYVTÁRA” feliratú bélyegző lenyomata. A könyv e sorok írójának tulajdonában van. Ebben a következő leltári szám található: gerincén töredékesen „5”, az előzéklapon „19/a”. Ez a nyilvántartási szám arra enged következtetni, hogy 1887 előtti leltározás nyomait őrzi. 1924-ben külön döntött a választmány arról, hogy a könyveket bélyegzővel lássák el.¹⁰⁹ Minden bizonnyal ekkorra a szabályok fellazultak, nem minden esetben voltak következetesek a könyvtárnokok.

Milyen volt a könyvtár olvasottsága? Tehetjük fel a jogos kérdést, de erre válaszolni teljességgel nem tudunk. Csak részadataink vannak arra vonatkozóan az 1884-1912 közötti időszakból, hogy hányan vették igénybe a műveket, és hány kötetet kölcsönöztek ki. (Mint ismert, az 1884. évi statisztikai adat pontossága kérdéses, 1912-ből is két különböző adat ismert).

102 Kaszinói jkv.: 1900.02.11. (évi közgyűlés).

103 Kaszinói jkv.: 1902.02.02. (évi közgyűlés).

104 Kaszinói jkv.: 1904.02.21. (évi közgyűlés).

105 Kaszinói jkv.: 1905.05.14. (évi közgyűlés).

106 Kaszinói jkv.: 1906.03.31. (választmányi ülés), 1907.02.12. (évi közgyűlés).

107 Kaszinói jkv.: 1908.03.14. (évi közgyűlés).

108 Budapesti Hírlap, 31. évf. 95. sz. 1911.04.22. 2-4.

109 Kaszinói jkv.: 1924.01.24. (választmányi ülés).

A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet könyvtárából kölcsönzött könyvek
(1884-1912)

Év	Olvasó /fő	A kölcsönzött	
		mű	kötet
1884	46		531
1898	25		510
1900			288
1901			763
1902			495
1903			412
1904			405
1906		259	363
1907		254	315
1909	23	207	321/322
1911		67	94
1912	15	142	94 214

b) A folyóiratokról

A kaszinó történeti részénél már többször tettem utalást a könyvtár folyóirat állományára. A hírlapok mindennapos olvasása a tagok számára a kaszinói élet egyik alappillére volt. Minden bizonnyal már az 1838-as alapítást követően jártattak napilapokat, csak ezekről nem maradtak fenn írásos emlékek. „Az egylet beléletében a szórakozás tárgyát folyóiratok, hírlapok s korszerű művek olvasása, teke és kártyajáték képezték...”¹¹⁰ Az első ismert folyóirat, amit jártattak, a Gazdasági Lapok, más néven a Kertészgazda volt 1867-ből. 1887-től tudjuk 1923-ig nyomon követni a megrendelt folyóiratok jegyzékét. Szám szerint 44 féle újság meglétét tudtam összeállítani a jegyzőkönyvek alapján. Ez nem jelenti azt, hogy folyamatában mindet egyszerre jártatták, mivel voltak megszűntek és lemondottak is, attól függően, hogy milyen volt az érdeklődési kör. A jegyzőkönyvek nem minden esetben közlik a megrendeltek nevét, sok esetben már jóval korábban jártatták, mint amiről a forrás tanúskodik. Példaként az 1909-ben induló Szécsényi Hírlapot hozom fel, a jegyzőkönyvben csak 1913-ban tesznek róla említést. Kizárt dolog, hogy a kezdetektől ne jártatták volna a település hetilapját.

110 PINTÉR i.m.: 12.

*A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet könyvtárába járatott folyóiratok jegyzéke
(1867-1923)*

No.	A folyóirat címe	Megrendelés éve
1.	8 órai Újság	1923
2.	Akadémiai Értesítő	1890 (? ingyenes)
3.	A Nép	1922
4.	Amerikai Nemzetőr	1886-97
5.	Az Újság	1905-8, 1913, 1923
6.	Bolond Istók	1887-92
7.	Borászati Lapok	1887-97
8.	Borszemjankó	1887-91, 1898-1913, 1922-23
9.	Budapesti Hírlap	1898-1913, 1922-23
10.	Egyesült Magyar Nemzet	1900-6
11.	Egyetértés	1887-1906
12.	Felsőmagyarországi Nemzetőr	1887-97
13.	Felsőnógrád	1913
14.	Fliegende Blätter	1906-13
15.	Független Magyarország	1903-4
16.	Függetlenség	1888-97
17.	Kakas Márton	1908
18.	Kertészgazda	1867
19.	Közgazdasági Értesítő	1887-97
20.	Lepziger Illustrierter Zeitung	1906-13
21.	Losoncz és Vidéke	1887-1903
22.	Magyar Föld	1887-97
23.	Magyar Gazda	1887-97
24.	Magyar Pénzügy	1887-97
25.	Magyar Szalon	1906
26.	Magyar Újság és Országos Hírlap	1898
27.	Magyarország	1900-8, 1922
28.	Magyarság	1923
29.	Moderne Kunst	1906-13
30.	Nemzet	1887-98
31.	Nemzeti Újság	1922-23
32.	Nógrád Vármegye	1908
33.	Nógrádi Ellenzék	1898-1902
34.	Nógrádi Hírlap	1913, 1922-23
35.	Nógrádi Lapok és Honti Híradó	1887-1908
36.	Pester Lloyd	1887-91, 1894-96
37.	Pesti Hírlap	1898-1913
38.	Pesti Napló	1886-97, 1913
39.	Századok	1887-97, 1904-5, 1910, 1914, 1917-18
40.	Szécsényi Hírlap	1913
41.	Szózat	1922-23
42.	Új Idők	1905, 1913
43.	Ústökös	1886-91, 1894-1913
44.	Vasárnapi Újság és Világkrónika	1887-1913, 1922

Ha elemezzük a hírlapokat, akkor elmondható, hogy járattak napi (politikai), országos, megyei, helyi, szakmai és vidám lapokat. Ezekre mindig biztosították az előfizetési díjat. Bevett szokás volt, hogy a megszűnt folyóiratokat elárverezték, és a befolyt összeget a könyvtár céljaira fordították.¹¹¹

A hírlapok kezelése a könyvtárnak feladata volt, ezeket olvasni csak helyben lehetett. Erre több alkalommal hoztak szabályzatot, de mindannyiszor megsértették. *„Felolvasatott a panaszkönyvben a lapok elhordása ellenében bejegyzett panaszok. Elnök e tekintetben szigorú intézkedésre kéretett fel.”*¹¹² Voltak ettől „durvább” dolgok is, 1889-ben ezt jegyezték fel: *„Elnök megjegyzi, hogy valaki az egyik lapot mindjárt az első napon elvitte, s csak későn és összetépvé hozta vissza.”*¹¹³ 1890-ben Schlesinger Jakab egyleti tagot jegyzőkönyvileg külön is figyelmeztették erre, *„(...) az alapszabályok értelmében a lapok elvitele tilos, s az az ellen vétők az egyletből kizáratnak (...).”*¹¹⁴ Az 1895-ben megalkotott könyvtárkezelési szabályrendelet külön nem rögzíti a hírlapok kezelését, sem pedig az egyesületi alapszabályok. Az 1906-os alapszabály tartalmazza, hogy a házirendet a választmány állapítja meg, és ennek betartása minden tag számára kötelező.¹¹⁵

A megismert hírlapi lista alapján megállapítható, hogy igen változatos volt a tagság érdeklődése, igyekeztek kielégíteni az igényeket, és a tagok éltek a hírlapok olvasásával.

c) A könyvtárhoz tartozó egyéb berendezések és tárgyak

A kaszinó könyvtára minden alkalommal külön helyiségben volt elhelyezve, nem zavarta a kártyázókat, a biliárdozókat, vagy éppenséggel a társalkodni kívánókat. Magának a könyvtárnak külön berendezése volt. A kaszinó és ezen belül a könyvtár leltározását több alkalommal rendelték el. Sajnos ilyen leltár nem maradt meg, így nem tudjuk a teljes berendezést megismerni.

A kaszinó többször költözött egyik épületből a másikba és ilyenkor automatikusan az adott viszonyokhoz alkalmazva rendezték be a helyiséget. Az bizonyos, hogy minden esetben külön szobában volt elhelyezve a könyvtár, amit elzártan őriztek. Ezt támasztják alá az 1896. október 10-én tartott választmányi ülésen elhangzottak is, Berczely Ödön könyvtárnok Szécsényből véglegesen elköltözött, a tisztségéről le nem mondott, és leltárilag nem adta át a könyvtárat. Elrendelték a leltározást, és az ajtót lakatossal kellett felnyitni.¹¹⁶

Az első, leltárnak mondható jegyzék 1854-ből ismert, az Olvasókör berendezése a következő volt: egy öreg tekeasztal, egy kis ruhaszekrény, ebben tárolták a kártyát és a lapokat, négy kártyázó asztal, 30 db faszék, egy Pepita-kép, egy kis térkép, egy kis fekete asztal, egy fekete tábla, 2 olajra való lámpa és egy falhoz támasztható ruhafogas.¹¹⁷ Könyv tárolására alkalmas szekrényekről nincs feljegyzés. A részletesebbnek mondható leltár 1888-ból maradt meg, sajnos ez nem szobáról szobára mutatja be az ingóságokat, hanem összesíti a kaszinóban találtakat. Könyvtári szempontból a következők jöhetnek számításba: bútorok esetében 2 db, a 37 darab szék közül néhány az olvasóte-

111 Kaszinói jkv.: 1886.01.10. (választmányi ülés).

112 Kaszinói jkv.: 1886.12.26. (választmányi ülés).

113 Kaszinói jkv.: 1889.02.24. (választmányi ülés).

114 Kaszinói jkv.: 1890.12.21. (választmányi ülés).

115 GALCSIK 1990.: 109.

116 Kaszinói jkv. 1896.10.10. (választmányi ülés).

117 PINTÉR i.m.: 22.

remben lehetett, újságállvány két darab, hírlapkeret olvasáshoz 6 db.¹¹⁸ Ezekről állíthatjuk, hogy a könyvtár részei lehettek. A leltár tartalmaz még képeket is, ezek az egész kaszinót díszíthették, nemcsak az olvasói részt.

1900-ban tesznek először említést arról, hogy a könyvek két szekrényben vannak elhelyezve. Még 1911-ben is két szekrényben őrzik, minden bizonnyal a kaszinó megszűnéseig megmaradt ez az állapot. A könyvek kis mértékben gyarapodhattak, elérték a szekrényben.¹¹⁹

Itt kell említést tenni azokról is, akik nem könyvekkel, hanem más értékes tárgyakal gyarapították a kaszinó egészét, de ezek minden bizonnyal ékesíthették a könyvtárat is. 1906-ban két festménnyel gyarapodtak, Pintér Eleonóra – aki már 1890-ben könyvadománnyal ajándékozta meg a könyvtárat – egy Rákóczit ábrázoló olajfestményt és a losonci születésű Fábian Gyula festőművész szintén olajfestményt ajándékozott a kaszinónak. 1907-ben pedig Pintér Sándor egy dízszerleget.¹²⁰ 1911-ben is történt egy újabb festményadomány, Sándor Mór takarékpénztári igazgató egy tájképpel lepte meg a kaszinó tagságát.¹²¹

A könyvtár történetéhez tartozik még az alábbi két epizód. Pintér Sándor egyleti tag, tudós kutató, 1915-ben hunyt el. Értékes régiséggyűjteményét már életében a nemzetnek hagyományozta. Közel háromezer kötetes könyvtárat pedig Szécsény városának adományozta, és még életében a Ferences Kolostor ún. török (1905-től) Rákóczi-szobájában helyezte el. A szerzetesek további őrzését nem tudták vállalni, 1921-ben megoldást kellett találni az elhelyezésére. A város 1920-ban kérvényezte a kaszinótól a bérletében lévő ebédlő átengedését, *„hogya által a könyvtár nyilvános jellege is ki-domborítassék. (...) a kérelmezett helyiség közvetlen vendéglő helyiség mellett van erkélyre néző ablakok és ajtókkal, - nem tartja a könyvtárt biztonságban, tekintettel továbbá arra, hogy a mai idők sem tartja a könyvtár illetén elhelyezésére alkalmasnak, a felelősségteljes megőrzésére a könyvtárnak nem vállalkozhatik s erről a község eljáróságát értesíteni rendeli.*¹²² A tárgyalások tovább folytatódtak, végül 1921. október 5-én a választmány a következő határozatot hozta: *„Amennyiben a község a Pintér-féle könyvtár műveit zárt szekrényben szállíthatná helyiségünkbe, a Könyvtár ideiglenes megőrzésére vállalkozik a kaszinó.*¹²³ Arra nincs további információ, hogy ideiglenes céllal átkerült volna a kaszinó őrzetébe, - minden bizonnyal ez nem történt meg -, ugyanis a VKM döntése értelmében átkerült Balassagyarmatra a Nógrád Vármegyei Múzeum Társulat kezelésébe.

A szécsényi Polgári Fiú-, és Leányiskolát a VKM 1918. augusztus 10-én kelt rendeletével állította fel. Az épület - a ma is meglévő egykori iskolaépület -, mivel még működött benne az óvoda is, oktatási célra kicsinek bizonyult. Az óvoda csak később nyert elhelyezést a Pintér-házban, amit végrendeletileg a városnak adományozott, és ezt az örökösök jogilag megtámadták. Több munkatermet béreltek a kaszinó helyiségei közül. 1922-ben újabb ilyen kérés érkezett hozzájuk: *„a kaszinó életre hívásának feltétele az, hogy az összes helyiségei rendelkezésre álljanak. Miután azonban a polgári iskola munkatermei máshová el nem helyezhetők, így feltétel nélkül szükség van arra, hogy*

118 PINTÉR i.m.: 42.

119 Kaszinói jkv.: 1900.02.11., 1909.04.06., 1911.03.09. (évi közgyűlések).

120 Kaszinói jkv.: 1907.02.12. (évi közgyűlés).

121 Kaszinói jkv.: 1911.03.09. (évi közgyűlés).

122 Kaszinói jkv.: 1920.08.01. (választmányi ülés).

123 Kaszinói jkv.: 1921.10.05. (választmányi ülés).

*a nagyterem rendbe hozassék, így az olvasó és társalgó biztosítva lenne, viszont a sarokszoba csak kártyaszoba lenne. (...) a polgári iskola céljára a munkatermeket az előző évi bérfeltételeknek megfelelően átadja.*¹²⁴ További források nem találhatók azzal kapcsolatban, hogy az intézmény meddig bérelte a kaszinó helyiségeit.

d) A kaszinó levéltára

A kaszinó működése során számos, a működéssel kapcsolatos ügyirat keletkezett: panaszkönyv, számadáskönyv, nyugtatványok, jegyzőkönyvek, vendégkönyv, levelezés, stb. Ezek nem kimondottan könyvtári tételek, de feltételezhetjük, hogy a könyvtárban őrizhették ezeket is, ha már a kötetek beteltek. Két ilyen dokumentumról van tudomásunk: 1, *A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet jegyzőkönyve 1885-1931.*, valamint 2, *A Szécsényi Kaszinó Vendégkönyve 18.-18.-ig.* Ez sajnos évtizedek óta hiányként szerepel a leltárkönyvében, így a tartalma nem ismert, és a könyvről sem készült semmilyen feljegyzés.

A jegyzőkönyv 1947 után kerülhetett a balassagyarmati Palóc Múzeumba, majd 1969-1970-ben a Nógrád Megyei Levéltárba az akkori levéltári törvényerejű rendelet alapján.¹²⁵

7, A kaszinó könyvtárának sorsa az egyesület feloszlata után

A kaszinó 1897-1947 közötti, utolsó korszakának történeténél már kitértem arra, hogy 1947-ben hivatalosan feloszlatták a Szécsényi Kaszinót is, ami valójában már nem működött.

A jelentésből kiderül, hogy 1942-ben a kaszinó beszüntette a működést. Ennek oka közvetlenül nem ismert, minden bizonnyal a háborús események miatt történhetett mindez. Az egykori tagok katonai szolgálatot teljesíthettek, „elfogyott” a tagság, emelkedtek a bérleti díjak, nem volt hol összejönni. A megmaradt csekélyke vagyont pedig átadták a Szécsény Nagyközség Elöljáróságának, amit a tűzoltóság épületében helyeztek el. Mindez öt év múlva derült ki a végleges feloszlata elrendelő hivatalos iratokból;¹²⁶

Dr. Kovács Jenő, Nógrád-Hont vármegye alispánja 1947. június 8-án kelt leiratában értesíti a községi előljáróságot, hogy a Belügyminiszter az 529/1945. M.E. sz. rendelet alapján a folyó év február 19-én kelt 431.248/1947. sz. rendeletével a Szécsényi Kaszinót feloszlatta. Továbbá, az egyesület ingó és ingatlan tárgyainak leltározására adott utasítást, amit húsz napon belül kell elkészíteni. Július 1-jén Vasok Ferenc vezetőjegyző kérvényezi az alispántól a határidő meghosszabbítását, mivel rendőrségi nyomozást is szeretne igénybe venni. 25-én elkészítették az alábbi jegyzőkönyvet:

„Jegyzőkönyv. Készült Szécsényben a község háza hivatalos helyiségében 1947. évi július hó 25-én Nógrád vm. alispánjának 6849/1947 sz. rendeletére a Szécsényi Kaszinó feloszlata tárgyában.

Jelen vannak az alulírottak: Községi előljáróság megállapítja, hogy a Szécsényi Kaszinó vezetőségéből jelenleg Szécsényben nem él senki.

124 Kaszinói jkv.: 1922.07.02. (választmányi ülés).

125 LEBLANC Zsoltné: A balassagyarmati Nagy Iván Múzeum iratgyűjteménye a Nógrád Megyei Levéltárban. In.: Levéltári Szemle, 21. évf., 1971. 1-3. sz. 11.

126 MNL NML, V. 503. 1170/1947. (Szécsény nagyközség iratai).

A Kaszinó tulajdonát képező vagyontárgyak[ra] vonatkozólag megállapítást nyert, hogy azok a Kaszinó működésének 1942. év folyamán történt megszűnésével időlegesen a tűzoltó parancsnokság épületébe helyeztetek el. Az elhelyezett ingóságok: 6 db. bőrfotel, 1 db. bőrdívány, **1 db. könyvszekrény, 200 db. könyvvel.**

1945. január havában Szécsény község felszabadulása után a tűzoltó parancsnokság épületében orosz katonai alakulat szállásolt be és az a háború során nagymértékben megrongált bútorokat a tűzoltólaktanya udvarán máglyába rakta és felégette. Ekkor semmisült meg a Kaszinó fentebb felsorolt bútorzata is.”

A felozlatás ügyében keletkezett összes iratot átadták a Szécsényi Járási Rendőrkapitányságnak, időközben a Járási Főjegyző sürgető levelében kérte a községi jegyzőt, hogy a jelentése megtételének azonnal tegyen eleget. Dr. Nagy Gyula vezetőjegyző az október 8-án kelt jelentésében megküldi az ismertetett jegyzőkönyv másolatát, megjegyzi, hogy „A nyomozati jelentést becsatolni módomban nem áll, mivel azt sürgetés ellenére a Rendőrkapitányságról mind a mai napig nem kaptam meg.” Ezzel a jelentéssel lényegében le is záródott a kaszinó felozlatásának ügye.

A jelentésből kiderült, hogy 1947-ben még megvolt egy darab könyvszekrény, amiben 200 darab könyv volt. A többit elégette az orosz katonaság. Mi lett a sorsa ezeknek a köteteknek? Erre a kérdésre teljességgel nem tudunk válaszolni. Minden bizonnyal ezek átkerültek a község házára, és innét magánszemélyek birtokába jutott. Ezt támasztja alá a Kubinyi Ferenc Múzeum gyűjteményébe bekerült, a Múzeumbaráti Kör tagjai által ajándékozott több, a kaszinó bélyegzőjével ellátott könyv megléte is.¹²⁷

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a Szécsényi Kaszinó és Gazdakör Egylet könyvtárának - mint kölcsönkönyvtárnak - jelentősége óriási. A város történetében ez volt az első ilyen jellegű könyvtár. Mai szemmel nézve egy 1500 kötetes könyvtárat bárki összeállíthat pillanatok alatt, de abban a korban az anyagi források és lehetőségek mások voltak. A kaszinó mindenkori könyvtárnokának nagy szerepe volt abban, hogy felmérje és felismerje az olvasói igényeket, és ezek alapján szerezzék be a műveket és a folyóiratokat. Egy közösségben - ahol találkozott a politikai és a művelődési szemlélet - nagy dolognak számított ily módon művelődni. Habár a 20. század fordulóján a kaszinó és könyvtárának jelentősége csökkent, de mindvégig jelentős tényezője volt a település életének. A könyvtár töredékesen átvészelte a háború viharait, de a megváltozott politikai szemléletnek és az emberi kapzsiságnak már nem tudott ellenállni.

127 BALOGH i.m.: 18. (A szakdolgozat írója Galcsik Gyulát is megemlíti, ő tanácselnökként tevékenykedett).

IRODALOM

BALOGH Ferenc

Szécsényi könyvtárainak története a kezdetektől 1945-ig. Szakdolgozat, ELTE Bölcsészettudományi Kar. Szécsény, 1982. május 7. kézirat.

BRUNDA Gusztáv

1990 Művelődéstartalmú egyesületek a dualizmus kori Nógrádban 1867-1918. (Művelődéstörténeti áttekintés). In.: Á. Varga László szerk.: Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18-20. században. Salgótarján, 1990. (*Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 17.*)

FÖLDI István

1990 Nógrád megyei egyesületek 1867 és 1918 között. In.: Á. Varga László szerk.: Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18-20. században. Salgótarján, 1990. (*Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 17.*)

GALCSIK Zsolt

1990 A Szécsényi Kaszinó alapszabálya 1906-ból. In.: Szécsényi Honismereti Híradó 1990. 13. évf.

2011 „Szívélyes üdvözetemet küldöm Szécsényből...” A régi Szécsény képes levelezőlapokon (1899-1950). Szécsény, 2011.

2018 „Elhatároztam, kedves szülővárosomban...”. Szécsény nagy mecénása, Dr. Haynald Lajos kalocsai bíboros-érsek. Szécsény, 2018. 52. p.

GYÖRGY Aladár szerk.

Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Hivatalos Statisztikai Közlemények. Budapest, 1886. 1. kötet. (A magyarországi egyesületek és társulatok könyvtárainak állapota 1884-ben).

LEBLANC Zsoltné

1971 A balassagyarmati Nagy Iván Múzeum iratgyűjteménye a Nógrád Megyei Levéltárban. Levéltári Szemle, 21. évf., 1971.

Dr. PACSÉRI Károly szerk.

Nógrád vármegye népoktatásának története. Balassa-Gyarmat, 1900.

PARTI Zoltán

2007 Füle, Füle, 2007.

PINTÉR Sándor

1888 A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör története ötvenéves fennállásának emlékére. Balassa-Gyarmat, 1888.

A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör története ötvenéves fennállásának emlékére. Balassa-Gyarmat, 1888. Reprint kiadása; Szécsény, 2010. Szerkesztette: Galcsik Zsolt (Szécsényi Honismereti Kiskönyvtár 26.)
Benne: GALCSIK Zsolt: A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör vázlatos története (1888-1947).

Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak című könyve. IV. évfolyam 1904-1911. Budapest, 1912.

Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak című könyve. V. kötet 1912-13. Budapest, 1915.

ZSOLT GALCSIK

THE HISTORY OF SZÉCSÉNY'S CLUB AND „GAZDAKÖR” ASSOCIATION LIBRARY (1838–1947)

„Hungary did not ended but it will begin”- impression of count Széchenyi István's national thought the social life's centers were formed as 1830's reform drive. They were club associations and reading clubs. Nógrád County also esposed „The Call”. Clubs were formed in more settlements: Losonc, Balassagyarmat, Szécsény, Fülek. The Club was formed in Szécsény in 1838, after it joined with „Szécsényvidéke” Economical Club and worked with new name as: „Szécsény's Club and Gazdakör”. The club worked until 1942, but it was officially dissolved by the Minister of the Interior in 1947.

The Club attached great importance to amusing play (e.g.: bowl, card, billiards) and attached great importance to intellectual publications and new accessions. The Club ordered newspapers, and formed a Library. The members of the Club had the opportunity to read newspapers and books in the Club. The collection of the books reached 1500 pcs in 1947. The Library's books most contained works of literature, historical and economical books. This study is working up the history of the Casino's Library.

PUSZTATENK CSALÁDI KRÓNIKÁSA A MŰFORDÍTÓ, ÉLETRAJZÍRÓ: SZONTAGH MÁRIA

SZUROMI RITA

Történész, Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola II. évf.

„Szontagh Mária férj. mádi Papp-Szász Lajosné (...) azzal adózott az ősei iránt érzett kegyeletnek (...) hogy a család kérelmének engedve oly művészi és érdekfeszítő módon írta meg nagybátyjának, néhai Szontagh Pálnak életrajzát, annyi gyöngédséggel, finom, intim árnyalással rajzolta meg az öreg kegyelmes úr nemes alakját, hogy mindezzel örök hála kötelezett bennünket, egyben magának is állandó emléket biztosított.”¹ - Így köszönte meg a család² 1913. december 20-án Szontagh Sándor budapesti lakásán Szontagh Máriának (Lapujtó, 1851. május 11 - Pusztatenk, 1923. december 27) a nagybátyjáról, Szontagh Pálról írt életrajzát, mellyel ez év márciusában készült el pusztatenki kúriájukban. A családi elismerés jótékonyan hathatott az akkor már 62 éves asszonyra, hiszen 1917-ben elkészítette édesapja, Szontagh Ferenc vázlatos élettörténetét is. Az irodalmi stílusban megírt két portré nem volt előzmények nélküli, hiszen a bocsárlapújtói³ földbirtokos asszonyoknak 1906-ban már megjelent egy műfordítása is. Marie Corelli (1855-1924) angol írónőnek A Sátán keservei című regényét az ő fordításában ismerhette meg a magyar olvasóközönség.

Szontagh Mária olyan családban nevelkedett, ahol a műveltség és a humánus alapértéknek számított. Apai nagybátyja, Szontagh Pál neve Madách Imre szellemi társaként vonult be az irodalomtörténetbe,⁴ anyai nagynénjéről, Bónis Sámuelné

1 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 53. - A Papszász név többféle írásmódban fordul elő. Szontagh Mária esetében Papszász, Pap-Szász és Pappszász alakokat is használnak, ő maga Csató Máriának írt levelét Pappszász Lajosné formában írta alá. - MNL NML. XIV.3.-3.d. - Nagybátyja és édesapja életrajzát viszont Papp-Szász Lajosné néven jegyezte.

2 Az eredetileg Sonntag nevű szepesi szász család ősei a tatárjárás után telepedtek meg Lócsán és környékén. Önmagukat szász lovagi leszármazottaknak tartották, kiváltságaikat a 16-17. században több oklevél is megerősítette, 1632-ben pedig II. Ferdinándtól címeres levelet nyertek. Nagy Iván családtörténeti ismertetése egyébként Szontagh Dániel családismertetőjének átvételén alapul. - NAGY Iván, 1858. II. 247.

3 Bocsárlapújtó jelenleg Karancslapújtó része.

4 A szakirodalom a 19. századi Nógrád megyei triászként emlegeti Szontagh Pált, Madách Imrét és Mikszáth Kálmánt. Madách Szontagh biztatására vitte el Az ember tragédiájának kéziratát Arany Jánoshoz, s vele osztotta meg a költő kedvező válaszát. Mikszáth több erkölcsi példázatában ráismerni Szontaghra, sőt Országgyűlési karcolataiban a Pappszászok mellett Szontagh alakjának is figyelmet szentelt. Tisztelete bizonyítékeként úgy jellemezte kortársát, hogy „Szontagh Pál nem is írt és nem is akar írni könyvet. S ez a legnagyobb bizonyítéka, hogy valódi barátja az irodalomnak.” Szontagh Pál nem játszott vezető szerepet a nemzet életének irányításában, de életminőségével és műveltségi, erkölcsi rendjével nélkülözhetetlen alkotó elem volt - írta róla Praznovszky, aki 1994-ben először adta közre a Szontagh Mária által nagybátyjáról írt emlékiratot, melynek eredetije a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában található. - PRAZNOVSZKY Mihály, 1994. 87.

Darvas Erzsébetről pedig Nagy Iván genealógus fontosnak tartotta megemlíteni, hogy „ritka műveltségű hölgy.”⁵ Jászay Pál történész pedig Darvas Erzsébetet „*lelkem kedves barátnéjának*” nevezi utolsó történeti művében, melyet tisztelete, szeretete és barátsága jeléül neki ajánlott.⁶

A kiterjedt, népes nemzetiség – melynek nógrádi vonala jogászok generációit adta a vármegyének –, összetartó, zárt közösséget alkotott,⁷ s időről időre fontosnak tartotta, hogy családi találkozókra összegezze múltját és jelenét, ápolja rokoni kapcsolatait, valamint családtörténeti munkákban hagyja ezt örökségként az utódokra.

Szontagh Mária

A családi krónikák jelentősége

A Szontagh család legteljesebb családtörténete a polgári kor hajnalán, 1864-ben jelent meg nyomtatásban. Az *iglói és zabari Szontagh nemzetség származás története és oklevelei* című munkát Szontagh Dániel (1809-1867)⁸ készítette el azzal a szándékkal, hogy „*ezáltal rokonaimat azon öntudatban megedzeni sikerüljön, miszerint nemzetségünk mindeddig általa követett jellemének, a munkásság és becsületességnek köszönheti csak századokon át tisztességes fennmaradását, melyhez a kiváltságos állás egyedül és mindenkor csak mellék fény sugarakkal járult.*”⁹ A szerző több helyen hangsúlyozta, hogy eddig a munka és a becsület tartotta meg a családot, melyhez mindig józan takarékoság társult. A „kedves rokonainak” írt előszóiban a nemzet tagjait polgártársainak nevezi, s kiemeli azokat a polgári foglalkozásokat – mint például a szénbányászatot –, melyek jelenleg élő családtagjainak megélhetést biztosítanak.

5 NAGY Iván, 1858. II. 247.

6 JÁSZAY Pál, 1855. 13.

7 A Szontagh, Darvas és Pappszász családok közt többszörös rokoni házasságkötések történtek.

8 Szontagh Dániel Sárospatakon tanult jogot. Árva- és Trencsén megyei szolgálatait után a Dunán inneni királyi kerületi ítélőtáblájának közbírája lett, majd 1861-ben m. kir. tanácsosi címet kapott. A Szontagh család története mellett feldolgozta a Felső-Kubini Mesko család múltját, adatokkal segítette Nagy Iván kutatását, és több folyóiratba is rendszeresen publikált.

9 SZONTAGH Dániel, 1864. 1.

Szontagh Dániel családtörténete tehát részét képezi annak a polgári korban virágzó nemességkutatási irányzatnak, mely a nagy társadalmi változások előestéjén állít emléket a nemzetség múltjának és a rendi korszakban betöltött szerepének. Ugyanakkor azt is érzékelteti, hogy polgárosultságuk és műveltségük révén, az előjogok megszűnése után, továbbra is a nemzeti elit részének tekinti a családot, hiszen munkával és a becsületességgel ehhez máris jogalapot teremtettek. A kiválóságok közé tartozásukat tehát nem csupán a múltjuk, hanem polgári erényeik is biztosítják számukra.

A család összetartását és azt a törekvésüket, hogy jelenkori történetüket is pontosan megörökítsék, jól mutatják a családi találkozók jegyzőkönyvei. Egy ilyen alkalomra került sor Szontagh Sándor budapesti lakásán 1913. december 20-án. A jelenlévők jegyzőkönyvvezetőt választottak, aki pontosan rögzítette, milyen változások – halálozás, születés, esküvő, előléptetés – történtek az elmúlt évben a családtagok életében. Ennek a családi találkozónak a feljegyzéseiből tudható,¹⁰ hogy a Szontaghok készültek egy nagy családi monográfia kiadására,¹¹ s ennek érdekében nem csupán adatokat gyűjtöttek a belső-iglói, az igló-dobsinai, a zabari és az igló-sáros-nógrádi ág tagjairól, hanem pontos pénzügyi elszámolást is vezettek a készülő könyv kiadására szánt pénzekről, melyeket a család tagjai biztosítottak. A pénzt „alapítvány” néven részben takarékpénztárban, részben készpénzben tartották. Itt jelentette be Szontagh Sándor, hogy a kassai Rákóczi Múzeumban kialakítottak egy Szontagh szobát. A múzeum bővítését a család örömmel támogatta.¹²

Ezek a családi összejöveleek nem csupán a több ágra szakadt nemzetség összetartozás-tudatát biztosították, hanem a megmaradás érdekében egyfajta belső stratégia kidolgozására is lehetőséget teremtettek. „Az összejöveleteknek egyik fő célja az is, hogy bizalmasan, magunk között a saját hibáinkra rámutassunk, és ezzel a család fejlődésének és haladásának új irányt adjunk.”¹³ Erre a családfenntartásra irányuló tudatosságra nincs példa a dél-hevesi térségben, az identifikáció a legtöbb esetben családtörténetek írásában vagy emlékezet utáni feljegyzések készítésében merül ki.

A monográfia elkészítésének szándéka és a műveltség fontosságának hangsúlyozása azonban úgy tűnik, nem volt elég. A család iglói ágának több, elsősorban az állami adminisztrációban dolgozó tagja kérte 1867 után nemessége igazolását. Szontagh Gusztáv csendőr százados 1893-ban, Sándor 1902-ben, dr. Szontagh Antal miniszteri titkár 1903-ban, Jenő főispán és Katalin 1911-ben, Gáspár katonai növendék pedig 1917-ben kért megerősítő iratot.¹⁴

Az 1913. évi jegyzőkönyv a Szontaghok mentalitásról is képet ad. Mindig fontosnak tartották a nemzet életében való jelenlétet, a közéleti szerepvállalást, és ezt a jövőben is biztosítani kívánták. „A helyes nevelés által elért társadalmi műveltség, mely a tudományos készséget harmonikusan kiegészíti, képesít nagyobb eredmények elérésére. Idegen nyelvek tökéletes ismerete, nagyobb külföldi utak által szerzett szélesebb látókör, a kedély, szív és ízlés fejlesztése”¹⁵ – fogalmazták meg 1913-ban megmaradási stratégiájukat.

10 PRAZNOVSZKY Mihály (szerk.) 2004. 49.

11 Ez a monográfia nem készült el, valószínű, hogy a háború, az azt követő infláció, majd a Trianoni békediktátum okozta területvesztések miatt hiúsult meg a szándék.

12 PRAZNOVSZKY Mihály (szerk.), 2004. 55.

13 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 59.

14 GERŐ József, 1938. 356.

15 Praznovszky Mihály által írt utószó a Szontagh Mária tanulmányait tartalmazó kötet végén. 2004. 72.

Szontagh Mária ebben a szellemiségben készítette el nagybátyja és apja élettörténetét, mely része volt a családi adatgyűjtésnek. „*Csakis rokonaim megtisztelő felszólítása, meleg biztatása bátorított. Mert hiszen sohasem voltam hivatásos író*”¹⁶ – mentette magát, hozzátéve, hogy adatai is hiányosak, ami magának Szontagh Pálnak a szerénységéből ered, aki nem szeretett magáról beszélni. Mária célja tehát a készülő monográfia életrajzi adatainak gyarapítása volt, ugyanakkor írásai önálló életrajzokként is helytállnak.

Pappszászné számára nem volt ismeretlen a történelmi adatgyűjtés, hiszen személyes ismeretség kötötte Nagy Iván¹⁷ (Balassagyarmat, 1824 – Horpács, 1898) genealógushoz és feleségéhez, Csató Máriához, akinek „*Édes jó Marim*”¹⁸ megszólítással írt 1896-ban levelet, melyben szeretett Pál nagybátyja után érdeklődött. Férjének, Nagy Ivánnak „igaz tiszteletünket” küldte – mely baráti viszonyt mutat a két család közt.

P. Sz. 1896. jún. 22.
 Édes jó Marim!
 Nagyon nagyon szeretettel
 köszönöm Tivcs válaszá-
 dot! Melyet egy nappal
 gyezeget. Többet aludt
 san: kedvesre ícsmit
 kedves Pál bátyámról
 leírtál - most nem lát
 job. hirt feléle! Szok
 Erdőtelek. Horpácsra.

Édes jó Marim!
 Kedves mint mindig
 igaz tisztelettel
 Tölelve, idez ícsmit!
 Szeregetek legnyitott
 let!
 Pappszászné Mária
 Szontagh Pál

*Pappszás Mária levele Nagy Iván nejéhez, Csató Máriához
 – MNL NML. XIV.3. – 3.D.*

¹⁶ PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 5.

¹⁷ A dualizmus-kori Magyarország legnagyobb nemességkutatói vállalkozását jegyző Nagy Iván 1879-től élt Horpácson, felesége birtokán, mely szomszédos volt Szontagh Pál birtoká-
 val. Szontagh Mária Csató Máriának szóló levelét azért fogalmazta meg, mert hosszú ideje
 nem hallott Pál nagybátyjáról, így aggódva érdeklődött felőle. A két család szoros baráti kap-
 csolatban állt, mivel Nagy Iván halálakor Szontagh Pál mondta el a genealógus gyászbeszédét.
 – PRAZNOVSZKY Mihály, 1985. 8. – A Nagy Iván által Nógrád megye monográfiájához gyűj-
 tött adatokat 1904-1905 között pedig Szontagh Antal (1864-1943) segítette összecsomagolni és
 elszállítani. Szontagh Antal maga is gyakorlott múltkutató volt, hiszen több őskori sír feltárását
 is segítette Szirákon, ahol birtoka volt. A miniszteri titkár, a Johannita lovagrend tagja, horpácsi
 birtokát Mikszáth Kálmánnak adta el 1904-ben. – TÓTH Tamás, 2003. 7.

¹⁸ MNL NML. XIV.3. – 3.d.

Pappszászné jól ismerte a történeti munkákhoz szükséges adatgyűjtés fontosságát, hiszen ahhoz, hogy pusztatenki otthonában megírja apja és nagybátyja élettörténetét, nem volt elég a személyes emlékezés. Saját birtokai¹⁹ Nógrád megyében voltak, így a rendszeres ottani tartózkodásai lehetőséget teremtettek az adat- és forrásgyűjtéshez, melyekből 1913 és 1917 telén Pusztatenken dolgozott. Ez pedig már egyfajta történeti látásmódot feltételez, még abban az esetben is, ha erre ösztönösen érzett rá. Az őt körülvevő szellemi közegnek is mindenképp segítenie kellett őt ebben a törekvésben, hiszen a Szontaghok mindig erényként tekintettek műveltségükre, mely feljogosította őket arra, hogy az ország szellemi és tudományos elitjébe tartozónak érezzék magukat. Ez az értékítélet vezette Szontagh Dániel tollát is, amikor a 19. században megírta a család eddigi történetét.

Műveltség, szorgalom, becsületesség

A szász eredetű Szontaghok a hazai armalista nemességgel szemben nem arra voltak büszkéek, hogy kiváltságaikat karddal szereztek, hanem arra, hogy ésszel, szorgalommal és becsületességgel.²⁰

Mária ükapja, *Szontagh III. Pál* (1673-1726) gyógyszerész volt, emellett azonban bányajoggal és földbirtokkal is rendelkezett. A polgári foglalkozás, valamint az ehhez szükséges tanulás tehát már az ő esetében összekapcsolódott a jólét alapjait biztosító gazdálkodási tevékenységgel. Fia, *Sámuel* (1704-1765) német egyetemeken tanulta ki az orvoslást, majd Eperjes főorvosa volt. Az ő fia volt *Mihály* (1738-1822), aki már pályát változtatott: ügyvéd lett. Ez a pályaválasztás Szontagh Mária felmenőinek sorsát három generáción át meghatározta, hiszen nagyapja, Mihály, Eszterházy Miklós bujái uradalmának jogi képviselője volt, s több birtokot is szerzett Nógrád megyében. Az ő fia, *István* (1779-1851) Eszterházy szolgálatában kezdte meg működését, majd gr. Forgách József és Koháry Ferenc uradalmainak igazgatója lett. Munkáját bizonyára kiválóan végezte, hiszen később Szász-Coburg Gothai Ferdinánd fejedelem magyarországi uradalmainak főigazgatójává nevezték ki, szolgálatait Szász-Coburg Gothai Ernő udvari tanácsosi címmel jutalmazta. Emellett István már több megye táblabírája is volt. Az uradalmakhoz kötődő szolgálatokat Mária apja, *Szontagh Ferenc* (1814-1886) jogi és gazdasági végzettsége²¹ ellenére sem folytatta, hanem a vármegye szolgálatába állt. 1849-ben rövid ideig főszolgabíró volt, ám egészségi állapota miatt életét végül a gazdálkodásnak szentelte.²² A lapujtói birtokos asszony felmenői tehát másfél évszázadon át szolgálták a Habsburg Monarchia legnagyobb gazdasági és politikai befolyással bíró főnemeseit, s ez a jogi ismeretek túl széleskörű műveltséget és nagyfokú reprezentációs készséget is feltételez.

Szontagh Mária tehát egy olyan családban látta meg a napvilágot, ahol valóban a szorgalomnak és a becsületességnek kellett párosulni a tudással, az intelligenciával és

19 Apjától 770 hold földet és a lapujtói, eredetileg a Mocsáry család által építetett kastélyt örökölte, valamint a baksaházi pusztá szénjogait is ő kapta. A bányajogot 1912-ben eladta, de a kastélyt és a földet megtartotta. Önmaga jogán volt tehát földbirtokos Nógrádban, hol rendszeresen megfordult, bár házassága Pusztatenkhez kötötte, de nógrádi birtokának ügyeit saját maga intézte. - SZVIRCSEK Ferenc, 2000. 263., LŐRINCZ Gézáné, 2016. 12.

20 SZONTAGH Dániel, 1864. 1.

21 Az ügyvédi vizsgát Pozsonyban tette le 1835-ben, a következő évben pedig a magyaróvári Gazdasági Akadémián szerzett oklevelet. - LŐRINCZ Gézáné, 2017. 10.

22 SZONTAGH Dániel, 1864. 18-31.

a műveltséggel. Ez a szemlélet később sem változott. Az 1913. évi családi jegyzőkönyvben a következőt rögzítették: „Különösen pedig az ifjabb nemzedék nevelését kell a mai kornak megfelelően helyesebb irányba terelni. Nemcsak diplomára van szükség a haladáshoz, hanem éppen az a többlet, a helyes nevelés által elért társadalmi műveltség, mely a tudományos készséget harmonikusan kiegészíti, képesít nagyobb eredmények elérésére. Idegen nyelvek tökéletes ismerete, nagyobb külföldi utak által szerzett szélesebb látókör, a kedély, szív és ízlés fejlesztése – ezek azok az ismeretek és tulajdonságok, amelyek elérésére a fiataloknál fokozottabb mértékben kellene törekedni.”²³

*Péchy Katalin, Szontagh Mária, Szilasy Ida
– Kandó Judit tulajdonában*

Pappszász Lajosné fiatalkoráról, tanulmányairól nem rendelkezünk adatokkal, de bizonyára a korban megszokott és ebben a társadalmi körben elvárt házitanítók gondoskodtak oktatásáról. *Angol nyelven* kiválóan olvasott,²⁴ mivel 1906-ban az ő fordításában jelent meg magyarul a korszak divatos angol írónőjének, Marie Corellinek *A sátán ke-*

²³ PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 61.

²⁴ Fia, Pappszász Tamás jogi diplomájának megszerzését követően 1908-ban Angliába ment, s Cambridge-ben gyarapította tudását. Az angol felsőház reformjáról folytatott kutatásokat, de érdeklődött Anglia története iránt is. – LŐRINCZ Gézáné, 2017. 12.

servei című kétkötetes regénye. A könyvet úgy ajánlották a Vasárnapi Ujságban, hogy annak fordítása hű és folyamatos, tehát igazi élményt nyújt olvasása.²⁵ Érdekes azonban azt is megjegyezni, hogy a műfordítást Szontagh Mária egy évvel korábban a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak küldte be, mely az angol vallásos regényt „nem találta kiadásra alkalmasnak.”²⁶ Az elutasítás bizonyára a regény erkölcsi tartalmának és nem a fordításnak szólt, hiszen a történetet a Budapesti Hírlap 1905-ben folytatásokban közölte. A kezdeti elutasítás azt mutatja, hogy Szontagh Mária tudott küzdeni az általa fontosnak vélt célokért, hiszen bármilyen mély vallási érzület is kötötte a protestáns egyházhoz, mégsem osztozott azok értékítéletében, ha munkáj megjelentetéséről volt szó.

A pusztatenki krónikás irodalmi műveltségének meghatározó élménye lehetett Madách Imre és Szontagh Pál kapcsolata, mely ifjú korukban érett barátsággá.²⁷ Szontagh Mária úgy fogalmazott, hogy még a lányos házakhoz is együtt jártak. „Nemsokára Madách vőlegény lett, és akkor Szontagh Pállal összebeszélve tréfából szerepet cseréltek, és Szontagh Pál úgy mutatkozott be édesanyjának, mintha ő volna Fráter Erzszi vőlegénye.”²⁸ Nősülésre Szontagh azonban sohasem gondolt, ugyanakkor egyszer fontolóra vette frigyét Madách Imre unokahúgával, Huszár Annával, aki látva a tétovázást, másnak adta a kezét.²⁹

Nógrád megye két közéleti alakja 1847-ben együtt lépett be az Ellenzéki Körbe, s még ebben az évben Pulszky Ferencsel közösen írták meg a Nógrádi Képcsarnok című epigramma-gyűjteményt.³⁰ Egy év múlva, 1848 áprilisában Pulszky Ferenc államtitkár javaslatára került Szontagh Pál a bécsi magyar külügyminisztériumba fogalmazónak. Ebbéli minőségében segítette Bem Bécsből való menekülését, ami miatt 1848. november 11-én letartóztatták, s egy évig tartó vizsgálati fogság után 1849. október 15-én a haditörvényszék olmtüzi várfogságra ítélte.³¹ A börtönből 1850. július 22-én szabadult. Megromlott egészségi állapota miatt elfogadta testvére, Ferenc meghívását, s a lapujtói kastélyba költözött. Bátyja vendégszeretét 1853 tavaszáig élvezte, amikor szülei átadták neki a horpácsi birtokot.³²

Szontagh Mária tehát két éves koráig élt egy házban nagybátyjával, s bár nem valószínű, hogy ebből az időszakból bármilyen személyes élménye is maradt, a szülők 1853 után is jó kapcsolatot ápoltak Pállal és annak baráti körével. Ezt bizonyítja az a levél, amely arról tanúskodik, hogy 1861-ben Madách hivatalos volt Darvas Ágnesnek (1817-1892), Szontagh Mária édesanyjának névnapi ünnepségére, ám az írot a politikai esemé-

25 Vasárnapi újság, 1906. 53. évfolyam. - A kötet Szegeden, a Traub E. és társa kiadónál jelent meg. Corellit az angol misztikus irodalom népszerű írójaként jegyzik, meseszövése és könnyed stílus kedvelté tette a közép- és középkorban, ugyanakkor művei kevés irodalmi értéket képviselnek.

26 Protestáns Szemle, 1906. I-X. 14.

27 Ennek a barátságnak a kezdetét Szontagh Mária 1843-ra datálta, Praznovszky Mihály irodalomtörténész viszont 1841-től számítja. - PRAZNOVSZKY Mihály, 1984. 10. - Bár az életkorbeli eltérésekből adódóan Szontagh Máriának nem lehetett személyes kapcsolata Madách Imrével, nagybátyja jóvoltából mégis sok történetet hallott az íróról.

28 PAP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 14.

29 PAP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 14.

30 Szontagh maga is irogatott verseket, epigrammákat, ám életművét inkább a madáchi életművet szervesen kiegészítőjeként tartják számon. - PRAZNOVSZKY Mihály, 1985. 10. - Nekrológiájában első irodalmi tevékenységének egy 1841-ben műfordítását jelölték meg, s megemlékeznek arról is, hogy a reformkorban a Pesti Hírlap Nógrád megyei tudósítójaként tevékenykedett. A Bach-korszakban a Pesti Naplóba és a Politikai Újdonságokba írt cikkeket. Másfél oldalas nekrológja végén Az olmtüzi börtönben című verse is olvasható - Vasárnapi Újság, 1904. június 26.

31 PAP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 7.

32 PAP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 12.

nyek elszólították, ezért levélben mentette ki magát Szontagh Pál előtt. Darvas Ágnes „a női fényoldalak egyik minta képének”³³ nevezi, vagyis az ismeretség személyes volt. Ekkor Mária már tíz éves volt, vagyis e korszakból már lehettek saját élményei.³⁴

Nógrád megye szellemi triumvirátusának harmadik tagja *Mikszáth Kálmán*, aki 1904-ben Szontagh Pál horpácsi birtokának megvásárlója lett. Szontagh Mária személyesen ismerte őt is, hiszen Palócföld nagy történetmondója volt az, aki 1907-ben „*Szontagh Pál sírkövét (...) Papszász Lajosné megbízásából a horpácsi temetőben (...) helyeztette el.*”³⁵ Az eseményről Szontagh Mária is megemlékezett életrajzi írása végén, nem tagadva, hogy ő volt az, aki megkérte Mikszáthot, hogy nagybátyja sírkövét a vasútállomásról vitesse ki a temetőbe.³⁶ A regényíró Szontagh Mária két sógorát, Pappszász Károlyt és Györgyöt is jól ismerte.³⁷ A két testvér az 1880-as években a Függetlenségi párt színeiben politizált, jellegzetes alakjukat Mikszáth egy humoros írása is megőrizte.³⁸

Ez a Nógrád megyei triász olyan szellemi erőt képviselt, amely azt feltételezi, hogy a velük baráti kapcsolatban állóknak is hasonló műveltségi mutatókkal kellett rendelkezniük, máskülönben társadalmi kapcsolataik nem lehettek volna tartósak és eredményesek.

Szontagh Mária és nagybátyja kapcsolata

A politikusi pályaképek, történelmi portrék középpontjában mindenkor a megörökítendő személy áll, de a történetíró értékítéletén keresztül. Ezek a visszaemlékezések ezért alkalmasak arra is, hogy magát az emlékiratírót, jelen esetben Szontagh Mária személyiségét, felkészültségét és értékorientációját vizsgáljuk.

A földbirtokos asszonyt vélhetően mélyebb érzelmi szálak kötötték nagybátyjához, mint apjához, hiszen Pálról egy érzelemgazdag, több forrásra támaszkodó, életét részleteiben ismerő munkát írt, ellenben apjának, Ferencnek a portréja vázlatosabb, s nélkülözi azt az emelkedettséget, amely az 1913 telén készült írásban tetten érhető.

A nagybácsi és unokahúg kapcsolatának mélységére jól rávilágít az a tény, hogy Szontagh Mária szeptember 12-én, „*Kedves Pál bátyám születése napján*”³⁹ kezdte el írni a róla szóló visszaemlékezést, s emlékirataiban mindvégig Pál bátyámnak nevezi, amely a meghitt, szeretetteljes kapcsolat jele.⁴⁰ Mária íráskészségét és felkészültségét ismernie kellett a nagybátyjának, hiszen mint olvasható, ő maga kérte több ízben unokahúgát, hogy halála után írja meg életrajzát. Ebből pedig az következik, hogy a családból Szontagh Ferenc legfiatalabb lánya állt hozzá érzelmileg a legközelebb. Ezt a kötődést érzékelteti az az önvád is, amit Mária érzett amiatt, hogy nem lehetett jelen nagybátyja életének utolsó hónapjaiban. Idős korában ugyan Pusztatenken is eltöltött vendégként

33 ANDOR Csaba – GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő, 2014. 237.

34 Szontagh Pál és Madách Imre barátságának jelentős szakirodalma van. E helyen nem célunk a két, nagyműveltségű férfi munkásságát és közéleti szerepét elemezni, csupán utalás szinten foglalkoztunk vele, hiszen ennek a szellemi közeg mindenképpen hatott a fiatal Szontagh Máriára.

35 BELITZKY János, 2000. 174.

36 Mikszáth új otthona korábbi tulajdonosának a Szontagh Pál kutyái című írásában állít emléket.

37 Pappszász Károly (1842–1899) jogot végzett, majd gazdálkodott, 1884-től a színi kerület országgyűlési képviselője volt a Függetlenségi párt színeiben. Pappszász György (1846–1895) szintén jogot tanult, majd gazdálkodott, 1884 és 1887 közt pedig a poroszlói kerületben a Függetlenségi párt országgyűlési képviselője volt – BÀN Péter, 2011. 182.

38 MIKSZÁTH Kálmán, 1977. 184–185.

39 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 5.

40 Csak egy esetben fordul elő bátyánk, illetve Pali bácsi megszólítás.

pár napot, de nem fogadta el Mária ajánlatát: „Kértem, költözzék egészen hozzánk. Ha jobban szereti, úgy lakjék külön házacskában, hogy teljesen függetlennek érezze magát, s hozza el személyzetét is. Nem mondott „nem”-et, de addig halogatta, míg kifogyott az időből. Most is elszorul a szívem, ha arra gondolok, mily kevés időt tölthettem vele az utolsókból.”⁴¹ Halála kapcsán pedig úgy fogalmaz: „az úr, amelyet életemben hagyott, betöltetlen marad örökké.”⁴²

*Szontagh Blanka (1841-1910)
– Kandó Judit tulajdonában*

Vajon mi volt az oka annak a kitüntető szeretetnek, mely Szontagh Pált unokahúgához fűzte? Az egykori olmtüzi fogoly Szontagh Ferenc házának vendégszeretét élvezte, amikor 1851-ben Mária megszületett. Testvérei, István (sz.: 1839) és Blanka (sz.: 1841) ekkor már elérték azt az életkort, amikor a kor szokásainak megfelelően közvetlen nevelésük kikerült a szülői felügyelet alól, s azt nevelőnőkre bízták. Ágnes (sz.: 1857) pedig még nem született meg. A kis Mária sok örömet okozhatott Pálnak, aki annak ellenére, hogy sosem nőült meg, kedvelte a gyerekeket. Unokahúga úgy emlékszik, hogy élete alkonyán napjait a horpácsi falusi gyerekek vidámsága színesítette meg, akiknek játszadozásait szívesen elnézte.

41 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 32.

42 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 31.

*Szontagh Ágnes és családja
– Kandó Judit tulajdonában*

Mária 19 évesen házasodott *nagyréthi Darvas Tamással* (1843-1872), ám férje házasságuk második évében Lapujtón tüdővészben elhunyt. A fiatal asszony – aki családi irataiban kihangsúlyozza, hogy egy évig és két hétig volt házas, tehát kiemelt figyelmet fordít erre az időszakra – hat évig özvegy maradt, mely ebben a korban, az özvegy életkorát is figyelembe véve, szokatlan. A hosszú özvegység minden bizonynyal a gyászból fakadt, másodjára csak 27 évesen ment férjhez sógornője, Darvas Ilona férjének, Pappszász Károlynak a testvéréhez, Pappszász Lajoshoz, aki a házasságkötéskor már 35 éves volt.⁴³ Nem ismerünk forrásokat erről a hat évről, de az özvegy bizonyára szülei házába költözött vissza, ahol gyakran volt lehetősége találkozni nagybátyjával, Pállal.

43 A Darvas, Szontagh, Péchy és Pappszász családok többszörös rokoni kapcsolatban álltak egymással. A Darvas Antal (1809-1868) és Péchy Katalin (1820-1905) házasságából született Tamás nevű fiú Szontagh Máriát vette feleségül, lányuk Ilona (1849-1909) Pappszász Károly (1842-1899) hitvese lett, Béla (1853-1936) fiuk pedig a Szarazbón született Péchy Bertával (1861-1880) házasodott. Pappszász Károly és Pappszász Lajos testvére, Pappszász György (1846-1895) Péchy Katalint (1853-1895) vette nőül, akinek apja Péchy István (1826-1905) volt. Az ő leánytestvére volt az a Péchy Katalin, aki Darvas Antallal házasodott, Tamás fiuk lett Szontagh Mária első férje.

Kettőjük bizalmas viszonyát jól érzékeltetik azok az intim beszélgetések, melyek során Mária tudomást szerzett a politikus ifjúságáról, udvarlásairól, szerelmeiről. A korszak társalgási szabályait figyelembe véve ez mindenképp meghitt kapcsolatot, szinte már baráti viszonyt feltételez, főként annak tükrében, hogy Mária mélyen vallásos volt – társalgásaiknak gyakran volt témája a hit –, és szigorúan betartotta a kötelező viselkedési normákat. Ezt támasztja alá, hogy Pál gyengeségei, negatív jellemvonásai közé sorolta az eseteket, amikor női fülek számára tilalmas tréfákat, történeteket mesélt. *„Némelykor bizalmas körben oly irányt vett szellemi játék, hogy meg kellett várnia, míg a hölgyek távoztak, avagy ő fogott karon egy vagy két urat, és magával vitte a szomszédos szobába.”*⁴⁴

Az évtizedek alatt a szeretet nagyfokú tiszteletté érett Szontagh Máriában, mely többek közt nagybátyja nagyfokú műveltségének tulajdonítható. *„Emlékező tehetsége fenomenális volt. Ismeretei rendkívüliek. Műveltsége alapos. Nyelvérzéke olyan, amely nem egykönnyen fordul elő.”*⁴⁵ A műveltség tehát feltétlen tiszteletet ébresztett a földbirtokos asszonyban, így Szontagh Pál jellemzésekor kiemelt figyelmet fordított azoknak az erényeknek, amelyek tudását, felkészültségét, szellemi nagyságát igazolták. Mindezt olyannyira fontosnak tartotta, hogy a tudás értékét Nagy Iván írásával és a Pesti Hírlapban megjelent cikkel is alátámasztotta: *„Kellemes és kitűnő szónok volt, nemcsak hangjának tetszetős bájával, élénk erélyével és lángoló tüzeivel, de beszédének tartalmasságával és kiválóságaival is meghódítva hallgatóit. Hét nyelven beszélt, és nemcsak az ókor remekíróit tanulta és ismerte, de szorgalmasan olvasta az újkori világirodalom termékeit is.”*⁴⁶ *„Semmi modern fitogtatás, vagy a képességeknek apró pénzre való beváltása. Semmi ciráda, hanem színarany. Semmi látszatra számítva, hanem egy egyszerű külszín alatt hatalmas, átható elme, igazi mély, alapos, szilárd jellem.”*⁴⁷

Krónikásként nem hallgatta el azonban nagybátyja jellemének negatív vonásait sem, ám stílusa finom és tapintatos. Szontagh Pál fiatalkorában pazarló életet élt – ez Mária szemében előnytelen tulajdonságnak számított –, idős korában pedig túl elnéző volt a cselédjeivel szemben. Az emlékiratíró ebben az esetben saját értékítéletén keresztül szemlélte nagybátyját, vagyis számára a takarékoság és a cselédséggel szemben a szigorú, de következetes magatartás volt a követendő példa. A Pál iránti szeretete azonban arra ösztönözte, hogy ezen tulajdonságokat igyekezzen ellensúlyozni, így azonnal hozzátette, hogy időskorára takarékos és áldozatkész lett, cselédjeivel pedig mint pater familis viselkedett.

A humor mindkettőjük jellemvonása volt. Mária többször hangsúlyozza ezt nagybátyja erényeinek felsorolásakor, ám ő maga sem nélkülözte ezt, mely kitűnik a Széll Kálmánra tett látogatás részleteinek leírásakor. *„Elvitték sétálni a parkba. Egy ideig csak járt-kelt Pali bátyánk, míg végre megsokallta a mulatságot és a háziasszonyhoz fordulva azt kérdezte: Kegyelmes asszonyom, az én kedvemért sétálunk?”* *„Persze hogy” – válaszolt szívélyes hangon a megszólított. „Akkor hát – vette fel újból a szót Pali bátyánk – üljünk le.”*⁴⁸

Szontagh Mária írása diszharmonikus. Az életrajzot fegyelmezetten kezdi, s csak az általa ismert tényekre alapozza mondanivalóját. Ahogy halad előre az időben, úgy lesznek rajta úrrá az érzelmek, és válik mind jobban érezhetővé a nagybátyja iránti szeretet és rajongás. Ez nem csupán a Szontagh Pálról megjelent cikkek szelekciójából

44 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 30.

45 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 22.

46 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 23. Szontagh Mária idézete Nagy Ivántól.

47 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 23. Szontagh Mária idézte a Pesti Hírlap 1885. február 25-i számát.

48 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 28.

látható, hanem a személyes érzelmi megnyilvánulás is egyre több. A közéleti férfit egyre inkább a nagybácsi személyisége váltja fel, történelmi alakból rokon lesz, hazafiból egy idősebb úr, aki korának utolsó nagy gentleman-je. „*Jöhetnek nagyobbak, zseniálisabbak, de tiszteletre és szeretetre méltóbbak aligha, s hozzá hasonlók pedig éppen nem*” – idézi a Pesti Hírlap cikkét.

Pappszáznénak meglehetősen kevés forrás állt rendelkezésére az íráskor. A legfontosabb azonban nála volt: ő őrizte Szontagh Pál Bibliáját, melynek hátoldalán fontos életrajzi bejegyzések maradtak meg. Ez is jól mutatja kettőjük szoros kapcsolatát. Ezen túl a róla szóló újságcikkekből is idéz és utal arra, hogy „*meglevő leveleiből s egyik-másik reá vonatkozó és birtokomban lévő adatból*”⁴⁹ dolgozott. Nagybátyja hagyatéka tehát nem hozzá került, s ezért némi csalódottságot is érzett. Szontagh Antallal,⁵⁰ Pál unokaöccsével, aki birtokát is örökölte, nem ápolhatott túl jó kapcsolatot, mivel írása végén keserűen jegyezte meg, hogy a temetés utáni számtalan részvétnyilvánításról csak hallomásból tud.

Szontagh Ferenc portéja – Kandó Judit tulajdonában

49 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 5.

50 Szontagh Pál örököse Szontagh Mária lánytestvérének, Blankának és unokatestvérének, Szontagh Tivadarnak a házasságából született Szontagh Antal lett. Antal nem csupán a birtokot adta el, hanem Szontagh Pál sírkövére sem gondoskodott, mivel azt Mária rendelte meg, és az Mikszáth Kálmán közreműködésével került a temetőbe.

A lapujtói földbirtokos asszony édesapja, Ferenc vázlatos életrajzát is megírta három évvel később. A munkával 1917 januárjában készült el. Az emlékezés elnagyoltságával ő maga is tisztában volt, s ezt már az írás címében is jelezte: *Jegyzetek Szontagh Ferenc életrajzához*. A munka valóban csak jegyzet – bár írásmódja, stílusa ismét átgondolt és választékos –, de hiányzik belőle a lendület és a szeretet. Pappszászné ekkor már 66 éves, egyetlen fia pedig orosz hadifogságban volt, ezek a körülmények pedig kedvezőtlenül befolyásolhatták őt.

A rövid, tényyszerű írásból – melynek középpontjában szülei osztályegyezsége és a birtokok megosztása áll – mégis fontos közvetett adatok nyerhetők Mária életéről. Apját nagybátyjával összehasonlítva jellemzi, kiemelve, hogy mindketten műveltek voltak, csak másképp. Apja gyakorlatias, gazdasági szemléletű ember, Pál esetében viszont a humán műveltséget és a szemlélődő életfelfogást tisztelte. Nem kétséges, melyik volt számára kedvesebb. A tudást, mint az ember elsődleges értékét ebben az írásban is hangsúlyozza, hiszen mind nagyapja, mind korán elhalt nagynénje esetében megjegyzi, hogy eszes emberek voltak. Apja erényeinek kevés teret szentelt, bár a gazdálkodás terén mutatott érdemeit kiemelte, de írásán végigvonul apja gyenge egészségi állapota, mely megakadályozta őt élete kiteljesedésében.

Az életrajzokban megbúvó önpórté

Mit mondott el önmagáról a pusztatenki földbirtokos asszony az írásai által? Számára alapérték volt a műveltség, a nyelvek ismerete, a takarékoskodás és a társasági élet szabályainak betartása. Vallásos volt, de nem volt bigott, hiszen akkor Pál szarkazmusát sem tolerálta volna. Tájékozottsága, műveltsége elsősorban irodalmi volt, hiszen nagybátyja politikai pályafutását érzelmek nélkül, szinte kötelező jelleggel írta meg, s ha az emlékezésben apróbb pontatlanságok előfordulnak, azok épp a politikai étellel kapcsolatosak.⁵¹

Szontagh Mária műveltsége ellenére sem volt felkészült történetíró. Nem csupán a rendelkezésére álló források családi jellege, hanem érzelmi hullámváltozásai is ezt bizonyítják. Tényeket írt, de tollát a szerető unokahúg rajongása és tisztelete vezette. Írása semmiképp nem tekinthető egy kimerítő Szontagh Pál életrajznak, viszont fontos mű Szontagh Pál életének megismerésében. A politikushoz legközelebb álló családtag azonban akaratlanul is sokat árult el saját egyéniségéről, hiszen saját értékmércéjén keresztül rajzolta meg nagybátyja portréját.

A Szontagh Ferencről szóló írásában több közvetlen családi és önmagára vonatkozó tényt is elárul. Mária nyolc éves volt, amikor elvesztette két éves nővérét, Ágneszt (1857-1859). Fel kellett dolgoznia István nevű bátyja elmebetegségét, mely 21 éves korában halálához vezetett. Blanka nővére (1841-1910) a szülők akarata ellenére elsőfokú unokatestvérével, Szontagh Tivadarral (1832-1875) házasodott, gyermekeik közül hárman kiskorukban elhaltak, ketten pedig „fejletlen elmével” születtek. Szontagh Mária 54 hét házasság után lett özvegy.⁵² Hat év gyász után ismét férjhez ment, de első gyermekét, Pappszász Józsefet (1883-1884) csecsemőként

51 A 2004-ben kiadott írást Prazvonszky Mihály látta el lábjegyzetekkel, a ténybeli korrigálás is az ő érdeme.

52 Fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy egy év és két hét boldog házasság után özvegyült meg, ami azt jelenti, hogy életének egy szép korszaka zárult le ekkor. Második férjéről, Pappszász Lajosról viszont semmi érzelmi vonatkozású megnyilvánulása nincs.

eltemette.⁵³ Felnőtt kort megélt fiát, Tamást meglehetősen későn, 1885-ben, 34 évesen szülte. Sógornője, Pappszász Györgyné Péchy Katalin – aki egykori anyósának, Darvas Antalné Péchy Katalinnak volt unokahúga⁵⁴ – fia elvesztése után 1895-ben öngyilkos lett.

A személyes tragédiáktól terhelt életút során Szontagh Mária a vallásban lelt vigaszt, ironikus természetű nagybátyja pedig feltehetően kellemes perceket szerzett számára. Többek közt ebből is fakadhatott az a feltétlen ragaszkodás és szeretet, melyet Szontagh Pál iránt érzett.

Szontagh Tivadar portéja – Kandó Judit tulajdonában

Nagybátyjától a tudás tiszteletét, apjától a takarékossgot és a gazdálkodási fegyelmet örökölte. Apja 1859-től birtokolta a lapujtói szénbányát, melyet korán elhalt fia után Mária örökölt, s azt 1912-ig megtartotta.⁵⁵ Emellett 1893-ban tagja volt annak a

⁵³ Az eddigi életrajzokban nem tesznek róla említést, sírja viszont a tenki temetőben megtalálható.

⁵⁴ Szontagh Mária első férjének, Darvas Tamásnak az anyja, Péchy Katalin (1820-1905) volt, akinek István nevű testvérének lánya, a szintén Péchy Katalin (1853-1895) névre keresztelt Pappszász Györgyné követte el az öngyilkosságot. A fia elvesztését feldolgozni nem tudó asszony Pappszász ágon ekkor már Szontagh Mária sógornője is volt.

⁵⁵ SZVIRCSEK Ferenc, 2000. 263.

társulatnak is, mely a Kőrösök vidékén halászati jogot szerzett.⁵⁶ Az egykori Szontagh földeket 1917-re csupán ő tartotta meg, „minden más idegen kézen” volt.⁵⁷

Társadalmi szerepléséről nem tudunk,⁵⁸ adományairól viszont gyakran tudósítanak a korabeli lapok. Rendszeresen támogatta a Lórántffy Zsuzsanna Egylet vállalásait, 1894-ben és 1895-ben 100-100 forinttal, 1908-tól pedig a szervezet kórházépítésére adott nagyobb összeget. A háborús infláció közepette, 1917-ben, 1100 koronával segítette az egyletet.

1896-ban a Nagypénteki Református Társaság Örökös tagja lett, s ekkortól rendszeresen segítette az elzúllott gyermekek megmentéséért építendő otthon munkálatait is.

Budapesten 1908-ban alakult meg a Protestáns Szövetség, melynek 50 tagú választmányi tagjai közt ott találjuk Pappszász Lajos és neje nevét is.

Többször adakozott tehát vallási célok megvalósítása érdekében, támogatta a szécsényi templomot 1894-ben, 1905-ben pedig kegyadományt küldött.⁵⁹ Még ebben az évben a lapujtó misszióállomás létesítésére adományozott telket, s „miután a Szontaghok vallásos érzelme lüktet ereiben, azt ajándékba adja.”⁶⁰

Szólnunk kell még szociális érzékenységről is, mely különösképp az első világháború éveiben mutatkozott meg. Ezt az érzékenységet anyjától, Darvas Ágnestől örökölte, aki „harminc éven keresztül gyógyította a környék betegeit, kik szekereken keresték fel, még városokon keresztül is. Persze e nagy népszerűségnek egyik tényezője az is volt, hogy fizetniök nem kellett. Sőt még a gyógyító szert is ingyen kapták.”⁶¹ Mária 1892-ben a felvidéki ínségeseknek küldött két láda szalonnát és közel 4 mázsa főzeléket,⁶² 1915-ben a máriafalvai háborúból hazatérő szegény egyetemi hallgatók

56 Békés c. lap, 1893. április 10.

57 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 43. – A Pappszász-Szontagh házaspár a 19. század végén több mint 300 holdat birtokolt Nógrád-, Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben. Az 1897. évi Gazdacímár szerint Szontagh Mária nevéen volt Szelevényben egy 1265 kat. hold birtok, ám ezt az adatot nem tekinthetjük pontosnak, mivel Szelevényben a 18. század végén a Pappszászoknak voltak földjei. Szelevény egy része ősi Tassy birtok volt, vagyis Pappszász Lajos nagyanyjának a családjáé. Ez a terület tehát minden bizonnyal Pappszász Lajos tulajdona volt. A lapujtó földeket, 1073 kat. holdat viszont Pappszász Lajos nevéen tüntetik el, mely szintén tévedés, vagy elírás, hiszen ez, mint a családi emlékezésből kitűnik, Szontagh Mária birtoka. Pappszász Lajosnak 1897-ben az Erdőtelekhez tartozó Pusztatenken volt 1059 kat. holdja. Az 1911. évre a szelevényi földek 10 holddal gyarapodtak (1276 kat. hold), s ekkor már Pappszász Lajost nevezik meg tulajdonosnak. A lapujtó, ekkor már Szontagh Mária nevéen szereplő földek nagysága 746 kat. hold. Pappszász Lajos Pusztatenken 1024 kat. holdat birtokolt még, viszont ekkor már fiuk, Tamás nevéen is szerepelt egy 179 kat. holdas gazdaság Pusztatenken. A házaspár kezelésében lévő területek tehát még mindig a nagybirtok kategóriájába tartoztak, ám ezeknek a földeknek több mint fele Pappszász vagyongként került a család kezelésébe.

58 A társasági életéről szóló tudósítások közt csupán egyszer találkozhatunk nevével: a Múcsarnokban rendezett jelmezes estélyen Szontagh Mária egy a 30 éves háborút idéző korabeli ruhában jelent meg. – Magyarország, 1897. március 15.

59 Szontagh Mária számos adománya Nógrád megyéhez, Felvidékhez vagy Erdélyhez köthető. A hevesi református egyházat – melyhez felekezetiileg tartoztak – férje támogatta csupán. Pappszász Lajos bőkezű volt a hevesi reformátusokkal, 1906-ban például az átányi templom újjáépítéséhez szükséges 12 ezer koronából 3 ezret vállalt. 1895-ben a hevesi református egyház világi elnöke volt. Mindebből úgy tűnik, hogy Szontagh Mária nem tekintette igazi otthonának Pusztatenket, hiszen adományaival szülőföldjét segítette, míg helyben csak férje gyakorolt mecenatúrát.

60 Dunáninneni Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei, 1905. augusztus. 127. p.

61 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 45.

62 Köztelek, 1892. április 13.

megsegítésére adományozott 200 koronát,⁶³ 1916-ban pedig a székelyhidi vörösresztes kórháznak küldött egy hektoliter bort és egy mázsa babot. A háborús években tanúsított humanitárius segítségéért 1916-ban kitüntették.⁶⁴

Hit és a szociális érzékenység jellemezte Szontagh Mária személyiségét. A társasági élettől távol maradó asszony a vallás gyakorlásában és a jótékonyági célok támogatásában lelte meg belső békéjét. Ez pedig egy zárkózott, önmagába forduló ember képét vetíti elénk, aki számára sem második házassága, sem pusztatenki tartózkodása nem adott boldogságot.

Krónikás vagy földbirtokos?

„Papszász Lajosné nem gyakorlott szerző, de ez az írása hibátlanul teljesíti célját: színes és érdekes képet rajzol Szontaghról. Különösen fontosak az apró megfigyelések, a politikus jelleme finom részleteinek felrajzolása. Ezekben mindig érezzük a személyes tanúság hitelét is” - jellemezte a szerzőt az irodalomtörténész.⁶⁵ Ugyanakkor az eredeti kéziratban vannak olyan részek, amelyek a lap alján elhelyezett jegyzetnek tűnnek. Ez pedig azt bizonyítja, hogy Szontagh Mária mégis csak rendelkezett olyan alapfokú tudományos műveltséggel, mely arra ösztönözte, hogy mondandóját próbálja forrásokkal alátámasztani. Az, hogy akart, de nem tudott a formai követelményeknek megfelelni abból adódik, hogy ilyen irányú képzést nem kapott, a történetírás formai követelményeit olvasmányélményei alapján ismerhette.

Műveltsége, olvasottsága viszont elegendő alapot teremtett ahhoz, hogy megírja nagybátyja életrajzát. Azzal is tisztában lehetett, hogy Szontagh Pál irodalmi és közéleti szerepvállalása országos érdeklődésre tart majd számot, hiszen az emlékiratok az MTA kéziratárába kerültek.⁶⁶

Szontagh Mária egy olyan családban élt, ahol a tudásnak, a nyelvek ismeretének, az irodalmi műveltség elsajátításának nem csak hagyománya volt, hanem követelményként is támasztották azt a családtagok elé. Ebből adódik, hogy számára az egyik legfontosabb érték a tudás, mely értékítéletének alappillére volt. Ehhez járult még vallásossága, mely bizonyára az őt ért megpróbáltatásokból eredt és szociális érzékenysége, melyben anyja példáját követte.

A középbirtokos családból egyedül Szontagh Máriának sikerült vagyont szinte csorbítatlanul megőrizni, ami gazdálkodási ismeretekről és fegyelemről tanúskodik. Ugyanakkor az is látható, hogy második házasságkötése után Dél-Hevest nem tekintette valódi otthonának, mivel támogatásai, egyházi szerepvállalása épp úgy Nógrád megyéhez kötődnek, mint öröksége, a lapujtói kastély, melynek kertjét apja halála után ő bővítette.⁶⁷

Emlékét csupán két kézírata és a szintén Nógrád megye jeles személyiségeihez köthető töredékes levelezése tartotta fenn.

Úgy tűnik, az asszony Pusztatenken nem találta meg azt a szellemi közeget, melyben otthonosan mozgott volna, hiszen mind társadalmi kapcsolatai, mind jótékony

63 Budapesti Hírlap, 1915. október 9.

64 Eger, 1916. május 14.

65 PRAZNOVSZKY Mihály, 1994. 87.

66 Szontagh Mária fiának, Pappszász Tamásnak a hagyatéka 1944-ben bekövetkezett halálakor szétszóródott, tehát anyja hagyatékát ezt megelőzően már biztonságba helyezték.

67 PAPP-SZÁSZ Lajosné, 2004. 42.

célú adományai Nógrád megyéhez kötődnek.⁶⁸ Pappszász Lajosné tehát megmaradt annak a Szontagh Máriának, aki Nógrád megyei apjának és nagybátyjának az emléket őrizte, s meg sem próbálkozott férje népes és az országos politikai életben is szerepet vállaló pusztatenki-szárazbői rokonságának emléket állítani.

Szontagh Mária idős korában is megfelelt annak a követelményrendszernek, melyet a Szontaghok magukkal szemben támasztottak. Az ő esetében a műveltség, a vállalásosság, a szociális érzékenység és a becsületesség még gazdasági ismeretekkel is párosult, mely meglehetősen ritka volt a köznemesi asszonyok esetében a megye déli részén.⁶⁹

Pappszászné önmeghatározásában hű maradt a család Nógrád megyei tradícióihoz és elvárásaihoz, melyben a nemesi származás, vagyis az elithez tartozás a széleskörű műveltségben és az egyházi mecenatúra vállalásában teljesedett ki.

FORRÁSOK

MNL NML. XIV.3. - 3.d.

PAPP-SZÁSZ Lajosné

2004 Két Szontagh-életrajz. A szöveget gondozta és az utószót írta: Praznovszky Mihály. A jegyzeteket írta: Andor Csaba. Csesztve-Horpács 2004.

Hivatkozott folyóiratok

Protestáns Szemle, 1906.

Vasárnapi Újság, 1904.

Békés c. lap, 1893.

Magyarország, 1897.

Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei, 1905. augusztus

Köztelek, 1892.

Budapesti Hírlap, 1915.

Eger, 1916.

68 Pusztatenk prédium ebben az időben Erdőtelek község külterülete volt. Erdőtelek népessége katolikus volt, viszont a szomszédos Átány-Szárabzó és Heves református sziget maradt a megyében. Lehetősége tehát lett volna a helyi református egyházat és itteni jótékony célokat támogatni, ám ezt mégsem tette meg, ellentétben férjével, akinek neve többször feltűnik a református egyház jegyzőkönyveiben, mint mecenatúrát gyakorló személy.

69 Hasonló gazdálkodási fejelem figyelhető meg a szomszédos Átányhoz tartozó Szárabzó pusztán élő református felekezeti Bárczay Elemérné, báró Schilling Ilma esetében még, aki férje 1936-ban bekövetkezett halála után egyedül vitte tovább szárabzói gazdaságukat.

IRODALOM

ANDOR Csaba – GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő

2014 Madách Imre levelezése. Madách Irodalmi Társaság, Salgótarján-Szeged

BELITZKY János

2000 Mikszáth és Balassagyarmat. Nagy Iván Könyvek 8. Balassagyarmat

GERŐ József

1938 A m. kir. belügyminiszter által igazolt nemesek 1867-1937. Budapest

JÁSZAY Pál

1855 A magyar nemzet napjai a legrégebb időtől az Arany bulláig. Pest

LŐRINCZ Gézáné

2016 Dr. Papp-Szász Tamás ügyvéd, földbirtokos élete és kora (1885-1944).
Lapujtói Krónika 5. Karancslapujtó

NAGY Iván

1858 Magyarország családai II. Pest

MIKSZÁTH Kálmán Összes Művei 70. kötet

1977 Cikkék és karcolatok XX. 1885. január –1885. június. Budapest

PRAZNOVSZKY Mihály (szerk.)

1985 Szontagh Pál válogatott írásai. Nógrádi Irodalmi Ritkaságok 5.
Salgótarján

PRAZNOVSZKY Mihály

1994 Emlékirat Szontagh Pálról (Forrásközlés) In. Nógrád Megyei Múzeumok
Évkönyve XIX. Salgótarján. 87-104.

SZONTAGH Dániel

1864 Az iglói és zabari Szontagh nemzetség származási története és oklevelei.
Pest

SZVIRCSEK Ferenc

2000 Bányászkönyv. Salgótarján

TÓTH Tamás

2003 Nagy Iván iratai. Balassagyarmat

RITA SZUROMI

**FAMILY CHRONICLER OF PUSZTATENK, THE
LITERARY TRANSLATOR AND BIOGRAPHER: MÁRIA
SZONTAGH**

(Lapujtó, Austro-Hungarian Empire, May 11, 1851 - Pusztatenk, Hungary, December 27, 1923) Her name was preserved by two manuscripts of the Hungarian Academy of Sciences. It contains the life of one of her uncles, Pál Szontagh, and the other one is her father, Ferenc Szontagh. The memoirs were originally written for the forthcoming monograph of the Szontaghs. The Szontagh family was originally a Saxon clan from Szepes area, their ancient nest was situated in the Highlands of the Austro-Hungarian Empire. However, their family members were not among the great landowners, their education put them among the excellence of the nation. Mária's uncle had friendly relationships with famous writers such as Imre Madách and Kálmán Mikszáth. Mária Szontagh lived her life in this milieu; Knowledge raised respect in her, religion gave her comfort during the difficult times of her life. She was a conservative noblewoman, whose actions were determined by her conservative values, her education and her noble duties. Based on two manuscripts, a few newspaper articles and some documents, we try to outline her personality and character.

GLÜCKLICH VILMA, A MAGYAR NŐMOZGALOM KIEMELKEDŐ ALAKJA (1872 – 1927)

BÓDI GYÖRGYNÉ
Nyugalmazott könyvtárigazgató, Salgótarján

Glücklich Vilma 1872. augusztus 9-én született Vágújhelyen. Édesapja, Glücklich Ignác a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. alkalmazásában állt.¹ Erre vonatkozóan azonban nem találtunk további adatot. Valószínű, hogy a családfönntartó apa itt élt településünkön, az édesanya és a gyermekek a nehéz lakhatási körülmények miatt Vágújhelyen maradtak. A kétlakóság akkoriban még igen jellemző volt a salgótarjáni bányászatban. A Glücklich családról nagyon kevés adat lelhető föl egyéb irányban is. Nagybátyja dr. Glücklich Emil, aki Budapesten ügyvédi irodát nyitott, majd a Budapesti Ügyvédi Kamarának elnökhelyetteseként jogi ügyekben segítette Glücklich Vilmát és egyesületét. Az édesanya korán megözvegyült, erről is csak egy adománygyűjtés ad hírt a *Nő* és a *Társadalom* c. folyóiratban.² Leánytestvére Glücklich Franciska, aki szintén adományozóként jelenik meg a *Nő* c. folyóiratban.³ Fiútestvére Glücklich Béla, aki 1914-1918 között a fronton harcolt.

Glücklich Vilma

1 SZÉCSI Noémi – GÉRA Eleonóra: A budapesti úrinő magánélete. Európa Könyvkiadó. Budapest, 2016. 333.

2 Adományok. A *Nő* és a *Társadalom* 1911. 11.

3 Adományok. A *Nő* 1917. 9.

Glücklich Vilma reáliskolát végzett. (Vágújhelyen az 1860-as évektől híres alreális-kola működött 1894-1897-ig, amely egyetlen zsidó középiskolaként főreáliskolai rangot nyert el). Glücklich Vilma polgári iskolai tanítónői képesítéssel a pályáját Fiumében kezdte, 1893-1896 között tanított az állami felsőbb leányiskolában. Egyik kolléganője Szegfi Emília volt, az első szerkesztőnő, aki Kánya Emília leányaként Fiumébe költözve együtt tanított Glücklich Vilmával.⁴

Nyitottságát, természettudományos érdeklődését és műveltségét bizonyítja, hogy 1896-ban, amikor már Budapesten tanult az egyetemen, egy olvasói levelében hivatkozott egy fiumei élményére: „A Természettudományi Társulat legutóbbi felolvasásán tapasztaltam, hogy az x sugarak létrehozta képeket szakemberek is minden aggodalom nélkül fotográfiának, fényképnek nevezik, ami nem megfelelő elnevezés. Ez okból bártorkodom utalni Salcher-nek, a fiumei tengerészeti akadémia tanárának egy felolvasásában tett indítványára, hogy az említett képek elektrografikának, avagy a feltaláló nevééről Röntgengrafikának neveztessenek.”⁵

Glücklich Vilma életében fordulópontot jelentett, amikor is Wlassics Gyula miniszter 1905 decemberében engedélyezte, hogy a budapesti és kolozsvári egyetem orvosi és bölcsészkarán, valamint a gyógyszerészeti tanfolyamon leányhallgatók is megkezdhetik tanulmányaikat.

Glücklich Vilma elsőként iratkozott be a budapesti egyetemre, matematika - fizika szakon diplomázott, erről a Pesti Hírlap 1896. március 15-i száma tudósított is. „...Az egyetem bölcsészeti fakultásának már van egy rendes női hallgatója: Glücklich Vilma, ki egy fiumei felsőbb leányiskola tanítónője volt, most pedig matematikát és fizikát tanul az egyetemen...”. A tanulás mellett dolgozott is a budapesti Dohány utca 32. alatti közszégi polgári leányiskola tanítónőjeként.

Fővárosi lakosként tagja lett az 1897-ben alapított Nőtisztviselők Országos Egyesületének, amelynek 1900 (1901) -től elnöki tisztségét Bedy-Schwimmer Rózsa töltötte be. Bedy-Schwimmer Rózsa felső középosztálybeli zsidó családban született, Temesváron és Szabadkán nevelkedett. Polgári leányiskolát végzett, majd kereskedelmi esti iskolában tanult.

Az egyesület 1903-ban lapot alapított A Nő és a Társadalom címmel, amely a Nőtisztviselők Országos Egyesülete és a megalakuló Feministák Egyesülete hivatalos közlönye lett. 1904-ben ugyanis Bedy-Schwimmer Rózsa és Glücklich Vilma Berlinbe utaztak, ahol részt vettek az International Council of Alliance (IWSA), vagyis a Nemzetközi Szüfrasset Szövetség rendezvényein. Azzal a meggyőződéssel érkeztek haza, hogy meg kell alapítani a Feministák Egyesületét. Az egyesület megalapítása, alapszabályának elfogadása még 1904-ben megtörtént, céljaikról, alapelveikről kiadvány is készült.⁶ A Feministák Egyesülete 1905-ben csatlakozott a Nők Választójogi Világszövetségéhez. A Feminista Egyesület elnöki tisztségét Bedy-Schwimmer Rózsa töltötte be, aki a későbbiekben rövid házasságát követően elvált, és leánykori nevét viselte. Választmányi tag lett a már említett dr. Glücklich Emil ügyvéd. Glücklich Vilma pedig az egyesület fennállásának első 15 évében az ügyvezető elnök tisztségét vállalta el - erre tartotta magát alkalmasnak -, tevékeny alakítója lett a magyar nőmozgalomnak.⁷

4 SZÉCSI Noémi - GÉRA Eleonóra: A budapesti úrinő magánélete. Európa Könyvkiadó. Budapest, 2016. 333.

5 GLÜCKLICH Vilma: Az x-sugarak alkotta képek neve. Természettudományi Közlöny 1896. 320. 217.

6 Tájékoztató a Feministák Egyesületének céljairól és munkatervéről. Budapest. 1905.

7 CZEFERNER Dóra: Új York-i Schwimmer Rózsa hagyaték jelentősége. Levéltári Közlemények MNL. Budapest. 2017.

A Feministák Egyesületének programjában az alakulás éveiben a koedukált oktatás megteremtését, a fiúk és lányok együttes tanulását, egyforma oktatási követelmények kialakítását, napközi otthonok megteremtését a dolgozó nők gyermekei számára és a gyermekvédelem kiépítését foglalmazták meg. A *Nő és a Társadalom* c. lap szerkesztője Bedy-Schwimmer Rózsa lett, és a lap 1904-től együttesen szólt a két egyesület, a Nőtisztviselők Országos Egyesülete és a Feministák Egyesülete tagjaihoz. Kezdetben havi kétszer, majd anyagiak hiányában havonta jelent meg a lap. Rovatai voltak: Szemle, Irodalom, Szerkesztői üzenetek, Kiadóhivatali közlések. Nagyon sok információt adtak a két egyesület hivatalos értesítői, amelyek a lap utolsó harmadát töltötték ki.

Glücklich Vilma munkássága a *Nő és a Társadalom* c. lapban folyamatosan nyomon követhető. Elsősorban az oktatás kérdéseiben fejt ki álláspontját, legyen szó törvényjavaslatról, a magyar oktatási rendszerbeli változásokról, fővárosi intézkedésekről. Megteremtője és résztvevője az ún. Szülői értekezleteknek és az ún. Gyakorlati Tanácsadó, majd Pályaválasztási Tanácsadó kialakításának.

A Szülői értekezleteken egy-egy témáról előadást lehetett meghallgatni, majd beszélgetés, vita, tanácsadás történt. Glücklich Vilma szinte minden alkalommal kifejtette álláspontját. Elméleti, gyakorlati pedagógiai ismeretei és tapasztalatai alapján szólt a gyermek érzékszerveinek és megfigyelőképességének fejlesztéséről, a szülők feladatáról felnőtt gyermekükkel szemben, a béke eszméjének a gyermekek nevelése közbeni terjesztéséről.

A leghatározottabban foglalt állást a gyermekek testi fenyegetése ellen. Ugyancsak elítélte a gyermekek nyilvános szerepeltetésének vadhajtásait, a törvénytelen gyermekeket érintő hátrányos jogszabályozást.

Könyvkritikák is kikerültek keze alól pedagógiai témákban és a feminizmus témakörében. Így bemutatta Willhelm Szidónia: Szerelem, házasság feminista tükörben c. kéziratát, abból a szempontból, hogy alkalmas-e ez a munka a Feminista Egyesület számára tájékoztató röpiratként történő kiadásra.⁸

Glücklich Vilma ugyancsak bemutatta Komócsy István: A gyermek nemi felvilágosítása c. könyvét, amelynek fontosságát hangsúlyozta: „Mert hogyan igazodjék el a gyermek, ha a szülő, kinek mindenre van jó tanácsa és szigorú parancsa, az élet nemi vonatkozásában néma marad, mint a sír.”⁹

1909-ben Glücklich Vilma képviseli a Feminista Egyesületet a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége szaktanácskozásán, amely a cselédkérdésről szólt. Hozzászólását közli a lap, melynek lényege, hogy cselédiskolát kell létesíteni, meghatározott munkaidőben kell foglalkoztatni a cselédeket és felkészíteni őket a háztartások technikai fejlődése közbeni új elvárásokra: „Gondolkodjunk arról, hogy a fiatal leányok ne kerüljenek serdületlen korban szolgálatba!”¹⁰

1909. szeptember 27-én a gyermekmunka elleni tiltakozás jegyében az egyesület ülésén Glücklich Vilma megerősítette álláspontját, miszerint a leányok tanoncoktatását ugyanolyan szakszerűen kell megszervezni, mint a fiúkét, és egyik speciális irány lehetne a háztartási munka.

Miután beszélt és írt angol, olasz, francia és német nyelven, fordítója volt számtalan cikknek, előadásnak, amelyeket a nemzetközi nőmozgalom jeles alakjai írtak. Nelly Roussel előadásait 1908-ban a lap 4. számában publikálta „Szerelem és anyaság”, „Feminizmus: a férfi és a nő szociális egyenjogúsítására irányuló törekvés” címmel.

8 GLÜCKLICH Vilma: Könyvkritika. *A Nő és a Társadalom*. 1908. 7. sz.

9 GLÜCKLICH Vilma: Könyvkritika. *A Nő és a Társadalom*. 1908. 11. sz.

10 GLÜCKLICH Vilma: Ankét a cselédkérdésről. *A Nő és a Társadalom*. 1909. 5. sz.

Ugyanebben az évben, a 6. számban Marchesa Agnese Paulicci: Az olasz nőkongresszus c. munkáját fordította le. Az ő körültekintő munkáját dicséri az 1908-ban kiadott Feminista Naptár, amely 52 kiváló feminista nő arcképét közli, és a nőkérdést érintő híres mondások is szerepelnek a naptárban. 1913-ban a lap 6. számában „Gondolatok a nők választójogáról” címmel Glücklich Vilma szemelvényeket állított össze az osztrák nők választójogi bizottsága által készített német nyelvű brosúrákból. Mindezek mellett fáradhatatlan utazó, ha külföldi tanácskozásról, vagy vidéki összejövetelekről volt szó.

Ezek az alkalmak egyre inkább a nők választójogának elnyerése irányába terelték a nemzetközi nőmozgalmat és a Feministák Egyesületét is. Glücklich Vilma felidézte egy másik írásában az 1906-os temesvári összejövetelt, ahol javaslat született a Feminista Egyesületen belül választójogi szakosztály megszervezésére. Egy későbbi írásában foglalta össze az egyesület hitvallását: „A szolidaritás eszméje indított bennünket arra, hogy minden nő érdekeit felkaroló, minden nő sérelmeit felpanaszoló szervezetet alakítsunk...”¹¹

A nők választójogi küzdelme kérdéskörében 1907-ben parázs vita alakult ki a közéletben, „A Nő és a Társadalom” c. lapban. Jászai Mari „Levél a szerkesztőhöz” címmel fejtette ki aggodalmát a választójog megadása esetén keletkező helyzetről. Féltette a nőket a választójogtól. Glücklich Vilma meggyőző módon a női szolidaritást hangsúlyozta itt is.¹²

1908-ban, amikor ismét felkérték Temesvárot a főreáliskola dísztermében egy előadás megtartására: „Mit tehet a nő a társadalomért?”, szónoki képességeiről is elismerően szólt a hallgatóság. Hasonló fogadtatásban részesült 1908-ban még Pozsonyban, 1911-ben Szombathelyen és Vágújhelyen.

A Feministák Egyesülete 1911-től nagyon megtisztelő feladat előtt állt. A Nők Választójogi Világszövetségének VII. kongresszusát Budapesten kívánták megrendezni 1913 júniusában. Az előkészítő munkálatok két évig folytak, a munkát 1911 őszén egy kongresszusi végrehajtó bizottság kezdte el, melynek elnöke gróf Teleki Sándorné volt, és a mellé választott öt társelnöki tisztség közül az egyiket Glücklich Vilma kapta. Az első nyilvános ülést a grémium 1911. szeptember 4-én rendezte, ahol Glücklich Vilma tartotta a megnyitót. A várható költségeket 100.000 Koronában állapították meg. Nagyon tudatos tervezéssel kezdték el a Kongresszusi alap gyarapítását.¹³

Ismertető füzet, karácsonyi bolt, gyűjtőívek, perselyek jelentették az alapot, s a vezetőség tagjai, köztük Glücklich Vilma is rendszeresen fölajánlották vidéki és fővárosi előadói díjukat. Így például az 1911 decemberében alakult ifjúsági csoportnak szeminárium előadást tartott olyan témákban, mint a nőkérdés tudományos alapjai, a nő gazdasági helyzete.

Fáradhatatlan volt a nőket érintő egyéb intézkedések megítélésében. 1912 elején például a fővárosi közkönyvtárban három nőt neveztek ki magasabb tisztviselői állásra, 1912 tavaszán pedig kettő tanítónő bekerült a székesfőváros, Budapest közoktatási bizottságába. Glücklich Vilma „Tanítónők ébredése” c. írásában ellentmondásosnak ítélte meg a helyzetet. Felhívta a figyelmet arra, hogy eközben a férjezett tanítónőktől megvonták a lakbérpótlékot Budapesten, és évek óta elutasítják az igazgatói állásra pályázó nőket, a gyógypedagógus nőknek pedig a XI. fizetési osztály a plafon, ennél ma-

11 GLÜCKLICH Vilma: Emlékezzünk... A Nő és a Társadalom. 1913. 12. sz.

12 GLÜCKLICH Vilma: Jászai Mari cikke: Levél a szerkesztőhöz. A Nő és a Társadalom. 1907. 11. sz.

13 Előkészületek 1913-ra. A Nő és a Társadalom. 1911. 10. sz.

gasabbra nem sorolhatók be. Ekkor írta le: „Bátorság, összetartás és céltudatos eljárás a küzdelem sikerének alapfeltételei.”¹⁴

1913. június 15-én a királyi Zeneakadémia nagytermében megnyílt a Nők Választójogi Világszövetségének VII. kongresszusa, az üdvözlő beszédet Glücklich Vilma, a Feministák Egyesületének ügyvezetője tartotta. A kongresszus főbb jellemzői voltak: 3000 résztvevő, akik 22 nyelven beszéltek, 230 újságíró tudósított. A további nyilvános előadások a Vigadóban zajlottak. Az ifjúsági szekciót Glücklich Vilma vezette. A szabadidős programokban sétakocsikázás, díszelőadás az Operában, vidéki kirándulások magyar városokban színesítették a napokat. Bécs, Berlin, Drezda és Prága is fogadta az érdeklődőket. Érdekessége volt a világ minden tájáról megjelent nővendégeket illetően, hogy mindössze 60 nőnek volt választójoga.¹⁵

A sikeres kongresszust követően 1913 decemberében Glücklich Vilma bejelentette, hogy a Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete új lapot indít, amelynek címe „A Nő” lesz. Ígéretet tett, hogy törhetetlenül küzdenek a közösség bajai ellen, de népszerűbb irányt választanak, több képpel, olvasmánnyal, és a lap terjesztését a kolportázs útján - azaz utcai terjesztéssel, rikkancsokkal oldják meg.¹⁶

A Nő című lap szerkesztői: Bédy-Schwimmer Rózsa felelős szerkesztő, tagok gr. Teleki Sándorné (Szikra), Pogány Paula szerkesztők. A lap kezdetben havi kétszer jelent meg, majd az anyagi lehetőségekhez mérten csökkenő időközönként, illetve egy külön négy oldalas Nők Lapja c. kiadvány is népszerűsítette a Feministák Egyesületét. 1914 szeptemberétől a Nőtisztviselők Országos Egyesülete úgy döntött, hogy külön lapot indít.

A nyitó szám úgymond vezércikke Glücklich Vilma munkája. „Osztyáharc és nőkérdés” c. írásában képet kapunk a Feministák Egyesületének és Glücklich Vilmának a női választójoggal kapcsolatos akkori felfogásáról. Úgy gondolták, hogy a censzos (korhoz, iskolai végzettséghez, önálló foglalkozáshoz kötött) választójog elérése a nők számára lehet kiindulópont, melyről erős alapon folyhat a küzdelem a többi nő jogaiért, az alkotmányért: „De a speciális női érdekek csakis úgy számíthatnak kielégítésre, ha együtt és egyetértően küzdenek érte az egész társadalom asszonyai.”¹⁷

1914 tavaszán az egyesület a vidéki szervezőmunkára helyezte a hangsúlyt, Glücklich Vilma Szabadkán, Szegeden, Nyíregyházán Trencsénben, Ózdon, Nagybecskereken szólította fel a közönséget a nők egyenjogúsításáért folyó küzdelem támogatására. Mindezt az iskolai oktató-nevelőmunka mellett tette, figyelemmel kísérve a gyermekeket érintő pedagógiai és törvénykezési intézkedéseket.

„Hogyan védik a törvényhozók a gyermeket” címmel szólt a Polgári Törvénykönyv előírásairól, az atyai szó érvényesüléséről vita esetén, a házi fegyelemről, a gyermekverésről. Több alkalommal vetette fel a gyermekmunka kérdését, hiszen a világháború kitörését követően a nagyvárosban mindennapos jelenség volt, hogy a gyerekek késő este is vagy az utcán, vagy dohányfüstös vendéglátóhelyeken árultak valamit (cipőfűzőt, kelendő apró cikkeket). Szülői biztatásra dalos, táncos produkciót mutattak be az adományok reményében. Egyre gyakoribb lett, hogy az egyedül maradt anyák koldulni küldték a nagyobb gyermekeket, s az iskola sem tett mindezek ellen semmit.¹⁸

14 GLÜCKLICH Vilma: Tanítónők ébredése. A Nő és a Társadalom. 1912. 5. sz.

15 Kongresszusi összefoglaló. A Nő és a Társadalom. 1913. 7. sz.

16 GLÜCKLICH Vilma: Emlékezzünk... A Nő és a Társadalom. 1913. 12. sz.

17 GLÜCKLICH Vilma: Osztyáharc és nőkérdés. A Nő. 1914. 1. sz.

18 GLÜCKLICH Vilma: Hogyan védik a törvényhozók a gyermeket. A Nő. 1914. 9. sz.

Ez az igen súlyos probléma folyamatosan foglalkoztatta, 1915-ben több előadást is tartott a fővárosban és vidéken „A gyermek és a háború” címmel. Különösen fájdalmasnak tartotta, hogy a gyermekek minden nap találkoznak a gyűlölködéssel, más nemzetek lenézésével. Fontosnak tartotta, hogy a gyermekek beszéljenek az iskolában a háborúról, az erőszakról, de úgy, hogy érezzék, ez az emberi magatartás nem lehet kötelező és állandó. 1916-ban, a világháború második évében „A gyermek védelme saját környezetével szemben” címmel publikált egy írást, javasolva, hogy a legszegényebb gyermekes családok számára napközi otthonok, központi háztartási helyiségek, mosószobák, szoptató szobák álljanak rendelkezésre.¹⁹ A későbbiekben is foglalkozott a gyermekek védelmével. 1917-ben A Nő hasábjain vitát folytatott Nemes Lipóttal, a Gyermektanulmányi Társaság tagjával a gyermekmunkáról.

Glücklich Vilrát foglalkoztatták a hazánkban kevésbé elterjedt újszerű pedagógiai módszerek, bizonyítja ezt az is, hogy vállalkozott dr. Maria Montessori az öntevékenységen alapuló oktatási és nevelési felfogásának bemutatására. Kritikus megállapítást tett a magyar oktatásról: „Minden gondolkodó, növendékeivel együtt érző tanító fájdalmasan nyögi iskolarendszerünk merev autokrata formáit „... legértékesebb növendékeink nyűgnek érzik az iskola fegyelmét, vagy legalább unalmasnak azt a passzív szerepet, amely kijut a tanítás menetében.”²⁰

1914-ben, a világháború kitörését követően addig végig nem gondolt, súlyos problémákat hozó helyzet állt elő a fronton harcoló katonák és a háttérország számára egyaránt.

A Feminista Egyesület új feladatokat talált. Munkaközvetítő irodát nyitott az egyedül maradt, kereső nélküli nők segítésére, pályaválasztási tanácsokat adott a szakma nélküli nőknek, hangsúlyosabban foglalkozott az anya- és csecsemővédelemmel, a betegápolás ügyével, a terjedő nemi betegségek veszélyeivel, a növekvő prostitúció kérdésével.

A társadalmi kérdések közül a háború előrehaladásával egyre inkább a béke ügye került előtérbe. Schwimmer Rózsa 1914 augusztusában külföldre utazott egyrészt gyógyászati célból, másrészt azzal a céllal, hogy a béke ügyét szolgálja a nemzetközi nőmozgalomban. Glücklich Vilma pedig fáradhatatlanul dolgozott, tanított, cikketek írt, előadást tartott, utazott. 1914. szeptember 26-án a Feminista Egyesület országos nagygyűlésén először fogalmazta meg, hogy a nők békére vágyanak, a nők nem katonáskodnak, de számukra a háború gazdasági nyomort, szeretteik elvesztését, akár megrokkánását okozza.

Glücklich Vilma 1915 tavaszán magyar küldöttség élén Hágában részt vett a nők békekongresszusán. A kongresszus résztvevői megfogalmazták: „Mi a nemzetközi kongresszuson egybegyűlt asszonyok tiltakozunk a háború örülete és borzalmai ellen...” A résztvevők világosan látták, hogy a nők nem csak a háttérországban szenvednek, de a háború közepette a nők elleni erőszak is mindennaposá vált. Schwimmer Rózsa szintén részt vett a kongresszus munkájában, és javasolta a befejező határozatban a következő kiegészítést: „... a nemzetközi nőkongresszus felszólítja a világ összes kormányait, hogy vessenek véget a vérontásnak és kezdjék meg a béketárgyalásokat!”²¹ Megalakult az Állandó Béke Nemzetközi Női Bizottsága Jane Addams elnökletével, és szorgalmazták, hogy minden országban szervezzenek békebizottságokat.

19 GLÜCKLICH Vilma: A gyermek védelme saját környezetével szemben. A Nő. 1916. 10. sz.

20 GLÜCKLICH Vilma: Dr. Maria Montessori. A Nő. 1914. 14. sz.

21 GLÜCKLICH Vilma: A nők hágai békekongresszusa. A Nő. 1915. 5. sz.

Magyarországon a Feministák Egyesülete vállalta az Állandó Béke Magyar Bizottságának megalakítását. Tagok lettek: Glücklich Vilma, Goák Ödönné, Perczelné Kozma Flóra, Schwimmer Rózsa, gróf Teleki Sándorné. A Békebizottság első nagygyűlésén a megnyitóbeszédet Glücklich Vilma mondta. Gondolatai közül A Nő vezércikke az alábbiakat emelte ki: „... rámutatott arra, hogy a jövő nemzedék érdekében kifejtendő tevékenység legnagyobb eredményre nem akkor számíthat, mikor egyes gyermekek védelmére jótékony és szociális munkát folytat, hanem akkor, ha a maihoz hasonló világkatasztrófa ismétlődését mindenkorra lehetetlenné tesz.”²²

A feladatok sokasodtak. 1915 májusában a Feministák Egyesületének közgyűlésén Glücklich Vilmát ismét ügyvezető elnökké választották. Az egyesület sokszínű munkáját bizonyítja, hogy a háborús hátországban élő, dolgozó nők számára az alábbi lehetőségeket biztosította az egyesület: Gyakorlati Tanácsadó, Anya- és gyermekvédelmi bizottság, Pedagógiai Bizottság, a Nőtisztviselők szakosztály, Béke szakosztály, Politikai Bizottság, Foglalkoztató Műhely, Ingyen tej mozgalom.

Itt jegyezzük meg, hogy Budapest székesfőváros a Gyakorlati Tanácsadó munkáját mintaszerűnek tartotta, és 1915-ben elhatározta hasonló célokkal Pályaválasztási Tanácsadó létrehozását, és meghívta szakértőnek Glücklich Vilmát.

1915 őszén „Férfi - pedagógia” című írásában kifejtette: „Az iskola feladata, hogy falai között fenn tudja tartani az <egyenlőség illúzióját> rang-, vagyon-, felekezeti vagy nembeli különbség tekintetében.”²³ Az alkalmat az adta, hogy az Országos Rajztanárképző a polgári iskolai tanárjelöltek közül a női hallgatóknak előírta a 10 órás kézimunka gyakorlást, és ezt az időt a mértan tantárgytól vette el. 1917 nyarán a készülő közoktatási törvényjavaslattal kapcsolatban is megtette javaslatait, együttes középiskolai reformot javasolt.

Az 1916-os és 1917-es év a Feminista Egyesület és lapjuk, A Nő életében nehézségekkel volt tele. A hatalmon lévő háborúpárti erők a rendőrség eszközeitől sem riadtak el. A budapesti és vidéki békegyűléseket, a Feminista Egyesület kongresszusát sem engedélyezték. „A Nő” című lap egyre gyakrabban jelent meg üres oldalakkal, mert a cenzúra működött, a betiltott kongresszusi előadások írásos változata közül csak néhány jelenhetett meg a lapban. Decemberben azonban „napló” formában megjelentek az el nem mondott beszédek írásos formában. 1916 augusztusában gróf Teleki Sándorné tájékoztattott a következőkről: „A budapesti rendőrség 3 napi elzárással és 50 korona pénzbüntetéssel sújtott egy mindnyájunktól nagyra becsült feminista társnőnket, mert a béke mellett kívánt tüntetni.”²⁴ Ki is lehetett az illető? Akár az egyesület egy tagja, akár a vezetőség aktív résztvevője, akár Glücklich Vilma is.

1916 októberében a Feminista Egyesület Glücklich Vilma vezetésével képviseltette magát a békebizottságok stockholmi kongresszusán. Az erről szóló tudósításában olvashatjuk: „Háború van és ez kétségbe ejt, de kívánom, követelem, hogy vége legyen...”²⁵ Novemberben már Nyíregyházán kap lehetőséget, hogy az ottani feminista tagegyesületnél tartson előadást „A nő és a háború” címmel. A megjelent tudósítás kiemeli, hogy Glücklich Vilma megrázó szavakkal ecsetelte azokat a szenvedéseket, amelyeket a há-

22 Évfordulón. Az Állandó Magyar Békebizottság országos gyűlése. A Nő. 1915. 8. sz.

23 GLÜCKLICH Vilma: Férfi - pedagógia. A Nő. 1915. 10. sz.

24 GRÓF TELEKI SÁNDORNÉ: Mit várnak tőlünk? A Nő. 1916. 8. sz.

25 GLÜCKLICH Vilma: Stockholmi utazásom benyomásai. A Nő. 1916. 11. sz.

ború a nőkre zúdított. Tényszerű volt, és erős logikával indokolta, hogyan is lehetséges a női jogok kiszélesítése a háborús években.²⁶

Az 1917-es év a női választójogi küzdelemben új távlatokat nyitott. A Feminista Egyesület vezetői Tisza István lemondását követően fölkeresték az összes ellenzéki pártot, sürgetve az általános választójogot és benne a nők választójogát. Mindebben segítségükre volt az új helyzet: a rendőrség, a cenzúra visszavonulót fűjt, jóváhagyta a rendezvényeket, így vidéken is igen erős szervezőmunka zajlott a tagegyesületeknél. Ennek eredményeként eltűntek A Nő c. lap fehér oldalai, új feminista tagegyesület jött létre Huszton és Debrecenben.

1917. június 16-án egy olyan országos értekezlet is megrendezésre került Budapesten Glücklich Vilma elnöklétével, amelyen részt vettek olyan pártok képviselői, akik támogatták a választójogi küzdelmet. Glücklich Vilma és harcostársai választójogi felfogása fejlődést mutatott, minden felnőtt dolgozó nő számára, szellemi és vagyoni cenzus nélkül kívánták megvalósítani. Ez már világos lépés volt a nők teljes egyenjogúsága felé. A Feministák Egyesülete ezt követően a Választójogi Blokk tagjaként küzdött a nők egyenjogúságáért. A csalódás azonban igen nagy volt, a Vázsonyi Vilmos által 1917. december 21-én beterjesztett választójogi törvényt végül is úgy fogadják el, hogy a nők nem kaptak választójogot.

A Világ c. lap 1918. július 18-án számolt be a munkapárti képviselők magatartásáról a választójog előterjesztésekor. Idézték a Népszava 1918. június 1-i tudósítását, miszerint 1918. május 31-én a szavazás napján mintegy 70 feminista nő tüntetett a parlament előtt. A szavazás eredménye felháborította a tüntetőket. Vezetőjük, Glücklich Vilma a távozó Wekerle Sándor miniszterelnök elé lépett, és megkérdezte a miniszterelnököt: „Kegyelmes úr, igaz-e, hogy leszavazták a nők választójogát?”

Glücklich Vilma az őszirózsás forradalmat követően és a tanács hatalom hónapjaiban teljesen visszavonult, nem fogadott el felkéréseket. Ennek ellenére az ellenforradalmi rendszer kiépülésekor „pacifista magatartása miatt” megfosztják tanári állásától. Harcostársa, Vámbéry Melanie írta megemlékezésében: „Tiltakozott e méltatlanság ellen, de büszkén állt félre, mikor tiltakozása eredménytelen maradt és nem engedték folytatni azt a munkát, amit úgy szeretett: a nevelést.”²⁷

Tapasztalatai, elmélyült tudása, nyelvismerete segítette abban, hogy igent mondjon a Nők Nemzetközi Békeligájának meghívására, és Genfben főtitkárként dolgozzon. Fáradhatatlanul dolgozott, szervezte az 1924-es washingtoni konferenciát. Kemény Gábor írta róla: „Ebben a munkakörben érintkezik állandóan az európai liberális eszmék képviselőivel s mikor itthon minden jogos gondolatnak el kell hallgatnia, ő képviseli külföldön az elfojtott magyar lelkiismeretet s az elnémult magyar gondolatot. Nemcsak emberszeretettel, de széleskörű tudással végezte munkáját. Nagy szellemi felvértezéssel küzdött a szabad kereskedelemért, a határok lerombolásáért...”²⁸

A Nő c. lap 1917 decemberével befejezte működését, funkcióját a már említett Nők Lapja négy oldalas lap vette át. A Feministák Szövetsége 1918 decembere és 1920 decembere között Feministák Pártközi Szövetségeseként dolgozott, majd visszatért régi nevéhez. Egyik vezetője volt Vámbéry Melanie, aki 1944-ben a holocaust áldozata lett.

26 Vidéki tagszervezeteinkről. A Nő. 1916. 12. sz.

27 VÁMBÉRY Melanie: Glücklich Vilma a magyar nőmozgalom megalapítója. Századunk. 1927. 2. köt.

28 KEMÉNY Gábor: Glücklich Vilma és a magyar feminista mozgalom. Korunk. 1927. december

Glücklich Vilma édesanyja betegségének hírére lemondott tisztségéről, még Genfben érte a szeretett szülőjének halálhíre. Ő maga is beteg lett, de ennek ellenére 1925-ben hazatért, és még vállalkozott arra, hogy elkészítse írását a Korunk c. erdélyi lap 1927. februári száma számára „A nemzetközi nőmozgalom a háború után” címmel. Érzékelve a közelgő gazdasági válságot, még gazdasági problémák elemzésével kezdett foglalkozni. Betegségének terhét nem osztotta meg családjával, harcostársaival. Mindenkit váratlanul ért 1927. augusztus 18-án Bécsben bekövetkezett halála egy közközház 25 személyes kórtermében.

Vámbéry Melanie búcsúzott tőle az egyesület nevében:

„Sütkérezünk szellemében, odaadtuk magunkat anya szíve sugallta barátságának, beletettük kezébe szíveinket, övéi voltunk egészen – de felérni hozzá senki sem tudott. Úgy élt közöttünk elszigetelten, magában, mint a mesebeli királynő, ki folyton csak adott, de soha nem kapott semmit, nem fogadott el semmit.”²⁹

Glücklich Vilma munkásságának kutatása még nem lezárt. Harcostársa, Schwimmer Rózsa hagyatéka, mintegy 600 doboznyi dokumentum ma a New York Public Library kéziratában található részben digitalizáltan Schwimmer – Lloyd Collection címen. Ennek kutatása napjainkban folyamatosan újabb adalékokkal járul hozzá a magyar nőmozgalom és Glücklich Vilma tevékenységének, életútjának megismeréséhez.³⁰

IRODALOM

SZÉCSI Noémi – GÉRA Eleonóra

2016 A budapesti úrinő magánélete (1860 - 1914). Európa könyvkiadó, Budapest.

KEMÉNY Gábor

1927 Glücklich Vilma és a magyar feminista mozgalom. Korunk. 1927. december. EPA.

VÁMBÉRY Melanie

1927 Glücklich Vilma a magyar nőmozgalom megalapítója. 1872 -1927. Századunk. 1927. 2.

CZEFERNER Dóra

2019 Gondolatok a New York-i Schwimmer Rózsa-hagyatékról. www.ujkor.hu
A magyar feminista mozgalom első hivatalos lapja. ArchívNet 19. évf. 2019. 2 sz.
A Nő és a Társadalom. Magyar Társadalomtudományok digitalizált Archívuma: mtdportal.extra.hu
A Nő. A Magyar Társadalomtudományok digitalizált Archívuma: mtda-portal.extra.hu

29 VÁMBÉRY Melanie: Glücklich Vilma a magyar nőmozgalom megalapítója. Századunk. 1927. 2. köt.
30 CZEFERNER Dóra: A magyarországi feminista mozgalom első hivatalos lapja: A Nő és a Társadalom (1907-1913) ArchívNet 19. évf. 2019. 2. sz.

**VILMA GLÜCKLICH WAS A HUNGARIAN
EDUCATIONAL REFORMER, PACIFIST WOMEN'S AND
RIGHTS ACTIVIST (1872–1927)**

Vilma Glücklich (1872-1927), was a Hungarian educational reformer, pacifist and women's rights activist. She was born in Vágújhely. Her father, Ignác Glücklich was employed by the Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. She got a bachelor's degree in elementary education. Her first workplace was in Fiume (Rijeka). In 1896, she became the first woman in Hungary to receive a degree from the Faculty of Philosophy in the Budapest State University, after having been the first woman admitted to a Hungarian university. She got degree in mathematics and physics. Alongside Rosika Schwimmer, she is counted as one of the two leading figures in the Hungarian Women's Movement in late 19th-century and early 20th-century. She was elected member of the presidential committee of the National Association of Female Employees (1902), co-founder and Deputy Chairman of the Hungarian Feminist Association (Feministák Egyesülete) or HFA in 1904. Her pedagogical works were continuously published in the periodicals *Nő és a Társadalom* (Woman and society) and the *Nő* (Woman). She was as well co-founder of the Women's International League for peace and Freedom (1915) and member of the Supervision Committee of the Municipal administration of Budapest (1918). After the revolutions she was removed from her job. Later she was a co-founder and the secretary general of the Women's International League for Peace and Freedom (1924-1926). She died in Vienna in 1927. Her last articles were published in the periodical *Korunk* (Our era).

NEMZETGYŰLÉSI VÁLASZTÓK SALGÓTARJÁNBAN 1920-BAN

G. TORONYI JUDIT

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, Salgótarján

A Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára irataiban találunk forrásokat arra vonatkozóan, hogy az 1919. és 1920. évek fordulóján Salgótarjában a választás előkészítése hogyan zajlott, kiket érintett a miniszterelnöki rendelet. Tanulmányomban a választói névjegyzékek alapján azt vizsgálom, hogy ebben az időszakban Salgótarjában mely foglalkozások találhatók meg jellemzően a rendelkezésre álló források alapján.

A Károlyi-kormány 1918 őszén elvileg deklarálta az általános választójogot, de az 1919 márciusában végül elfogadott törvényt nem követték választások. Így a berendezkedő ellenforradalom az elé a dilemma elé került, hogy a Wekerle-féle törvény alapján írja-e ki a választásokat, vagy újraszabályozza a kérdést.

Horthy Miklós kormányzóvá választása után – sokak meglepetésére – nem diktatúrát követelő híveire, hanem – a külföld elvárásainak megfelelően – a parlamentarizmus alapján álló konzervatív szövetségeseire kezdett támaszkodni. Ennek volt jele, hogy az egymást két-három havonta váltó, tekintély és befolyás nélküli homo novusok után 1920. július 19-én gróf Teleki Pált, majd 1921. április 14-én, Teleki lemondása után gróf Bethlen Istvánt nevezte ki miniszterelnökké, aki 1931. augusztus 24-éig, tehát több mint egy évtizedig maradt kormányelnök.

Gróf Bethlen István világ- és társadalomképe, valamint politikai gondolkodása a XIX. századi konzervatív-liberális, vagy más néven nemesi liberális eszmekörben gyökerezett, amely bizonyos különbségekkel ugyan, de Tisza István, Andrássy Gyula, Apponyi Albert és általában az egész magyar arisztokrácia politikai felfogásának alapjául szolgált. A XIX. századi polgári átalakulásról, a különböző feudális előjogok megszűnéséről, s ezen belül a rendi országgyűlés és a dikasztériális kormányrendszer népképviselőten alapuló parlamenttel és a parlamentnek felelős kormánnyal való felváltásáról Bethlen mindig nagy elismeréssel szólt. Felfogása szerint egy ország irányítására mindig a kellő vagyoni alappal, továbbá „fejlett nemzeti öntudattal és nemzeti érzéssel” rendelkező rétegek hivatottak. Ezért – noha a korlátozott mértékű jogkiterjesztés szükségességét 1918 után maga is fel- és elismerte – az első világháború után Európa-szerte kialakuló parlamentáris demokráciákat („tömegdemokrácia”) elvetette, s magát az „irányított demokrácia”, „konzervatív demokrácia”, illetve „fontolva haladás” hívének vallotta. „Mi – jelentette ki például már kormányelnökként 1922 tavaszán – demokráciát akarunk, de nem a nyers tömegek uralmát, mert azok az országok, ahol a

tömegek uralma vált úrrá az egész nemzet felett, a pusztulásnak vannak kitéve.” Ezen „irányított demokrácia” természetes vezető erejének rendületlenül az arisztokráciát és a birtokos nemességet tartotta, amelyek – mint írta – vagyoni és műveltségi helyzetük-nél fogva a „legtöbb ellenálló képességgel bírnak [...] minden nyomással és felforgatás-sal szemben. Elismerte ugyan, hogy az élenjáró nyugat-európai országok adekvát kor-mányzati formája a parlamentáris demokrácia, ám ehhez mindig hozzátette, hogy az elmaradottabb európai régiókban – így Magyarországon is – egyelőre még hiányoznak azok a feltételek, amelyek egy szélesebb társadalmi alapozottságú politikai demokrácia működőképességét szavatolhatnák.¹

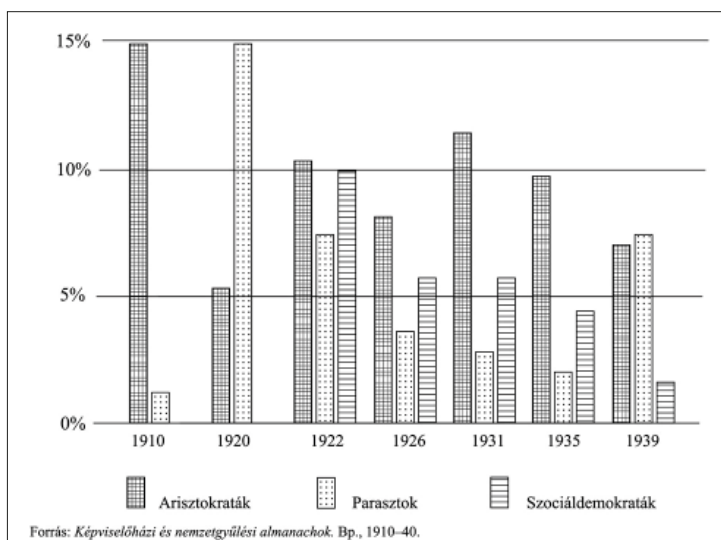
A Friedrich-kormány 1919. november 17-én választójogi rendeletet (5985/1919. M. E.) bocsátott ki. A rendszer legitimitásához elengedhetetlen, a békekonferencia által igencsak sürgetett választásokat azután e rendelet alapján tarthatták meg 1920. január végén.

A választójogot az alábbi kritériumok alapján állapította meg:

Nemzetgyűlési választójoga van minden férfinak, aki legalább hat év óta magyar állampolgár, ha legalább fél év óta ugyanabban a községben lakik, vagy ott lakása van és életének huszonnegyedik évét betöltötte. Ennek az életkornak betöltése előtt is vá-lasztójoguk van azoknak, akik 1918. évi november hó 1. napja előtt legalább tizenkét héten át a harctéren arcvonalbeli katonai szolgálatot teljesítettek. Nemzetgyűlési vá-lasztójoga van minden nőnek, aki legalább hat év óta magyar állampolgár, életének hu-szonnegyedik évét betöltötte és bármely hazai élőnyelven írni-olvasni tud, ha legalább fél év óta ugyanabban a községben lakik, vagy ott lakása van.

Az 1920-ban megválasztott nemzetgyűlés, amelynek társadalmi összetétele va-lóban sokban különbözött az 1918 előtti képviselők összetételétől, Bethlen szemé-ben már a „tömeguralom” veszélyét rejtette magában. Horthy – Csernoch János her-cegprímás és az ország más notabilitásainak egyetértésével – 1922 tavaszán ezért rendeleti úton új választójogot léptetett életbe. 1920-ban az írni és olvasni tudó 24 éven felüli nők rendelkeztek szavazati joggal, ettől kezdve csak az elemi népiskola 6. osztályát is elvégzett 30 éven felüliek. Az 1919-es Friedrich-féle választójog alapján a fél éve egy helyben lakó és 6 éves magyar állampolgársággal rendelkező 24 éven felüli férfiak kaptak választójogot. Bethlen rendelete szerint csak a két éve egy hely-ben lakó, 10 éves magyar állampolgársággal rendelkező és az elemi népiskola első 4 osztályát elvégzett 24 éven felüliek. E módosítások következtében a választók összlakossághoz viszonyított aránya 40%-ról 28%-ra, a 24 éven felüliek között pedig 75%-ról 58%-ra csökkent. A választásra jogosultak aránya szempontjából Magyarország ezzel visszacsúszott a délkelet-európai országok, illetve az e tekintetben ugyancsak konzervatív Franciaország, Belgium, Svájc és Olaszország szintjére. A háromnegyed millió, választójogától megfosztott állampolgár többsége, mintegy 550 ezer fő, a ke-vésbé iskolázott nők közül került ki. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy Nagy-Budapest és a 10 (később 7) vidéki törvényhatósági jogú város kivételével a rendelet visszaállította a dualizmus kori nyílt szavazást. Ez azt jelentette, hogy a választóknak a továbbiakban csak kicsit több mint 20%-a szavazhatott titkosan, és a 245 képviselő közül 199-et nyílt szavazással választottak. A nyílt szavazás példa nélkül állt a kora-beli Európa parlamentáris országaiban (egyedül Jugoszláviában állították vissza az 1920-as évek végén).

1 ROMSICS, Budapest 1999. 220-222.

A képviselőház (nemzetgyűlés) összetétele, 1910-1939.

Eredményét jól mutatja, hogy az 1920-1922-es nemzetgyűléshez képest az 1922-1926-os nemzetgyűlésben a nagy- és középbirtokosok aránya 15%-ról 20%-ra, az 1927-1931-es képviselőházban pedig 23%-ra emelkedett. A parasztbirtokosok képviselete ezzel szemben 15%-ról 7%, majd 3%-ra csökkent, s csak az 1930-as évek második felében kezdett ismét emelkedni. Ehhez hasonló változásokat mutatott az arisztokraták, dzsentrik és a nem nemesek részesedésének alakulása is. Az arisztokraták 15%-os aránya 1920-ban 5%-ra csökkent, majd 1922 után 10% körül stabilizálódott, s 1932 és 1944 között is csak 8%-ra esett vissza. A dzsentrik 1920-1921-ben még alig 25%-os aránya az 1920-as évek második felére 34%-ra emelkedett, s 30% alá csak az 1930-as évek második felében, a kül- és belpolitikailag egyaránt új helyzetben süllyedt. Az 1887 és 1910 közötti időszakhoz képest, amikor a képviselők 48%-a került ki a köznemesek közül, ez érdemleges változásnak tekinthető. Lassan és meg-megtörpanva, de a törvényhozók társadalmi összetétele mégiscsak demokratizálódott.²

1919 végére Salgótarjában az élet visszatért a „rendes kerékvágásba”. A Tanácsköztársaság idején vezető szerepet vállalók egy részét letartóztatták, és bíróság elé állították. Az internálótábor után a rendőrségi felügyelet következett, amely megakadályozta őket, hogy visszatérjenek a közéletbe. A KMP illegalitásba vonult, az SZDP pedig elvesztette korábbi befolyását Salgótarjában. A vállalatok termelési biztosai – a bányánál Róth Flóris, az Acélgyárban Liptay B. Jenő – újra igazgatók lettek. Dr. Mikovinyi Jenő, a helyi nemzeti tanács volt elnöke, majd a forradalmi törvényszék szakértője, megalakította a Salgótarjáni Nemzeti Szövetséget, melynek jelöltjeként 1920 januárjában nemzetgyűlési képviselő lett. Igaz, az 1922. júniusi nemzetgyűlési választásokat a salgótarjáni kerületben az SZDP jelöltje, Králik Ferenc nyerte, de a későbbiekben mindig kormánypárti jelölt győzött.³

2 ROMSICS, Budapest 1999. 222-224.

3 BÓDI-CS. SEBESTYÉN, Salgótarján, 2007. 197.

Salgótarjánban 1920. január 12-én jelent meg az a hirdetmény, amely a nemzetgyűlési választásokat 1920. január 25. napjára tűzte ki, és tartalmazta a salgótarjáni választási kerületeket, illetve a szavazatszedő bizottság tagjait.

A rendelet értelmében tehát nemzetgyűlési választójoga volt minden férfinak, aki 24. évét betöltötte, aki 6 év óta magyar állampolgár, fél év óta ugyanabban a községben lakik, vagy ott lakása van. Ennek az életkornak a betöltése előtt is választójoguk van azoknak, akik az 1918. évi november hó 1. napja előtt legalább 12 héten át a harctéren arcvonalbeli katonai szolgálatot teljesítettek. A nők számára előírás volt még az írni-olvasni tudás.

1920. évi. sz. ad.

HIRDETMÉNY.

A nemzetgyűlési választásokról.

A salgótarjáni nemzetgyűlési választásokról szóló választási kerületi körletre vonatkozó Magyar Köztársaság 1920. évi. november 29-án kiadott XL. E. sz. rendeletere szerint Salgótarján körletében a választási

1920. január hó 25. napjára tűzte ki.

A választás ezen nappal 8 óráig tartó kezdődik.

A választás előkészítését Salgótarján körletében kezdődő megválasztó bizottságok és választókerületek a megválasztó bizottságok feladatai szabályozták.

I. választókerület: 1. a községben 1. körlettel a 1. körlettel, 2. körlettel, 3. körlettel, 4. körlettel, 5. körlettel, 6. körlettel, 7. körlettel, 8. körlettel, 9. körlettel, 10. körlettel, 11. körlettel, 12. körlettel, 13. körlettel, 14. körlettel, 15. körlettel, 16. körlettel, 17. körlettel, 18. körlettel, 19. körlettel, 20. körlettel, 21. körlettel, 22. körlettel, 23. körlettel, 24. körlettel, 25. körlettel, 26. körlettel, 27. körlettel, 28. körlettel, 29. körlettel, 30. körlettel, 31. körlettel, 32. körlettel, 33. körlettel, 34. körlettel, 35. körlettel, 36. körlettel, 37. körlettel, 38. körlettel, 39. körlettel, 40. körlettel, 41. körlettel, 42. körlettel, 43. körlettel, 44. körlettel, 45. körlettel, 46. körlettel, 47. körlettel, 48. körlettel, 49. körlettel, 50. körlettel, 51. körlettel, 52. körlettel, 53. körlettel, 54. körlettel, 55. körlettel, 56. körlettel, 57. körlettel, 58. körlettel, 59. körlettel, 60. körlettel, 61. körlettel, 62. körlettel, 63. körlettel, 64. körlettel, 65. körlettel, 66. körlettel, 67. körlettel, 68. körlettel, 69. körlettel, 70. körlettel, 71. körlettel, 72. körlettel, 73. körlettel, 74. körlettel, 75. körlettel, 76. körlettel, 77. körlettel, 78. körlettel, 79. körlettel, 80. körlettel, 81. körlettel, 82. körlettel, 83. körlettel, 84. körlettel, 85. körlettel, 86. körlettel, 87. körlettel, 88. körlettel, 89. körlettel, 90. körlettel, 91. körlettel, 92. körlettel, 93. körlettel, 94. körlettel, 95. körlettel, 96. körlettel, 97. körlettel, 98. körlettel, 99. körlettel, 100. körlettel.

II. választókerület: 1. a községben 1. körlettel a 1. körlettel, 2. körlettel, 3. körlettel, 4. körlettel, 5. körlettel, 6. körlettel, 7. körlettel, 8. körlettel, 9. körlettel, 10. körlettel, 11. körlettel, 12. körlettel, 13. körlettel, 14. körlettel, 15. körlettel, 16. körlettel, 17. körlettel, 18. körlettel, 19. körlettel, 20. körlettel, 21. körlettel, 22. körlettel, 23. körlettel, 24. körlettel, 25. körlettel, 26. körlettel, 27. körlettel, 28. körlettel, 29. körlettel, 30. körlettel, 31. körlettel, 32. körlettel, 33. körlettel, 34. körlettel, 35. körlettel, 36. körlettel, 37. körlettel, 38. körlettel, 39. körlettel, 40. körlettel, 41. körlettel, 42. körlettel, 43. körlettel, 44. körlettel, 45. körlettel, 46. körlettel, 47. körlettel, 48. körlettel, 49. körlettel, 50. körlettel, 51. körlettel, 52. körlettel, 53. körlettel, 54. körlettel, 55. körlettel, 56. körlettel, 57. körlettel, 58. körlettel, 59. körlettel, 60. körlettel, 61. körlettel, 62. körlettel, 63. körlettel, 64. körlettel, 65. körlettel, 66. körlettel, 67. körlettel, 68. körlettel, 69. körlettel, 70. körlettel, 71. körlettel, 72. körlettel, 73. körlettel, 74. körlettel, 75. körlettel, 76. körlettel, 77. körlettel, 78. körlettel, 79. körlettel, 80. körlettel, 81. körlettel, 82. körlettel, 83. körlettel, 84. körlettel, 85. körlettel, 86. körlettel, 87. körlettel, 88. körlettel, 89. körlettel, 90. körlettel, 91. körlettel, 92. körlettel, 93. körlettel, 94. körlettel, 95. körlettel, 96. körlettel, 97. körlettel, 98. körlettel, 99. körlettel, 100. körlettel.

III. választókerület: 1. a községben 1. körlettel a 1. körlettel, 2. körlettel, 3. körlettel, 4. körlettel, 5. körlettel, 6. körlettel, 7. körlettel, 8. körlettel, 9. körlettel, 10. körlettel, 11. körlettel, 12. körlettel, 13. körlettel, 14. körlettel, 15. körlettel, 16. körlettel, 17. körlettel, 18. körlettel, 19. körlettel, 20. körlettel, 21. körlettel, 22. körlettel, 23. körlettel, 24. körlettel, 25. körlettel, 26. körlettel, 27. körlettel, 28. körlettel, 29. körlettel, 30. körlettel, 31. körlettel, 32. körlettel, 33. körlettel, 34. körlettel, 35. körlettel, 36. körlettel, 37. körlettel, 38. körlettel, 39. körlettel, 40. körlettel, 41. körlettel, 42. körlettel, 43. körlettel, 44. körlettel, 45. körlettel, 46. körlettel, 47. körlettel, 48. körlettel, 49. körlettel, 50. körlettel, 51. körlettel, 52. körlettel, 53. körlettel, 54. körlettel, 55. körlettel, 56. körlettel, 57. körlettel, 58. körlettel, 59. körlettel, 60. körlettel, 61. körlettel, 62. körlettel, 63. körlettel, 64. körlettel, 65. körlettel, 66. körlettel, 67. körlettel, 68. körlettel, 69. körlettel, 70. körlettel, 71. körlettel, 72. körlettel, 73. körlettel, 74. körlettel, 75. körlettel, 76. körlettel, 77. körlettel, 78. körlettel, 79. körlettel, 80. körlettel, 81. körlettel, 82. körlettel, 83. körlettel, 84. körlettel, 85. körlettel, 86. körlettel, 87. körlettel, 88. körlettel, 89. körlettel, 90. körlettel, 91. körlettel, 92. körlettel, 93. körlettel, 94. körlettel, 95. körlettel, 96. körlettel, 97. körlettel, 98. körlettel, 99. körlettel, 100. körlettel.

IV. választókerület: 1. a községben 1. körlettel a 1. körlettel, 2. körlettel, 3. körlettel, 4. körlettel, 5. körlettel, 6. körlettel, 7. körlettel, 8. körlettel, 9. körlettel, 10. körlettel, 11. körlettel, 12. körlettel, 13. körlettel, 14. körlettel, 15. körlettel, 16. körlettel, 17. körlettel, 18. körlettel, 19. körlettel, 20. körlettel, 21. körlettel, 22. körlettel, 23. körlettel, 24. körlettel, 25. körlettel, 26. körlettel, 27. körlettel, 28. körlettel, 29. körlettel, 30. körlettel, 31. körlettel, 32. körlettel, 33. körlettel, 34. körlettel, 35. körlettel, 36. körlettel, 37. körlettel, 38. körlettel, 39. körlettel, 40. körlettel, 41. körlettel, 42. körlettel, 43. körlettel, 44. körlettel, 45. körlettel, 46. körlettel, 47. körlettel, 48. körlettel, 49. körlettel, 50. körlettel, 51. körlettel, 52. körlettel, 53. körlettel, 54. körlettel, 55. körlettel, 56. körlettel, 57. körlettel, 58. körlettel, 59. körlettel, 60. körlettel, 61. körlettel, 62. körlettel, 63. körlettel, 64. körlettel, 65. körlettel, 66. körlettel, 67. körlettel, 68. körlettel, 69. körlettel, 70. körlettel, 71. körlettel, 72. körlettel, 73. körlettel, 74. körlettel, 75. körlettel, 76. körlettel, 77. körlettel, 78. körlettel, 79. körlettel, 80. körlettel, 81. körlettel, 82. körlettel, 83. körlettel, 84. körlettel, 85. körlettel, 86. körlettel, 87. körlettel, 88. körlettel, 89. körlettel, 90. körlettel, 91. körlettel, 92. körlettel, 93. körlettel, 94. körlettel, 95. körlettel, 96. körlettel, 97. körlettel, 98. körlettel, 99. körlettel, 100. körlettel.

V. választókerület: 1. a községben 1. körlettel a 1. körlettel, 2. körlettel, 3. körlettel, 4. körlettel, 5. körlettel, 6. körlettel, 7. körlettel, 8. körlettel, 9. körlettel, 10. körlettel, 11. körlettel, 12. körlettel, 13. körlettel, 14. körlettel, 15. körlettel, 16. körlettel, 17. körlettel, 18. körlettel, 19. körlettel, 20. körlettel, 21. körlettel, 22. körlettel, 23. körlettel, 24. körlettel, 25. körlettel, 26. körlettel, 27. körlettel, 28. körlettel, 29. körlettel, 30. körlettel, 31. körlettel, 32. körlettel, 33. körlettel, 34. körlettel, 35. körlettel, 36. körlettel, 37. körlettel, 38. körlettel, 39. körlettel, 40. körlettel, 41. körlettel, 42. körlettel, 43. körlettel, 44. körlettel, 45. körlettel, 46. körlettel, 47. körlettel, 48. körlettel, 49. körlettel, 50. körlettel, 51. körlettel, 52. körlettel, 53. körlettel, 54. körlettel, 55. körlettel, 56. körlettel, 57. körlettel, 58. körlettel, 59. körlettel, 60. körlettel, 61. körlettel, 62. körlettel, 63. körlettel, 64. körlettel, 65. körlettel, 66. körlettel, 67. körlettel, 68. körlettel, 69. körlettel, 70. körlettel, 71. körlettel, 72. körlettel, 73. körlettel, 74. körlettel, 75. körlettel, 76. körlettel, 77. körlettel, 78. körlettel, 79. körlettel, 80. körlettel, 81. körlettel, 82. körlettel, 83. körlettel, 84. körlettel, 85. körlettel, 86. körlettel, 87. körlettel, 88. körlettel, 89. körlettel, 90. körlettel, 91. körlettel, 92. körlettel, 93. körlettel, 94. körlettel, 95. körlettel, 96. körlettel, 97. körlettel, 98. körlettel, 99. körlettel, 100. körlettel.

Salgótarján, 1920. január hó 12-én.

A választási bizottság elnöke:

Szente Kálmán
választókerületi elnök

17. községi bizottság

Hirdetmény a nemzetgyűlési választásokról

A negyedikben Dorozsnyák Géza, a Salgótarjáni Takarékszövetkezet tisztviselője lett az elnök. A szavazókör az alábbi városrészekből állt: a Karancsaljai, Baglyasaljai, Meszesaljai és Uri utca, Külvásártér, Józsefi telep, Öreg-Józsefi telep és rakodó, Vadaskert puszta, Kis és Nagy Ponyipuszta, Kretsch puszta, Pécskő puszta, Zagyvai rakodó, és Salgó utca 418. számú háztól 431. népsorszámu házig terjedő község részéből. Szavazóhelyisége Kiss Gyula vendéglője.

Az ötödik szavazókörhöz a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. belső telepéből, a községnek a 661. népsorszámu háztól a 693. népsorszámu házáig, tehát a Huta utcát is magába foglaló részéből, továbbá a nagyállomás az összes órházakkal, a Hirsch és Frank Vasöntő- és Gépgyár telepével együtt tartozott. Wágner Rezső bányagazgató elnökletével [működött a bizottság]. Szavazóhelyisége a bányatársulati Casinó.

A hatodik választási körzet a községnek az 1. népsorszámu háztól a 17. népsorszámu házig tartott, továbbá a Forgács utca részéből, valamint ide tartoztak még a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt-nek Uj-akna és Somlyó bányatelepei, a Csikókerítés, Sziget, Sástó és Kutaspusztákkal együtt. A szavazatszedő bizottság elnöke Dzsida József bányamérnök volt. Szavazóhelyisége a Forgács-utcai állami elemi iskola.

A hirdetmény előírta, hogy a szavazás színhelyén fegyverrel, bottal vagy tettleges bántalmazásra alkalmas más eszközökkel az erre jogosítottakon kívül megjelenni, valamint a rendet zavarni büntetés terhe alatt tilos. Tájékoztattott arról is, hogy a választás eredménye az iratoknak a szavazatszedő küldöttségektől való beérkezése után 24 órán belül Salgótarján község községháza tanácstermében lesz kihirdetve.

A választói névjegyzékre felvett minden választó számára kötelező volt a szavazás, a távolmaradásról igazoló okmányokat kellett bemutatni.

A levéltári iratokban a Salgó utca, Salgóbánya, Salgópuszta, Kis és Nagy Ponyipuszta, Kretschpuszta és Pécskőpuszta, Zagyvai rakodó körzetekre vonatkozóan találhatóak névjegyzékek. A következő táblázatban a férfi és női választók megoszlását tüntettük fel.

Sorszám	Településrész	Férfi választók (fő)	Női választók (fő)	Választók összesen (fő)
1.	Salgó utca	62	49	111
2.	Salgóbánya	125	96	221
3.	Salgópuszta	10	4	14
4.	Kis és Nagy Ponyi-puszta	11	5	16
5.	Kretschpuszta és Pécskőpuszta	20	11	31
6.	Zagyvai rakodó	53	35	88
Összesen:		281	200	481

A névjegyzéken szereplő választásra jogosult férfiak és nők

A táblázatból látható, hogy a névjegyzékeken a választásra jogosultak 41,5 %-a volt nő.

Az 1900-as évek elejétől 1917 végéig a kormányok több választójogi törvénytervezetet is kidolgoztak, de ezekben a nők választójoga nem szerepelt. A nők választójogáért folytatott harcát Magyarországon az 1890-ben megalakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az 1904. december 18-án megalakult Feministák Egyesülete

vezette. Az egyesület alapítója Glücklich Vilma (pedagógus), és talán a legismertebb vezetője még Bedy-Schwimmer Rózsa (újságíró). A Feministák Egyesülete ezt követően aktívan kapcsolódott be a választójogi küzdelembe. Sajtójukban, a *Nő és Társadalom* című lapban, szinte mindenről igyekeztek tudósítást írni, ami a választójogi küzdelemhez kapcsolódott. A lapon keresztül is szervezték az egyesület tagságát és munkáját, gyűléseket hirdettek, hazai és külföldi politikusokat kérdeztek a nők választójogáról, rendszeresen tájékoztatták olvasóikat arról is, hogyan alakul a nők választójoga külföldön. Bemutatták, hogyan változott meg a nők helyzete a háború hatására. Olvashatunk arról, milyen feladatokkal kellett a nőknek naponta megküzdeniük megélhetésükért, gyermekeik ellátásáért. A háború alatt az országgyűlésben több javaslat hangzott el jogkiterjesztés érdekében, elsősorban a fronton harcoló katonák választójogának rendezésére, de a hátszágban dolgozó nők választójoga is említésre került. Ezekből azonban semmiféle jogszabály nem született. A Károlyi-kormány programjában szerepelt a választójog reformja, amelyben a nőknek is választójogot kívánt adni. Az 1918. évi I. néptörvény a nők választójogát a 24. életév betöltéséhez, 6 év magyar állampolgársághoz, írni-olvasni tudáshoz kötötte. A tervezet 1919 márciusában készült el, megvalósítását a proletárdiktatúra létrejötte megakadályozta. A Tanácsköztársaság idején a választási jogosultságot 18 évre szállították le, s a nők is kaptak választójogot. 1919. április elején tanácsválasztásokat tartottak. A falvakban többségében nyílt szavazás történt, s a választójog nem volt általános. Nem volt választójoga a kizsákmányolónak minősítetteknek és a papoknak.

A Tanácsköztársaság bukását követően, 1919 őszén alakult Friedrich-kormány programjában szerepel az általános és titkos választójog bevezetése. A kormány 1919. november 17-én az 5985. számú kormányrendelettel új választójogot határozott meg. Ebben a nők választójogát a férfiakéhoz hasonlóan állapították meg, ám itt kikötötték még az írni-olvasni tudást is.⁴

Sorszám	Településrész	Női választók (fő)	Háztartásbeli (fő)	Más foglalkozású (fő)
1.	Salgó utca	49	44	5
2.	Salgóbánya	96	94	2
3.	Salgópuszta	4	4	0
4.	Kis és Nagy Ponyi-puszta	5	4	1
5.	Kreschpuszta és Pécskőpuszta	11	11	0
6.	Zagyvai rakodó	35	35	0
Összesen:		200	192	8

A névjegyzéken szereplő választásra jogosult férfiak és nők

Nagyon csekély, mindössze 8 fő volt a választásra jogosult nők közül, aki nem háztartásbeliként volt nyilvántartva. Ebből a Salgó utcában laktak öten. Özv. Lubi⁵ Gézáné, a hazai ipar fellendítéséért tevékenykedő Salgótárjáni Tulipán Egyesület elnöke, aki

4 www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_nok_parlament_i_valaszt_joganak_tortenete_magyarorszagon_1919_1945/

5 A névjegyzéken szereplő név írást követve pontos „i” van a neve végén, nem „y”.

magánzóként szerepelt a jegyzéken. Koós Mihályné községi óvónő, özv. Vidinszky Istvánné szülésznő, Hanzig Gizella cseléd és özv. Majernik Józsefné magánzó. Rajtuk kívül Salgóhányán Galló Zsuzsanna szakácsnő és Hesz Jánosné szülésznő található a névjegyzéken.

Az egyes utcákra jellemzően a választók foglalkozása megfigyelhető a névjegyzékeken. A Salgó úton a 111 választóból 39 gyári munkás volt. Itt lakott a községi főjegyző, Koós Mihály, Jeszenszky Károly evangélikus lelkész, Váraljai Vankli Antal tanár, és Koopka István tanító. Rajtuk kívül iparosok, kereskedők szerepelnek ebben az utcában. Nagyobb számban gyári munkások még Kotroczópusztán és Pécskőpusztán vannak. Salgópusztán és Ponyipusztán földművesek és béresek szerepelnek a választók között.

A salgóhányai körzetben a bányászok a választásra jogosultak harmadát teszik ki. Jelentős számban élnek itt még iparosok. A Zagyvai rakodón a bányászok mellett 12 fő mozdonyvezetőt találunk.

Sajnos a levéltári iratok nem teljes körűen tartalmazzák a salgótarjáni körzetek választói névjegyzékeit, mégis az 1920-as évek eleji társadalmi csoportjainak foglalkozási szerkezetéről ad egy hiteles metszetet számunkra.

RÖVIDÍTÉSEK

MNL NML Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára

FORRÁSOK

MNL NML V. 171.c Salgótarján Nagyközség Képviselőtestületének iratai (1873-1921)

IRODALOM

ROMSICS Ignác

1999 Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest 1999.

BÓDI Zsuzsanna – CS. SEBESTYÉN Kálmán:

2007 Salgótarjáni események 1918-1919. Salgótarján, 2007.

JUDIT G. TORONYI

NATIONAL ASSEMBLY ELECTORS IN SALGÓTARJÁN (1920)

On the 17th November 1919, the Friedrich-government issued a decree concerning suffrage. (prime ministerial decree 5985/1919.) Elections were held according to this decree in the end of January 1920. The right to vote was given to every man who was over the age of 24, had been a Hungarian citizen for at least 6 years, had been living or owning a house in the same town or village for at least half a year. Men under the age of 24 could have suffrage if they had been seeing service in the battlefield before the 1st November 1918 for at least 12 weeks. For women literacy was a prescription as well.

We have found some documents in the Archives of Nógrád County which shed light on the election preparations of 1919 and 1920 in Salgótarján: how it had happened and who had been concerned with the ministerial decree.

Salgótarján was divided into six electoral areas. According to the registers, 41.5 % of voters were women, and only 8 of the 200 women were not housewives. The territorial distribution of professions could also be observed with the help of the registers: miners had lived in Salgóbánya while most people had been manufacture workers on Salgó Street.

BALASSAGYARMAT POLGÁRMESTEREI A RENDEZETT TANÁCSÚ VÁROSSÁ VÁLÁSTÓL A TANÁCSRENDSZERIG 1923–1950

HAUSEL SÁNDOR
Nyugalmazott főlevéltáros, Bercel

Balassagyarmat honfoglalás óta tartó történetében szinte valamennyi településtípussal találkozhatunk: volt gyepút és átkelőhelyet védő törzsi szállás, középkori falu, a XV. századtól mezőváros (földesúri, végvári) több évszázadon keresztül. Ez utóbbi minőségében története két egymástól teljesen különböző szakaszra tagolható. A középkori mezőváros életfeltételei a gyarmati vár elfoglalásával (1552), majd végvárrá válásával alapvetően megváltoztak. Mezővárosi első korszakának tragikus lezárulása után (1670) a település elnéptelenedett. Amikor két évtized után újratelepült, sem épületeit, sem lakosságát illetően nem beszélhetünk folyamatosságról (kivéve talán a romos várat és a mostani főplébánia helyén állt romos templomot).

A XVIII. század első felében az erős földesúri függés alatt élő, alapvetően mezőgazdasági termeléssel foglalkozó lakossága miatt a várostörténet e korszakának írója „paraszt mezővárosnak” nevezte. A kedvező helyen fekvő település a semmiből újraépülve, egy évszázad múltával viszont már a vármegye székhelye. Ehhez hozzájárult az is, hogy 1750 után egyre nagyobb számban települtek be a telkes jobbágyok mellé iparosok és kereskedők, majd a megyeszékhellyé válásával, 1790 után hivatalnokok és értelmiségiek. A mezőváros gazdasági, igazgatási jelentőségének növekedését mutatja egy olyan sok évszázados közigazgatási egységnek, a kékkői járásnak a névváltozása, amit 1870 után már balassagyarmati járásnak neveztek.¹ Azonban a közel két évszázados lendületes fejlődése ellenére az 1886-os községrendezési törvény életbe lépésével nem volt képes egy rendezett tanácsú várossal szemben támasztott követelményeknek megfelelni, hivatalosan nagyközség lett. Megyeszékhely lévén, és az 1890 után továbbra is töretlenül fejlődő, s mindkét vonatkozásban Losonccal versengő Balassagyarmat ebbe nem nyugodott bele.² Már a XX. század elejétől a város, de a megye részéről is erős törekvés irányult arra, hogy elnyerjék a rendezett tanácsú város státuszát. A több mint egy évtizeden át tartó előkészítő munkálkodás után, az 1910-es évek elején a megyei törvényhatósági bizottság tárgyalta az ügyet, még tanulmányutakat is szerveztek más városokba tapasztalatszerzés végett. A századforduló körül a várossá válás legfőbb szorgalmazói a vármegye részéről Nagy Mihály (†1924) alispán, míg a városi polgárság köré-

1 BALOGH 1977 passim. PÁLMÁNY 1986 84-91.

2 KOSJÁN 1989 195-209.

ből Balás Ferenc (†1916) főbíró, Hetényi Vilmos (†1909) főjegyző, de legfőképpen Baintner Ottó (†1918) voltak.³

Az 1923-as alakuló közgyűlésen Jeszenszky Kálmán plébános ünnepi várostörténeti beszédében így emlékezett vissza a kezdetekre: „Az, hogy ma rendezett tanácsú város lettünk, részben neki köszönhető. Igaz ugyanis az, hogy az 1901-iki választási harcban képviselőtestületünknek jelenleg igen tisztelt tagja, Hanzély Gyula, akkor képviselőjelölt, hangoztatta először azt, hogy Balassagyarmatnak rendezett tanácsú várossá kell alakulnia. De ez elaludt. Szó azután is hangzott róla, de akarattá csak akkor lett, mikor Baintner Ottó vette a kezébe és felkérésére Pongrácz György akkori vármegyei főjegyző elkészítette a város szervezési szabályrendeletét. Sajnos a közbejött világháború miatt az ügy elaludt s talán eltemetve volna ma is, hogy ha városunk szülötte és vármegyénk jelenlegi főispánja dr. Sztranyavszky Sándor nem viszi dűlőre az ügyet. Ő hívta fel a kormány figyelmét és Scitovszky Béla képviselőnk támogatásával ő sürgette ki a kedvező döntést.”⁴

A háború után tehát újraindult a mozgalom a várossá válás érdekében, azonban mind az országot, mind a várost olyan gazdasági és társadalmi megrázkódtatások érték, amelyek lényegesen befolyásolták további életét. Balassagyarmat szempontjából jelentős gazdasági hátrányt jelentett, hogy az ország közepi helyzetéből határváros lett, elveszítve területének ötödét, továbbá vonzáskörzetének Ipoly jobbparti részét. A várossá válási mozgalom a helyi kezdeményező polgárok halálával a megyei politizáló réteg kezébe került. 1923 végén Balassagyarmat egy belügyminiszteri rendelettel válhatott várossá, aminek csak a számát ismerjük, de a szövegét nem. Az alispán tájékoztatta a várost, hogy a „... a belügyminiszter úr 143178-923. számú rendeletével Bgy nagyközségnek r.t. várossá való alakulását... megengedte”.⁵ Ezzel egyidőben Baross alispán kiírta a polgármesteri állásra a pályázatot, amelyben a pályázók „...magyar állampolgárságukat, elméleti képzettségüket és alkalmazhatóságukat, valamint az u.n. tanácsköztársaság ideje alatt tanúsított magatartásukat igazolni” tartoztak.⁶ 1923 végén megszűnt tehát a több mint 200 éves főbírói hivatal, Balassagyarmat utolsó főbírája, Molnár János nem pályázott az új tisztségre. 1918 végétől öt nehéz éven keresztül volt Balassagyarmat első embere. 1925-ben újra kapott állást a városvezetésben (a volt albíróval, Pethó Gyulával együtt). Közgyám és békebíró tisztséget töltöttek be, mert a képviselőtestület „...elismerését kívánta kifejezni Molnár János volt községi főbíró és Pethó Gyula városgazdának a községi szervezetben nehéz időkben is kifejtett tevékenységeért, másrészt az alakuló város nem nélkülözheti az ő szaktudással párosult szorgalmas munkájukat.” Molnár János 1930-ban korára hivatkozva lemondott megbízatásairól (ekkor 76 éves volt). A város 35 éves közszolgálatá elismerésül havi 100 P kegydíjat állapított meg számára élete végéig. Nem sokáig élvezhette azonban a szolgálat nélküli életet és a városi kegydíjat, mert 1931 tavaszán vonatbaleset következtében Aszódon meghalt.⁷

1923 végétől tehát polgármester irányította a várost 1950 végéig. Ez alatt a 27 év alatt a kinevezett öt polgármesternek sajátosan nehéz körülményekkel kellett megküzdenie. Az 1920-as évek közepéig infláció, az 1930-as évek elején gazdasági válság, majd város- és országhatár revízió, hatalmas háborús ember- és anyagi veszteségek, romel-

3 A város később azzal fejezte ki hálóját, hogy Baintner Ottóról és Nagy Mihályról utcát nevezett el, illetve megfestett arcképeket a tanácsteremben kifüggesztették.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML) V.1. 1. kötet 1923. december.

5 MNL NML IV.405 Alispáni iratok 17993/923.

6 Nógrád megye Hivatalos Lapja 1923. november 22.

7 ZONDA 158., MNL NML V.81 7/1925 és 90/1930. számú határozat

takarítás, idegen csapatok megszállása, államforma váltások (király nélküli királyság, köztársaság, népköztársaság). Az ezen krízisek közti rövid időszakok nyújthattak csak lehetőséget építkezésre, gyarapodásra. A polgármesterek személyei jól jelzik a három évtized elmúltával bekövetkező hatalmas társadalmi változást. Balassagyarmat első két polgármestere a vármegye, a dzsentrí világ díszmagyaros politikusa. Amikor helyi polgárnak adatott meg a város irányítása, akkor már háborús idők jártak, a reményt keltő koalíciós évek után egy helyi közéleti embernek ismét semmi esélye nem volt. Az országos baloldali pártpolitika küldött kádereket a város élére: előbb egy miskolci szocialdemokrata nyomdászt, majd egy kazári vájárt. (A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy 1754 és 1773 között létezett polgármesteri tisztség Balassagyarmaton, de annak más volt a funkciója.)⁸

Az 1920-as években 11.000 lakossal rendelkező Balassagyarmat városi társadalmában legalább három réteg különböztethető meg: az őslakos telkes gazdák folyamatosan gazdasági és társadalmi súlyt veszítő csoportja, az iparosok, kereskedők, értelmiségiek egyre gyarapodó rétege, végül a város közéletét, közvéleményét és közhangulatát meghatározó és befolyásoló vármegyei gyarmatiak csoportja, amely a politikai és közigazgatási hatalmat gyakorolta. Szabó Zoltán nevezetes 1938-as szociográfiai leírása így látta a város társadalmát: „A vármegyeház jobbján a törvényszék nagy és nemrég épült háza áll, háta mögött a börtön, mely régi, testes és magas, balján a városháza. Ez a városháza mostohagyereknek látszik, parvenünek és szegény rokonnak a vármegyeház patinás, szép öreg épülete mellett, melyben nehezen lehet másnak lenni, mint hagyományhűnek, a régi nemesi levegő őrzőjének. A két épület egymás mellett nagyszépen szemlélteti, hogy itt Gyarmaton a vármegye fontosabb, mint a város, a dzsentrí mindezideig fontosabb, mint a polgárság, mely nem igen van, s ami van: gyűlevész, jöttment és címertelen. A városi hivatalba, vagy a városházi urak társaságába könnyebb is bejutni közönséges embernek, mint a megyeházba, ezek az urak a könnyebb tarokkot játsszák, nem a most előkelőbb és arisztokratikusabb bridzset és vadásztársaságuk sem olyan exkluzív, mint a megyeieké. A megyeiek társaságába tartoznak azok az urak is, akik közülük kerültek fel az országos politikába és ott nem kis szerepet visznek. A vármegyeház hivatal is, de amellet társaság, zárt kör. Családok valamikor nagyon szigorú, most már valamivel lazább közössége. A városház inkább csak hivatal. A vármegye házát virágok futják körül, elől piros muskátlik, oldalt sokszínű, lila-piros és rózsaszín virágok és szemben a kaszinó áll. Öreges, mohos, szürke előkelő villa, szép erkéllyel, kényelmes bőrfotellekkel, zöldposztós asztalokkal, kicsi könyvtárral. A város házát nem környékezi virág, csak négy oszlop tartja nehézkesen az erkélyét. És szemben vele nincs kertés úri kúria, hanem vén házak vannak és új házak, melyek idejüket múlták már akkor, amikor felépültek. És bizonytalanok. Ízlés, szemlélet, saját gondolkodásmód nélkül valók, mint az a magyar középréteg, mely felépítette őket. Ez a középréteg mindig bízott abban, hogy bejuthat a másik világba, a szebbe, előkelőbbbe. A városházáról a vármegyeházba, a hivatalnokok közül az urak közé, a maga stílustalan házából az úri stílusú kaszinóba. És nem kívánt polgár lenni, vagy várost építeni arra a rövid időre.

A társadalomra Gyarmaton ez az átmenetiség, ideiglenesség jellemző és az, hogy kevés az alkotás, kevés a tett és kevés az eredmény. Az emberek nem azzal törődnek, hogy a maguk rétegének keretén belül alkossanak, hanem azzal, hogy a fölöttük levő rétegbe eljussanak. Balassagyarmat nem mint város, mint közösség akar érvényesülni

kifelé, hanem a gyarmatiak előbbre akarnak menni a gyarmati társadalomban benn. Gyarmaton mindenki más akar lenni, mint ami. A dzsentri arisztokrata akar lenni, a dzsentroid magyar nemes, a zsidó minél inkább dzsentri, az iparos középosztálybeli, a paraszt pedig altiszt vagy iparos. A társadalom egy lépcsőhöz hasonlít, melynek egyik fokáról a másikra feljutni nehéz, de nem lehetetlen. Az, hogy nem lehetetlen, annyit jelent, hogy senki sem szoríttatik mereven saját rétegébe és ezáltal senki sem kényszerül arra, hogy kényszerűen bár, de mégis e kereten belül akarjon lenni és tenni. Az, hogy nehéz, azt jelenti, hogy a társadalmi capillaritás kihasználásának becsvágya lefoglal minden erőt, fölemészt minden szándékot. Gyarmat úgy él, mint középosztályunk általában: mindenkinek szeme fölfelé néz, keze lefelé taszít. A dzsentri jórésze néhány arisztokrata példája után királypárti. Nem azért, mert valamely megfontolás után arra jutott, hogy e megoldás problémákat rendezne. Hanem kizárólag azért, mert néhány arisztokrata az és így előkelő. A dzsentroid elemekben található legmegbízhatóbb lenézői osztályuknak, vagy fajtájuknak, a legturániabb németből jött magyarok, a legantiszemita kitértek. Iparosokból lesznek a legszolgább hivatalnokok és az alsó szociális rétegekből a legantiszociálisabb emberek. E kapaszkodás nemcsak annyit jelent, hogy mindenki fölfelé akar jutni, hanem, hogy mindenki tele van gátlásokkal. Senki sem mer az lenni, ami, mindenkinek van letagadni, vagy eltüntetni valója, kicsiny belső titka, melyről tudja, hogy a többiek is tudják. Legfeljebb addig, amíg készséges szolgálta és engedelmes követő, jóindulatúan nem vesznek tudomást róla. Híztérikus társadalom ez, különösen a felsőbb rétegekben, tele takargatni, titkolni valókkal, félelmekkel, rettegésekkel és vágyakkal. Ilyen bizonytalan, ingadozó, öntudat és önbizalom nélküli társadalmon, ilyen városlatlan, összevissza, stílusára és saját életformájára nem talált városos könnyen lehet teljhatalmú úr egy szép, nyugodt, tisztastílusú, mértékletes, de gőgöspompájú vármegyeház és az a szellem, amelyet megtestésít.⁹

Fayl Gyula 1923–1927

Amikor Fayl Gyula 1923. december végén letette az esküt a városházán, olyan személy került a város élére, aki korábban Hont megye szolgálatában állott. 1909-ben kezdte mint közigazgatási gyakornok, 1910-tól II. osztályú szolgabíró 1920-ig. Trianon után Balassagyarmatra telepedett, a balassagyarmati főszolgabírószágon mint szolgabíró tevékenykedett 1922-ig. Ezután a Belügyminisztérium állományában volt 1923. december 27-ig, amíg meg nem választották a város polgármesterének. Első polgármesterként tehát egy megyei hivatalnok, egy Hont megyei, vezethette a várost, amit ő maga is kiemelt bemutatkozó beszédében: „Valahogy úgy érzem magam e percben, amikor Balassagyarmat, az újszülött városnak történeti sorrendben első polgármesterré választattam, mint az egyszeri mesebeli király, akinek csodás históriáját boldog gyermekkoromban csodálkozó kíváncsisággal hallgattam, azon mesebeli királyt, akinek az egyik szeme sírt, a másik nevetett. Sírt az egyik szemem, mert e nap a tulajdonképpeni ősi vármegyétől való elszakadásomat jelenti, attól a vármegyei intézménytől, amelyhez, családom múltjától eltekintve, már engem is 15 évi szolgálat minden emléke fűz: nevet azonban a másik, mert nemes és dicsó múltú vármegye rendezett tanácsú várossá fejlődött székhelyének lettem vezető polgára.” Négy évig állt a város élén, 1927. december 31-ével mentették fel állásából.¹⁰

9 SZABÓ 1938 220-222.

10 MNL NML V.83. Nyilvántartó könyv, V.81. 1. kötet.

A Hont megyei Sirákon született 1886-ban, a selmebányai főgimnázium után Budapesten államigazgatási vizsgát tett. Jogi végzettsége mellett széles körű műveltséggel és nyelvismerettel rendelkezett (német, francia, olasz, szlovák). Kiválóan énekelt, jó szónok és szenvedélyes turista volt. 1913-ban házasodott meg, egy lánya volt.

Míg az újdonsült polgármester számára a politikai irányvonalának megjelölése nem jelentett nehézséget, a konkrét városi program megfogalmazásával óvatossá vált: *„Programom ezt a végvárat erőssé, virágzóvá fejleszteni a gazdasági és kulturális haladás szolgálatába szegődött, tiszta hazaszereztől áthatott szisztematikus munka, munka harmadszor is munka segítségével.”* A városfejlesztési tervében a lakásépítés és a közvilágítás volt az a két pont, amit hangsúlyozott, de kellő óvatossággal. Az elsővel kapcsolatban így vázolta elképzeléseit a testület előtt: *„Egyenlőre nem álmodhatunk arról, hogy az építkezés oly mérvben induljon meg, mint a háborút megelőző években, amikor egész városrészek nőttek kik, úgyszólván máról holnapra a földből, mert azt a mai zilált gazdasági viszonyok nem engedik meg. Azt azonban igen is kötelességünk megtenni, hogy ez irányban a kezdeményező lépéseket már most megtegyük. A kislakások kora tavaszra tervbe vett további építése, tekintve azok szűkre szabott számát a kérdést meg nem oldhatja, mert csak néhány család elhelyezését biztosítja s a város jelenleg oly nehéz gazdasági viszonyok között van, hogy az állami lakásépítési akció által nyújtott 60 százalékos hitelt sem tudja 100 százalékra kiegészíteni. Nagyobb eredménnyel kecsegtet a Belügyminisztérium által tervbe vett államrendőrségi és a csendőrségi laktanya építése, mert ez által nem csak a városháza adatik vissza eredeti rendeltetésének, ami nélkül a város zavartalan közigazgatása lehetetlen, hanem tekintve, hogy az említett laktanyában tiszti lakások is lennének, sok jelenleg magánházban és középületben elfoglalt lakások szabadulnak fel.”*

A közvilágítás fejlesztése tekintetében, ha lehet, még óvatosabb volt. Ekkor (1923) Balassagyarmaton a rengeteg üzemzavarral működő időszakos áramellátás már meglehetősen elmaradott helyzetet jelentett. A közvilágítás sem volt teljes idejű, bár több lett az utcai lámpa. Viszont nappal még nem volt ipari célú áramszolgáltatás, s éjfél után nem volt utcai világítás. Fontos cél volt számára a kórház és a pályaudvar villanyellátása. Végso célként a 24 órás folyamatos ellátást jelölte meg. *„Hogy a közvilágítás ügye kulturális, ipari, közigazdasági és last but not least [=nem utolsó sorban] közbiztonsági szempontból mit jelent, azt bővebben fejtegetnem felesleges.”* A villanytelep fejlesztésétől tette függővé a gőzfürdő és a csatornázás ügyét, az aszfaltozással egybekötött utca rendezést, a vízvezeték, a kultúrpalota és a közkönyvtár építését.

Fayl Gyula az 1920-as évek közepén

A korlátozott mértékben rendelkezésre álló hitelek mellett ehhez a nagyívű elképzeléshez a város három legnagyobb üzemétől remélhetett bevételt: a villanyteleptől, a szeszfőzdétől és a jéggyártól. Viszont ezek fejlesztéséhez ugyancsak pénzre lett volna szükség. Míg ezeknek a megvalósítása nehezen haladt, addig a látványosabb, könnyebben megvalósítható kulturális rendezvények megtartására minden alkalmat megragadott. Fayl Gyula széles körű műveltsége mellett jó szónok is volt, élt is ezzel a képességgel, a képviselőtestületi jegyzőkönyv számos, ilyen alkalmakkor elmondott beszédét tartalmazza. Polgármestersége alatt volt Petőfi-emléktábla avatás (1924), emlékülés Nagy Iván 100. születésnapja (1924), Csernoch hercegprímás 50 éves papi jubileuma (1924), Jókai Mór és Szontagh Pál 100. születésnapja (1925) alkalmából, valamint Rákóczi emlékünnepség 1926-ban.

Aligha vitatható, hogy a város további fejlődése lebeghetett a képviselőtestület és a polgármester szeme előtt, amikor a városi cím megszerzésében kiemelkedő szerepet játszó Sztranyavszky Sándort és Scitovszky Bélát díszpolgári címmel tüntették ki (1926). De minden ügybuzgalma ellenére, amikor 1925-ben kérte párizsi útjához a képviselőtestület támogatását, nem kapta meg. Viszont ennek ellenére szabadsága és saját költsége terhére részt vett a városok világtalálkozóján, sőt fel is szólalt azon. Hazatérése után pedig részletes beszámolót tartott róla. Ettől kezdve viszont egyre erősödő kritika érte tevékenységét, s egyre gyengült vele szemben a testület bizalma. 1927-ben éppen az egyik fő programpontjával, a közvilágítással kapcsolatos villanytelep okozta bukását. Az itt felszínre került sikkasztások miatt neki is mennie kellett. 1927 utolsó hónapjait már a családjában kitört „*heveny fertőző járványos megbetegedés*” miatt szabadságon töltötte. 1928. január 1-ével nyugdíjazták, ezután nem sokára Budapestre költözött családjával. 1929-ben tagja volt a megalakuló Nyugdíjas Közalkalmazottak Országos Egyesületnek, 1934-ben pedig a Nemzeti Egységpárt megyei titkárának választották meg Békésben.¹¹ A villanyteleppel kapcsolatos sikkasztási ügyét a győri törvényszék 1936-ban tárgyalta, pere felfüggesztett ítélettel végződött.¹² Budapesti élete ismeretlen, az bizonyos, hogy nyugdíját 1950-ig ide folyósította a város. Személyében a szenvedélyes turista, a kiváló énekes és szónok, az evangélikus egyház aktív tisztségviselője egyesült a közéleti emberrel, illetve politikussal.

neográdi Horváth Sándor 1928–1939

A Fayl Gyula helyére lépő új polgármester a szakmai előéletét tekintve számos hasonló vonást mutat. Horváth Sándor is 1886-ban született, ő is Hont megyei volt (Füzesgyarmat), és Trianon előtt Hont vármegye szolgálatában állott. Továbbá ő is evangélikus volt, és szerette a művészeteket: kiválóan hegedült, novellákat és esszéket írt. Sok társadalmi egyesület elnökének választotta.

Horváth Sándor a pozsonyi jogakadémia elvégzése után (1909) katona volt, majd 1910 és 1914 között Hont vármegyében közigazgatási gyakornok, 1914-től aljegyző 1927-ig, több éven keresztül alispán titkár. Közel 12 éven át volt Balassagyarmat polgármestere, 1939 márciusában a vármegye alispánjává nevezték ki.

Bemutató beszédében kihangsúlyozta, hogy megkeresésre pályázta meg az állást, másrészt terveivel kapcsolatban igen visszafogottan fogalmazott: „*En nem kerestem ezt az állást, nem törtetem utána, s hogy közbizalom juttat hozzá, ezt tekintem*

¹¹ Békés 1934. június 3.

¹² Győri Nemzeti Hírlap 1936. november 27.

neogradi Horváth Sándor 1939-ben

az állás igazi díszének...Fellengzős terveket, légvárakat nem hoztam magammal. Józan ésszel ítélem meg a város fejlődésének lehetőségeit és nem kívánok soha egy percre sem olyan problémák megvalósításával foglalkozni, melyek kivihetetlenek. Balassagyarmat fejlődésének kulcsa, tekintetes képviselőtestület, nem egészen a mi kezünkben van, hanem azokéban, akik Európa sorsát intézik, s akik a fejlődésnek erőteljesen megindult folyamát 9 évvel ez előtt a legszűkebb, a legnyomorúságosabb keretek közé szorították vissza.”¹³

A villanyteleppel kapcsolatos hitelek, sikkasztások és visszaélések miatt megbukott Fayl Gyula után a város második polgármestere óvatosan fogalmazott a terveit illetően. Elsősorban a városi közigazgatás javítását, a városi üzemek jövedelmezőségének emelését ígérte. 1929-ben önkormányzati választásokat tartottak, a testület meg-

újult, ő maradt a polgármester, nem is volt más pályázó. Nagyobb horderejű változást jelentett az 1929-es közigazgatási törvény, amely a rendezett tanácsú város megnevezés helyét a megyei város megnevezést használta. Megszűnt a városi tanács, a jogkörét a polgármester kapta meg. A 10 évre közfelkiáltással megválasztott Horváth Sándor a bizalmat megköszönve még nehezebb helyzetet vázolt fel, mint két évvel korábban: „Két évvel az előtt, amikor a közönség bizalmából először állottam e helyen, nehéz viszonyok között vettem át a város vezetését. Akkor is éreztük a trianoni átoknak ránk nehezedő súlyát, de éreztük sajátos helyi fájdalomainkon kívül azt az általános nyomasztó helyzetet, amely életünknek minden viszonylatára az enyészet bélyegét sütötte rá. Ez a helyzet azóta csak annyiban változott, hogy rosszabbodott, súlyosbodott.”¹⁴ A két évvel korábbi programját a közrend és a közbiztonság javításával egészítette ki, és csak a lehetőségek esetén tervezte a csatornázás, a vízvezetékrendszer, a fürdő, a szegényügy, az utcarendezés és parkosítás megvalósítását. „Egy vagyontalan, szegény városra nézve, amely el van vágva minden életterétől, s amely a legnagyobb nehézséggel kisasztolt közszolgáltatásokból tartja el magát, természetesen mindezek súlyos és nehéz kérdések. De mégsem utópia ezekkel foglalkozni, mert mindegyik megoldható abban a pillanatban, amint a pénzügyi viszonyok s a hitellet terén ma fennálló nehézségek eloszlanak, s a befektetendő költségek átháríthatók lesznek azokra az utódokra is, akik ezeknek a befektetéseknek majdan az előnyeit fogják élvezni.”

Elképzelései közül kettővel kétségkívül sikert ért el: a szegényügy rendezésével és a város külső képének szebbítésével. Az 1934-es megyemonográfia is elismerte többéves erőfeszítéseinek eredményeit, miáltal a „...város fejlődése jelentősen előrehaladt

13 NML V.81 1927. december 31.

14 NML V.81 1/1930 határozat

és külső csínja pedig megragadja az idegent”.¹⁵ De érdemeit igazán 1935-ben, közigazgatási tevékenységének 25. évfordulóján ismerték el. A város díszközgyűlésen ünnepelte polgármesterét, a felszólalók méltatták emberi és szakmai erőnyeit. Dr. Vásárhelyi Miklós tanácsos az emberi oldalát emelte ki: „Elült a harsogó taps lelkesítő zenéje s Balassagyarmat színe-virága tekintetét a belépő derék férfiú felé fordítja! Ez az a férfiú, vir iustus [=igaz férfi], akit mindenki becsül, akit mindenki tisztel, akinek mindenki tapsol és éljenez, ez a derék férfiú a 25-ik, sőt ennél is több szolgálati évét taposó polgármester a mai Civitas Fortissimánk első férfija, vezető élharcosa, nagyságos nógádi Horváth Sándor úr.”

Kray plébános a nyolc év alatt elért eredményeit sorolta fel: „Munkájának első nagy eredményeképpen rendbe hozta városunk háztartásának ügyeit és így nemcsak helyreállította a polgárság bizalmát a város vezetősége iránt, de egyenesen rövid idő alatt meghódította a polgárság szívét. Rendezte a város külsejét, parkok létesítésével, utcák fásításával és kövezésével szerény kis határmenti városunknak igazán kedves és városi jelleget adott. Amíg azelőtt szégyenkezniünk kellett, mikor vendégeinket a szomorú országhatárhoz vezettük, mert hiszen az Ipolypart az egész város szeméttelrakó helye volt, addig Polgármester urunk kitartó szorgalma és hozzáértése az Ipolypartot – eltekintve annak fájó pontjától – egy igen szép sétahellyé változtatta át. Polgármester urunk művészies hajlamú lelke, igen fejlett esztétikai érzéke hamarosan rányomta bélyegét városunk külsejére. A levante intézménynek otthont adott, egy minden követelményeknek megfelelő polgári lóteret építtetett, a tűzoltó felszerelést kiegészítette, mintaszerűen berendezett egészségházat létesített, a vásárok számát évi 12-re emelte és úgy ez utóbbi eredményével, mint sok más egyéb ténykedésével is bebizonyította azt, hogy az ipar és kereskedelem érdekeit is mindig a szíven viselte. Polgármester urunkban azonban talán legjellemzőbb műve és eredménye a szegényügy korszakalkotó rendezése. Ezzel bizonyította be legjobban azt, hogy az ő hivatali működése nemcsak sablonos aktaszerű bürokrácia, hanem nemesen érző szívűjóságának vetülete. Három épületből álló városi szeretetházat létesített nagy kert közepén, behívta az egri norma páratlanul áldozatos és alázatos ferences szegénygondozó nővéreit, akik egyrészt a szeretetházban azoknak adnak meleg otthont, akiktől ezt már megvonta a végzetük, másrészt a többi szegényeket otthonaikban gyámolítják meg... Városunk új intézményét, kegyes jótévedőnk nagylelkű adományából létesített Szalézi árvaházunkat is felkarolta, Nagyméltóságú Képviselő Urunk közbenjárásával 10.000 pengő segélyt eszközölt ki számára a magas kormánytól, a várossal pedig 2.000 pengő segélyt szavaztatott meg.”

Dr. Baross József alispán a köszöntő szavaiban a remélt jövőt engedte sejtetni: „Kedves Sándor! Amikor közszolgálatod ezen évfordulóján a vármegye nevében köszöntelek, teszem ezt igen nagybecsüléssel, szeretettel és meleg baráti érzéssel. Segítsen meg az isten és áldja meg feleségedet, a mi kedves, bájos, jóságos lelkű nagyaszonnyunkat és adja meg mielőbb neked, hogy mint egy boldog város boldog polgármesterét ölelhessünk és szoríthassunk a keblünkre és azután elvigyünk a nagy Hont vármegye díszes alispáni székébe.”

Horváth Sándor szerényen köszönte meg az ünneplést. „Nyolcz évvel ezelőtt választott meg Balassagyarmat város közönsége polgármesterének. A közönség hívott ide, s feletteseim küldöttek. Nem az előmeneteli vágy, nem anyagi előnyök hoztak ide, hanem az, hogy teret nyerjek ahol dolgozni s építő munkát végezni lehet. Elkívánkoztam arról

15 LADÁNYI MIKSA: Nógrád és Hont vármegye. Bp., 1934. 310-311. A város parkosítási történetéről HAUSEL 2013. 22-62.

a szűk területéről, melyet az íróasztal négy sarka határol, mert érezni akartam azt az örömet, amit egy gondolatnak, egy ideának a megvalósulása jelent. Hiszen munkásember részére ennél nagyobb öröm nem lehet. Sajnos, későn jöttem. Polgármesterségem nyolcz esztendeje nem az építésben, hanem a leépítésben telt el. Terveim, elgondolásaim, amikkel idejöttem, bennem élnek, s vajh ki tudná megmondani, hogy valaha is valóra válhatnak-e. Abban a csekély eredményben, ami eddigelé munkám után jelentkezik, visszatükröződik feletteseim jóságos támogatása, visszatükröződik Balassagyarmat város közönségének megértése, de nem látszik belőle az az eredmény, melynek nyomán jólét fakad. Lehetetlennel nem tudok megküzdeni. Letörölöm az asztalról a port, odate szem a virágot is, de a kenyeret, amelyből 13.000 ember törhet, nem tudom odatenni.”¹⁶

Amikor aztán 1939 tavaszán tényleg alispán lett, és hivatalát átadta a „behelyettesítő” polgármesternek, már kevésbé szerényen nyilatkozott: „Az Isten megsegített, s amit 12 évvel ezelőtt ezen a helyen fogadtam, sikerült betöltenem. Rózsákon ma sem nyugszik a város, de a feltámadás számára is elérkezett, s még egy kis kitarítás, s egy kis tarakérosság után eljön rövidesen a fejlődés korszaka.”¹⁷

A városvezetés terén elért eredményei reálpolitikusi törekvéseit igazolják, azonban elköszönő beszédében megfogalmazott célkitűzése vágyalomnak bizonyult: a város történelme másképpen alakult, mint ahogy megjövendölte. A vizsgált korszak polgármesterei közül neki adatott meg a leghosszabb hivatali idő, közel 12 éven keresztül irányíthatta a várost. 1939 tavaszán, a hivatalváltáskor igazán nem kellett messzire mennie, csak a vármegye szomszéd épületébe. Sorsfordító évek következtek be hivatali ideje alatt: határrevízió, háborús évek, a balassagyarmati zsidóság gettóba, majd koncentrációs táborokba szállítása. Bár a megye hivatalát irányította, a városban élve közelről láthatta annak minden történéseit. Törzskönyvi bejegyzése szerint 1944. december 1-ével nyugdíjazták. A Vörös Hadsereg december 9-én foglalta el a várost, de ekkor már nem volt hivatalában, elmenekült a városból, állítólag a Felvidék felé. További sorsa ismeretlen.

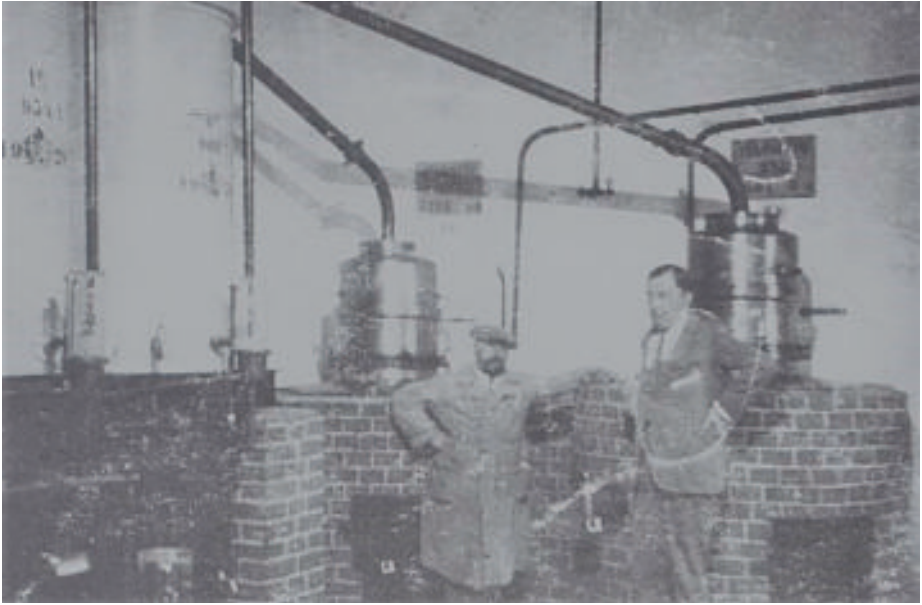
dr. Vannay Béla Tibor 1939 – 1946

Amikor 1939 tavaszán Balassagyarmat harmadik polgármestere letette hivatali esküjét, Európát hónapok választották el a hat éven keresztül dúló háború kitérésétől. Vannay Béla, eltérően két elődjétől, a város szülöttje volt (1894), itt nevelkedett, itt dolgozott katonaéveit leszámítva (1914-1920). A budapesti egyetemen szerzett jogi doktorátust (1921), ezután a „Futura Rt.” igazgatója 1925 végéig. 1927-től a megyei hitelszövetkezet igazgatóhelyettese. 1927 márciusától Balassagyarmat főjegyzője polgármesterré választásáig. A háborús évek, majd az 1945 után bekövetkező gyökeres társadalmi változások nem tették számára lehetővé, hogy maradandót alkothasson. Alighanem egyedülálló módon háromszor nevezték ki ugyanarra az állásra. 1939-ben ún. „behelyettesítő” polgármesterként iktatták be, 1943-ban a belügyminiszter nevezte ki véglegesen polgármesternek, a nyilas uralom alatt nyugdíjazták, 1945 májusában újra beiktatták hivatalába, aztán 1946-ban fegyelmet indított ellene az alispán, amit ugyan megszüntettek, de a B-listázás után már nem térhetett vissza állásába.

Beiktatásakor a leköszönő Horváth Sándor tkp. kijelölte lehetőségeit: „*Neked is el kell zárkóznod minden nagyvonalúságtól, s a túlfűtött alkotási vágytól s ezt nem-*

16 MNL NML V.81. 1935.október 22.

17 MNL NML V.81 1/1939 határozat

Vannay Béla (j) a városi szeszfőzdében az 1930-as években

csak én kívánom, de ez az üzenete a komolyságáról és józan bölcsességéről közismert Belügyminiszter Úrnak [Keresztes-Fischer Ferenc] is. Alkotni, nevet megörökíteni nagyon szép dolog, s nem is kell hozzá más, csak pénz és ügyes szakember; de a város nem játékszer, különösen, ha szegény. Kiépítését, fejlesztését nem irányíthatja más, mint a lehiggadt józanság, s a legteljesebb anyagi megalapozottság.”¹⁸ A határrevízió miatt előállt sajátos közigazgatási-jogi helyzet miatt megbízatása ideiglenes jellegű volt, ennek és Horváth erős befolyásának a tudatában fogalmazta meg programbeszédét: „Nagy előd után szegényes anyagi erők segítségével nehéz út előtt állok. Ezt tudom, de mégis bizalommal nézek a jövő elé, a fáradságos nehéz munkától nem félek, erőt és kitartást érzek magamban s hiszem, hogy szülővárosom polgársága és maga ez a város – a jóságos Isten különös kegyelme folytán, mellyel Hazánkat a feltámadás útján elindította – túljutott a megpróbáltatásokon és az a szomorú út, amelyet 19 évig kellett járnunk, mely állandóan lefelé vitt, ma újra felfelé vezet. A magyar hajnal már hasad, érezzük, hogy a magyar feltámadás jön és tudjuk, hisszük és akarjuk, hogy a magyar igazság győzzön! Ideiglenes jellegű lévén megbízatásom, érdemes programot nem adhatok. De ígérem, hogy becsületesen megőrzöm mindazt, ami megvan, a gyenge anyagi erővel, amely rendelkezésre áll, azt tovább fejlesztem, veszendőbe menni nem engedek egy fűszálat sem és a reális adott lehetőségekkel számolva mindent meg fogok valósítani, amit a város és közönsége túlzott megterhelése nélkül meg lehet alkotni... Nagyon kérek, ha ennek a vértanú városnak keresztje alatt roskadozom, ha golgota útján összeesnék, nyúlj le hozzám baráti kezeddél, emelj fel és vésd reám nyugodt, jóságot sugárzó kék szemedet, hogy új erőre kapjak, hogy én, mint e város vezetője megjárhassam Isten segítségével diadalmasan Balassagyarmat feltámadásának az útját.”

18 MNL NML V.81 1939. április 18.

Polgármesteri működésének első éveiben a határrevízióval visszacsatolt városrészek gondjai kötötték le. Az 1939. májusi 24-i közgyűlésen egyrészt üdvözölte „a hozzánk kapcsolt és velünk együtt élni köteles Balassagyarmat-Újtelep egész közönségét”, másrészt megértésüket kérte az átállásból fakadó nehézségek miatt. Egyik első intézkedése az évszázadok óta használt lovasfogat felcserélése volt autóra (először a tűzoltóság Tátra személygépkocsiját használták, majd 1942-ben megvették Sztranyavszky Sándor örököseitől az Opel Kapitánját).¹⁹ 1940-ben a belügyminiszter kinevezte Szilágyosomlyóra tanácsadónak.²⁰ Kétéves tevékenységét a közgyűlés nevében Farkas István, a gimnázium igazgatója ismerte el: „Polgármesterünk nehéz időkben vette át a város vezetését, nehézségek nehézségre halmozódnak világszerte az emberek életében s mi balassagyarmatiak elmondhatjuk, hogy ezek a nehézségek az ő vezetése mellett Balassagyarmaton könnyebbek, mint bárhol az országban. Ennek tudata készítt, hogy neki ezen a napon jót kívánjunk, Isten áldását kérjük életére, vállalt feladatára. Hősi erőfeszítéseiben adjon erőt neki mindenkor az a tudat, hogy bizalmunkkal mögötte, erőnkkel mellette fogunk állni mindenkor.”²¹

Ezek az erőfeszítések 1941 után szinte teljes egészében a háborús igények kiszolgálását jelentették. Pl. 1942 nyarán a 23/II. zászlóalj fronton szolgáló honvédek számára „füst nélküli napot” szervezett, ami 60.000 cigaretta árának összegyűjtését eredményezte. A háború melletti kiállás és a háborús helyzet kezelése a romló közellátás és a kedvezőtlen fronthírek miatt egyre nehezebb feladat volt. Az 1943. március 2-i közgyűlésen elmondott beszédéből mindkettő kiérződik: „Honvédeink kint küzdenek az orosz harctéren Szent Hazánk ezeréves határaiért és a kereszténység védelméért... Világosítsuk fel az esetleges zúgolódókat és ne engedjük, hogy rosszindulatú izgatónak befolyása alá kerüljenek.” Egy évvel később még élesebben fogalmazott a háború ügyében: „A szláv kolosszus az Isten, a hit, a haza és család ellensége 150 km-re az országhatártól döngeti a lét és nemlét kapuját. Az éter hullámain keresztül az ellenség propaganda kikezdi a gyenge és hitvány ember ellenálló képességét és azt követeli, hogy ez a nemzet gyáván, becsületét, legdrágább kincsét feláldozva, adja meg magát, különben reánk küldi a levegő gengsztereit.”

Mindeközben megkezdődött az óvóhelyek kiépítése, de Vannay valóban tett erőfeszítéseket békebeli fejlesztések megvalósítására is. Ezek közé sorolhatjuk a 12 ONCSA ház átadását, a Nemzeti Szálloda korszerűsítését, a kétemeletes bérház és az ikerházak megépítését. Már negyedik éve volt polgármester, amikor a belügyminiszter az addig „behelyettesítő” Vannayt 1943-ban véglegesítette.²² A közgyűlésben a méltatások után a régi új polgármester szólalt fel: „Egy ősi szokás, hogy az új polgármester programot ad. Én nem tudok programot adni, háborúban vagyunk. Ma nem lehet 10 évről, ameddig megbízatásom tart előre beszélni. Ma meg kell fogni erős kézzel a ma problémáját, fel kell törölni a könnyet, amit azok éreznek, akik sokat, nagyon sokat vesztek, mert elvesztették azt, aki nekik a legdrágább. Ma lemondani kell mindenkinek, nekünk is, akik alkotni szeretnénk, de hinni törhetetlenül és hitünket kisugározni kell a gyengék felé, hinni a magyarok Istenének segítségébe, nemzetünk történeti elhivatottságába és a győzelembe. Adja a mindenható Isten, hogy mielőbb jöjjön el a győzedelmes béke, ami után jön az alkotások kora. Adja az Isten, hogy mielőbb úgy legyen.”

19 MNL NML V. 81 98/1939 és 93/1942. számú határozat

20 MNL NML V. 81 174/1940. számú határozat

21 MNL NML V. 81 49/1941. számú határozat

22 MNL NML V. 81 51/1943. számú határozat

Minden elismerés és erőfeszítés ellenére 1944 nyarától az erősödő nyilas mozgalom elkezdte támadni, de a testület mellé állt és meg tudta védeni: „*A napjainkban divatos suttogó propaganda Polgármester urunkat is igyekszik kikezdeni. Sértés ez nemcsak jellemes személyével szemben, de a képviselőtestülettel szemben is, mintha ez csupa bólogató Jánosokból állna, akik nem akarnak, vagy nem mernek szót emelni, ha rendellenességet észlelnek. Mélyen tisztelt Képviselőtestület, nincs itt semmi rendellenesség, Polgármester urunk állásához mérten is rendkívül egyszerűen, szerényen él, működésében anyagi szempontok soha sem vezették. Sőt, ellenkezőleg, minden igyekezete oda összpontosult mindig, hogy szülővárosát teljes erejével szolgálhassa, azt széppé, nagyra fejleszthesse. A képviselőtestület a tények után igazodik, éppen ezért meggyőződésem, hogy mindannyiunk óhaját tolmácsolom, amikor kérem a Polgármester urat, hogy a mendemonda el ne kedvetlenítse. Egyben indítványozom, mondja ki a közgyűlés, hogy a kötelességét teljesítő polgármesterének és a város tisztviselő karának legmelegebb elismerését nyilvánítja, s a Polgármester urat a legteljesebb bizalmáról biztosítja.*”

A suttogó propaganda zsidóvagyon rejtegetésére vonatkozott, és amikor egyik hivatalos budapesti útja idején a helyettese bevitte az íróasztalát a polgármester szobájába, az a hír terjedt el, hogy nem is jön vissza, hivatalából fel van függesztve. Mivel Vannay úgy érezte, hogy ezzel közmegejtés tárgya lett, a bírósághoz kívánt fordulni. Október 15-e után azután el kellett hagyni hivatalát, két hétig börtönben, utána házi őrizetben volt. Decemberben pedig nyugdíjazták, ezután a fővárosba költözött. A város ügyeit helyettes vitte. 1945. április 19-én Boldizsár Pált, a város főpénztárnokát bízták meg ezzel a feladattal, aki ezt csak egy hónapig láthatta el. 1945 tavaszán, a közigazgatás újraindulásakor a képviselőtestület hatálytalanította Vannay nyugdíjazását és állásába visszahelyezte.²³ „*Hálásan köszönöm a Képviselőtestület részéről irányomban immár harmadszor megismételt bizalom nyilvánítását. Köszönöm legelső sorban azért, mert egy idegen állam írásbeli parancsa, zsoldosai fegyveres erőszaka távolított el a polgármesteri székéből, amelybe a város közönségének régebben megnyilvánult bizalma folytán kerültem.*

Köszönöm a visszatartás tényét, mert ezzel és igazoltatásommal kaptam meg azt az elégtételt, amely elégtételre nem nekem a személynek, hanem annak a polgármesteri széknek volt elsősorban szüksége, amelyből eltávolítottak. Ígérem itt a Képviselőtestület színe előtt, hogy székemben csak addig maradok, amíg magam körül a szeretet, megértés és a becsületes munka légkörét tudom megteremteni és azonnal önként elhagyom amint körülöttem a gyűlölködés üti fel fejét.”²⁴ A munkálkodásra nem sok alkalma nyílt, mert az alispán 1946-ban fegyelmet indított ellene. Bár ezt megszüntették, de a B listázást nem kerülhette el. A személye körüli politikai harc évekig elhúzódott, ez alatt ideiglenes kinevezett helyettesek vitték a polgármesteri ügyeket, természetesen nem olyan hatékonysággal, mintha kinevezett városvezető lett volna a polgármesteri székben. Utolsó éveiben Budapestre költözött, ott is halt meg 1967-ben.

Márkus Lajos 1948–1949

Vannay erőszakkal történt eltávolítása után, 1944. október 16 és 1945. május 25-e között, tehát helyettesek vitték a hivatali ügyeket, s ugyanez a helyzet állt elő 1946-os elbocsátása után. Két éven keresztül nem volt a városnak teljes joggal felruházott polgármestere, ami a koalíciós időszak pártharcával függött össze (ez idő alatt dr.

23 TYEKVICSKA 1995 131. és 136., továbbá MNL NML V.81 5/1945. számú határozat

24 MNL NML V. 81 1945. május 25.

Márkus Lajos

Szentgyörgyi Károly városi jegyző volt megbízva). Amikor Márkus Lajost 1948. május 23-án polgármesterré választotta a város, akkor ez egy merőben más politikai-társadalmi helyzetben történt meg. Egy hónappal vagyunk a két munkáspárt egyesülése után, megkezdődött a Rákosi-diktatúra kiépítése.

Márkus Lajos bár Pilisvörösváron született, de hároméves korától Miskolcon élt. Nyomdász lett, 18 évesen már az SZDP és a Szakszervezet tagja. 1942-43-ban munkaszolgálatos Ukrajnában és Magyarországon, 1944-ben deportált Mauthausenben. 1945-től miskolci városi titkár, 1947-ben az SZDP Nógrád megyei titkára, a két munkáspárt egyesülésének híve. Sok szakmai, szépirodalmi írása, cikke jelent meg a különböző folyóiratokban és újságokban, szerkesztette a korabeli Nógrádot is.

A beiktatásán részt vevő alispán köszöntőjében többek között hangsúlyozta: *„Büszkeség tölti el lelkét, mert az új polgármestert a Magyar Dolgozók Pártja küldte ki, továbbá mint barátot üdvözli. Kimondva azt, hogy nem könnyű feladat, amelyre Márkus Lajos vállalkozott, meg kell valósítania a 3 éves, majd ezt követően az 5 éves tervet. Kéri a polgármestert, hogy a városban első munkása legyen a demokráciának. Kapott egy keresztet, mert megválasztották polgármesternek, ezen a helyen sebeket lehet gyógyítani, de sebeket lehet is kapni. Márkus Lajos el fogja bírni a kritikát, mert jó szocialista. Elnöklő alispán, mint a város szülötte kiemeli, hogy az idegenből jött embert tisztelt meg a város képviselőtestülete a polgármesterséggel. Kéri az új polgármestert, hogy dolgozzon és tegyen meg mindent ennek a városnak érdekében.”²⁵*

Márkus köszönő beszédének tartalmi feljegyzése maradt fenn. Ennek két mozzanatát érdemes kiemelni: idegen a városban és a tisztségében, továbbá pártfeladatot teljesít. *„Örül annak, hogy tudását a magyar nép szolgálatába állítja a Magyar Dolgozók Pártjának bizalmából, amelyhez csatlakozott közös erővel a független Kisgazda Párt, valamint a Nemzeti Paraszt Párt is. A pártok tudják, hogy ő ezideig mindig a tettek embere volt. Proletár sorsból indult el. Amit eddig dolgozott azt a pártja érdekében tette, amelyben eddigi életét eltöltötte. Ha mint pártember került is a város élére, azért a város érdekében fog dolgozni. Köszönetet mond az eddigi városvezetésnek. A szeretetet megkapta, munkáját nagy erővel fogja végezni. A krisztusi szeretet fog erőt adni munkájához. Szolgálni akarja a parasztságot is, ehhez a népréteghez közelebb fog kerülni a tisztsége által. Egymás mellett, de nem egymás ellen fogunk dolgozni. A polgármester szavában kiemelte, hogy ez a tisztség részére nem dísz, hanem munka, összefogja ennek a városnak lakosságát, segítségét fogja kérni Salgótarjától – ezzel várossal akar együttműködni kulturális és társadalmi téren. Egy évvel ezelőtt távozott el szűkebb*

hazájából, érezte, hogy ez a föld ugyanez, mint amelyről jött, a szülők és a testvér sírját nem fogja elfelejteni. Ebben a szellemben köszöni meg a város képviselőtestületének polgármesterré való megválasztását.”

1949 májusában még dicséretét zengte a megyei újság, de októberben már pártfegyelmit indítottak ellene, és 1950 januárjában felmentették polgármesteri állásából. Budapesten nyomdászként dolgozott nyugdíjazásáig, 1973-ban halt meg.²⁶

Kovács P. István 1950

Ha Márkuszról el lehet mondani, hogy pártemberként érkezett a városba, akkor az utolsó polgármesterről, Kovács P. Istvánról még inkább. Az illegális kommunista mozgalmat megjárt, az MDP által Salgótarjánból idehelyezett kazári bányász 10 hónapig volt polgármester, majd 1950. október 23-a után 1953-ig a város első tanácselnöke. Bemutató beszédét a következő szavakkal zárta: „Arra kérem tehát a jelenlévő elvtársakat és munkatársakat,

Kovács P. István (k) már mint tanácselnök kiténtetést ad át

Balassagyarmat, minden egyes fizikai és szellemi dolgozóját, arra törekedjen mindenki, hogy a magyar népi demokrácia a Szovjetunió vörös hadserege által kezünkbe adott szabadságot, függetlenségünket védjük meg, dolgozzunk a nemzetünkért, a Pártunkért, Hazánkért, a magyar dolgozó nép hazájáért, az 5 éves tervünk befejezéséért, ami nemcsak a mi életszínvonalunk emelését biztosítja, hanem a nagy szovjet nép és annak nagy vezérével Sztálin elvtárral és a többi népi demokratikus államokkal együtt karöltve haladunk, akkor a magyar dolgozó nép: - Európa - és az egész világ dolgozó népének a számára biztosítva lesz a világbéke, aminek az élén a nagy szovjet nép áll Sztálin elvtárral. És ha békében építhetünk, akkor jutunk el mi magyar dolgozók a Szocializmusba és ezen keresztül minél előbb a Kommunizmusba. Szabadság!”²⁷

A város nevében a helyi MDP titkára köszöntötte: *“Igazi proletár ül a polgármesteri székekben, aki a dolgozók legjobbjából való, a bányászokból. Kovács István kivette a részét az osztályharcból, a pártunk bizalma állította polgármesterünket erre a helyre és mindenki támogassa őt. A Magyar Dolgozók Pártja részéről a teljes pártfogást ígérte az új polgármester részére.”*

26 LEBLANCNÉ 1983 146-148.

27 MNL NML V.81 1950. január 24.

Kovács P. Istvánt a város 1969-ben díszpolgári címmel tüntette ki: *Gazdag tapasztalatait eredményesen használta fel a kispolgári nézetek felszámolására. Eredményesen közreműködött a szocialista államigazgatás átszervezésében, a reakciós elemek megfékezésében. Munkásmozgalmi tapasztalatainak nagy tárházát mindenkor készségesen adta át a mozgalomban még kevésbé jártas balassagyarmati kommunistáknak.*²⁸ 1984-ben Kazáron temették el.

*

A Balassagyarmat várossá válása után következő 27 évben öt polgármester töltötte be e tisztséget. Volt, aki egy évig se irányíthatta a várost, volt, aki egy évtizednél is tovább. Egyikük kivételével valamennyien a városon, sőt a megyén kívülről érkeztek. Mondhatjuk, hogy öt életsors, öt történelmi helyzetben gyökeresen más körülmények között kereste a választ hivatali feladatára. Programadó beszédek rövid részleteinek felvillantása az ország, valamint a város történetének azt a szélsőséges forgandóságát példázza, amellyel a XX. század első felében a kor emberének kellett szembenéznie.

IRODALOM

BALOGH Sándor (szerk.)

1977 Balassagyarmat története 896-1962. Balassagyarmat.

BELITZKY János

1982 Balassagyarmat feudáliskori főbírái, polgármesterei és jegyzői. Balassagyarmati Honismereti Híradó. 113-115.

GAZDAG István

1992 Debreceni polgármesterek. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. 103-122.

HAUSEL Sándor

2013 Balassagyarmat virágkertészetei. Balassagyarmati Honismereti Híradó. 22-62.

2015 Balassagyarmat népességi arculatának változásai. Balassagyarmati Honismereti Híradó. 93-103.

HORVÁTH István

1994 Sztranyavszky, a cár. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 19-36.

KOSJÁN László

1989 Losonc és Balassagyarmat vitája 1890-ben a vármegye székhelyének áthelyezése kérdésében I. Nógrádi Történelmi Évkönyv. 195-209.

28 MNL NML XXIII.501 1969. december 9.

LEBLANCNÉ KELEMEN Mária

1983 Márkus Lajos 1897-1973. Harcos életutak. Salgótarján. 146-148.

PÁLMÁNY Béla

1986 Végváarak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában, 1663-1703. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 107 p.

SZABÓ Zoltán

1938 Cifra nyomorúság. Bp.

TYEKVICSKA Árpád

1995 Adatok, források, dokumentumok a balassagyarmati zsidóság holocaustjáról. Nagy Iván Történeti Kör Évkönyv. 63-202.

ZONDA Tamás

2011 Balassagyarmat jeles polgárai. H.n. 2011.

SÁNDOR HAUSEL

**MAYORS OF BALASSAGYARMAT FROM BECOMING
A TOWN WITH SETTLED COUNCIL TO THE
SOVIET-LIKE SELF-GOVERNING SYSTEM
1923–1950**

Throughout its history Balassagyarmat has gone through the stages of every type of settlements: it used to be a tribal place, a village, a market town, a municipality, and a town since 1923. After declaration of Balassagyarmat as a town, five mayors held the office in the following 27 years. By giving a glimpse of short extracts of their acceptance speeches we intend to illustrate the extreme vicissitudes of the history of both the country and the town, which people of that period had to face in the first half of the 20th century. Five careers in five historical situations while searching for answers: how to perform their duty to operate and develop the town in very different social contexts.

„A DON-KANYAR FELŐL HALÁL SZELE SÖPÖR” – ÖCSI PAPA, AKI TÚLÉLTE A DON-KANYAR POKLÁT

TÓTH ESZTER ZSÓFIA
Clió Intézet, Budapest

„*Kell, hogy jobban megtaláljuk egymást: a műveltség, az ismeret hídjain*” – hangsúlyozta dr. Horváth István múzeumigazgató, és ő maga tette ezért a legtöbbet. Ezen a hídon keresztül, az ő munkásságának segítségével jutottam el történészként egy számomra fontos családi történethez.

Ugyanis Horváth István volt az, aki édesanyám keresztapjával interjúzott a Don-kanyarban átéltekről. És én ezt a felvételt, mely a 90-es évek elején készült, meghallgathattam a Dornyay Múzeumban, és most fel is dolgozhatom. Jó volt újra hallani a hangját, melyet 1995-ös halála óta nem hallhattam. Mielőtt részletesen írnék arról, ki volt Szendrei Sándor, nekem Öcsi papa, kitérek arra, miért kiemelkedően fontos az a munka, melyet Horváth István végzett, mikor megszólaltatta a Don-kanyart megjárt katonákat. Arról, amit átéltek e katonák, nem lehetett beszélni, egészen a rendszerváltásig. És a kibeszéletlen trauma mérgez, akár több generáción át is. Lappang a titok, az átélt fájdalom. Voltak, akik soha nem tértek haza. Eltűntek. Egész életükben várták őket a hozzátartozók. Akik – mint Öcsi papa is- a hadifogság után jöttek vissza, más emberek lettek az átéltek hatására.

Öcsi papa a 19. könnyű hadosztály 53/I. zászlóaljának katonája volt, Salgótarjában vonult be. Óriási megtiszteltetésként élte meg, mikor a salgótarjáni múzeum munkatársai megkeresték, hogy adjon interjút arról, amit átélt. Büszkén mesélte ezt nekünk, a családnak, és azt is, hogy a Dornyay Múzeumnak ajándékozta katonai zubbonyát és cipőjét, mert úgy gondolta, ott lesz a legméltóbb helyen.

1979 forró nyara. Négy éves vagyok, megérkezünk Öcsi papáékhoz. Talpas kutya is rögtön üdvözlő, jóformán ledönt a lábamról. Öcsi papa azt mondja kedvesen: Gyere, Esztikém, megmutatom neked a szőlőerdőt. A szőlőerdő, akkor még óriási nekem, olyan, mint egy labirintus. De együtt megyünk, ő vigyáz rám. Akkor még nem tudom, milyen történelmi traumák terhét cipeli. Aztán 12 évvel később, szeretett felesége halála után nem sokkal sírva jött el hozzánk. És azt mondta, elmeséli mindazt, amit addig nem mesélhetett el: a háborút, a hadifogságot. Számára a rendszerváltozás hozta meg azt, hogy több évtizedes hallgatás után újra szabadon beszélhetett. Megrázó élmény volt a történeteit hallgatni. Utána újra és újra mesélte, haláláig. Másrészt az ő történetei is vezettek arra az útra, hogy történész legyek.

Szendrei Sándor tényleges katonai szolgálatát 1936-ban kezdte.¹ 1940. június 1-től hivatásos szakaszvezető,² fegyvermester volt. Négy polgári iskolát végzett, szakképzett-

1 Ezen írás egy része a VERITAS 2015-ös évkönyvben megjelent tanulmányom átdolgozott változata. Köszönöm Szabó Péter hadtörténész segítségét.

2 Előtte tartalékos szakaszvezető. Minősítés, Losonc, 1940. december 9.

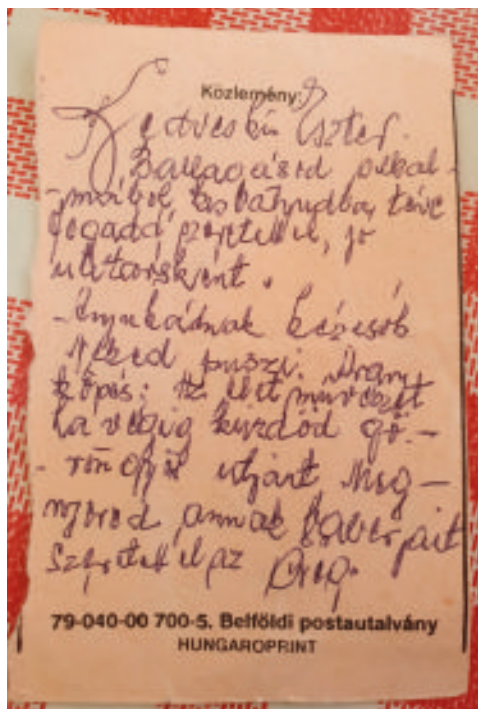
sége épület- és mulakatos volt. 1941-ben előléptették címzetes őrmesterré, 1942. november 7-én pedig őrmesterré. 1943. január 17-én „eltűnt az orosz harctéren”.

1937-ben kiváló eredménnyel sebesültvivő, 1940-ben fegyverszaki tanfolyamot végzett. 1940-ben felvételt a hivatásos altisztek csoportjába. Jellemzésében „*lelkiismeretes, öntevékeny, határozott, őszinte, ragaszkodó, kötelességtudó, feltétlenül megbízható*” emberként jellemezték. Olyannak, akinek igen jó szellemi és gyakorlati képességei vannak, ismereti jók, azokat ügyesen alkalmazza. Magatartása szolgálatban jó megjelenésű, katonás, fegyelmezett, körültekintő, szorgalmas. Szolgálaton kívül józan, jó modorú, takarékos, szolgálatkész. Testi alkalmasság szempontjából: magas, erős, egészséges, csapatszolgálatra alkalmas.³³ Összegyéniségénél fogva igaz, jó fegyvermester. Felvidéki Emlékérem és Erdélyi Emlékérem kitüntetésekkel rendelkezett.

Öcsi papa felmenőimmal Losoncon találkozott. Dédapám ott volt rendőr. Természetesen vitte magával a családját is: feleségét, 1918-ban született ikerlányai közül pedig Zsófiát, aki még nem ment férjhez. Az ikertestvérek közül nagyanyám, Piroska ekkor már férjnél volt, Szolnokon éltek két kis gyermekükkel, de ők is gyakran időztek Losoncon. Öcsi papa és Zsófi mama a losonci korcsolyapályán találkoztak. A családi történetek szerint első látásra szerelem volt: a talpraesett, tűzrólpattant leány és a fess altiszt egymásra találtak, s azon kívül, hogy a történelem viharai elválasztották őket, szövetséget kötöttek egy életre. 1941. november 6-án Losoncon kötöttek házasságot.

A keleti hadszíntérré német követelésre kiküldött tragikus sorsú 2. hadsereg felállítására, szervezése számos losonci honvédel alakulatot is érintett. 1942. május elején mozgósítást rendeltek el a 21. tábori tüzérosztálynál, a 23. gyalogezred parancsnokságánál és közvetlen alakulatainál, valamint a 23/I. zászlóaljnál. Az utóbbi esetében, ún. ikreződés⁴ folytán két gyalogzászlóalj szerveződött, nevezetesen a 23/I. és az 53/I. zászlóalj. Szendrei Sándor hivatásos őrmester a zömében nógrádi, borsodi és alföldi legénységű 53/I. zászlóaljhoz kapta meg hadibeosztását.

A visszatért felvidéki városban június 14-én tartották a csapatok ünnepélyes bú-

Ballagási útravaló sorok Szendrey Sándortól

3 Uo.

4 E korabeli katonai fogalom alatt azt kell érteni, hogy a békeidőszakban működő ezred, zászlóalj, vagy üteg a mozgósításkor saját tényleges szolgálatot teljesítő tiszti, altiszti és legénységi állományának felét átadta a felállítandó „ikeralakulatnak”, s az immáron megalakuló két alakulat állományát a bevonultatott tartalékosokból töltötték fel hadilétszámra.

csúvételét. Június folyamán aztán sorra gördültek ki a száztíz tengelyes katonai szerelvények Losonc pályaudvaráról, „utasaik” előtt kezdetben ismeretlen oroszországi úti céllal. Az 53/I. zászlóalj közel 1000 fős állományát szállító két szerelvény – a miskolci parancsnokságú 19. könnyű hadosztály többi alakulatával együtt – a 2. hadsereg vasúti szállításának utolsó szakaszában érkezett ki a hadműveleti területre. A több mint egyhetes vasúti szállítás alatt sorrendben az alábbi nagyobb városok pályaudvarait őrizhették meg emlékezetükben a losonci zászlóalj honvédei: Érsekújvár, Galánta, Trencsén, Zsolna, Katowice, Kielce, Bialystok, Grodno, Vilnius, Vityebszk, Szmolenszk és Orel. A 2500 km-es út végcéljai Kurszk külvárosai voltak, itt került sor a csapatok kivagonírozására.

Szendrey Sándor és felesége esküvői képe

A 19. könnyű hadosztály alakulatait – köztük a 53/I. zászlóaljat – egyből a Kurszktól keletre elterülő durnevoi erdőségbe irányították. Június 28-át követően gyorsított gyalogmenetben kellett követniük a Voronyezs térsége és a Don folyó irányában előretörő német és magyar csapatokat. A miskolci parancsnokságú hadosztály július 19-én fejezte be a Don folyó vonalát elérő német csapatok felváltását. A 2. hadsereg 200 km-es arcvonalának egyik legveszélyeztetettebb szakaszán, a Scsucsjé és Perejeshaja települések által határolt folyó-kanyar előtt foglalt el védőállást. A Don mögé visszavonuló szovjet csapatok augusztus elején erőteljes támadásokat indítottak, hogy a folyó nyugati partját is birtokba vehessék, és ott hídfőállásokat alakítsanak ki. A 19. könnyű hadosztály 40 km-es arcvonala előtt augusztus 8-án keltek át a Donon a szovjet csapatok. Mivel az 53/I. zászlóalj védelmi vonala a veszélyeztetett térségtől meglehetősen délre húzódott, Szendrei őrmester alakulatát nem vetették be az augusztus 9. és 13. közötti, illetve a hónap végi scsucsjei hídfőharcokba. Harcos állománya szeptember 6-án 15 tisztből és 472 főnyi légénységből állt, ennél fogva a legmagasabb létszámmal rendelkezett a hadosztályon belül.⁵

A losonci 53/I. zászlóalj kivételes helyzete és sorsa azonban a szeptember és december közötti hadműveleti szünetet követően jelentős mértékben megváltozott. A harcoktól eddig megkímélt zászlóalj a Don menti magyar arcvonal 1943. január 14-ei áttörését követően hamarosan a legnagyobb veszteségeket elszenvedő 2. had-

⁵ SZABÓ Péter: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943). Budapest, Corvina, 2001. 156.

seregbeli alakulatok közé tartozott. Amikor a scsucseji hídfőállásukból előretörő – harcokcsikkal is támogatott – szovjet csapatok már jelentős mélységben nyomultak be a magyar arcvonalba, az 53/I. zászlóalj még mindig a Don menti védőállásában tartózkodott. Tornahy János alezredes, zászlóaljparancsnok csak január 17-én reggel fél 8-kor – a Marki erdőből kibontakozó túlerejű szovjet támadás után, a teljes bekerítettség állapotában – rendelte el a visszavonulást Jugyino felé, délnyugati irányban. A Dontól 15 km-re nyugatra fekvő településre 30%-os tisztí és 35%-os legénységi veszteséggel jutott el a déli órákban a zászlóalj. Ezt követően a dermesztő hidegben, lőszer és élelem hiányában, valamint ellenséges csapatokkal a hátában alig maradt esélye a hátrajutásra. A losonci alakulat épségben hazatért rangidős tisztje, Csipke István százados utólag rekonstruált harctudósításában az alábbiakban számolt be az 53/I. zászlóalj megsemmisüléséről: „A zászlóalj Szagunyon át vonult vissza, zöme Kondencovo körül eltűnt és a továbbiakban mint egység nem szerepelt.” A losonci alakulat hozzávetőleges veszteségét az alábbi százalékos arányban becsülte meg: tiszték 75%, legénység 65%, fegyverek 95%.⁶ Szendrei Sándor őrmester sem térhetett vissza szeretteihez, bajtársai Kondencovonál látták utoljára. Felesége Losoncon, a Raktár utcában 1943. július 8-án értesült hivatalosan férje eltűnéséről.⁷

Itt, a Don-kanyarnál esett fogságba 1943. január 17-én, Marsanszkba került a 7064-es táborba. A múzeumban őrzött interjúban azt mesélte, hogy a parancsnokok cserben hagyták őket. Látott olyat is, aki főbe lőtte magát. Rájött arra, ha élve haza akar kerülni, össze kell szövetkeznie valakivel, és együtt menni, megoldani a helyzeteket. Ez aztán életre szóló barátság lett. Ami szintén segítette a túlélésben, ahogy ő fogalmazta, a drága orosz asszonyok, akik adtak nekik titokban élelmet. Eközben felesége Losoncon maradt, szülei háza mellett fenntartotta önálló lakását. Minden este ott várta a híreket férjéről. Azt az értesítést kapta, hogy férje 1943. január 18-án eltűnt az orosz fronton. Zsófia reménykedett, de a sors embert próbáló feladat elé állította: ikertestvére, Piroska 1944. március 19-én, miután egészséges leánygyermeknek – az édesanyámnak – adott életet, a szolnoki kórházban elhunyt. A megárvult három gyermeket édesapjuk Losoncra, a nagyszülőkhöz és Zsófi mamához vitte, akik rögtön pártfogásukba vették őket. A családi emlékezet szerint Zsófia a harcok közepette is, akár kúszva is élelmet szerzett a gyerekeknek. A családot az 1946. február 27-én aláírt lakosságcsere-egyezmény alapján kitelepítették. 50 kilogrammos csomagot vihettek magukkal, melybe Zsófi mama beletette azt a turulmadarat, amelyet Öcsi papa a céllövöldében lőtt neki Losoncon.

Magyarországon – mivel máshová menniük nem volt –, dédnagyapám szülőfalujába, Tiszaróffra tértek vissza, ahol a kastélyban kényszerszálláson éltek. Itt kapta meg Zsófi mama Öcsi papa holtta nyilvánításának hivatalos okiratait is. Hűségesen várt rá mégis, és a várakozás meghozta gyümölcsét: 1947. július 26-án a hadifogoly hazatért. Fogadására az abádszalóki vasútállomásra az egész család kivonult, azonban elég szűkszavú volt. Amikor hazaértek, dédnagyanyám levest tett elébe, hogy egyen. A következő hetekben fém cigarettás dobozokat készített, melyet elajándékozott a falubelieknek. A család azt feltételezte, a fogságban készíthetett hasonlókat.

6 Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HIM, HL), 2. hadsereg iratai. 28. doboz. 53/I. zászlóalj harctudósítása 1943. január 14–17. (Csipke István százados)

7 HIM, HL, Honvédelmi Minisztérium. 22. veszteségi osztály 750.589/1943.

1948. június 1-jével tartalékos tiszthelyettesi állományba került. Feleségével, Zsófiával Budapestre költöztek, egyenesbe jött az életük, egészséges fiúgyerekek születtek. Budapestre kerültek, és keresztapa az ATRA fegyvergyárban kezdett el fegyvermesterként dolgozni. Úgy látszott, már nem érheti baj őket, azonban egyszer annyit mondott a gyárban: „de sz.rok ezek az új ruszki gépek”. 1949. november 30-án vizsgálati fogságba került, izgatás büntette miatt elítélték – pedig csak megmondta az igazat...

Négy havi fogházbüntetést és lefokozást kapott e mondatért, előtte az ÁVH-s nő úgy kínozta, hogy heréire súlyt helyezett és négykézláb kellett mászkálnia. Nem beszélt, mert nem beszélhetett erről sem szabadulása után, csak a rendszerváltást követően. A börtönbüntetés letöltése után visszatért a gyárba, Soroksáron éltek. Felesége ruhaipari szövetkezetnél dolgozott, fiuk hajós lett. Nyugdíjazása után visszatértek Tiszaroffra, és ott éltek haláláig. Legjobb barátja, akivel a gyárban is együtt dolgoztak és egymás szomszédságában éltek, szintén a Don-kanyart megjárt katonatársa volt. Fia esküvőjén, 1978-ban a szomszéd fia rázendített don-kanyari nótákra és az „Édes Erdélyre”, melyhez ő is csatlakozott, teljes átéléssel.⁸ Akkor egyszer a különben mindig fegyelmezett emberből előtörték az emlékek.

Szendrey Sándor családja körében tiszaroffi otthonukban

⁸ Erdély induló. Szövegét írta vitéz Somogyváry Gyula, zenéjét szerezte vitéz nárai Náray Antal ezredes.

UNCLE ÖCSI, WHO SURVIVED SECOND WORLD WAR

My mother's godfather, Sándor Szendrei met museologist from Salgótarján Dornyay Museum in the early 1990ies. Sándor Szendrei was very proud of this evenet, when he gave interview about his experiences during Second World War. He was captured by the Soviets at the Don Bend, finally coming home in 1948. With this work, i wish to honor his memory, he was a grand father figure of me (lack of my really grandfathers).

After spending several years in a PoW camp, he returned home. His wife had faithfully waited for him, they had a son. In the 1950ies he was convicted in a show trial and sent to prison. Only after the system Changeover did he share with us what he had gone through in the PoW camp and in the Hungarian prison. I researched his interview too, and it was much more in detail, he showed his life during the soviet military captivity.

MADÁCH MÁRIA HÉTKÖZNAPJAI A CSALÁDI LEVELEZÉS ALAPJÁN

PRAZNOVSZKY MIHÁLY
Irodalomtörténész, Nemesvámos

A forrásról

A tanulmány főszereplője Madách Imre testvérnénje. Ő az elsőszülött a családban, Imrénél tíz esztendővel idősebb. A Madách család megmaradt levelezése sajnos nem olyan gazdag, mint amilyen lehetne. A Madách-hagyaték sorsa elég viszontagságos volt, a megsemmisítéstől a selejtezésen át egészen Brazíliáig keveredett el a család hagyatéka. E dokumentum-ritkulásban nagy szerepet játszott a családtagok sorsa, az olykor tragikus végzet, vagy a felelőtlen könnyelműség. Pedig hát közhely szintjén tudott dolog, hogy a történeti források egyik legfontosabbika a levelezés. Olykor érdekesebb és értékesebb, mint egy-egy mű maga.

A Madách család levelezését többször kiadták már, általában hibásan, rossz olvasatban, csonkítva stb.¹ Madách műveinek kritikai kiadása híján a legfontosabb munkákat e vonatkozásban Andor Csaba végezte el, aki megjelentette Madách Imre és édesanyja, Majthényi Anna leveleit is.² Ezek, noha nem kritikai kiadás igényűek, de majdnem közelednek a teljesség felé, ámbar a közltekén kívül szórvány levelekre bőven lehet számítani, tudunk is néhány létezéséről.

A levél-hagyaték esetlegességéről idézzük Andor Csabát, aki a Majthényi Anna kötetben ezt írta: „Legnagyobb számban lányának, Madách Máriának hozzá írt levelei maradtak fenn (66 darab), de különös módon egy sincs, amelyet ő írt volna neki. Hasonlóképpen Mária férjének, Huszár Józsefnek 19 hozzá írt levele maradt fenn, ifj. Huszár Józsefnek pedig 2, de Huszár Józsefhez írt levélből csak egy van. Ez a végletes aszimmetria persze gyanakvóvá teszi az elemzőt: miért maradt meg egyetlen egy levél? Nos, valószínűleg a Máriának és családjának szóló leveleket teljes egészében megsemmisítették (feltehetően Mária halála után).”³

Tanulmányunkat most elsősorban e 66 levélre támaszkodva fogalmaztuk meg. Természetesen közel sem járunk választott témánk teljes kibontásához, de ezekből a megmaradt levelekből körvonalazni tudjuk nemcsak Madách Mária életviszonyait, hanem részben azt a belső miliőt is, amely a család mindennapjait jellemezte.

1 STAUD 1942.; HALÁSZ 1942.

2 ANDOR 2000.; Uő. 2014

3 ANDOR 2000. 19. Némiképp utal rá Mária is, amikor egy ízben arra kéri az édesanyját, hogy a neki írt leveleit égesse el. Vajon miért? Uo. levele édesanyjának 1838. december 31. 131.

Nők Madách körül

Ha ez a téma merül fel a Madách-szakirodalomban, vagy a közbeszédben az életutat valamennyire is ismerők között, egyértelműen mindenki az anyára, idősebb Madách Imrénére, született Majthényi Annára és a feleségre, Fráter Erzsébetre gondol. Valóban velük foglalkoztak a legtöbbet, hiszen szerepük a madáchi sors és a Tragédia megszületése körül a legnagyobb vitákat váltja ki. Még akkor is, ha az ismeretek gyakorta nem terjednek túl egy átlagos lexikon szócikk, vagy ami még rosszabb: ismerethiányos negatív ítékezés tartalmán.⁴

Ám rajtuk kívül a családban ott szerepel még Madách Imre két nőtestvére is: Madách Mária, a legidősebb lány és Anna, Mária húga, vagyis Madách másik nővére. Mindkettőjük sorsa is fontos a számunkra. Ismeretes férfitestvérenek, Károlynak a felesége, Csernyus Emma, akit szintén ért trauma 1849 után. S persze szerepel még Madách Imre két leánya, Jolán és Borbála, akiknek az élettörténete szintén szervesen illeszkedik be a családi nő-történet drámai sorába. Mindegyikük külön sorsot ért meg, helyük, szerepük túlmutat a családtörténet keretein.

És ott vannak a nem rokonok: Veres Pálné, a Vanyarcon élő kiváló asszony, vagy éppen a gyanús Borbála, s a bizonytalan ifjúkori szerelmek, köztük Lónyay Etelka. Valóban nem lehet azt állítani, hogy Madách körül nem tűnnek fel az izgalmas, olykor szomorú vagy éppen tragikus sorsú nők.⁵

Asszonyok a Madách család történetében

Általában vagy semmit, vagy nagyon keveset tudni róluk, mert a korban hagyományos női szerepet töltötték be. Ez még a hitvesek kora, a háziasszonyoké, akiknek az anyává neveltetésük az elsődleges, műveltségük pedig elég korlátozott. Hagyományosan s a család vagyoni helyzetétől függően erre számíthatott egy jobb módú köznemesi lány neveltetését illetően: illemtan, zongoraórák, egy kis hímzés, egy kis akvarell-festégetés, francia nyelvórák, háziasszonyi teendők, legalábbis cselédség irányító szerepben. Ritkábban néhány év lánynevelő intézetben, esetleg gardedám mellettük, amíg serdülő leánykák – s aztán a gyors férjhez menés.

A költő dédapja, Madách János Bécsből hozott feleséget a házhoz, bizonyos de Fabricze Eufrozina von Schondorf-ot, aki a családi hagyomány szerint szép lány volt, okos lány volt, de szegény volt, igaz, jeles prédikátor családból származott, de ez még nem jelentett sokat. Ám férje 1765-os halála után ott maradt szegényen kis gyermekével, a költő nagyapjával (1756-ban született), s neki egyedül kellett helytállnia. Talán innen indul a Madách asszonyok erős egyénisége, minden erővel a birtok, a látszat megtartása.⁶

Madách nagyapja, Madách Sándor hamar rájött arra, hogy az evangélikus hiten való létezése csak problémákat jelent az előrehaladásban. Másképp lehet csak karriert építeni, s ezt sugallta neki a nevelését átvevő Migazzi Kristóf, aki valamilyen módon az árva kisfiú

4 Ezek a szövegek, ítélezések olyan mennyiségben jelennek meg a Madách- szakirodalomban, hogy itt felesleges és szükségtelen hivatkoznunk ezekre. Hogy ha valaki mégis kíváncsi rá, menjen fel a világhálóra, s elképedve látja majd azt a tömértelen ostobaságot, amit ott e két nőről összehordanak.

5 Hivatkozunk Andor Csaba műveire, amelyekben Madách nő-ügyeit, illetve életében a nő szereplőket megszállottan kutatja, egészen ad absurdum feltevésekig eljutva. Ezek teljes szövegű fellelhetősége: a Madách Irodalmi Társaság honlapján a kiadványok sorában.

6 KERÉNYI 2006. 11.

gyámja lett. „Ő neveltette második apjaként, előbb a váci piaristák convictusában, azután a Collegium Theresianumban urasan és bőkezűen”- idézi Balogh Károly magát Madách Sándort, aki emlékirataiban harmadik személyben beszél magáról.⁷ A nevelésnek meglett az eredménye, mert 1768-ban rekatolizál, s ettől kezdve megnyílt az út az előmenetele előtt. S ahogyan kell, megjelenik a feleség, a majdani nagymama, a ráadásul nem is nemesi származású Ruzs Anna, akivel 1778-ban házasodtak össze, s akinek a hozománya több mint szegényes. Egy borjas tehén és egy szobára való bútor. Ha valaki ilyen szegény, akkor meglehetősen iskolázatlan is lehet, de valószínűleg igen szép.⁸

Innen felemelkedni kétemberes feladat lett, s mind a ketten meg is tették a magukét, bár a krónikák inkább Madách Sándor ügyességét, ambiciózusságát, karrier építését dicsérik, aki a szegény sorból ügyvéd lett, majd visszaszerezte a sztregovai kastélyt, kisebb megyei hivatalokat töltött be, és a szabadkőműves kapcsolatok révén is haladt előre.

A fia, a költő édesapja, Imre 1810-ben veszi el a több nyelven beszélő, olvasó, szépen festő-rajzoló Majthényi Annát. Határozott egyéniség – mondja Kerényi Ferenc róla. S miután tudjuk, a nagynénjénél, Majthényi Máriánál (Marczibányi Istvánné) nevelkedett Budán, rögvest értjük is a határozottság és keménység, a túlzott szigor egyik okát: a kiszolgáltatottságot. Hiába a nagynéni, a rokon, ő mégis csak megtúrt ember, akinek egyetlen jövője van: minél előbb férjhez menni. S mivel igen jeles birtokosok örököse volt (már az addigi Madách birtokokhoz képest), az idősebb Madách Imrét, az apát e hozomány révén még inkább segíthette.⁹

Madách Mária édesapja, id. Madách Imre

7 BALOGH 1934. 17.

8 KERÉNYI 2006. 11-12.

9 BECKER 2004. 14-17.

Közös életük kezdete nem volt szívdertő, nagyon nehezen tudták a sztregovai birtokot tulajdonba venni, a kastélyba beköltözni stb. Ami igazán fájt nekik, az az elsőszülött fiú-gyermeük halála. A szülői fájdalomon kívül azután egy évtizedig az is aggasztotta őket, vagyis a két leánygyermek megszületésével egy időben: hogy ha nincs fiú utód, mi lesz a birtokkal, az örökléssel? Akár innen is érthetjük majd a szülők aggályoskodó természetét Imre megszületése után: aggodalom az egészségéért, szigorúság a nevelésben, hiszen nagy feladatokra szánta a sors az ifjú Madách Imrét. Az idősebb Madách Imre hivatali útja sem alakult túl jól, a legnagyobb kihívás egy alispáni poszt megszerzése volt, de nem választják meg 1818-ban. Még néhány próbálkozás a megyei tisztújítási küzdelmek során, de végül csalódottan vonul vissza a sztregovai birtokra. Talán neki is vigasz, a feleségének pedig még inkább az, hogy 1819-ben aranykulcsos császári kamarás lett, ami pénzt nem hozott ugyan a konyhára, de egyfajta társadalmi megerősödést az osztályos társak között, igen.

Élete delén, 53 évesen, 1834-ben hal meg, s így ott maradt a látszólag nagy, de sok megyében szétszórta fekvő birtok kezelése özvegyére, Majthényi Annára. És rá maradt öt gyermek neveltetésének minden anyagi és erkölcsi súlya is az özvegyre. Kilenc gyermeke született, ebből öt maradt életben.¹⁰

És ez az az élethelyzet, amit az utókor folyamatosan magyaráz, próbál megérteni, lélektani és más egyéb megközelítésből értelmezni. Palágyi Menyhért az apa szerep teljes átvállalását látja benne: „Fájdalmát szívébe zárva az özvegy anya, ezentúl minden törekvését abban összpontosítja, hogy a ház ne érezze meg a férfikormány hiányát, s gyermekei ne ébredhessenek árvaságuk keserves tudatára. Azelőtt is ő volt a ház lelke, a gyermekek nevelésének vezetője, de ezentúl Sztregova egészen asszonyi védnökség alá jut...Madáchné gyöngéd anyai fensőbbsege azonban csak vonzalmat és hódolatot gerjesztett gyermekeiben.”¹¹ Voinovich Géza szerint: „Az özvegy rátermett a feladatra, pótolni bírta férjét a családban és a gazdaságban. Házát továbbra is nagybíró módon vezette...”¹² A legközelebbi leírást az unokájától, Balogh Károlytól, Mária fiától olvashatjuk, aki átfogóan elemzi nagyanyja élethelyzeteit, egyéniségét, a családhoz való viszonyát.¹³ A dédunoka, Balogh Károly summázza: „Kiváló tulajdonságai - elsősorban nagy energiája - képesítették arra, hogy mindenképpen megfeleljen nehéz feladatának.”¹⁴

Hogy csak hárman (két leány, egy fiúcska) hunytak el kiskorukban, az akkori gyermekhalandóság átlagát ismerve még aránylag kedvezőnek is tartható. Akik felnőttek lettek: Mária (1813-1849), Anna (1818-1866), Imre (1823-1864), Károly (1826-1888), Pál (1827-1849).¹⁵

10 Az elsőszülött gyermekről sokáig nem tudtunk, mert nem Alsósztrégován született, hanem Pesten. A budavári plébánia templom anyakönyvében található a bejegyzés: Madách Sándor, született 1811. december 30-án. Alig pár hét múlva, 1812. február 14-én halt meg. Egyébként itt volt a szülők esküvője is 1810. január 23-án. (Andor Csaba közlése)

11 PALÁGYI 1900. 34.

12 VOINOVICH 1914. 12.

13 BALOGH 1996. 26-30.

14 BALOGH 1934. 20.

15 ANDOR 2007. 10-11.

Madách Mária

Keveset tudunk róla s életéről, első-sorban csak a tragikus halála az, amely miatt bekerült a Madách-irodalomba. Pedig egy kis kutatómunkával sok mindent meg lehet ismerni egy 19. század eleji női sorsról és szerepről, s mivel egy Madách-lányról van szó, ez kiváltképpen fontos számunkra. Alsósztrégován született, 1813. július 1-jén keresztelték. Ő tehát az elsőszülött a családban.

Feljegyzések nem maradtak a családban a neveléséről. Egy érdekes vers viszont elénk idézi őt. Kerényi Ferenc hívta fel rá a figyelmet, hogy 1830-ban, amikor Mária 17 éves volt, az időszak egyik lapjában, az Urániában megjelent egy, a kor nyelvi eszközeivel megfogalmazott vers, amely kétség kívül hozzá szól.¹⁶ A vers szerzője Ponori Thewrewk József, s a verset valószínűleg 1829 táján írhatta, amikor egy festő barátjával bejárta az országot, és ismerőseiről arc képeket, elsősorban festményeket, valamint feljegyzéseket készített.

Ezt ő maga így írta le önéletrajzában, amelyben ő is harmadik személyben beszél magáról: „1828. egy bécsi festővel Thewrewk Magyarország nevezetes részeit megutazá, s mindenütt az írók, művészek, tudósok, s más tekintélyek arczképeit levéteté, meglátogatá Széphalmon Kazinczy Ferenczet és őt családjával együtt lefösteté, s azt magával ingyen Pestre vivé, hogy pörének bevégezését a királyi curiánál személyesen sürgethesse. 1829. és 1830. is utazék Thewrewk érintett képirójával és sokak arczképeit Bécsben kőre irata s elkezdé az »Erdélyi Pantheon« kiadását is.”¹⁷

Az utazása során Alsósztrégovára is eljött, s csak Máriát örökíthette meg versében, hiszen Mária ekkor 16-17 éves, a húga Anna pedig csak 12. S így alighanem a nővér érintette meg a látogató szívét, aki ekkor már nem annyira fiatal, hiszen 1793-ban született. S ha versen kívül esetleg portré is készült Máriáról, azt már hiba keressük, hiszen Ponori József minden ingóságára elégett egy budai lakástűzben 1848-ban.

A vers olyan, mintha nem is lett volna nyelvújítás, mintha nem jelent volna meg a színen Vörösmarty és Kisfaludy Károly, egy korabeli elavult nyelvi stilisztikai állapotot tükröz, amit Kerényi Ferenc egy helyütt „udvarházi költészetnek” nevez. Irodalmi értéke semmi, csak nekünk fontos Madách Mária miatt.

Madách Mária

16 KERÉNYI 2006. 25.

17 PONORI THEWREWK József, 195. A verset író (1793-1870), érdekes személyiség, régiséggyűjtő, író, Kazinczy köréhez tartozott, nyelvújító is, ekkor már ügyvéd és Pesten él, később nem lett valami szeretetre méltó magyar alak.

„Alsó-sztregovai kertben. (Nógrádban.)

*Mit hagna természet s művész testvéresen együtt
Lenni, mutatja csuda-Harmoniában elő.
Festeni mint akarám ragadó szépségeid, o kert!
Egy lilimthronusz vonta magára szemem.
Rajta pirúl szelíden, fiatal Szűz bíbor-alakja,
És mint Khlórisz előtt, hajlik előtte virág,
Most közelítve felé, nekem a több kerti varázs tün,
S a nagy díszet köztte látom ecsetre csupán.
Ah, de mi ez?! lankad kezem, és nem tudja levenni
A mívelt s gyönyörű Lyányka magos kecsseit. 18”*

Ami a kislány, Mária neveltetését illeti, itt egyfelől csak általános megállapításokat tehetünk, ismerve a kor szokásrendjét és ismerve Majthényi Anna nevelési elveit, amelyekre éppen majd azon leveleiből kapunk információkat, amelyeket Anna nevű unokájához, Mária leányához intéz, akit 1851-ben beadtak egy pesti leánynevelő intézetbe.

Itt a hagyományozódásról van szó, hiszen tudjuk, hogy a Marczibányi családban töltött gyermekévei alatt franciás nevelést kapott, tanították zongorázni, festegetett akvarelleket, s a francia mellett eleve megtanult németül is. Önmaga tehát a példa lánya és az unokája, Anna számára. Dédunokája (a legifjabb Balogh Károly) apjára hivatkozva arról ír, hogy Majthényi Anna nagyon jól festett francia stílusban, nem mindennapi tehetsége és ízlése volt. „Jóízlése olvasmányaiban is megnyilvánult. A francia és német irodalom mellett lelkes barátja volt a magyar irodalom klasszikusainak, különösen Jósikát és Eötvöst kedvelte, mint Atyámtól hallottam.”¹⁹

Ezt adhatta át Máriának is, akinek Kerényi Ferenc látta egy emlékkönyvét (jelenleg lappang), amelyet úgy 18-19 éves kora körül vezetett, s a máig élő szokás szerint olvasmányélményeiből jegyzett bele elmés mondásokat, aforizmákat, verseket, olykor drámarészleteket, amelyek rá különösen hatottak, érdekelték vagy érzelmileg felkavarták. A bejegyzések a magyar mellett kétnyelvűek: a francia és német irodalomból válogatta, a francia felvilágosodás irodalmából a bölcsességeket, a versrészleteket német érzelgős költőktől, és a magyar nyelvű részletek a kortárs magyar irodalom akkori forrásaiból származnak, tán még az Auróra is szerepelt közöttük.²⁰

Tehát amit eddig tudunk a levelei alapján is: Madách Mária eleve megtanult olvasni és írni, tudott valamennyire franciául és németül. Olvasott volt, valószínűleg a családi könyvtárat használhatta. Zongorázott, és képezte magát a rajzban és festészetben is. Mindezekhez talán házi nevelőre volt szükség, amely aztán bevált forma lett a családnál: elsősorban Imre neveltetésénél ismerjük neveiket, működésüket. Az unokája szerint viszont a lányok nevelését (Mária és Anna) ő maga irányította.²¹

18 Uránia, 1830. 347.

19 BALOGH 1934. 21

20 KERÉNYI 2006. 25. Említi, hogy Madách Máriának fennmaradt egy 1826-os kiadású imakönyve is, amely ugyan Bécsben jelent meg, de francia nyelvű volt.

21 A leveleket nehéz olvasni, mert a helyesírással hadilábon állnak. A következőkben idézendő levelek helyesírásánál nem szabad arra gondolnunk, hogy ő maga sem ismeri az ortográfiai szabályokat, s mégis ezek betartására inti unokáját. Egyszerűen arról van szó, hogy egy akkori gyakorlat szerinti helyesírási módszert követtek, amit Kerényi Ferenc archaikusnak nevez, amelyet Majthényi Anna s a gyermekek a nevelőktől sajátítottak el. Ráadásul a helyesírási gyakorlat első szabályzata csak 1832-ben jelent meg Magyar helyesírás és szóragsztás főbb szabályai címmel. Amikor már ók mindannyian túl voltak az írni tudás elsajátításán. KERÉNYI 2005.726

A lánynevelés kérdései

A Madách családra vonatkozó források nem adnak támpontot arra nézve, hogy vajon a családon belüli nevelés milyen elvek szerint szerveződött. Hogy mi volt a gyakorlat, azt majd látjuk, de vajon ismerték-e, tudtak-e azokról a vitákról, amelyek főleg a reformkorban zajlottak a nőnevelésről, a nőnevelő intézetekről, a nevelést végzőkről? Olvastak-e ilyen jellegű szakkönyveket? S vajon ezek hatottak-e a Madách családon belüli lánynevelési elvekre?

A lánynevelésben is élesen meg kell különböztetnünk az iskolai rendszerű nevelést, amelyet a Ratio Educationis szabályozott, illetve a magánintézetekben folyó nevelést s végül a családi nevelést. A Madách családban a gyermekek esetében csak ez jöhetett szóba, Majthényi Anna minden mást elutasított. Az intézeti nevelést is csak az unokánál, azaz Máriaának az Anna nevű lányánál tette lehetővé az 1850-es évek elején. Minden valószínűség szerint azért, mert már elég idős volt ahhoz, hogy folyamatosan foglalkozzon a kis Annával, hiszen már nem volt édesanyja, aki ezt felügyelhetné volna.

A Mária Terézia-féle rendeletben megfogalmazott célok egyfelől rögzítették azt a gyakorlatot, amely addig is létezett e vonatkozásban, másfelől pedig átvételük esetén meghatározhatták egy lánynevelő intézet főbb szempontjait. A gazdag családokra vonatkozóan ezt írták elő: „...hittan, kötelességek az Istennel, az uralkodóval, a szülőkkel, a rokonokkal és saját magukkal szemben; erkölcsan, ügyelve a becsület és az illem hatáira; magyar, német és francia nyelvű nyomtatott vagy írott művek olvasása; a szabatos írás tudománya a helyesírás szabályaira alapozva; számtan, bibliai történetek; Magyarország és a hozzá tartozó országok történelme, ezek földrajzával együtt; végül női munkatevékenységek e lányok nemesi rendjét és jövődó társadalmi helyzetét figyelembe véve.”²²

A nőnevelési viták már a 18. század második felétől, főleg annak végétől zajlottak, így azok esetleg Majthényi Annát is érinthették mint ifjú leányt. Kérdés persze, hogy ezekből eredendően mit vett át, vagy pedig nem vett át a Majthényi család. Hogy aztán majd azt a nevelési gyakorlatot, amelyben része volt, maga is alkalmazza leányai s unokája nevelése során.

A viták jól sarkíthatóan és ismétlődően azonos elvek szerint zajlottak: szükséges-e a lányok szellemi nevelése? Alkalmasak-e művelt nőkké, netán alkotó nőkké válni, s van-e erre szükség? A nevelésük mennyire legyen franciás, azaz könnyed (francia nyelvtudás, tánctanulás stb.) s mennyire gyakorlati? Mi a fontosabb és a hasznosabb: az otthoni nevelés vagy az intézetekben? S leginkább: hogyan s miként kell őket magyar anyákká nevelni. Ezek a viták kisebb-nagyobb szünetekkel egészen a szabadságharcig tartottak (s majd tovább), de a későbbi küzdelmek már magasabb szintre emelkedtek: az intézményesült nőnevelés problematikájára.

Hogy ez mennyire időszerű kérdés volt, mi sem bizonyítja jobban, hogy már a 18. század végén vizionáltak is róla. 1791-ben egy német szerzőnek a 19. századi nőnevelésről „álomi látása” volt, ahogyan írják. Visszapillantva a saját korának e vonatkozására, összefoglalja: „Szegény eleink azt tartották, hogy nem szükséges a leánykáknak írni tudni; elég ha könyvből imádkozhatnak.” A jövőben már ennél jóval többre van szükség. „A mi leánykánk 6 esztendő koruktól fogva míg a 12-ik esztendőt el nem érik, járják az oskolát; azalatt az írás és olvasás mellett egyebet is tanulnak: tanúlnak helyesen írni; tanúlnak históriákat s erkölcsi tudományokat, különösen pedig számadást. ...Nem czifra báboknak, hanem jó gazdaasszonyoknak neveltetnek.” Végső summázata

22 Idézi KÉRI 2018. 385.

az ismeretlen német szerzőnek: „a neveléstől függ az ember boldogsága”. Mindehhez hozzáfűzi még Fehér Katalin: „A leánynevelés során fontos szempont lesz a 19. században a jó erkölcsi tulajdonságok kialakítása, a rend, a mértékletesség, a takarékoság és a józanság erényének kifejlesztése. A polgári nőnevelésben helyet kell kapnia a zene és a tánc, a szakácmesterség és a kézimunka oktatásának.”²³

A 19. századi valóság ennél összetettebb volt. A viták erősebb és szelídebb hangon csak akörül folytak, hogy egyáltalán alkalmas-e a nő önálló szellemi tevékenységre, a tudás elsajátítására és netán továbbadására. Steinacker Gusztáv, aki nőnevelő intézetet kívánt szervezni Budán (csak protestáns lányoknak), 1837-ben kis füzetben adta közre a leendő intézet célját, tervezett tanítási rendjét. A füzetet ismertető Hohenstein Gusztáv ezt írta: „Hogy az asszony – mond a szerző az 5. lapon – magas hivatásának, mint első táplálója és képzője a jövő ivadéknak, mind testileg mind szellemileg megfelelhessen, s azzal a szép anyanevet valóban megérdemelje, neki minden esetre előbb miveltetnie kellett, hogy olly nagy és dicső hivatásra képes legyen. E végre nem elég azon felszínü, csekély simítás, melly szerint főképen szarkakönnyűséggel francziáúul, az újabb időkben pedig angolul is csacsognak, néhány operaáriát és sonatát eljátszanak, a mai tánczok minden divatfordulataiban jártasok legyenek, a szem s egészség kárával legfőnomabb hízmzéseket tegyenek, és mind azok mellett valami nemes tartásmódot, úgy nevezett bon-ton-t szerezzenek, melly igen gyakran lelkiisegénység mellett nevetéses gögben és fenhéjázó önhittségben tűnik ki.”

Mindennek megváltoztatása nagyon szép és hasznos, csak a Steinacker úr egyet felejt ki nevelési elveiből, hogy a lányok nevelése magyar szellemben történjen. Mert talán most ez a legidőszerűbb: „S im ezen utolsó – a nemzeti – szempont az, melly időnkben fő fontosságú. Nemzetiség és értelmességünk kifejlődése azon jelszavak mellyek után napjainkban minden hazafiui erőnek s lelkesedésnek egyezni kell. – Nemzetiség és értelmességünk kifejlődése pedig annyit tesz, mint nemzeti művelődés, s ez még inkább a nő-, mint férfi nemnek szól; mert legyen bár mi oka, mik a férfiaknak mellvédül szolgálhatnak az idegen nyelvek ellen: az tagadhatlan, aszszonyaink sokkal hátrább vannak mint a férfiak, s ezen meghasonlás, a nőnemnek időnkbeni veszteglése, s a férfiaknak a nemzetiségben való haladása által, napról napra nagyobbodik s aggodalmasbbá lön, gyászos el korcsosító következéseit a nemzeti élet csirájáig, a házi életig, sőt az ártatlan csecsemő bölcsőjéig terjesztvén. A házi élet a nemzetinek kútfeje...”²⁴

Ez a nemzeti irányú nevelés már korábban is vitapont, de később is a reformelvek közé kerül, hiszen a megoldandó reformkori kérdések egyikéként a nőnevelés is jelentős hangsúlyt kap majd. Fehér Katalin idézi Kultsár Istvánt 1822-ből, aki elutasítja magát a lányok képzését, s a negatív jelenségekért a már meglévő (az egész országban számos volt) lánynevelő intézeteket okolja: „Kifogásolja, hogy a leányok és asszonyok már nem elégszenek meg a csendes, visszavonult házi élettel, otthoni foglalatosságokkal. A nők mulatságokba járnak, a pipere, a tánc, a regények olvasása köti le idejüket. A szerző véleménye szerint a helytelen nevelés az oka ennek. A leányokat otthon kell nevelni – vallja. Elég, ha az elemi ismereteket elsajátítják, ezeken kívül csak a házi teendőket kell nekik alaposan megtanulniuk, másra nincs is szükség. Kultsár mélységesen elítéli a hazánkban külföldiek által fenntartott divatos leánynevelő intézeteket, melyekben semmi hasznos ismeretre nem tesznek szert a növendékek, »de a haza Nyelvét, a Magyarot sem tanulják meg.«²⁵

23 FEHÉR 1999. 234-235.

24 HOHENSTEIN 1837. 260.

25 FEHÉR 1995. 248.

Nagy Ignác is sokrétű munkásságában teret tudott adni a nőnevelésről szóló véleményének, amely döntő többségében a házias és hazafias nevelés körül forgott, meglehetősen elmaradott felfogásban: „ha én jó anya nevére kívánnék érdemes lenni, magam nevelném lányaimat, mert ha azzal, mit én tudok, férjemet boldogítani tudom, úgy saját lányaimból is jó nőket és derék anyákat képezhetnék; pedig csak ez ám az, mit a haza és a férfiak kívánnak.”²⁶

A vita során a hölgyek is kifejhették nézeteiket, s meglehetősen határozottan érveltek az igazuk mellett. Az egyik legjobbjuk, Takáts Éva vitacikkeiben a leghatározottabban tiltakozott az ilyen felfogások ellen. „Hogy az asszonyok eredeti rendeltetése csak az anyává léétel, a házi munka, és a gyermekek nevelése volna, és hogy azzal, ha gondolkodik, és gondolatait ki mondja, vagy leírja, az asszonyi szép tulajdonságokat, a szemérmességet, a jó rendbe szedett kellemetes maga tartást, megsértené, azt csak az olyan szánakozásra méltó férjfi mondhatja magával való ellenkezés nélkül, a ki nemezet csak állatiképpen tekinti.”

A korszak kiváló írója, Fáy András többször is szólt a lányok neveléséről, maga is példát mutatva, hiszen gyámleányát gondosan nevelte művelt nővé, tanulmányokat írt, majd önálló kötetben fogalmazta meg a kor szellemiségén csak mértékkel túllépő elveit. „Én nem bámulandó híres nevezetes, hanem boldog és boldogító nőket kívánok neveltetni, földi lényeket, erényszerető tisztelő ugyan, de nem gyarlóság-nélküli magyar leányokat kívánok képeztetni honi intézeteinkben, jó nőket, anyákat, polgárnékat, tiszteletre, szeretetre méltó asszonyokat; s van e józan ember a hazában, ki ne ohajtá ezt?” Vagyis, foglalja össze a történést: „Fáy nőideálja a hűséges, türelmes feleség, a gyermekeit példásan nevelő családanya, a háztartás vezetéséhez kiválóan értő gazdasszony, és a szelíd, illemtudó, művelt társasági hölgy.”²⁷

Sokan mások is így vélekednek, ezeket a gondolatokat járják körül. A női nevelés tartalma és irányai, a társasági életre nevelés és a nemzeti nevelés ellentmondásai, a nők lehetőségei a közéletben vagy annak elutasítása, a nő mint esetleges alkotó és annak lehetetlensége. Ezek már túlnőnek a családon belüli nevelés lehetőségein. Hetényi János szerint „Olyan nevelőintézetekre van szükség – vallja –, ahol hazaszeretetre, jó erkölcsökre, gyakorlati háztartási és gyermeknevelési ismeretekre oktatják a növendékeket. Forradalmian új gondolata Hetényinek az, hogy a leányok nevelésében kapjon helyet a testedzés és a konyhakerti munka.”²⁸ Ez utóbbi, azaz az otthoni gazdasági munka Fáy Andrásnál is fontos szerepet kapna, hiszen a tervezett nőnevelő intézetekben a képzett nevelőnők ezeket is oktatnák: „miként kelljen világi álláshoz és jövedelemhez alkalmazva vinni a háztartást, illedelmet tartva ugyan, de akként gazdálkodva, hogy a ház ne csak véletlen csapások esetére fedve legyen, hanem gyarapuljon is? miként kelljen házvitelben és cselédség közt a rendet fentartani? miként gazdasszonyi fogásokban a régi előítéleteket legyőzni, s azokba több józanságot és megkimélést hozni be? sat. Ugyanez adna oktatásokat a gazdasszonykodás egyes foglalkozásaiban is, millyenek: a sütés, főzés, befőzés, tej-majorság, apró marhanevelés, kertészkedés, éléskamrai rendezés, abba beszerzés s abból kiadás sat.”²⁹

Ám nem új gondolat ez sem. Pukánszky Béla idézi a Mindenest Gyűjtemény 1789-ben megjelent névtelen szerzőjét, akinek végső summázata a praktikus nevelésről így

26 KÉRI 2018. 342.

27 FÁY 1841. 9.; FEHÉR 1995. 254-255.

28 Uo. 256.

29 Uo. 260.

hangzik: „Minden Szüléknek azért, valakiktől kitelhetik, kellene taníttatni Leányaikat a Históriara, Földnek le-írására, a Böltselkedésnek könnyebb részeire, az Erköltstudományra, és a Poésisre. Sőt a kiktől meglehet, tanultatni kellene velek a Deák nyelvet is, a melly minden tudománynak kultsa. E mellett a gazdaasszonykodást, s asszonyi munkákat is gyakorolhatnák.”³⁰ Vajon így történt ez a Madách családban is?

Nevelés a családban

Idősebb Madách Imrénéről sokan írják meg, hogy bármennyire is szerette gyermekeit, az ő nevelésükben is kíméletlen szigor alkalmazott. S hogy milyen lehetett az anyai-nagyanyai szigor? Idézzük fel a már említett leveleket, amelyeket unokájához, Annához, azaz Mária leányához intézett. Ezek a levelek ismétlődő intelmekkel vannak tele, a serdülő kislány nehezen állt rá a tudományok elsajátítására, a kötelező gyakorlatokra, a helyes magatartásbeli normákra. Ne felejtjük, hogy ekkor Madách Mária már nem él, s a nagymama a rá hivatkozással is hatni akar az unokára, hogy kövesse szegény édesanyját a tudásban és az illemben. Miközben látjuk, hogy Majthényi Anna valamikor így nevelte mindezekre három évtizeddel korábban Máriát.

Unokáját nevelőintézetbe adta Pestre. Majd az intézet megszűnése után Annát a híres Pröbstl-féle intézetbe írta be. Nyilvánvaló, akkor már nincs elég ereje ahhoz, hogy ő maga nevelje az árván maradt kislányt.³¹

Íme, egy levél, 1851-ből: „Az írásod el felejthetetlen szeretet édes Anyád írására igen hasonlít, iparkodjal kedves Annám hogy mindenben Őtet kövesd! Tudod kívánságom hogy a tudományokban Conceptusban, helyes írásban, Franczia, Rajz és Clavirban, a testnek ügyesége véget a tánczban, és így mindenben tökéleteséget ériél; a mi a kézi munkát illeti, az[t] ki pihenés idejében teheted...”³² Majd egy másik levélben; „...Nem irtál kedves Annám hogy tánczolni tanulsz é?...”³³

Majd megrója az unokáját a hanyagsága miatt: „Szomoru szivel halottam hogy a Franczia nyelvben semmi elő menetelt nem tettél...”³⁴ Egy évvel később is kérdezi „...Írd teszel é előmenetelt a tudományokban, Francziába, Clavirba, ortografiaba?”³⁵

Madách Mária édesanyja, Majthényi Anna

30 Az Asszonyokról, 1789, 83-84; PUKÁNSZKY 2006. 112.

31 Pröbstl Márta leánynevelő intézete Pesten az Aranykéz utca 29. szám alatt volt. BLASKOVITS 1848. 18.

32 ANDOR 2000 id. Madách Imréné Huszár Annához, Alsósztrégova, 1851. május 10. 253-254.

33 Uo. id. Madách Imréné Huszár Annához, Alsósztrégova, 1852. február 15. 257.

34 Uo. id. Madách Imréné Huszár Annához, Alsósztrégova, 1852. június 19. 260-261.

35 Uo. id. Madách Imréné Huszár Annához, Alsósztrégova, 1853. augusztus 10, 266.

És az olvasás is fontos, elsősorban a kegyes könyveket kell olvasnia, s mint ismerős beszerzési helyet ajánlja az unokája számára: „Imádkozál, az imádságos könyv a kigyó utzába ball kézt van ha a Váczi utzából megy, 20 x pengő jön érte.”³⁶

Ily módon előttünk áll a lányok neveltetési rendje. Nem valószínű, hogy ez az évtizedek alatt változott volna, Majthényi Anna is ezt kaphatta, ezt hozta s adta tovább, mint általános volt a lányos házaknál. Írás-olvasás (szépen kell írni és helyesen) francia nyelv tanulása, a németé szintén, zongorázni tanulás, rajz órák, bizonyára festegetés is, a tánc megismerése, kézimunka. Ez ki is tölti a gyermekkor idejét.

Ám Majthényi Anna leveleiből az is kiderül, hogy a nevelésben nem ismer könyörtületet. Elég nagy nyomás alatt lehettek a lányok, Mária és testvére, hiszen az unokának írt levelekben további részletek is kiderülnek, amelyekből az anyai (nagyanyai) szigorú kérlelhetetlensége olvasható ki. Az állandó feddés, követelménytámasztás, szemrehányás, számonkérés nem tehetta valami élvezetessé a házi illemtan órákat.

Amikor az unokáját megszólítja, s a távolból figyelmezteti, mintha mi is magunk előtt látnánk őt, amint évtizedekkel korábban a kis Máriát is oktatja és fegyelmezi: „Kedves Annám képzely engem előted a ki mindég szolítotalak egyenessen ály, ne ály egy lábom, szemödököd ne huzd öszve, ne neves erővel gelyvát kapsz, ezeket és más efélét; gallért ha lehetséges ne hordjál, a ruhákról is a puczt job volna le fejteni hogy a termet jobban látszon.”³⁷ Majd a másikban: „A tartásra vigyáz hogy ki ne nyöly, egy lábom ne áljal mert néha el felejtet magad.”³⁸ Majd 1853-ban: „a termetedre vigyáz édes Annám hogy meg ne szomorodjak ha meg látlak.”³⁹

S mintha burkolt fenyegetést is látnánk a szigorúság mögött: szigorúan számonkéri majd tőle az előmenetelt mind a tanulásban, mind az illemtani fejlődésében: „Leveleidet numerizálni fogom, hogy lássam elő meneteledet...”⁴⁰

A tanítási módszerére is van halvány utalás, hogy ti. az idegen nyelvet csak beszéd, beszélgetés révén lehet jól elsajátítani, s ehhez a folyamatos tanulás mellett folyamatos idegen nyelvi társalgás is kell: „hogy mind elfejejtethlen szeretet Édes Anyád a ki anyira kinlodot véled, mind az én leg nag[y]ob kívánságunk azt, tökéletesen beszélni, és írni tudni, mert azt könyvből, a nélkül hogy beszéljen, és halja, lehetetlen meg tanulni, én pedig azt halom hogy beszélni nem akarsz, a mit rolad fel nem tettem volna...”⁴¹

Az unokájához címzett levelekből nem derül ki, s nem is derülhetett, hiszen Huszár Anna intézetben nevelődött, ami a lánynevelésben még fontos volt: a háziasszonykodás. Vagyis a cselédekkel való bánás, azok irányítása a házi munkában, s minden valószínűség szerint kisebb konyhai feladatok elvégzése. Erre utal Madách Mária egy megjegyzése már asszonykorából, 1840-ből: „S pedig nincs is senkim a ki főz, hát a kis Zsuzsit fogtam be, s a melspeizt, s a pecsenye után ríksasat rulcizirozva magam főztem, ’igen meg voltam elégedve az egész ebéddel. Most veszem hasznát hogy főzni tanúltam - s hogy a’ Zsuzsit tanítottam.”⁴²

Valószínűleg még a sztregovai neveléshez tartozott, hogy az anyja megtanította bizonyos házi praktikákra, amelyek révén a kisebb otthoni baleseteket, betegségeket ke-

36 Uo. id. Madách Imréné Huszár Annához, Alsósztrégova, 1851. május 10. 254.

37 Uo. id. Madách Imréné Huszár Annához, Alsósztrégova 1851. május 10. 254.

38 Uo. id. Madách Imréné Huszár Annához, Alsósztrégova 1852. február 15. 257.

39 Uo. id. Madách Imréné Huszár Annához, Alsósztrégova 1853. augusztus 2. 265.

40 Uo. id. Madách Imréné Huszár Annához, Alsósztrégova 1851. május 10. 253.

41 Uo. id. Madách Imréné Huszár Annához, Alsósztrégova 1852. június 19. 260.

42 Uo. Madách Mária édesanyjának, Keszeg, 1841. január 20. 177.

zelni tudta. Ezek inkább a népi gyógymód kategóriájához tartoztak, hiszen egy beteg cselédhez orvost hívni nem mindig volt lehetséges, vagy éppen kifizetődő.

„A házhoz is kötve va[gyok] mert a kocsiat a hideg lelte de én ki kuráltam aval a lugval, de még igen gyenge” - írja 1836-ban édesanyjának.⁴³ Másutt ezt olvashatjuk: „A Rozi egész napokat eljár betegekhez, s pióczakat rak nekik, most is van egy igen nagy betegem már majd meg fül, ma hozattam neki pióczákat, csak jobban lenne, egy zsel-ler.”⁴⁴ Amikor a kis Pepinek (a fiát, Józsefet nevezték így a családban) is volt valami baja 1837-ben, akkor is a praktikákhoz nyúlt: „Én csak petrezselemvel gyógyítottam és friss írók vajjal kentük.”

Az első házasság

A fiatal lány felnőtt, eladósorba került. 1833-ban kéré érkezett a sztregovai kastélyhoz, s nem is akárci, az 1804-ben született baráthi Huszár József, aki majd a vármegye alispánja lesz, de ekkor még a vármegyei pályája kezdetén volt. Tekintélyes hivatal és nem kevés tiszteletdíj, ami rá vár. S persze mindenekfelett vezető szerep Nógrád megye nemesi közéletében. Nagy Iván így foglalta össze az életútját: „Nógrád megyénél kezdé hivatalos pályáját, melyről azonban a legszebb remények közepette a kora halál ragadta el. 1832-ben tiszteletbeli főjegyző, 1836-ban valóságos főjegyző lón, 1838-ban másod, 1839-ki május 7-én pedig első alispánná választott.”⁴⁵ S tegyük hozzá: egy végtelenül tisztességes és kedves ember, kiváló családapa s a Madách-család megbecsült tagja, aki még az anyósával is hamar megtalálta a szót.

A házasságot 1833. augusztus elsején kötötték Alsósztregován. A házasságukból négy gyermek született. Sajnos, ahogyan az a kor viszonyai között történni szokott, a gyermekek közül kettő hamar meghal. Etelke 1836-ban négy napig élt csak, Albertina 1837 novemberében látta meg a napvilágot, és három hónap múlva már ő sem élt. Az elsőszülött volt József, aki 1834. október 3-án született, és még nem volt 15 éves, amikor Szlatinánál meghalt 1849. augusztus 15-én. Ők hárman egyébként mindannyian sztregovai születésűek, mert Mária nem bízott a váci orvosokban, s minden esetben hazament szülni, ahol Lanczinger László losonci orvosra bízta magát. Anna viszont már Keszegen született 1839-ben, és élt, már mint Károlyi Miksáné, Pincen egészen 1884-ig.⁴⁶

Huszár József vármegyei karrierje az alispáni poszttal be is fejeződött. Nem csak azért, mert meghalt, valószínűleg nem is került volna sor az előléptetésére, hiszen a főispánnak udvarhű főnemesnek kellett lennie, aki mindig, maradéktalanul végrehajtja az uralkodói rendeleteket. A király nevezte ki, s akkor bocsátotta el, amikor akarta. Az alispánt viszont a megyei közgyűlés választotta. Az első alispán helyettese volt a másodalispán, de igazából az első alispán pótolta a megyei közéletben a főispánt, aki többnyire távol volt a megyétől, s leginkább a tisztújításokon jelent meg.

Az alispán vezette ezeket a közgyűléseket, irányította a hivatalt a beosztott tisztviselőkkel, ítélkezett az ítélőszéken, gyakorlatilag minden megyei történés az ő kezében futott össze. A törvények és a helyi szokásrend szerint irányította a megye igazgatási életét.

43 Uo. Madách Mária édesanyjának, Keszeg, 1836. június 27. 58.

44 Uo. Madách Mária édesanyjának, Keszeg, 1841. január 20. 177.

45 NAGY 203.

46 Madách Imre és Majthényi Anna gyermekeinek valamint leszármazottainak genealógiai táblázatát ANDOR 2000 függelékében találjuk.

A közös otthon: a keszezi Huszár-kastély

Így tehát a húsz esztendő Madách Mária élete révbe ért. Levelei továbbra is indultak a Keszegen lévő kastélyból, új otthonából az anyai házba, de sajnos az érkező válaszból egy sem maradt. A levelek tartalmából viszont egyértelműen kiderül, milyen témák foglalkoztatták, hogyan kezeli a gazdaságot, a háztartást, neveli a gyermekeket, stb. S ami legelsőként kiderül, hogy élete végéig mélységes anya-függő maradt.⁴⁷

Anyai szeretet a családban

Az első fennmaradt levélben másról sincs szó, mint e kapcsolat megerősítéséről, nyugodtan tekinthetjük úgy, hogy ez lehet Mária életmottója: „Ó hidd el, legjobb Anya, nem fogsz méltatlannak találni a szeretetedre! A Te példád az én útmutatóm, és ha a kötelességem útján lankadni találnék, ó akkor a Rád és erényeidre való emlékezőm erő ad! - Tudom, hogy a Te szereteted nagysága és állandósága egyenes arányban áll az én cselekedeteimmel; hogy tudnék gonoszul eljárni, ha ilyen szép díjat nyerek jutalmul. - Bár kicsi a tevékenységem köre, mégis úgy hiszem, ha kevés is a rám rótt kötelesség, ellátom pontosan, és igyekszem mindazt megtenni, hogy azt az embert, akihez bensőséges szeretet fűz, boldoggá tegyem, hogy ha nem is érem el mindig a célokat, a Mindenható, aki nem a hamis látszat alapján ítélkezik, mint az emberek, hanem aki ismeri a szívem bensejét, nem fog elhagyni, és Te egyetlen szeretett Anya, látni fogod, bölcs anyai tanácsodat nem pazaroltad hálátlanra.”⁴⁸

47 G.PAPP 2005 A szerző nyelvészeti dolgozatából az anya- megszólítások elemzésén keresztül is érezzük a gyermeki szeretet folyamatos meglétét.

48 ANDOR 2000. 45-47. (Ez az egyetlen német nyelvű levele!)

Bizonyára az édesapjához is hasonló tartalmú és hangvételi leveleket írt volna, ám ezek közül egy sem maradt fenn, s ráadásul idősebb Madách Imre nem is lehetett részese asszony-leánya boldogságának, hiszen alig pár hónappal annak esküvője után elhunyt. De hogy nagyon szerette édesapját, annak egy levélrészlet a bizonyítéka, amelyet édesanyjához írt levelében találunk: „szeretet jó Atyám egészsége eránt való szomorúság igen zavarja napjaimat, kérék az istenre édes jó mamám ne hádgyál engemet tudósítás nélkül, mert ezen bizontalanságnál nincsen kínosabb érzés.”⁴⁹

Az öccséről, Imréről állítják azt a szakirodalomban, hogy képtelen volt leválni az anyjáról, aki élete nagy döntéseinél sem tudott az anyai ítélkezés és véleménykérés elől kitérni. Sok minden bizonyítja ezt, elég idéznünk a 15 éves fiú 1838 májusában anyjához írt leveléből egy részletet, amelyben szinte szó szerint ismétlődnek Mária testvére gondolatai, érzelmei: „Én egész életemet egy szent tzelra áldozom, a legszentebbre, melyet ember tsak el érni vágyhat, s ha ezernyi kellemetlenségnek, ki téve magam, vagy ezernyi örömtől elvonúlva kérdezém magam: mi ezért a díj, szívembe egy szózat emelkedet, mely súgta anyad megelekedesse...”⁵⁰

S nem vagyunk meglepve, hogy a harmadik gyermek, Anna is hasonló szavakkal vallott egyik levelében az anyja iránti szeretetéről 1842-ben, amikor már 24 éves volt. Az esküvője másnapján írja ezt a levelét, minden bizonnyal felfokozott érzelmi állapotban is lehetett, meg talán a megkönnyebbülés lelkiségében, hiszen a kor normái szerint elég idős korában ment férjhez, de legalább most már révbé ért, s el is költözött férje birtokára, Barátiba: „tudom édes mamám, ha anyai szeretetedre méltó maradok, mi életem fő célja lesz, tudom – el nem hagysz, kegyes anyai tanácsodal! s szeretetedet nékem távol is fen tartod!”⁵¹

Hogy Mária életében szintén meghatározó az anya szerepe, az számunkra egyértelmű. Egyfelől az anya-leánygyermek kapcsolat mindig igen erős, másfelől a leánykori nevelés megerősítette benne ennek a kapcsolatnak a fontosságát, valamint a férje sem kívánta elszakítani őt az anyjától. Sőt, Huszár József leveleiben egy nagyon korrekt, tisztességes és szerető szívű vőt ismerünk meg. Levelei megszólításai is igazolják azt a bensőséges viszonyt, ami összekötötte őket, s amely mutatja Huszár József szeretettel teli természetét: „Különösen tisztelt Édes jó Anyám!” S mindig szerető, vagy mélyen tisztelő fiának nevezi magát a záró mondatokban.⁵²

Ez a ragaszkodás egy-egy rövid megjegyzés erejéig visszatér Mária későbbi leveleiben is, így 1839-ben ezt írja: „Egyetlen szeretet jó Mamám! Utolsó kedves drága leveledet sírva olvastam, mert annak ismét minden szava tele van a kimondhatatlan sok jószágodval, és különös nagy anyai szeretetedvel erántam.”⁵³ És szinte magunk előtt látjuk a fiatalasszonyt, amint várja s megkapja édesanyja levelét, bizonyára tele szeretetteljes szép szavakkal: „A te leveled édes jó Mamám minap anyira meg örvendeztetet hogy szinte ugrostam örömömbbe.”⁵⁴ (Pedig lassan már tíz éve férjnél van!)

Két esztendő múltán, év végén, amikor az emberek amúgyis szomorkás hangulatban búcsúztatják mindazt, ami elmúlt, ismét az édesanyját szólítja meg. Kedvetlen, bánatos, s ezt nemcsak az idő teszi, hanem férjének egyre reménytelenebb állapota is:

49 ANDOR 2000. Madách Mária levele édesanyjához. Keszeg, 1833, december 7. 48.

50 ANDOR- GRÉCZI-ZSOLDOS 2014. 41.

51 ANDOR 2000. 206.

52 Uo. levele anyósának, Keszeg, 1837. szeptember 16., 81.

53 Uo. 1839. január 30. 134.

54 Uo. 1841, január 20. 177.

„Ma van az utolsó nap ebben az esztendőben, és én elő veszem ezen lapot hogy szeretet Mamámnak irjak szokás ezen a napon köszöntésekel elő állni, én is épen most tettem, s olyan cifrákat hozakát írtam az - Ipannak. De néked szeretet Mamam, néked olyanokat nem írhatok. Nem tud a szív semmit a cifra szavakról, nem mondhat érzéssel telyes szívem mást mind azt, hogy nem most, nem ujéven de egész életemben mindennapi forró imádságom a Mindenható Istenhez, hogy szeretet Anyamat, egyetlen boldogságomat szomorúságomban egyetlen vígasztalásomat sok de nagyon sok esztendőig tarcsa meg - tarcsa állandó egészségben és meg elégedesben. Találd kedves jó Mamám sok erényeidnek jutalmát Midnyájunk forró szeretetünkben és határtalan tiszteletünkben. Mert azon nincs Isten Aldása ki illy példás Anyát nem szeretne és tisztelne. Bóldogics ezentúl is Kedves jó Mamám szeretetedvel és kegyelmedvel engemet és gyermekeimet! ⁵⁵

Családi események

Ez a levél már férje halála után íródott. 1841. június 6-án, 37 éves korában hunyt el az első alispán gégerákban, ahogyan akkor írták, gégesorvadásban. Betegségének lefolyását felesége leveiből tudjuk nyomon követni, hol a reménytelenség, hol a hirtelen jobbrafordulás leírása szerepel, hol a kitartó küzdelem, hiszen a férje az utolsó percig, amíg lehetett, hűen teljesítette megyei hivatali kötelességét. Sokszor ír édesanyjának a férje állapotáról, az aggasztó hírek már az utolsó hónapokban sokasodnak meg.

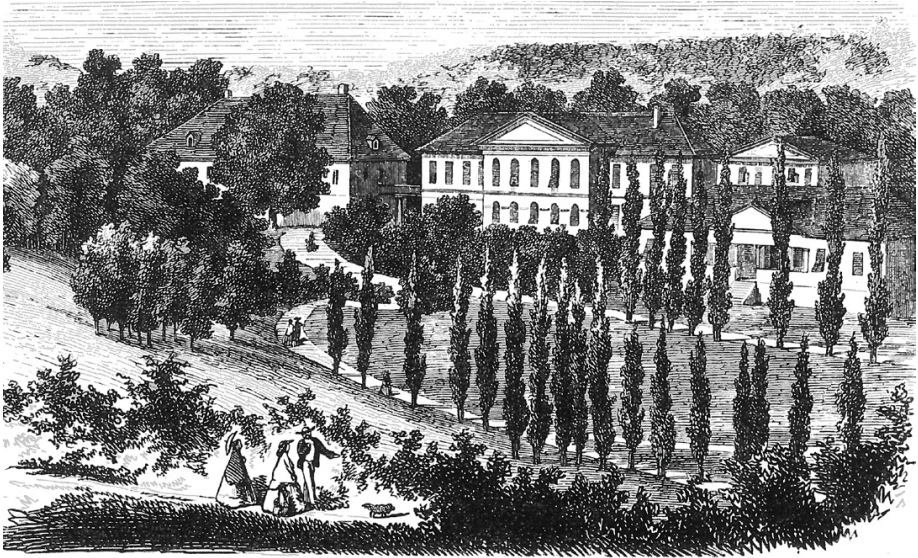
Olvashatjuk, miként kezd el rendszeresen köhögni, miként lesz rekedt a beszéde, hogyan javul az állapota. Sorra próbálja ki az orvosokat, a gyógymódokat a homeopátiától egészen a piócafelrakásig, hogy lesz egyre erőtlenebb, egyre többet fekszik, már nem utazik messzire. Igen korán, 1836-ban jelentkezett a betegsége, Mária az édesanyjának férje vissza-visszatérő lázas betegségéről ír. 1838-ban ezt írja Mária: „Pepi még mindig reket, de orvaságot szorgalmatossan szed alteraczióji nincsenek, csak hogy nagyon bágyat és sovány.” (Pepinek nevezte férjét mindvégig.)

1840-ben elviszi a férjét Szliácsra, a fürdőbe, illetve utánamegy a már ott gyógyulónak, akivel már csak susogva tud beszélni. Ugyanebben az évben egy jelentéktelen mondatba szúrva, mintegy mellékesen ott a rossz hír, s az is kiderül, hogy Imre öcsce is ott van nála Keszezen: „... Nyulakat és csirkéket nagy köszönettel vettem, a süteményért pedig Emi a kezeitet csókolja. - Szegény Pepi még mindig egyformán van, csak hogy úgy látszik, mint ha kevesebbet köhögne, e napokban Pestre szándékozik, ha az idő jó lesz” - mármint hogy indul Pestre új orvost és új reményt keresni.

Ez már a végső állapot, az 1840-ik év végén írja édesanyjának: „Mink az ünepeket csendes maganyosságban töltöttük el, szegén Pepim baja nem igen ohajtatja velünk a mulatságot. Én már igazán elcsüggedni kezdek - mi lesz ennek a vége!” Pár hét múlva, 1841. február elején így tájékoztatja az édesanyját: „Az én jó Pepim fekszik igen nagy forróságai vannak; már egy hete közel hogy az új orvoságokal él de meg jobbúlását legg kissebket sem tapasztalom, márma egy keveset fölívott, némely dolgait végezni, de igen rosztat tett neki, igen-igen elbágyat, s a forrósága is nevededet. Csak már a mindenható meg vígasztalna Istenem! Ha az én helyezettésemet úgy igazán meg gondolom én véghetetlen szerencsétlen vagyok!”

Néha maga a beteg, Huszár József tájékoztatja az anyósát a betegsége helyzetéről, állapotáról, a gyógyulása terveiről, az orvosokról, akiket fel akar keresni, hátha új

55 Uo. 1843. december 31. 221.

Ahol Huszár József kívánt gyógyulni: a szliácsi fürdő

gyógymódot ajánlanak neki. „Egészségem még gyengélkedő, ha érezhető alteratioim nincsenek. Köhögésem ritkább, de a rekedtség folyvást tart” – szól az öndiagnózisa, s említi azt a két pesti doktort, akiket fel akar keresni bajával.⁵⁶

Még pár levél, még pár sor a megerősödő reményről, s aztán az elkerülhetetlen vég, férje halála. A 28 éves Madách Mária két gyermekével abba a helyzetbe kerül, mint pár évvel korábban az édesanyja. Egyedül marad, reménytelennek érzi a sorsát, elkeseredett. Egyedül már édesanyjában, annak szeretetében és támogatásában bízhat. „Édes kedves jó Mamám! Kegyes meg emlékezésedet nevemnapomra a leg nagyobb köszönettel vettem, én nekem egy igen nagy kérésemet meg halgatni kegyes légy, hogy engem elhagyottat, szegény Arvaimval ezen túl is anyai szivedbűl kine zárjál. Ezen maji nap ismét a leg szomorúb hatásal van reám, most látom és érzem csak leg fájdalmasabbban hogy milly magam – milly elhagyva álok a világban, sorsom senkit nem érdekel egy szerető ajakrúl sem folyik boldogságomért csak egy szó sem, milly másképp volt most két esztendeje! Istenem milly nagy idő, s még kitudja menyi van ream mérve!” – írja 1842 őszén.⁵⁷

Belső kapcsolatok

Mária leveleiben feltűnik a család többi tagja is. Anna nevű testvérével látszólag minden rendben van. De Andor Csaba megfogalmazása szerint: „A két lány oly végletesen különböző, mintha nem is egy családban nőtték volna fel.”⁵⁸ A levelekből az derül ki, hogy ő is és édesanyja is aggódva figyeli a nagylánnyá serdült Anna férfiügyeit,

56 ANDOR 2000. Huszár József levele anyósának, Keszeg, 1838. december 17. 120.

57 Uo. 1842. szeptember 17. 208,

58 ANDOR 2000. 13.

amit úgy kell értelmeznünk, hogy a fiatal leány igen hamar akart férjhez menni, többször is elkötelezi magát, legalábbis ilyen hírek kelnek lábra, de mindegyik kapcsolat megszakad többé-kevésbé drámai fordulatok után. Némi feszültség érezhető Annát – a családban Nincsi a beceneve – illetően Mária leveleiben. Az idősebb testvér, az asszony jogán néha értetlenkedik a húga kapkodásán, bizonytalan érzelmi ügyein. Rádásul, úgy látszik, a természete sem elég hajlékony: „Bár csak Isten a mi Nincsinknek is adna valami fényes szerencsét, de bóldog volnék. – Csak annak a Nincsinek, bátrabb és hajlékonyabb modja volna sokkal szebb volna, úgy távolról veszem is észre, hogy ezt leginkább critizálják benne.”⁵⁹

Anna végül majd 1842-ben megy férjhez egy váratlanul feltűnő kérőhöz, Huszár Sándorhoz, s el is költözik otthonról, Barátiban (ma Bernecebaráti) él tovább. Nem kívánunk a története elé szaladni, nem is a feladatunk, de a házassága sajnos megromlott, és az utolsó éveiben már nem is volt boldog.

Ebben a családi kapcsolatban sem működött később valami. Balogh Károly, Mária fia észre is vette, s emlékiratában egy mondatban utal rá: „Valami régebbi feszültség volt egy ideig a két család között.”⁶⁰ Ez 1848-ban robbant ki, amikor Anna levelében sértődött, majd hogy nem gyűlölködő hangon vádolja testvérét.⁶¹ A sértődöttség alapja az, hogy Mária levelében (ez elveszett) számon kérte hűgától, miért nem jött el hozzájuk meglátogatni őket a házasságkötés után. Már a válaszlével első gondolatsora is feszült: „Édes Marim! E folyó hó 10éről czimzet érzélgéssel telt idegenkedés ’s testvéri vértagad[ás]sal vádoló betses soraid megvallom, megleptek, ’s csak is rózsas jövendővel elfoglalt elmének, a melly ilyenkor spheráján túl árjados tulajdoníthatók lehetnek.” És akkor sorolja a vádakát: Sztregován egyszer valaki pletykált Máriának, s ő azt elhitte, s megtámadta vele Annát, rádásul az anyját is szembefordította vele emiatt. Már háromszor voltak nála, de ő még egyszer sem ment el Keszegre látogatába, amit Mária a szemére vet, hogy bezzeg Peténybe el tudott menni, de hozzájuk nem (Anna sorolja a védelmi pontjait). Lehet, hogy férjhez ment, azt nem is közölte vele, mástól kellett megtudnia. „idegenektől kellett előbb megtudnunk, és így nem tudom mi oknál fogva előtünk titoknak akartad tekinteni, a’ mi ismét testvéri szív bizodalomnak kifolyása nem lehet; (mert az titkokat egymás irányába nem ösmér.)” Éppen ezért nem is ment el az új párhoz (itt utal valami Mária körüli udvarlóra is).

Később ez odáig fajult, hogy az anyjuk már azon gondolkodott, hogy Anna lányát kitagadja a végrendeletéből, de aztán minden megoldódott, kivéve a házasságát, mert az végleg elromlott.

Közel sem lesz kiegyensúlyozott a viszonya Majthényi Annának a fiaival, Károlyal és Pállal. Leveleikben igen sok a dorgálás, illetve a mentegetőzés. Ezek alapvetően anyagi jellegűek, szerinte a fiúk sokat költenek, nem veszik figyelembe a család pénzügyi helyzetét. Ránk maradt egy levél, amelyet Pál írt testvéreinek, Máriának 1844 végén. Pál ekkor patvarián, joggyakorlaton volt Nyitrán.⁶² Levele tele van keserűséggel a méltatlan elhelyezés, a nélkülözés, az értelmetlen munka és egyéb miatt. Ám leginkább az fájt neki, hogy az anyja levelében szinte másról sincs szó, mint a folyamatos szidásról. Érdeemes kicsit hosszabban közölni belőle egy részletet, amely pontosan fedi

59 ANDOR 2000. Mária levele édesanyjának, 1835. február 28. 50.

60 ANDOR 1996. 172.

61 Országos Széchenyi könyvtár, kéziratár, levelestár, Madách Anna Madách Máriának- a levél tartalma alapján a keletkezést egészen biztosan 1848-ra tehetjük.

62 Országos Széchenyi Könyvtár Kéziratára, levelestár, Madách Pál levele Madách Máriának, Nyitra, 1844, december 15.

Majthényi Anna nevelését: „... a jó Mama leveléből ellenemi haragját, vagy anthipatiáját kellett tapasztalnom. – Ő dorgál – egész levele dorgálásból áll – szememre hányja, hogyan merek tőle mindég pénzt kérni – hogyan lehet nekem annyi költségem, hogyan és mire költhetnék én, holott mindenem van mire szükségem van, ... Óh Marim, valóban nem érdemlettem anyámtól illy levelet, valóban mostani élés módom a minőt viselek nem illy jutalmat érdemlett volna – mert mint főnökömnek mint Cancellistánkknak – ki közöttünk mint egy al főnök – tökéletes meg elégedésére töltöm napjaimat – ha anyám nem hiszi solid életmódomat írjon főnökömmnek, s válaszul nyerendi, hogy nincs percz mellyben ne foglalatoskodnám, s nincs tárgy mellynek bevégezze hiányából egy szó szidást, vagy rosz szót érdemelhettem volna –. De hiában anyámnak saját elő erzetei mindég felülhaladjak erejénél fogva a’ tettet – ’s nincs mód mely jó anyámat az ellenkezőről bizonyossá tehetné. – Levelében minden szidás, fenyegetődzés, de semmi segedelem nem küldetik – éljek é téhát a levegőből – s mivel fedezzem szükségemeimet – hidd meg kedves jó Marim, hogy iszonyú állapotomat leírni képes nem vagyok, hogyan lehetne tehát azt még keblemben épen hordania...”

Károly is sokat szenvedhetett anyja állandó felügyeletétől, utasításaitól, hiszen hosszú ideg minden lépését ellenőrizte, minden cselekedetébe beleszólt. Így, amikor végre kilép a házból, s Pestre utazik, hogy ott állami hivatalt vállaljon, anyja első leveléből újra csak a dorgálás fenyegető hangját olvassa ki: „...nagy urat az én erszényemre ne játsz, mert ezt is amit adok erőm felül van, ha megharagitsz annyit se adok...”⁶³ Hát még amikor megtudja, hogy furcsa események készülődnek s történnek ott a fővárosban, leveleinek a hangja egyre parancsolóbb színt kap, a féltés mellett a jövőendő karrier lehetőségének az elvesztése is aggasztja.

Imre volt a kedvenc a családban, Mária is őt szerette a legjobban. Ne feledjük: tíz esztendő van közöttük. Mária mintegy második édesanyaként törődik Imrével, gyakorta hívja, várja Keszegre, ahol Madách mindig jól érezte magát. Lehet, hogy a nővére itt több mindent megengedett neki, mint a szigorú nevelési elveket rajta számon kérő édesanyja Alsósztrégován. Igen sűrűn feltűnik tehát kisebb-nagyobb időszakokra Keszegen, s ez persze a valóságban több lehetett, mint amit a megmaradt levelekben olvashatunk, főleg a keszegi tartózkodások időtartamát nem ismerjük. Imrét nagyon sokszor emlegeti leveleiben. Legtöbbször csak egy kérdés erejéig, hogy van, gyógyul-e, nincs-e nagyobb baja, van, amikor ott fogják Keszegen több napra, mint tervezték, s erről tájékoztatja a fiát hazaváró Majthényi Annát⁶⁴. És persze minden levél végén ott az elmaradhatatlan üzenet a család tagjainak, jelezve az összetartozás tényét.

Ezek a keszegi tartózkodások vagy ünnepnapokhoz, vagy iskolás (pesti diák) korában a szünidőhöz köthetők. 1837-ben a szilvesztert, vagy az újesztendő első napjait kívánja nővére családjánál tölteni.⁶⁵ (Ez csak január lehetett, mert a diák minden szilveszterét Pesten töltötte.) 1838-ban a Mária-napot tölti el Keszegen: „Mária napra 9-ik szeptember Keszeghre szándékozunk szeretett testvérem névnapjára, hol egy kis multság is lesz.”⁶⁶ 1839-ben az egyetemről hazatérve a nyári szünet egy szakaszát töltötte Keszegen, írja barátjának, Lónyay Menyhértnek. Igen jól érezte magát, felkereste a közeli kúriákban az ismerőseit, a versei válogatásával volt elfoglalva, valószínűleg a Lantvirágok kötete anya-

63 KERÉNYI 1968. 66.

64 ANDOR 2000, Huszár József anyósának, Keszeg, 1837, március 6. 65. „Mégbocsát, hogy Emit egy kevésse tovább – ha még tovább lehet mondani Keszeghen tartóztattuk... holnap nyugottan butszünk a jó egészségbe tölünk elváló, és édes jó Anyám karjai közé siető vendégünköt...”

65 ANDOR-GRÉCZI-ZSOLDOS 2014, Imre levele édesanyjának, 1837. október 15. 32.

66 Uo. Imre levele Lónyay Menyhértnek, 1838. szeptember 1. 45.

gát szerkesztette.⁶⁷ Ha igazat adunk Voinovich Géának, akkor ez a szerelmi dalciklus nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hiszen a bánat, a csalódás miatt „1840 nyarán feldúlt kedéllyel, megtörtén és betegen menekült Keszeghre, Mari nénjéhez, sógorának, Huszár Józsefnek a házába,⁶⁸ ahol bizonyára megértő szívekre talált.

Majd a következő években is leveleket ír Keszegről, hol az édesanyjának, hol az új barátjának, Szontagh Pálnak.⁶⁹ 1843 augusztusában Sztregováról egy kocsiban utaztak Keszegre Mária nővérével – írja Szontaghnak. S egy kicsit utazgatott is ekkoriban, Keszeg mellett Csalomjára (Hont megye), Csesztvére, az ősi birtokra.⁷⁰ A következő év februárjában ismét felmerül a Keszegre utazás reménye „ha anyám gondossága a hosszabb utakat meg engedendi...”⁷¹ Egy hónapra rá barátjával Pestre kíván utazni, hiszen az idő engedi már az útrakelést, s javasolja az útirányt is. „...kis indítványt vagyok bátor tenni, Keszegen jobb éji tanyánk lehetvén mint Vácon, menjünk oda éjelre, s azért a gőzshöz elég korán érünk.”⁷²

Mária és Imre leveleiből a feltétlen testvéri szeretet hangja szól. 1836. március 15-én Keszegről kelt levelének a zárása a szép bizonyítéka ennek: „számtalanszor csókollak és öllelek, jó Emikém és vagyok holtig, téged igazán szerető testvéred Huszár Mari”. Elsősorban az öccse ismétlődő betegségei aggasztják. 1836-ban írt levelében, amely az első levél, melyet ismerünk közöttük, a 13 éves fiú egészsége miatt aggódik: „Betegségednek hírért sirva vettem, nem azért hogy azt veszedelmesnek lenni gondolnám, de tudván, mily fájdalmas baj ez”, s a fájdalom érzetét csak növeli, hogy Imre nem jöhet el hozzájuk.⁷³ Kedves hangú levélben köszönti fel őt Imre napja közeledvén, férjével együtt írja alá levelét 1840 novemberében: „...vedd ezen soraimat annak bizonyosságaul, hogy bizonyosan senki e világon néked kedvesem több jót, s több áldást egész életed pályájára nem kíván s nem kívánhat mint én!”⁷⁴ Máskor egy maga készítette kis kézimunkát küld neki, meglepve ezzel öccsét.

Mari 1838-ban írt először, legalábbis a levelek tanúsága szerint, férje betegségéről öccsének. Ezt Imre válaszleveléből tudjuk: „Sajnosan olvastam levelédet, mely tudósított szegény Pepinek betegségéről.” S fűzi hozzá, reméli, hogy decemberben találkozhat vele itt Pesten, hiszen sógora ezt megígérte neki.⁷⁵ Ettől kezdve, ha levelekben nem is, de a találkozásaikkor mindig szóba kerül Huszár József aggasztó betegsége, amelyet semmilyen orvos és semmilyen gyógy mód nem tud meggyógyítani. Az ezévi december végi levelében édesanyjának a sógora pesti látogatásáról ír, s megjegyzi: Pepi: „...igen rekedt.”⁷⁶

67 Uo. Imre levele Lónyay Menyhértnek, 1839, augusztus 3, 62

68 VOINOVICH 1914. 23.

69 1840-ben az egyetemi időszak végén Keszeg felé mennének haza, de az édesanyja nem akar, pedig megígérte neki, pedig Mari is várja őket, tiltakozik Imre. Uo. Levele Majthényi Annának, 1840. június 28-július 2. között, 90-91.

70 És egy kis vidám részletet is leír: „Keszeg felé menet testvérem Huszárnéval ültem kocsimban, midőn Gyürkyeket két 5 lovas utazó kocsin elő találtuk, Gyürkiné félig ki hajlott a kocsí ablakon s szeméit veresre nézte ki tudandó mi nő ül mellettem napernyővel el takart arczal.” Húsz esztendő, lassan már partiképes lesz, a lányos mamák figyelme egyre inkább felé fordul. Uo. levele Szontagh Pálnak, 1843, augusztus 6. 117.

71 Uo. levele Szontagh Pálnak, 1844. február 9. 128.

72 Uo. levele Szontagh Pálnak, 1844. március 5. 133. Az Alsósztrelováról egy hónappal később kelt leveléből kiderül, hogy a nővére éppen ott van a kastélyban náluk.

73 Uo. Madách Mária levele Madách Imrének, Keszeg, 1836. március 15. 30-31

74 Uo. Madách Mária és Huszár József levele Madách Imrének, Keszeg, 1840, november 4. 100.

75 Uo. Madách Imre levele Madách Máriának, Pest, 1838. december 11. 48.

76 Uo. Madách Imre édesanyjának, Pest, 1858. december 25 után. 124.

Ha alkalomadtán Huszárék Pestre utaznak ezekben az években, amíg Imre is ott él, mindig felkeresik őt. Levelei ekkor még tele vannak gyengédségekkel és jókedvvel, amíg a betegség nem fordul végzetessé. Mari rendszeresen ír neki a gyerekekről, a kis Józsefről, aki átérzve anyja szomorúságát mondja: „Ebike beteg szedinte”. Máskor Imre ír a nővérének vidám hangulatú levelet, amelyben azért neheztel, hogy nem rá bízta egy pesti bevásárlás feladatát, pedig „igen kelemes, gyönyör teli foglalatosság, oly báj lepte kegyes néembernek comissióit végezni, mint te vagy...”⁷⁷ Vagy a tréfás, több oldalas levele, beszámolója egy 1840 januárjában, Lónyaiéknál tartott bálról, amelyben vidám, cinikus szavakkal festi le az ott megjelent ifjú lányokat és fiúkat s az éjszakának a hangulatát.

Madách Lónyay Menyhért barátjának számol be szeretett sógora elhunytáról 1841. augusztus 6-án. Szavai bármennyire is ifjúi pátosszal telik, mégis mély érzelem lapul bennük: „Tudom rokon kebled részvétellel vevé azon gyász hírt, mely házunkat oly súlyosan érte. Valóban én nem csak egy rokont, egy követésre méltó pályaképet, de egy valódi, egy hő barátot is vesztek Huszárban, kinek emléke szent lesz előttem, míg emlékem vég szikrái elnem alusznak.”⁷⁸

A hétköznapi Keszegen

Érdekes nevelési módszer, hogy Mária gyermekei a szülés után több hétig Sztregován maradtak a nagymamánál. Valószínűleg ott fogadtak dadát nekik, majd hazavitték őket Keszegre, s akkor időközben ott indult a megfelelő dada keresése. Később is a gyermekeket ha Sztregovára vitték, több hétig ott maradtak, ami ugyan nagyon jó lehetett a nagymamának, de Mária levelei tele vannak vágyakozással a gyermekek után. „Szeretet gyermekéim mit csinálnak? – írja édesanyjának – Istenem csak bajok ne legyen, mert szívem Sztregováról kiérve valami különösen meg volt szorúlva.”⁷⁹

Azért nem volt teljesen felhőtlen a belső családi kapcsolatok sora. Igaz, hogy férje, mondhatjuk teljesen tökéletes viszonyt alakított ki az anyósával, miként ő maga igen szépen ír az apósa látogatásairól, de már az oldalági rokonságban határozott konfliktusai voltak pl. a sógornőjével, akit végképp nem kedvelt. Tersztyánszky Mária, a családban csak Mici, idősebb asszony nála, s talán érezteti is ezt az asszonyfölnényt. Nem is megy hozzájuk szívesen Tereskére, ahol laknak.

Igen bántotta őt Huszár Károly feleségének, vagyis sógornőjének a viselkedése, gyakran úgy érezte, lenézi őt, mellőzi a családi eseményeken. Így ír erről édesanyjának 1837-ben: „Minap neked írván édes jó Mamám még csak anyit halottam, hogy Károlék aprehendálnak rám azért hogy keveset járok oda. Én nem látom hogy miért legyek én köteles utánok járni ahol ők még különösen nálam soha sem voltak; és nem csak azt hanem még arra sem tudtak üdőt találni hogy neked 4 esztendőttől óta a visitet visza adták vólna vagy pedig én kétszer feküdtem gyermek ágyban még csak egy szóval sem tudakozódtak felülem, és én tőlem ezer a pretenziójok. Eljönnek minap ide, a helyheztesemet leírni lehetetlen, egy sem néz ram nem szól hozám az öreg Urnál ülven este Miczi egész este hátal ült felém, a vacsorához menvén ő nem akart felül ülni nekem mondván hogy ülyek oda és az ő kellemetes hangjával »ez a' hisz azzony hely« ámbár tudja hogy én itt semi hazi azzony nem vagyok én egész étszaka sirtam, mert az egész

77 Uo. Madách Imre levele Máriának, 1838. december 11. 48.;

78 Uo. Madách Imre levele Lónyay Menyhértnek, Alsósztrégova, 1841. augusztus 6. 102.

79 ANDOR 2000, Madách Mária levele édesanyjának 1838. január 17. 98.

vacsora alatt integetés és nevetés volt, úgy hogy már Julie is apprehendálta, az én helyzetésem kimagyarázhatatlan volt.⁸⁰

Aki pedig Madách Mária leveleiben bármilyen kortörténeti, politikai ítélezést keres, vagy megjegyzéseket a közállapotokra, az téved. A fiatalasszony levelei kivétel nélkül a család körül forognak, s tán éppen ezért érdekesek, mert kivetítik elénk egy nógrádi köznemesi család mindennapjait, amelynek az eseményei most felváltva estek Keszegen, Alsósztrégován, Csesztvén, Balassagyarmaton s más helyszíneken.

Természetesen a mindennapok szervezése teszi ki a legfontosabb és leggyakoribb teendőket. Ebben is elsősorban az édesanyjára számíthat. Bár az édesanyja leveleit nem ismerjük, a válaszokból kiderül, hogy az anya figyelme egy percre sem szűnt meg az asszonylány iránt, segíti, amiben csak lehet. Mari persze mindig válaszol, s van kívánságlistája is, de soha nem szűnik meg bocsánatot kérni, hogy mindig kérnie kell, holott persze ő csak engedelmeskedik az anyai figyelemnek. Hol azt írja, hogy már szégyelli a „kódulást”, máskor így fejezi be a kérnivalók listáját: „Ez már igazán erkölcsstelen levél, mert anyi kérés már szemtelenség...”

A kérések többnyire a konyhára való élelmiszerekre vonatkoznak. 1836-ban ezt kéri: „Hogy ha nagy bajod nélkül meg történhet édes jó Mamám hát ha egynehany baromfit küldenél, helyet majd találna nékik Pepi ahol gondjokat viselnék meg le ölnék. Mert a' pecsenyék leg többre jönnek és innen azt nem kap semmit. Azután hogy ha úgy lehetséges volna egyszer valami tortát, vagy ha épen az alat az üdő alatt ugy valaki menne Gyarmatra vagy itt írósz vajat, mert ez is elkelve néha...”⁸¹ Úgy látszik, az írósz vaj ritkaság, mert két év múlva újra felbukkan a listán: „Ha volna egy kevés írósz vajat. Ha lehet valami vadat. Tojást de az talán ott sem igen van. A zsirandókat 6 gyertyatartót, és a' Themasinát de semmit ami hozza való, még eszzeit nem tudom, mert a' János azt mondja hogy a' mijeinket el horgyak Jankovicshoz hát mink is kívánhatyuk, viszont.”⁸²

Az már pedig igen nagy gazdaságbeli ajándék, hogy 1839-ben Csesztvéről egy „tehenet hajtottak ide gyönyörű borjával, csudájára jártak cselédjeink, mert olly igen szép.” De szeretett meglepetést is szerezni a lányának az édesanya. Így pl. küld neki egy szép fehér kendőt, máskor olvasnivalót. „Azoknál a' könyveknél édes Mamám melyeket velem adtal kevés szebbet olvastam, bár még mindég tartottak volna.”⁸³

A cselédszerzés is az ő feladata volt, s ez nem volt könnyű, hiszen a keszegi kúriában bőven szolgáltak cselédek. A dadákat már említettük, ez sem volt egyszerű feladat. De kell szakácsné, belső cseléd, urasági kocsis, a velük való törődés mindennapos gond: ki hanyag, ki sokat követel, ki szó nélkül eltűnik, ki lop stb. 1837-ben szakácsot akar szerezni, de a jó szakácsot más már felfogadta, kéri az anyját, segítsen neki másikat keresni, mert ha ez ott marad, abból csak baj lesz: „de magamat egész esztendőben bosszantani szörnyű volna.” A szakács állandó gond. 1840-ben a férje fel is mondott egynek „mert már lehetetlen a lopásait tovább tűrni, mert minden nap többet lop többet a felinél a kivett vajnak lopja el.” Igaz, kuktájuk már van, az némi segítség. Cselédlányt is vett fel, de valószínűleg csak kényszerből választotta jobb híján, mert nem nagyon nyerte el a tetszését, mert igen szeles, de más jó tulajdonsága nincs, nem

80 ANDOR 2000, 1837. augusztus 12. 74.

81 Uo. 1836, augusztus 16. 61.

82 Uo. 1838. december 17, 118. Máskor a Keszegen pusztító baromfivészről tudósít, amely csaknem kiirtotta az ő aprójószág állományát is. Persze jött is a segítség Sztregováról.

83 Uo. 1838. december 15. 117.

tartja tovább egy esztendőnél. (Madách Imre is azt írta édesanyjának, hogy a pesti cselédjét is lopáson kapta.)⁸⁴

Olykor a házvezetési gondok megoldása nem is tűnik reménytelennek, már fiatalasszony korában sem, ügyes feleségnek bizonyult. 1836-ban írja édesanyjának: „Én mostan egyedül magam vagyok itthon és folytatom a gazdaságot. Csak most látom, hogy nem olyan nagy mesterség.” 1842-ben, immár özvegyasszonyként egyik levele azt mutatja, hogy igen sok a munka a házban s a ház körül: „úgy mint mosás gyertya mártás és meszelés.” S ezek irányítása és szervezése annyira leköti, hogy egyelőre nem is tud elutazni az édesanyjához.

Mindezek közben önmagára is van gondja. Bár elsősorban a férje betegsége izgatja, de mindig talál alkalmat, hogy saját bajairól tájékoztassa az édesanyját. Ezek csak afféle apró kis nyavalyák, amelyek jönnek-múlnak, de ezeknek a gondját is meg kell osztani az édesanyjával. „En hala Istennek jó egészségben vagyok csak hogy igen nagy nathám vagyok”, „...fogfájása van... begyulladt az egyik ujja... kicsit berekedt. Egyszer még Imrének írott levelében is volt egy ilyen megjegyzése: „És nekem is egy ujamból a másikba jött fájdalom, és az ujam a melly fáj, mindig meg dagatt és meg vörösedet.” Majd az édesanyját riasztja: „Gondold csak meg édes Mamám mi bajom van nekem, egy szörnyű nagy kilis van az álamon, sokkal mérgeesebb, mint az ki orodon volt.” Még a férje is írja az egyik levelében, hogy gyomorgörcsei voltak Marinak, „mellyet azonba tegnap evett több epernek tulajdoníthatni.” 1838 decemberében többször is hírt ad a maga „irtóztató fűszagatásáról”, 10 napig nem is tudott aludni, kénytelen volt Vácról doktort hívatni.

Arra gondolunk, mintha kicsit hipochonder lenne, de inkább az lehet az igazság, hogy ez a sok, valójában csak kisebb betegség végül is gondot is jelenthetne, ezért az óvatosság, hiszen bármilyen szövegműny a kor egészségügyi viszonyait tekintve végzetes lehet. Pl. hozzá legközelebb orvos Losoncon, Vácon, Gyarmaton van.

Tájékoztatja az édesanyját a gyermekei egészsége, szellemi fejlődése felől, az elsőszülött kislíú lassan már iskoláskorú, otthon tanítja őt, de a német nyelvvel nehezen barátkozik. De tanul már franciául is. Kisfiának két üdvözlő levele is fennmaradt, amit a nagymamájának írt.⁸⁵

Egyfajta társasági életet is él. Érdekes, hogy a kor kedvelt társas összejöveteleire, a báli szezon mulatságaira nem akar elutazni. Több bált említ, de egyetlen egyen sem vett részt. Férje viszont többször is – az alispánnak olykor kötelező megjelennie –, aki aztán hazatérve beszámol azokról, ő pedig az édesanyjának. Aztán férje báli programjai is ritkulnak, a betegség lehetetlenné teszi számára a hajnalig való fárasztó fennlétet. „Pepi a Tarianyi mulatságról nem igen sokat tudott ujságotlni. Csak annyit, hogy valami 60 személy volt, reggelig táncoltak, de ő szegény természetesen nem és így a vacsora után mindjárt leis feküdt.”⁸⁶ Azt se feledjük, hogy sorra születnek a gyermekei, s ez az állapot nemigen engedi a gyakori kimaradást.

Inkább vendégek jönnek hozzájuk, mégpedig igen sűrűn. „Hát ez az egész hét csupa vendég, még ezt itt soha se éltem” – írja 1835-ben. Egy ízben annyi vendég volt, hogy még az ágyakból is kivették a matracokat, s a földön is aludtak, ő meg az ágy kemény deszkáin. Előfordult olykor, hogy a szomszédból érkezett hozzá hasonló korú fiatalasszony, s szinte egész éjjel traccsoltak egymással: „csak masnap 11 órakor ment el, este

84 ANDOR-GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő 2014. 32. („A gazdasszony ládájába egy nagy darab szalonna és két darab nád méz találtattott.”)

85 ANDOR 2000, ifj. Huszár József levelei Majthényi Annának, 1840. november 12. 171-172; 1841. április 28. 185.

86 ANDOR 2000 Mária levele édesanyjának 1839, február 27. 139.

kétfertál volt egyszer mikor lefeküdtünk mindeg foly a' discursus 's én - egyben nyeltem az ásitást.⁸⁷

A vidéki élet, még inkább a vidéki nemesi élet hagyományairól is olvashatunk leveleiben. Így például az újesztendei hajnali zenés köszöntésről, amikor a környék cigánybandái megjelennek az épületek előtt, s friss zenével köszöntik a nemesi családokat, persze megfelelő ellentételezést várva. „...jelenti az Inas, hogy itt van az egész Gyarmati cigány banda az új esztendőt köszönteni.”⁸⁸

Nagyon ritkán hagyja el Keszeget, néha elutazik Recskre, a sógornője meglátogatására. Férje húga, Júlia, házasságkötésük után egy időre ideköltözött férjével, Fejér Lajossal.⁸⁹ Pestre már többször utaztak fel, ezek célja általában családi ügyintézés, esetleg nagybevásárlás volt. De ottani szórakozásokról nincs utalás a leveleiben. Olykor Vácra is elutazik vásárolni. Van hírünk egy alsópetényi utazásáról is, Csesztvére, Gyarmatra többször beutazik. Járt egy ízben Szliácson, a gyógyfürdőn is. Nem volt nagy mozgás az életében, alig pár települést említhetünk.

A második házasság

Madách Mária 1841-ben tehát özvegyasszony lett. Egy boldog házasság omlott össze. Ott maradt két kisgyermekkel, egy fiúval és egy leánnyal. Ettől kezdve a levelek is megszűnnek, nem maradt fenn egy sem ebből az időszakból. Továbbra is Keszezen élt, bizonyára sokat tartózkodott édesanyjánál is Sztregován.

Pár évi özvegyesség után találkozik majd Balogh Károly katonatiszttel, a legendák szerint Vác és Pest között a gőzhajón. A nógrádiak ekkor így közlekedtek (Madách Imre is kocsival ment Vácig, s onnan hajóval tovább). Az ismerkedés 1846-ban történhetett, hiszen 1847. január 14-én már össze is házasodik „a Lajos bajor király nevét viselő császári-királyi lovasezred kapitányával, báró Léderer Ignác budai főparancsnok adjutánsával.”⁹⁰

Vajon mit szólhatott ehhez a család és a családfő, id. Madách Imréné? Meg lehetett elégedve, Mária mindkétszer jól választott. Az első férj vármegyei ember, már tekintélyes rangja van, szépen ívelő karrierje abban csúcsosodott ki (első alispán), amit Majthényi Anna a férjétől remélt, s majd Imrének kívánt. Biztos egzisztencia volt a lánya számára mindkét férfi, társadalmi elismertséggel és tisztességes jövedelemmel. Hogy Balogh Károly nem tud magyarul, az sem baj, legalább a gyermekei könnyebben elsajátítják majd a német szót.

A családi visszaemlékezések szerint a Balogh családban hagyomány volt a katonai szolgálat. „Nemcsak dédapám, Balogh Károly (1808–1849), hanem testvérei, József és Antal is katonai pályára léptek, sőt lányaik is katonatisztekhez mentek nőül. Antal lánya, Alojzia például Aigner Rudolf őrnagy felesége lett, aki 1873-ban a budapesti lovasdandár parancsnoka volt.”⁹¹

A család hajdanán Sopron megyében élt, onnan származtak el Vas megyébe s tovább, s innen az előnevük: mankóbüki Balogh. Balogh Károly apja Balogh József (1766–1842), akiben már ott van az uniformishoz való vonzódás, hiszen a francia há-

87 ANDOR 2000 Madách Mária levele édesanyjának, Keszeg, 1841. január 20. 177.

88 ANDOR 2000 levele édesanyjának, Keszeg, 1838. december 31. 130. Ismerünk egy családi ünnepség „forgatókönyvet” is, de a források egyszer Majthényi Annának, egyszer Máriának tulajdonítják a leírását, s erről most még nem tudunk érdemben szólni.

89 ANDOR 2000. 49.

90 KERÉNYI 2006. 92.

91 MATZONNÉ BALOGH 1991. 308.

borúk idején cs. kir. hadnagyként szolgált, felesége Pittner Krisztina (1779–1863), az ő nevét is többféleképpen írják a források, amúgy osztrák katonai családból származott. Gyermekük közül Károlyon kívül József cs. kir. főhadnagy, Antal cs. kir. gránátos. Az utóbbi lányainál is maradt a katonák iránti „érdeklődés”, Mária leánya Lagusius Ernő cs. kir. századoshoz ment feleségül, míg Alojzia lánya Wagner Rudolf cs. kir. tábornok hitvese lett. (A névre rosszul emlékezett Balogh Károlyné.)⁹²

Balogh Károly tehát nem, vagy nagyon gyengén tudott magyarul, nem véletlenül volt a „német sógor” megnevezése a családban. Nem is csoda, Ausztriában nőtt fel, az anyja osztrák, ő maga német iskolába járt. A tőle fennmaradt, Majthényi Annának címzett levél természetesen német nyelvű, de szeretettel teli, tehát hamar beilleszkedett a családba.⁹³

Madách Máriával kötött házassági bejegyzésében így írják: „Cs. Kir. Kapitán 2dik Nemők számú Lajos Bajor Király Lovas Ezred segédje.” Károlyfejérváron, vagyis Gyulafehérváron született Erdélyben. (Az anyakönyvben az édesanyja neve Büttner Katalin.)⁹⁴

A házasságot Alsósztrégován kötik meg, az egyik tanú Mária szeretett testvére, Imre volt.⁹⁵ Károly nevű gyermekük 1848. július 10-én született Budán. Ettől kezdve bizonyos szintig tudjuk követni életének helyzeteit, eseményeit. Amikor Károly testvére felköltözik Budára, többször, valószínűleg rendszeresen találkoznak Madách Imrével.

Bár az anyja mindig inti a fiát, ne legyen terhére az amúgyis gondokkal sújtott nővéreinek, inkább támogassa, ahogyan azt május 20-án írta: „Reményem és bizok testvéri szeretetedbe hogy szegény szerentsétlen jó Marit, ebbe a nagy szomorúságába el nem hagyod, és segítségére és vigasztalására leszel, és azt is gondolom hogy mivel szegény egy idegen inassal az egész száláson maga egyedül lakik, [?] hogy Te néki az ot hálást ajánlotad, gondold meg mi szerentsétlen szegény jó Mari! aki minyátokhoz oly jó és telyes szeretettel volt, jób sorsot érdemlet volna azért légy néki segítségére és vigasztal[sára] mond néki hogy ezerszer csokolom és írja meg mikor jöhet ki.”⁹⁶ Érthető az aggodalom, a lánya terhességének vége felé közeledik, ő nem tud felutazni, s a férj sincs a felesége mellett. Ugyancsak a Károlynak írott levelekből tudjuk, hogy a szülés után nem sokkal, augusztus végén-szeptember első napjaiban a házaspár a kis Károlykával leutazott Sztregovára, valószínűleg ekkor látta először az új unokáját: „Szegény Balogék is oly szörnyü rövid időre voltak it, és szegényekel mi fog történi még nem tudjuk, Istenem de szomorú időt értünk el, az én egy pár napjaim nem búsitának, de Ti miatokat kedves gyermekeim vérzik a szívem.”⁹⁷

Mária édesanyjának 1848-ban írt leveleiből is tudjuk követni, mi történik Budán. 1848. június 19-én azt írja, hogy Károly még itthon van, urlaubot, azaz szabadságot már nem vehet ki, pedig szükség lenne rá, de akár már holnap behívják az ezredéhez. Július 8-án „én még mindig egész vagyok”, írja anyjának, s azt is, hogy a férje ismét elfogadta az adjutánságot Léderernél, „mi avval kezdődik hogy 3 holnapnyi szabadságot ad neki”, s ez mennyire jó most ezekben a napokban. (Ha előbb el tudtak volna utazni - fűzi hozzá -, akkor hazament volna Sztregovára, hogy ott szülje meg a fiát, ahogyan szokta.) Az augusztus végi pár napos sztregovai utazás

92 KEMPELEN 1911. 1. k.

93 ANDOR 2000 Balogh Károly levele Madách Imrénének, Buda, 1848. július 18. 246-248.

94 KERÉNYI 2003. 719-721.

95 LEBLANCNÉ 1993. 587; RADÓ-ANDOR 2006. 235.

96 KERÉNYI 1968. 69. (Ebben a levelében a lányát Marikának nevezi, soha nem fordult elő ilyen becézése.)

97 Uo. 70.

után visszatérve Budára Balogh Károly már átjelentkezik a nemzeti sereghez, s ő ismét egyedül marad.⁹⁸

1848 végén-1849 elején az édesanyja Budán van, úgy tűnik, a csecsemőről való gondoskodás, az egyedüllét fokozatosan igényelte a jelenlétét. A helyzetről Majthényi Anna Imre fiának írt levelében utal az új vőre, Balogh Károlyra, aki most éppen Óbecsén „nem fog nyugodni még földvárt mindjár nem fogják ostromolni, de nagyon fekete sárgák oda le is, úgy mind Budán – ha mind oljan tűzvel viné mindegyik mint Károly, már rég békesség volna.”⁹⁹ 1849 drámai eseményei miatt is viszi át a kisfiút az édesanyja Sztregovára, mert megy a férje után. Így maradt életben ő is és Anna testvére is. Balogh Károlyt aztán Madách Imre neveli fel Aladár fiával együtt, s majd ő örökíti meg végtelenül fontos, forrás értékű feljegyzéseiben a sztregovai éveket, a kastélyt, a családi eseményeket.¹⁰⁰

Balogh Károlyról szólva semmi személyes ismeretünk nincs, életrajzának katonai vonatkozásai pedig igen ellentmondóak. E történetben 1848-ig elérve azonban elég jól el lehet igazodnunk.

Az 1848–49 katonai vezetésének feldolgozásával foglalkozó Bona Gábor kötetében¹⁰¹ Balogh Károlyt a kilépett törzstisztek között említi azzal, hogy 1848 előtt cs. kir. főszázados a 2. dragonyosrezdnél, először Lederer altábornagy, budai főparancsnok, majd a nádor segéd tisztje. 1848 őszén lépett át a magyar hadseregbe, s lett főszázados a 3. huszárezredben. December végén itt léptetik elő őrnaggyá, „kinevezését azonban nem fogadja el, hanem nyugalmaztatja magát.” Ezt nem értjük, s nem tudjuk, mi volt az oka, hogy kilépett a nemzeti seregből, tán kevesellte a rangot, vagy belső konfliktusok voltak.

Mindenesetre Bona Gábor, amikor ezeket az adatokat kiegészítette s közzé tette¹⁰², már tudta, Balogh Károly Gyulafehérváron született 1808. október 2-án. 1822-től hadfi a 48. gyalogrezdnél, folyamatosan szolgálva, 1847-ben századkapitány a 2. dragonyosrezdében. Budán él családjával.

A második férj: Balogh Károly

98 ANDOR 2000 Madách Mária levele édesanyjának, Buda, 1848. július 8, 245.; Majthényi Anna levele Madách Károlyhoz, Alsósztrégova, 1848. szeptember 1. 249; Madách Imréné Madách Imréhez Buda, 1848. dec. 29. 250.

99 ANDOR-GRÉCZI-ZSOLDOS 2014. 181. Majthényi Anna levele Madách Imrének, Buda, 1848. december 29.

100 Nem szabad összekevernünk a munkákat. Balogh Károly kéziratban maradt írását majd a fia, legifjabb Károly jeleníti meg 1934-ben, mígnem az édesapja kéziratosa művét csak 1996-ban adja ki a Madách Társaság.

101 BONA 1983. 353.

102 BONA 2015

S innen kezdve Kerényi Ferencnek kell igazat adnunk, aki monográfiájában ezt írta: „...Balogh Károly tevékenysége további hadtörténeti kutatásokat igényel.”¹⁰³ Gondunk elsősorban a katonai szerepvállalást illetően van, hiszen az adatok ellentmondásosak: meddig szolgálta a császárt, mikor lépett ki vagy át, meddig volt a honvédseregben, miért távozott onnan újólag, s végül melyik az a dátum, amitől már végleg Kossuth katonája marad. A bizonytalan lépései mögött valóban az lehet, ami akkor nagyon sok katonatisztet érint: hűség az eskühöz, a zászlóhoz és a császárhoz, vagy hűség a hazához? Óriási belső feszítő erő ez is, amelyet bizonyára még erősített a lelki teher: mi lesz, mi lehet így a családja sorsa?

Mikor léphetett ki a császáriaktól? Kerényi Ferenc idézett művében úgy tartja, hogy 1848 májusa lehetett ez a dátum. „Lehet, azt követően, hogy főnöke br. Léderer Ignác, miután május 10-én véresen torolta meg a rajra esett sérelmet, a budai macskazenét, Bécsbe szökött.”¹⁰⁴ Ennek a kényszerű szabadságoláshoz volt is értelme, hiszen Mária ekkor már várandóssága vége felé járt, s a július 11-én megszületett Károly fiúcska mellett jó volt, hogy az apa is segítségükre lehetett.

Ha mindezt elfogadjuk, akkor sem értjük nagyon Kerényi kijelentését, hogy visszatért volna ezredéhez, s a segédtiszti beosztást újra elfoglalta. Már csak azét sem, mert Bona Gábor szerint: „Átlépése után a 3. Ferdinánd huszárezredben, a bácskai hadszíntéren részt vesz a szerb felkelők elleni harcokban. Dec. 18 (1.)-őrnagy és osztályparancsnok. 1849. január 16. leköszön, majd jelentkezik a császáriaknál. A hadbíróóság megfosztja rangjától (Pest, 1849. ápr. 2.). Június végén szolgálatra jelentkezik a Feldunai hadsereg vezérkarához, de nem alkalmazzák.”

Megint a kérdések sokasága. Mikor van ez az utolsó átlépés, miért köszön le a honvédseregbeli rangjáról, miért tért vissza a császári seregbe, miért jelentkezik újra a honvédseregnél, miért nem fogadják, s ha nem fogadják, mit keres az Arad környéki harcokban 1849 júniusában-júliusában? A családi legendáriumokban egy percig sem bízhatunk, azokban a dátumok és események szöges ellentétben állnak a dokumentumokkal. E szerint: „végig küzdötte a szabadságharcot, szemtanuk szóltak vitézségéről az isaszegi csatában, később Bem segédtisztje volt Erdélyben, megsebesült az augusztus 9-i temesvári csatában...”¹⁰⁵

Ezek a kérdések látszólag elterelik a figyelmünket Mária sorsáról, pedig nagyon is összefügg vele. Hogyan éli át a harcok alakulását, miként idegeskedik, aggódik és reménykedik. Ne felejtsük: háromgyermekes asszony, egyaránt aggódhat férje, gyermekei sorsáért s alapvetően a család jövőjéért.

A tragédia bekövetkezése

Mária, mint láttuk, eközben Budán él, 1848-ban viseli a terhességét, majd megszüli a fiát, édesanyja többször van nála, majd ő is leutazik Alsósztyregóvára, egyfelől a zajongó Pest és Buda miatt, másfelől a távoli völgyekben megbúvó falvakban nagyobb biztonságban lehet a család. (Imre is derekasan kiveszi részét a nógrádi nemzetőrség szervezéséből, Károly és Pál testvére szintén katona lesz – van miért aggódnia Majthényi Annának).

103 KERÉNYI 2006. 123.

104 Uo. 117. Az ősforrása ennek alighanem BALOGH 1934. 109.

105 KERÉNYI 2006. 123-124.

Ami biztos tény, Mária levelet kap a férjétől 1849 júniusában, hogy megsebesült. Hogy kérte-e, hogy a felesége utazzon hozzá, az nem valószínű. Nem nagyon szoktak a katonák ilyesmit kérni, ha csak nem nagyon súlyos a sebesülésük.

Mária elindul le, az ismeretlen és harcokkal teli vidékre. Egy rendkívül zaklatott hangú, ceruzával, hevenyészve írt levél maradt meg¹⁰⁶ ezekből a napokból, amelyet a szintén Pesten tartózkodó Károly testvérének írt. Fontos dokumentum ez, mert bizonyos kérdésekre megadja a választ. Igaz ugyan, hogy nem tudjuk, pontosan mely nap költözött el a kormány a fővárosból, az biztos, hogy ez július első napjaiban, talán 5-től kezdve történt. Az éppen költöző Közlekedési Minisztérium személyzetével és málhás szekereivel tart ő is, mint írja: Csányi megadta nekik az engedélyt, hogy velük tarthassanak.¹⁰⁷ Ezt a levelét az indulás éjszakáján írja, a felmálházott szekere kint áll már a minisztérium előtt. A fiát is viszi: „Pepiről maga az öreg intézkedett, akarata szerint velem jön.” Hogy miért akarta a nagyapa (ő az „öreg”, vagyis első férje, Huszár József apja), hogy a 14 éves fiú is menjen a veszélybe, miért nem maradhatott nála Pesten, nem tudni. Mindenesetre Mária érzi, hogy a helyzet több mint ijesztő, s azt írja, ha Ceglédnél már nagyon rosszak a hírek, nem viszi tovább, elhelyezi majd máshol, a család Pilisvörösvári birtokán, amíg vissza nem térnek.

Panaszszavai a bizonytalan sorstól féltő asszonyé: „Óh miért kellett nekünk így a világba kiteszítva lenni! Ha Károly már quietáltatott – hát maradt volna így, míg a dolgok megcsillapodnak, hiszen később kapott volna ő civilt hivatalt...” S a levélből szemrehányást olvasunk ki, mintha az édesanyja nem akarta volna őket befogadni ebben a helyzetben Sztregován. Talán azt mondhatta, hogy a feleségnek a férje mellett a helye? Vagy ők inkább rejtőztek volna el Vörösváron, az is Madách birtok volt Majthényi Anna révén, s azt bérelték volna az anyjától, amíg minden megnyugszik, hiszen a mostani bérlő nem is fizet érte. De ezt anyja valamilyen nem engedte nekik. „Mi oly boldogok lettünk volna és most talán – csak abból az okból, hogy azt – mi nem is lett volna áldozat, de haszna a Mamának – hogy azt erányunkba tenni sajnálta talán – igen-igen boldogtalanok leszünk.”

„Ne adja az Isten, hogy így történjen, mert a lelki esméret azt, ki segíthetett volna és nem tette – bizonyára igen nyugodni nem hagyná – mert három onoka és egy gyermek sorsának szerencsétlenség oka lenni nem kis fájdalom.” (A három „onoka” ebben az esetben az ő gyermekei: József, Anna és Károly, a „gyermek” pedig ő maga.) S a búcsú, amelyben Emít és Anna testvérét is üdvözlí, már a bekövetkezett sors látomása: „Isten veletek, mit rajtunk elmulasztott a jó Mama, tegye meg ezt gyermekimen, ez Károly kérése is.”

Valószínű tehát, hogy Balogh Károly az orosz betörésre fogott újra fegyvert, sem katonai múltja, sem hazafias érzelmei nem engedték volna, hogy ebben a drámai helyzetben tétlen maradjon. De hogy ő maga szólította volna meg a feleségét a követésére, nem hiszem.

Madách Mária tehát úgy érzi, mellette van a helye, és odautazik. Ez nem mindennapos gyakorlat, általában a hozzátartozók nem mennek a csataterekre, ott kiszámíthatatlan helyzetekbe kerülhetnek. Tételezzük fel, hogy döntése mögött félelem húzódik. Másfél éve házas, gyermekei vannak, szüksége van a férjére, akit ezek szerint nagyon szeret.

106 Madách Mária Madách Károlynak, 1849. július. KERÉNYI 1968. 71-72. (A levél Kiss Ferenc tulajdonában van, a hevenyészett sorok, a szakadozott papírlap látványa is mutatja, milyen kétségbeesett állapotban volt.)

107 Csányi Lászlóról van szó, (1790-1849), a Haynau kivégeztette politikusról, aki a Szemere kormányban a közmunka- és közlekedésügyi tárcát kapta meg.

S végül miért vitte a 14 éves fiát magával? Védőjének gondolta? Egyes megjegyzések szerint Mária fia, ifjabb Huszár József a Theresianum katonai növendéke lett volna.¹⁰⁸ Kétségtelen tény, hogy Mária leveleiben gyakorta utal fia távoli iskoláztatására. A kis Pepi (családi becézés) 1834-ben született, tehát amikor az első hírt olvassuk a beiskolázási tervekről, akkor a 10-ik életévében jár. 1843 májusában írja Mária az édesanyjának: „Pepikém most hála Istennek igen jól viseli magát és semmit sem tesz mi engem szomorítana, most csak az elválaszra való gondolat hasogatja szívemet.”¹⁰⁹ Későbbi hírek is ide vonatkozathatók: fél év múlva karácsonykor hat napra hazajön a kisfiú, Mária boldogan sóhajt fel: „oh Istenem, de jó dolgom volt.” A következő évben, talán a félévi vizsgák letétele után, a kisfiú ismét több napot van otthon, Keszezen.

Időközben kiderült, hogy részben igazam van, a kisfiú nem a katonai akadémián kezdte a tanulmányait, hanem Vácott, ahol a piaristákhoz íratta be az édesanyja. Egyértelmű az iskolaválasztás, hiszen Imre is idejárt, ha még csak „levelező” tagozatot is, azaz vizsgázni. 1843-ban vették fel ide az iskolai anyakönyv tanúsága szerint, de már a második évfolyamba. Írják, Keszezen született, anyja Madács (!) Mária, apja Huszár József Nógrád megyei másodalispán. Az édesanyjánál megjegyezték: hátrahagyott özvegy.

Az első évet Nézsán végezhetette, mert a bizonyítványt, amit hozott magával, Tamásffy Mátyás ottani segédlelkész állította ki, s e szerint ott minden tárgyból emens volt. Az 1843-1844-es tanévben is kiváló tanuló volt, az első félévben hittanból és a magyar nyelvből a 3., a második félévben a 4. és a 7.¹¹⁰

Am az iskola anyakönyvében többet nem fordul elő a neve. Valószínűleg amikor Mária megismerkedett második férjével, talán akkor adhatta katonaiskolába, a mostoha apa kérésére, annak példáját követve.

Mire Erdélybe ér, férje már felépült, nem lehetett súlyos a seb. De hol talált rá a férjére? Az ellentmondások itt sem kicsik. Egy tanúnk van a történetekre, Paulik Pál, 17 éves béres, aki Madách Máriaéknál szolgált, s kísérte el őket a végzetes útra. Úgy emlékezik, hogy július 10-e után indultak el Sztregováról hárman Pest, Szolnok irányába¹¹¹, ahol a városban megtalálták Balogh Károlyt, aki Dembinszky seregében szolgált, s onnan már együtt mentek Szeged, Temesvár, Lugos irányába. Itt érte őket a fegyverletétel híre s ténye. Ez a fiú volt az, aki megmenekült, s hazatérve Sztregovára vallomást tett. Tehát elsőrangú tanúnak számított – ha az átélt sokk, a nélkülözések hatására valóban jól emlékezett volna.

Péter László más források alapján másként írja le a megtalálást. Szerinte Balogh Károly: „Részt vett az isaszegi csatában, majd Bem seregében harcolt. 1849 nyarán az utolsó erdélyi harcok valamelyikében megsebesült, és egy Hunyad megyei tábori kórházban feküdt.”¹¹²

Bárhol is történt mindez, valahol Erdélyben. És már együtt értesülnek az augusztus 13-ai fegyverletételről, a vereségről. Balogh Károly tudta, hogy rá, mint egykori császári seregbeli tisztre komoly büntetés vár. Ám mivel egyéves kisfia Alsósztrégován van, ér-

108 BALOGH 1931. 110.

109 ANDOR 2000 Mária levele édesanyjának, Keszeg, 1843, május 31. 214. Ezt sem igen hiszem, hogy a bécsi iskolában nevelődő kisfiú ilyen gyakorisággal járt volna haza a nem is közeli Nógrádba. Ez is csak a legendárium egvelőre nem bizonyított része, helyette inkább – osztva Andor Csaba véleményét – a váci piarista gimnázium bentlakásos növendékének tartom őt.

110 Váci Levéltár, Juventus Gymnasii Vaciensis Scholarum Piarum e Studiis Prima Semestris, illetve Secundi Semestris in Classes Relata 1844. Köszönöm Szabó Eszter és Juhász Gábor segítségét.

111 Ami tévedés, hiszen július 5-én indulhattak már Pestről tovább.

112 PÉTER 1995. Ez szinte szó szerint átvétele Balogh Károly könyve részletének. 1930. 110.

telemszerűen elindul hazafelé. Legalábbis a véleményem szerint, mert nem hiszem el, hogy a felesége meg ő is Törökországba indult volna ilyen családi helyzetben. Sok forrás ugyanis ezt a szituációt rögzíti, miután a honvédtisztek nagy számban Törökország felé indultak, s így tehetta ezt Balogh Károly is.¹¹³ Elég ránézniük a térképre, s látjuk, Balogh Károlyék nem kifelé mentek az országból, hanem éppen ellenkezőleg, Erdély belseje felé indultak.

Am nagyobb a valószínűsége annak, amit az unokája, Balogh Károly fogalmaz meg, hiszen egy volt cs.-kir. katonatisztról van szó, aki tudja, hogy hibázott, amikor elhagyta a zászlót. De mégis volt benne annyi kötelességérzet és becsület (osztrák tiszt), és persze józan gondolkodás is, hogy se nem haza, se nem Törökországba indult, hanem: „Hunyadból egyenesen északnak tartottak, Nagyvárad felé, mert nagyatyám, mint volt császári tiszt kötelességének tartotta, hogy az orosz főparancsnoknál, melynél több bajtársa fogságot szenvedett, önként jelentkeztek.”¹¹⁴ És persze élt benne egy kis remény, hogy nem adják ki a császáriaknak, mert tudhatta, akkor mi vár rá.

A kis tanú vallomásából kiderülnek a továbbiak, vagyis ő úgy tudja, hogy hazafelé tartanak (nem avatta be őt a terveibe a gazdája), s hogy elkerüljék a veszélyes helyeket, nagy kerülővel mentek tovább. Így értek Szlatináig, itt este megszálltak, s a fogadóstól ökröket béreltek, hogy azok segítsenek a kocsit áthúzni a hegyi utakon. Így is történt, másnap reggel 8 órakor elindultak, a kocsit az ökrök húzták, a lovakat a szekér mögé kötötték. Ezeket amúgy a gazdája „Balogh Károly úr Mészáros Lázár Altábornagytól kapott ajándokba.” A kocsit is valahonnan szerezhették, „bőr fedelű ócska, úgynevezett Briccska kocsi volt.”¹¹⁵ Augusztus 16-án Szlatina mellett román rablók támadták meg őket, s mindhármukat megölték.¹¹⁶ De olyan kegyetlenséggel, hogy Madách Imre s testvérei úgy döntöttek, soha nem mondják el az édesanyjuknak a borzalmas részleteket.

Eleve a lehető legnagyobb veszélynek tették ki magukat. A román portyázók nemcsak a pénzt, az értékeket akarták elrabolni, hanem egyszerűen a menekülő magyarokat kívánták meggyilkolni. A nógrádi Nagy Iván is csak a szerencsének, a véletlennek s néha a vakmerőségének köszönhetette, hogy éppen ezen a vidéken bujdosva nem ölték meg. „A hegyről láttam, hogy alkonyat felé a vadászcsapat átment a Maros túlsó oldalára. Minthogy pedig az erdőben nem volt biztos maradni, nehogy valamely oláh gyilkos áldozata legyek, lejtöttem óvatosan és elmentem szállásomra” – írja majd visszaemlékezéseiben.¹¹⁷

De nemcsak ő volt így a vég zavaros napjaiban. Dembinszki Henrik emlékirataiban írja, hogy a temesvári csata után a szétszéledő magyar seregek vezetőiket is cserbenhagyták. Így Kmetty György is két társával menekült, „s egy oláh helységbe érve a parasztok megállították és elfogták őket. A falu bölcsei már arról tanakodtak, vajon helyesebb e három foglyot felakasztani, vagy pedig a szalmafedelű viskót, amelyben fogva tartanak rájuk gyűjtani s őket bennégni hagyni.” Ők viszont szerencsére megmenekültek.¹¹⁸

113 BECKER 2004. 98. 105-106. Voinovich is a határ felé menekülésüket állítja: „mankóbükkii Balogh Károlyal Erdélyből a határ felé menekült... VOINOVICH 1914. 105-106.

114 BALOGH 1934. 110. Ezt írja STAUD 1. k. 35-37 „legyilkolták az oláhok Marosszlatina mellett, amint éppen Nagyvárad felé tartottak, hogy az orosz főparancsnokságnál jelentkezzenek.”

115 LEBLANCNE 1993. A tanút 1850. február 23-án hallgatták ki Balassagyarmaton, s ő mondta el a legnagyobb részletességgel a mészárlás történetét. 447-449.

116 A meglévő kihallgatási jegyzőkönyvek és egyéb dokumentumok megtalálhatók igen gazdag mennyiségben: LEBLANCNE 1984 és Uő. 1993

117 NAGY 1989. 110.

118 TÓTH 1k. 103.

Meglepő módon a gyilkosság után nem sokkal vizsgálat indult, ha elsődlegesen nem is a románokat keresték, hanem azt vizsgálták, hogyan kerültek a lovak, a székér, értéktárgyak a menekülő honvédekhez. Végül is 9 román elkövetőt találtak, közülük egyet felakasztottak, a többi is a börtönben végezte életét.¹¹⁹

Hosszadalmas ügy kerekedett ebből, Madách Imre még Szegedre is elutazott, hogy testvére megmaradt, előkerült ékszereit hazahozza.¹²⁰ A Balogh család sem nyugodott bele, hogy a hatóságok ilyen könnyen lezárták az ügyet. Sokáig remélték, hogy Károlyék valóban török földre menekültek, csak nem tudnak magukról hírt adni. Balogh Károly testvére, legidősebb bátyja egy esztendő múltán Königsdorfból levelet írt Madách Imrének.¹²¹ Ebben írja, hogy ez már nem az első érdeklődésük, tavaly novemberben már az édesanyja is levélben kérdezte Majthényi Annától, mit tud a lányáról és a családjáról. A levél ugyan nincs meg, de tudjuk: a nevében választ adó intéző, Matolcsy György valótlán dolgokat állított. Hogy ti. augusztus 9-én a temesvári csatában meghalt Balogh Károly, majd „feleségét és annak fiát pedig kötelességük teljesítése közben érte ugyanaz a sors.” A levélíró ezt nem hiszi el, s éppen azon értetlenkedik, miért kellett Máriának a háborúba elmenni, hiszen, mint írja: „Magam is főhadnagyként szolgáltam a császári-királyi hadseregben így tudom, hogy a csatákban csak fegyverképes egyének vehetnek részt. Ez az eset – ha valóban úgy történt meg a három szerencsétlennel – feltűnő lenne, és aligha hinném, hogy azokban a vészterhes időkben hasonló előfordult volna.”

Mert az özvegy édesanyját gyászba borítják a hírek. Hol azt hallja, hogy mindhármat megölték Miskolcnál, hol azt, hogy él a fia, Károly. A család pedig abban reménykedik, hogy Törökországba menekültek, s csak hírhozójuk nem akadt még. A nagymamát különösen érdeklí kis unokájának a sorsa is, s válaszoljon nekik, „hogymélyen eszmorodott anyámmal is tudathassam azt.”

Ha Madách válaszolt neki – bizonyára megtette –, akkor a szomorú igazság mellé azt is le kellett írnia, hogy nem tudják (mind a mai napig mi sem tudjuk), hol temették el őket.

Madách Imre verse nővére emlékére

S a borzalmas családi tragédia íratta meg vele az egyik legszebb költeményét, amelynek legfőbb gondolatát: az egyén és a tömeg viszonyát, a népért hozott áldozat értelmét vagy hiábavalóságát megtaláljuk majd Az ember tragédiájában.

Mária testvérem emlékezete

Hiven követted férjedet, Marim,
Balsors s szerencse közt az életen.
S midőn a síron állt meg csillaga,
A sírba is követted őt híven.

119 A tragédiának van egy szépirodalmi hozadéka is. Szendrey Júlia A honvéd neje című elbeszélése ennek hatására vagy emlékére íródott. A kéziratra Júlia maga írta rá: „Egyéb iránt emlékezés Huszárné halálára, akit a Meszesben az oláhok gyilkoltak meg fiával együtt.” *LEBLANCNÉ*, 1984, 150.; *ANDOR* 2007. 94.

120 Károly testvérevel utazott 1850 februárjában, de nővére ingóságait addigra már Pestre szállították, s azokat csak visszafelé vehették át. *RADÓ-ANDOR* 2007. 288-289.

121 *ANDOR-GRÉCZI-ZSOLDOS* 2014. 448-450.

Óh néktek jó, együtt veszétek el
Férj, nő és gyermek, s a védett haza,
Mért vágnátok még élni, véletek
Van mind, mi néktek itt kedves vala.

De egy emlék van, egy, mely hogyha él
Még lelketekben, óh, kínos nagyon,
Hogy a nép, melyért férjed harcra szállt,
Melyért vivott, az gyilkolt agyon.

Nem fáj elesni hóhér bárd alatt,
Ha vértanúság koszorúja vár,
Nem kín megbukni, hogyha a csapást
Vad ellen méri s az fejünkre száll.

Hiszen százszor győz a zsarnok erő,
Míg az igazság százszor megbukott;
Ki fogja mégis a vérzők közül
Irigyleni a győztes zsarnokot ?

De így a jó baráttól, akiért
Szívünk legjobb véréből áldozánk,
Orgyilkot nyerni hálaszó helyett,
Ez, ez hozhat kétségbesést reánk.

A népszabadság eszményképe volt
Zord éltetekben a vezérfonal,
Azért türetek s a sír küszöbén
Szakadt az el, hagyott vigasztalan.

Ott láttátok, hogy álmkép csak az,
Miért szenvedtetek oly hősiek,
Ott láttátok, hogy aki még csatáz
A nép javáért, milyen esztelen.

Igen, mert bilincs van sűtve a
Nép bölcsejére, sorsa szolgaság,
Az egyesért van csak teremtvé is,
Ki önhittel görbedt nyakára hág.

Az él csupán, utána milliók
Csak az egyes értékét növelik,
Magokban mit sem számoló jelek,
Miket összadnak vagy letörülik.

Nehéz lehet embernek lenni, hogy
Csak egy-kettő van milliók helyett.
De még nehezebb embernek lenni, hogy
Ne szállja meg lelkünk népgyűlölet.

Ti gyűlölet helyett szerettetek,
S ne bánjátok meg csalódástokat,
Oly sok nemes kebelnek véletlek
Osztályrésztül ez átkos sors maradt.

Ha Isten van, mint hisszük oly igaz,
Csalódástok hozzá közelebb vitt.
S a nép hadd tűrjön, hogyha oly silány,
Sorsát szenvedni hagyátok csak itt.

De hogyha a nép is megnemesül,
Ha emberré lesz, gondolkodni fog,
Lengetni zászlóit szellemetek
Lejő megint, s ti megbocsájtotok.¹²²

Epilógus

Mindvégig úgy éreztem s érzem ma is, hogy nem tudunk eleget Madách Imréről, még akkor sem, ha kötetek százai vizsgálják az életútját s a Tragédia létrejöttének körülményeit. E sarkalatos kijelentésem mögött éppen az áll, ami e dolgozat témája is: vajon milyen életmódbeli körülmények jellemezték a család belső életét? Milyenek voltak a sztregovai kastélyban élők napjai? Balogh Károly, az unoka visszaemlékezései az 1850 utáni évekre vonatkoznak, de ami előtte történt, arról mit tudunk?

Hogyan éltek, hogyan viszonyultak egymáshoz? Vajon Annának lenne igaza, aki nővérehez, Máriához írt levelében igen nyersen szól a belső életükről: „...jó lehet eléggé fáj, hogy családjunk társalkodási modora a bonton s etiquette, mintájára van alapítva, melly a maga helyén igen is szükséges, de nem pótolja a valódi testvéri szeretet érzelmeit.”¹²³

Annyi minden hiányzik vagy elveszett a forrásokból. A családi levelezés nagy része, dokumentumok s meg nem írt visszaemlékezések, mint pl. Károlyé, aki egész életében hallgat a család korai éveiről.

122 MADÁCH 2019. 183-184.

123 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár, Madách Anna levele Madách Máriának, 1848

IRODALOM

ANDOR Csaba

- 2000 Majthényi Anna levelezése, Szerk., bev. kommentárok Andor Csaba, Budapest, Madách Irodalmi Társaság (Madách könyvtár 18.)
- 2007 A siker éve, Madách élete, Budapest, Madách Irodalmi Társaság, (Madách könyvtár 54.)

ANDOR Csaba – GRÉCZI- ZSOLDOS Enikő

- 2014 Madách Imre levelezése, Szerk. Andor Csaba, Gréczi-Zsoldos Enikő, Salgótarján, Szeged, Dornay Béla Múzeum, Madách Irodalmi Társaság (Madách könyvtár 87.)

AZ ASSZONYOKRÓL

- 1789 Mindenés Gyűjtemény, Szent Jakab hava 18, 83-84.

BALOGH Károly

- 1934 Madách az ember és a költő, Budapest, Dr. Vajna György és társa kiadó
- 1996 Gyermekkorom emlékei, Nagyanyám, Madáchné Majthényi Anna emlékének szentelve, szerk. és jegyz. Andor Csaba, Budapest, Madách Irodalmi Társaság (Madách könyvtár 6.)

BECKER Hugó

- 2004 Madách Imre életrajza, S.a.r. és jegyzetek Andor Csaba, Budapest, Madách Irodalmi Társaság, (Madách könyvtár 34.)

BLASKOVITS Sándor

1848 Budapesti utasító, Pest.

BONA Gábor

- 1983 Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-1849, Budapest, Zrínyi kiadó
- 2015 Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara, A honvédsereg tábornoki és törzstiszti kara a szabadságharcban, Arcanum.hu, Kézikönyvtár

FÁY András

- 1841 Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban, különös tekintettel nemesek, főbb polgárok és tisztos korúak lyánkáira, Pest, Trattner - Károlyi,

FEHÉR Katalin

- 1995 Reformkori sajtóviták a nők művelődéséről, in: Magyar Könyvszemle, 247-262.
- 1999 Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó, In: Magyar Könyvszemle, 231-241.

G. PAPP Katalin

2001 Az anya megszólításai Madách Mária Majthényi Annával folytatott levelezésében, In: Magyar Nyelvőr, 2005, 59-61.

HALÁSZ Gábor

1942 Madách Imre összes művei, 1-2.k., s.a.r. Halász Gábor, Budapest

HOHENSTEIN Gusztáv

1837 Magyar Literatúra, In: Figyelmező az egyetemes literatúra köréből, 1837, 17. sz., október 24, 258-262.

KEMPELEN Béla

1911 Magyar nemes családok, 1k. Budapest

KERÉNYI Ferenc

1968 A Madách-család leveleiből, Palócföld, 4/

2003 Egy magángyűjtemény kincseiből, Madách Mária és Balogh Károly házassági anyakönyvi kivonata, 6/719-721.

2005 Az ember tragédiája, kritikai kiadás, Argumentum

2006 Madách Imre (1823-1864), Pozsony, Kalligram, (Magyarok emlékezete)

KÉRI Katalin

2018 Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon, Budapest, Kronosz

LEBLANCÉ Kelemen Mária

1984 Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban, Salgótarján (Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból 13.)

1993 Újabb Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből, Salgótarján, (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból 18.)

MADÁCH Imre

2019 Költemények, s. a r., jegyzetek Bene Kálmán, Andor Csaba, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, (Madách könyvtár 105.)

MATZONNÉ BALOGH Anna

1991 Családom, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, XVII Salgótarján, 308.

NAGY Iván

1859 Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal, 5. k. Pest.

1998 Naplója, Szerk. Tyekvicska Árpád, Andor Csaba, Balassagyarmat (Nagy Iván Történeti Kör)

PALÁGYI Menyhért

1900 Madách Imre élete és költészete, Budapest, Athenaeum

PÉTER László

1995 A honvéd neje, Madách Szegeden, in: Szeged, május, 12-13,

PONORI THEWREWK József

1816 Önéletrajza, ItK, 1916,

PUKÁNSZKY Béla

2006 A nőnevelés évezredei, fejezetek a lányok nevelésének történetéből, Budapest, Gondolat

RADÓ György – ANDOR Csaba

2006 Madách Imre életrajzi krónika, Madách Irodalmi Társaság, (Madách könyvtár 45.)

STAUD Géza

1942 Madách Imre összes levelei, 1-2.k., s.a.r. Staud Géza, Budapest, Madách Színház Budapest, Új Színház Kft (Madách-könyvtár 7)

TÓTH Gyula

1978 Küzdelem, bukás, megtorlás 1-2.k. szerk. Tóth Gyula, Szépirodalmi kiadó

VOINOVICH Géza

1914 Madách Imre és Az ember tragédiája, Budapest, Kisfaludy Társaság

A tanulmány első változatban előadásként hangzott el 2019. október 12-én Alsósztrégován, a Madách-nap keretében. A jelenlegi dolgozat megírásában adtaközlésekkel segítségemre voltak még: Andor Csaba, Budapest, Babus Antal, Budapest, Bagyinszky Istvánné, Salgótarján, Hermann Róbert, Budapest, Toldyné Somfai Katalin, Veszprém.

THE EVERYDAYS OF MÁRIA MADÁCH BASED ON THE FAMILY CORRESPONDENCE

The study is about the sister of Imre Madách, the greatest Hungarian playwright. It is based on the family correspondence, which consists of mostly Mária Madách's letters, which were written to her mother, Imréné Madách (née Anna Majthényi).

So far, about Mária Madách we have only known that during the summer of 1849, after the fall of the Hungarian revolution and fight for freedom, she – alongside with his military officer husband, and 14-year-old son from her previous marriage – was killed by Romanian peasants while escaping Hungary. This tragic family event greatly contributed to the intellectuality of Imre Madách's main work: *That Tragedy of Man*.

She was the eldest sibling: born in 1813. She was raised at home, could write and read in French and German, most definitely could play the piano, dance and maybe paint – this was standard among the rural Hungarian aristocracy, so the girls would be prepared for future social life, to be a wife and a mother. As it turned out, she gained quite an experience in running a household, which was useful when she married József Huszár in 1833, a notable public figure and socialite in Nógrád county. From her letters we can see, that she took up no role in politics of the reform age, which slowly made its way to the civil life. She could not have even she wanted to, since she gave birth to four children, and organizing the life the family consumed all her time.

The letters shed light to family relations as well, to occasional minor conflicts and to the strong family role of Anna Majthényi. (Imre Madách, Sr. died young.) The strong mother-daughter emotional bond is prominent, although it was the same with all the children in the family and with his brother, who was 10 years younger than her.

Mária was the organizer of the life of the family: dealing with the personnel, the farmhouse, shopping, raising the children, etc. She rarely left the mansion in Keszeg, travelled only around in Nógrád county. Her longest journey was to the spa in Szliács, where his husband was treated. József Huszár died in 1841, so the young widow was left to deal with family and caring about the future of the children,

In 1847 she married the already mentioned military officer, Károly Balogh, but their life together ended up in a horrible tragedy. Imre Madách said goodbye in a beautiful and important poem. Its main topic was present in *The Tragedy of Man* as well: is the community worth the sacrifice?

MIKSZÁTH FÁI

KOVÁCS ANNA

Irodalmi muzeológus, Salgótarján

Virágzó almafák. Üde kék ég alatt, selymes zöld gyepen, lankás domb oldalán állnak, egy szép, derűs tavaszi napon. Dús virág- és lombkoronájukban fények játszanak, színek villognak, vibrálnak.

Valóságos csodafák. Gyönyörű, étellel teli lények, amelyek a jövő ígérését hordozzák, a beteljesedés üzenetét suttogják. Mikszáth Kálmán mélyen szerette és értette is ezeket a különös élőlényeket, a fákat. Reméljük, írásunkban ezt érzékeltetni tudjuk.

Ezekben a virágzó almafáiban egész évben!/gyönyörködhetett azon az olajfestményen, amelyet Szinyei Merse Páltól vásárolt meg, s amely pesti otthonának díszé volt. A kép később követve az író útját Nógrádba érkezett, és a horpácsi múzeum falát díszítette.

A festmény Szinyei Merse fény- és színeköltészetének tipikus alkotása.

„...ott voltam a Nemzeti Szalonban... Megnéztem a Szinyei Merse Pál képeit, és valami csodás inger készítetett, hogy írjak róluk... Hanem azért mégis furcsán állok ezzel a Szinyei Merse Palival – vagyis Pállal, (mert ez a név most már olyan titulus lett, mely excellenciás urakénál is különb). Nem tudom elhinni, hogy ő festette ezeket a képeket. Úgy éreztem magam, mikor a Szalonból kiléptem, mintha harmatban jártam volna. Néztem, nem nedves-e a lábam azoktól a sárosi füvektől. De talán csak a szemem volt nedves az örömtől, hogy micsoda dolgokat festett ez az én ex-képviselőtársam

A választóknak több eszük volt, mint a Gondviselésnek; a múlt cikluson otthon marasztották, és íme, unalmában festett egy csomó képet, melyekkel a kor legnagyobb tájképfestői közé emelkedett. Hiszen te láttad a „Szurkos fenyő”-t. Lehetséges-e még valami tökéletesebbet festeni? Az a fa él, levelei majdnem mozognak, és szinte érzik közelében a fenyőillat. Minden piciny levélkéje egy tökéletes egész, s a levegő a háta mögött oly mély, oly csodálatos, hogy káprázatnak látszik. Hát a „Hóolvadás”? A föld anatómiája, ahogy te írtad. Gratulálok, édes Keszi, hogy volt benned annyi bátorság levenni mélyen a kalapodat e nagy poéta előtt és kimondani, hogy ez „az egész világ tájképfestészetének egyik legkiválóbb remeke.

De hát a többiek? Nem nagy drámai kompozíciók, egyszerű tájak, vetések. Az „Őszi színek”, az „Ebédet vivő leány” (ugye szép kis tót fruska?), „A pacsirta”, a „Nyírfacsoport”, a parkrészlet, a fenyves erdő a falu mellett a dombbal, s a domb innenső oldala a másik képen. De ki győzné azt elszámolni? A szépséges csendes tót falunak, Jernyének egy-egy árka, egy-egy dűlője, egy-egy vadrózsabokra. Oh milyen boldog költő, aki elhozhatja a kis faluját magával!”¹

1 Még egyszer Szinyei Merse Az Ujság 3. évf., 10. sz., 1905. jan. 10. 1-3.
In: MIKSZÁTH KÁLMÁN CIKKEK, TÁRCÁK 1905. Összegyűjtötte és „sajtó alá” rendezte: HAJDU Péter. 2010.

Mikszáth Kálmán is – jelképesen szólva – elhozhatta kis faluját magával. Boldog ember volt, ahogyan ezt 1910. május 16-án a pesti Vigadóban, a tiszteletére rendezett jubileumi beszédében ország-világ előtt kinyilvánította „...méltóztassanak hazaoszolni azzal a tudattal, – kérte az ünneplő hallgatóságát –, hogy láttak ma végre egy boldog embert.”

Természetes, mondhatni irodalomtörténeti közhely, hogy a Görbeországban született Mikszáth Kálmán számára a természet nemcsak mindennapjai természetes közege volt, de művészetének ihlető forrása is.

Olyan elemi, természetes építőanyag, amelyből műveiben külön világot teremtett, olyan művészi univerzumot, amelyben az erdőknek, fáknak, virágoknak, állatoknak különleges jelentősége, művészi funkciója van. Legátfogóbban és inspirálóan Fábri Anna: A titkos könyv – Mikszáth és a természet című tanulmánya foglalkozik e kérdéssel.²

Tanulmányunkban, Mikszáthot olvasva és idézve, a fákról szeretnénk szólni, a szklabonyai termékeny gyümölcsfákról, a műveiben különleges üzeneteket suttagó faóriásokról, a jubileumi ajándékként Horpácsra küldött facsemetécskékről.

Mikszáthot olvasva először meglepődünk, hogy mennyire jól ismerte a fákat, a fajtákat s a hozzájuk kapcsolódó hiedelmeket, szimbolikus tartalmakat. Műveiben ott élnek az erdők királyai, a százados tölgyek, az égig érő fenyők, a kerek eperfák, a jámbor fűzfák, a nagy gesztenyefák, a jegenyék, a vén diófák és kedvencei, a nyírfák: „fölkapaszkodtunk a lazsányi dombra, melyet az én szelíd kedvenceim, a nyírfák, valóságos mesebeli ezüst erdővé varázsoltak.”³

A nyírfa, ez a sudár, fehér törzsű, fényes kérge miatt ragyogó fa általában a fény jelképe, szent fa, amelyen a szibériai népeknél a sámán égi utazása zajlik, életfa a finnugorok népművészetében. A szláv népeknél a nyírfák a tavasz hírhozóí, a fiatal, ártatlan, még szelíd lányok jelképei. Így van ez Mikszáthnál is.

„A Liskovina széles, hosszú erdőség, közbe szép völgyekkel, hegyoldalakkal, smaragdzöld tisztásokkal, szinte olyan, mint egy angol park, csak a fáknak kevés a változatoság, a szlávok kedvenc fája, a nyír van óriási többségben, éppen olyan melankolikus szőke a fák között, mint azok a lenhajú Ancsurkák és Bohuskák a leányok között.”⁴

A falun élő emberek nagyra becsülték a gyümölcsfákat, amelyek mindennapjaikban fontos, sokszor meghatározó szereppel bírtak, elsősorban termésük, a tápláló gyümölcs miatt. Különösen így volt ez az igen szegény vidékeken, a Mikszáth által oly jól ismert felvidéki falvakban, amelyeknek irodalmi sűrítménye Glogova.

„...e sorok írója maga is járt benne. Sovány, kietlen vidék az, kopár hegyek között fekszik egy szűk völgyben meglapulva a falucska.

Messze, messze innen sehol sincs még jóra való országút sem, nemhogy vasút lenne. Most újabban úgy tetszik, jár valami kávémasina Beszterce és Selmecebánya között, de az se érinti Glogovát. Ötszáz esztendő kell ahhoz, hogy Glogova ott legyen, ahol a civilizált vonalba eső falvak vannak. A talaj agyagos, terméketlen és makacs.

2 FÁBRI Anna: A titkos könyv. In: Mikszáth-életrajz. Horpács, 1997. 111-119.

3 A gavallérok.(1897) Mikszáth Kálmán Összes Művei (a továbbiakban: MKÖM) 8 Regények és nagyobb elbeszélések (a továbbiakban: R) VIII. 1895-1897. S.a.r. BISZTRAY Gyula.1958. 204.

4 Szent Péter esernyője. (1895) MKÖM 7 R VII. 1895. S.a.r. BISZTRAY Gyula.160.

Azt mondja, hogy ő csak bizonyos növényeket hajlandó táplálni, például zabot, krumplit, a többire nem vállalkozik – de ezeket is úgy kell kicsalni az anyaföldtől úgyszólván erőszakkal.

De nem is anya ez a föld, inkább anyós. Tele van a belseje kövekkel, s csúnya repedések, árkok hasogatják meg, amiknek a szélein fehér fű (árvalányhaj) teng, mint az elagott anyóka állán ősz szőrszálak.

Túlságosan öreg-e a föld? De hiszen nem lehet öregebb, mint a többi. Csak hamarabb kiélte magát. Lent az aranykalászos rónaság csak fűszálakat növesztett sok ezer év óta, itt pedig óriás tölgyek és cserfák nőttek. Nem csoda, hogy előbb fáradt ki.

Szegénység, nyomor van itt és mégis valami báj, valami édes poézis. A csúnya viskókat megszéplítik a hatalmas sziklák, amelyek rájuk néznek. Szinte nem illenék e szép sziklákat elrontani cikornyás kastélyokkal, melyeknek tornyai eltakarnák őket.

Boróka- és bodzaillat tölti meg a levegőt. Egyéb virág nincs itt. Legfeljebb egy mályvarózsa virít némely kertecskében, ki fehéren, ki veresen. Mezitlábos kenderhajú tót leány öntözgeti egy köcsögből.

Szinte még most is előttem van a kis tót falu az 1873. év óta (amikor benne megfordultam), látom házikóit, a kerteket bevetve lucernával, beültetve kukoricával, közbül egy-egy szilvafa, alátámasztva a rudakkal. Mert a gyümölcsfák megteszik a magokét. Mintha összebeszelnének: »Tápláljuk a szegény tótocskákat.«⁵

Mikszáth Kálmán számára egész neveltetése, a falusi gyerekkor öröksége, tapasztalata miatt is kézenfekvő tény volt, hogy a gyümölcsfák elsődleges haszna a táplálékot adó termés. De a gyümölcs minden kultúrában élet-szimbólum is. Az első gyümölcsök pedig a dolgok legjavát reprezentálják, tisztaságuk, ártatlanságuk miatt egyfajta áldozattá, adománnyá válnak. Mint a tavasz első ajándékai, a cseresznyék. „Kedves Barátom! Itt küldöm könyvemből az első példányt, vagyis még az első előtti példányt, mielőtt a könyv fölvette volna az igazi toalettjét, mellyel a világba megindul... az együttérzés és barátság meleg gondolatát akartam előtted kifejezni azzal a magyar motívummal, hogy az ember az első cseresznyeszemet a fácskájáról, mikor még szinte éretlen, elküldi a legkedvesebb emberének.”⁶

Mikszáth mélyen átélte és ábrázolta, hogy a gyümölcsöt termő fa több a hasznánál. Az élet jelképe, a megújuló körforgásé, amelynek csodálatos, kezdeti pillanata a fa virágba borulása. Műveiben a tavaszi gyümölcsfákról, az ifjúság, a szerelem jelképeiről festett érzékletes képeket.

„Még csak a barackfák virágzanak, a cseresznyék, akik hisznek a nap csókjának, s kinyitják a kelyhüket az első sugaraira. Be sokszor csalódnak szegények. Mert hátra van még a három rossz szent, akiket a tél, mikor elment, lelökött a szekeréről, tehát csak későbbben bandukolnak utána: Szervác, Pongrác és Bonifác. Persze az orgonafa nyílik már, de annak mindegy. Az haszontalan úri dáma a fák között, gyümölcsöt nem kell hoznia, ha elvirágzik, megtette a kötelességét, mehet. A nagy, hatalmas tölgyfák lassú, meggondoltak, még csak nem is rügyeznek, még ők mindig a téllel álmodnak.”⁷

5 Szent Péter esernyője (1895) MKÖM 7 R VII. 1895. S.a.r. BISZTRAY Gyula 10–11.

6 Mikszáth Kálmán levele Gajári Ödönnek .Bp. 1900.dec.7. MKÖM 25 Levelezés II. 1884-1907. S.a.r. MÉREINÉ Juhász Margit.1962.

7 Különös házasság (1900) MKÖM 13 R XIII. S.a.r. KIRÁLY István 64–65.

A gyümölcsfák közül talán leggyakrabban az almafával találkozik a Mikszáth olvasó.

Az almafák kedvéért, a termés hasznáért vette meg Gregorics Pál, és ajándékozta Wibra Gyurinak azt a kis kőházikót a kétholdas telekkel, mely tele volt ültetve **almafákkal**. „Fölséges zamatú almák termettek itt.” S aztán busás haszonnal keltek el, bécsi vendéglős vette meg az összes almát.

A gyümölcsös hajdani tulajdonosa, „a megboldogult tiszteletes egyetlen beszédet se mondott a szószerkről, hogy ne említette volna benne a Libanon cédrusait, s mikor a kis tagot megszerezte, maga is **cédrusokat próbált tenyészteni a kertben az almafák közt**; de a jámbor beszercei föld ellene szegült, megfojtotta őket, nem adott nekik táplálékot, az istentelen beszerceiek pedig csupa merő csúfságból elnevezték a kedves kis birtokot Libanonnak.”⁸

A libanoni cédrus, a fák királya, a királyok fája nem eresztett gyökeret Besztercebányán. De ha a fa el is pusztult az idegen földön, Wibra Gyuri a közösség által el nem fogadott „talajból” nagyra nőtt, mint a libanoni cédrus.

Az a kevés cédrus, ami hazájában, Libanonban is megmaradt, ma már védett.

A föld legtöbbször becsült fája, sorsa maga a történelem.⁹

A Kadisha-folyó völgyében azonban él néhány idős példány. A körülbelül 375 túlélő fát az „Úr cédrusainak” nevezik, melyek közül kettő 3000 évnél is idősebb, tucatnyi idősebb ezer évnél, a többség 100 éves elmúlt. A legmagasabbak elérik a 35 méteres magasságot. Magyarországon alig pár libanoni cédrus él. A legismertebb egy műalkotáson látható, Csontváry Kosztká Tivadar festményén. Magányos cédrusa libanoni cédrus. 1907-ben festette.

Mitikus fa az almafa is. A Paradicsom fája, a tudásé és bűnbeesésé. Az alma hagyományosan a szerelem, a termékenység, de egyben a tudás, a teljesség, a bőség, a boldogság szimbóluma is.

Mikszáth műveiben a toposz konvencionális, a köznyelvben megszokott jelentésére épít, de művészi céljának megfelelően alakítja, gazdagítja, teljesíti ki tartalmát, jelentését.

Példák sokaságát idézhetnénk erre, de álljon itt három nagy regényéből egy-egy kicsi, jellegzetes részlet, amelyek sűrítve tartalmazzák a mű lényegét.

Az alma nem esik messze a fájától. A közismert közmondást cinikus, hideg célszerűséggel a visszájára fordítja a Noszty-família feje, aki fia kiházásításával egyengetné el a talajt, oldaná meg a család anyagi gondjait, fedné el fia erkölcsi vétségét, így megőrizve a családfa épségét.

„Dinasztát akarok csinálni Feriből, nagy urat.

- Akkor hát szoknya?

- Az.

- Kinéztél valakit?

- Megvan, s neked és Vilmának kell nyélbe ütni. Hogy miképpen lehet, azt megtudjátok.

- Én rajta leszek - szólt Kopereczky -, ámbár lelkiismeretlen dolog.

Azt a fiút rosszul nevelted. **Az alma messze esett a fájától.**

- **Rossz közmondás** - felelte Noszty kedvetlenül. - **Ha az almafa dombon áll, bizony az almája könnyen elgurulhat a lejtőn messzire, de ha kiegyenesítik a talaját, hát nem gurul el.”**¹⁰

8 Szent Péter esernyője (1895) MKÖM 7 R VII. 1895. S.a.r. BISZTRAY Gyula 60.,77.

9 <https://sokszinuvedek.24.hu/mozaik/2019/11/24/a-fold-eletfaja-a-libanoni-cedrus/>

10 A Noszty fiú esete Tóth Marival (1906-1907) MKÖM 20-21 R XX. S.a.r. REJTŐ István. 1960.46.

Az almavirág a szépség és termékenység szimbóluma, a menyasszonyok jelképe.

Pongrácz gróf, a Beszterce ostroma különőse az életre emel kezét, amikor neki-
ront az almavirágoknak. Döbbenetes, tragikus jelenet, amelyben megkérdőjelez min-
dent, elfordul az élettől, megtagadja Istent, és egy pillanatra szembenéz saját örültsé-
gével is.

„... A tavasz üde pompája ragyogott füveken, fákön. Éppen akkor nyíltak az almafák,
halaványpiros virággal beborított gallyaik csendesen ringatóztak a reggeli szélben.

István gróf nekiesett e kis asszonyitest-színű virágoknak, tépdelte lázasan, szor-
galmasan, mint ahogy a hernyókat szokás leszedni.

Egyszer csak ott termett Estella a háta mögött, markotányos ruhában, s gyöngéden,
nyájasan megszólítá:

- Mit csinál ön?

István gróf összerezett, aztán dült arccal felelte:

- Azt, amit Herodes. **Ölöm ezeket az almaccsecsemőket. Birkózom az istennel !...**

- Nem vagyok én kedvetlen, hanem csak bolond. Mert lásd, Estella, az okos ember
a pondrót szedi le a fákról, hogy a gyümölcsben kárt ne csinálhasson a pondró, én pe-
dig magát a gyümölcsöt tépdeselem le virág korában, hogy a pondrónak ne legyen mit
ennie... A káplán szemrehányást tett neki, hogy elmulasztotta a misét. Először történt
két évtized óta.

- Hát van isten? - kérde tétova tekintettel.

- Van - felelte a káplán kenetteljesen.

Látta? - förmedt rá a gróf és hátat fordított neki.”¹¹

A Különös házasság ifjú hősének, Buttler János grófnak szinte már népmesébe illő,
állhatatos szerelmét példázza a virágzó almafa metaforája. A máskülönben ingatag,
nézeteiben bizonytalan, hisz tapasztalatlan fiatalember szembesül a rideg, ellenséges
valósággal. De szerelmében nem ingatja meg semmi. Egész lényét betölti a szerelem
szenvedélye. Az olyan természetes, mint az almafák virága, de olyan védtelen, sérülé-
keny, kiszolgáltatott is.

„No hát most már ott rekedt a püspök is, és ketten összefogva beszéltek János gróf
fejével, az pedig nagyon ingatag fej volt: **hajladozott, mint a fiatal almafa koronája a
szélben.** De ebben az egyben mégse mehettek semmire. Mert **hajlik az almafa, török
is, levelét is hullatja, de azt az egyet mégse tudják belebeszélni, hogy ne rózsaszínű
legyen a virágja...**”¹²

A Különös házasság Mikszáth különös regénye. Az egyik legszubbjektívebb alkotása,
amelyben az író gyakran személyes, szenvedélyes hangon szólal meg, hol mély részvét-
tel figyeli az ifjú szerelmesek sorsát, hol felháborodással, megvetéssel tekint az egyházi
és világi hatalom gőgös magabiztosságára, érdekrendszerére. De különösen fontos e re-
gény témánk szempontjából is, mert talán nincs még egy alkotása, amelyben a fa motí-
vumnak ilyen gazdag megjelenése, sokrétű, összetett felhasználása és kiérlelt funkciója
van. A fa a regény szövetén végighúzódo motivikus művészi erő.

A fák szimbolikájával vázol fel pár mondatba sűrítve tömör, élesen pontos társa-
dalomképet.

De a fák pazarló felhasználásáról, a felelőtlen fakitermelésről, rablógazdálkodásról
is van tényszerű, néprajzilag is hitelesnek tűnő, részletes leírása.

11 Beszterce ostroma (1894) MKÖM 6 R VI. S.a.r. BISZTRAY Gyula. 1957. 31-32.

12 Különös házasság (1900) MKÖM 14 R XIV. S.a.r. KIRÁLY István. 86.

„Az arisztokratikus megyékben – írta Mikszáth – a fogat minősége jelezte a nemesek rangját, Erdélyben a kürtök számával szimbolizálták a rangfokozatokat (hány kürtön szállt ki a házból az elégetett fák füstje). Az emberek bele voltak bolondulva a szimbólumokba. A szegény tót megyékben a fák után igazodott el a földi nagyság mércéje: a báró Révayak, Justhok hársfák, fenyőfák alatt ültek, azoknak csak az árnyék kellett; a Lehoczkyak, Rakovszkyak diófát tartottak, mert ez adja a sok árnyékot és egy kevis gyümölcsöt is; a kisebb famíliáknak ellenben szilvafájuk volt, aki adja a kevis árnyékot, de sok szilvát. Sajnos, ezekből is csak hetet engedélyezett nekik a fukar köztudat.”¹³

„Úr volt még akkor a rutén is. Kivált tüzelés dolgában. (Most már fánk sincs.) Hevert akkor a kivágott urasági fa mindenütt. Akinek kellett, bevonszolt a háza népével egy-egy irdatlan tölgyet az udvarára, azzal mindgyárt az övé lett; nem kérdezték, hol vette. Csak annyi volt, mintha most egy szalmaszálát vesz föl valaki az uraság földjén, hogy a szopókáját kiszurkálja. A nagy fát aztán az udvarról betaszították valahogy a pitvarba, a pitvar közepén, szemben az ajtóval volt a kemence, oda tolták be a több öles faderék egyik végét, ott meggyújtották, zsarátnok lett, melegedtek, ételt főztek mellette, ha kihamvadt egy darabon, beljebb taszították, amennyi megint befért belőle. Így ment ez napokig, hetekig, úgy fogyott el lassan-lassan a nagy sudár tölgy, ahogy az asztalosok plajbásza szokott elfogygni. Addig azonban természetesen nem lehetett a ház külső ajtaját becsukni, míg a fából tartott, mert keresztül feküdt a küszöbön. Biz ez kicsit alkalmatlan volt, de hát a fa felvágása is alkalmatlan lett volna, s a rutén paraszt a két alkalmatlanság közül az ajtó be nem csukását választotta. Ez mégis kevesebb fáradságba kerül.”¹⁴

Nem lehet véletlen, hogy éppen ebben a művében eljut a fa ősi attributumához, vagyis az ég és föld közötti kapcsolat megteremtéséhez. A világfa gyökereivel a földbe hatol, törzsével a földi, ágaival az égi szférában él, a világ vertikális egységeinek összekapcsolója; az alvilág, a földi és az égi világ közti kommunikációt teszi lehetővé. A szellemvilágba, az isteni szférába emelkedés útját mutatja.

Mikszáth a regény azon fejezetében, amelyikben a csellel kikényszerített házasságot Buttler gróf és Dóry Mária között érvényesnek mondta ki a szentszék, saját fa-mítoszt teremtett. Csak éppen a vízi poloska szemszögéből. A fa-mítoszok a világkép tömör kifejezői. Így van ez Mikszáthnál is, egy feje tetejére állított, felborult, hazug erkölcsű látzatvilág tükröződik... Valójában nincsenek fák. Nem léteznek, nincs testük.

„A halról szeretnék hasonlatot mondani, mert az elég ostoba, de attól tartok, hogy ő nem látja, ami a víz tükreben mutatkozik. A vízi poloska már előnyösebb helyzetben van, mert ő a víz felületén úszik, mint az eldobott forgács, s lehetőleg jól látja a víz tükreben a parti fákat. Ha mármost beszélni tudna és okoskodni, arra a kérdésre, milyenek a fák, bizonyosan így felelne: »A fák zöldek és csodálatosképpen vannak alkotva; alul koronájuk van, fölül a vastos törzsük, s a lombkorona finom, szinte hajszálnyi rostozata tartja az óriási törzsöt, mely oly vastag, mint egy fürdő asszonyi állatnak a dereka. Mindez persze szinte lehetetlennek látszanék – fejezé be magyarázatát az okos kis vízi poloska –, ha nem győződnék meg, odáig úszva, hol a fák vannak, hogy a fáknek voltaképpen nincs testük.«”¹⁵

Mikszáth Kálmán szinte mindent tudott a fák természetéről, fajtáiról, hasznáról, felhasználásáról. Műveiben megteremtette a maga fa-kultuszát.

13 Különös házasság (1900) MKÖM 13 R XIII. S.a.r. KIRÁLY István. 120.

14 Különös házasság (1900) MKÖM 14 R XIV. S.a.r. KIRÁLY István. 82-83.

15 Különös házasság (1900) MKÖM 14 R XIV. S.a.r. KIRÁLY István. 129.

„Nem fák ezek előtte, hanem jól ismert egyének. Csak egy igazi nagy ember szeretheti a természetet ennyire, s figyelhet meg rajta ennyit! ... ezek a fák az ő barátjai, akik együtt élnek vele.”¹⁶

A természethez közel élő ember megkülönböztetett tisztelettel fordul a fák felé. A fákhöz kötődő hiedelmek, mítoszok lényege, hogy a fáknak lelkük van, ágaik között szellemek, ősök lakoznak. A fák éreznek, gondolkodnak, mint az emberek.¹⁷ Titkos üzeneteiket, zúgásukat Mikszáth nagy figyelemmel hallgatta. Suttogtak életről, halálról, szerelemről, várható tragédiáról...

Mikszáth alakjai gyakran meghallják és megértik a fákat, megvalósul a párbeszéd ember és természet között. De aki nincs összhangban a természettel, azt bizony megcsalják a hangok. A Tót atyafiak világában mindkettőre ad példát az író.

A brezinai bacsa lányának tragikus tévedése volt, hogy saját vágvaira figyelt, félreértette a természet üzenetét, úgy hallotta, azt suttogják még a falevelek is, hogy hercegő lesz. Lapaj elnémulva hallgatta a természet hangjait, erdők zúgását, folyam locsogását, lombsuttogást, a föld, a virágok, fák, füvek gondolatait, megértve természet és ember harmóniáját, egységét, amelyet a szeretet tart össze. És Lapaj a szeretet parancsát követve a csecsemőért megvált élete kincsétől, büszkeségétől a gyerek számára fontos semmiségéért.

Az emberi természet ősi parancsát követi a glogovai pap is.

Jól ismerjük a Szent Péter esernyője legendáját. A történet kezdetén az ifjú, gyámoltalan, szegény, szinte nincstelen glogovai pap értesül anyja haláláról, és hogy a bajokat még tetézze az író, a hírrel együtt meghozták egy kosárkában árván maradt, kétéves kishúgát.

„A pap le volt sújtva, érzéketlenül, megsibbadt lélekkel állt ott szemeit a földre szegezve. Úgy érezte, mintha szaladna a föld a házakkal, a liceumkerítésekkel, Billeghi Mátéval, a kosárral együtt, és ő csak állna, egyre állna rajta, képtelen mozdulni akár ide, akár oda. A háttérből az Ukrica-erdő fenyevesei zúgtak, mintha valami csodálatos, szívet összefacsaró szózat szövődne a zúgás közé, az édesanyja hangjához hasonló. Reszketett és figyelt, ezeket a hangokat igyekezett különválasztani, s mikor már szinte sikerült egyet-egyet felismerni, megkülönböztetni, egy idegenszerű bűgös kettécsapta, magába mosta. Pedig csitt, csitt! Ni, most is az anyai hang szól ki az erdőből: **Neveld a gyermeket, Jankó, Jankó!** – végtelen melegség futotta el a szíve táját – és föl is fogom nevelni. De miből? Istenem, miből? Hiszen magamnak sincs mit ennem. Ah, adj mentő gondolatot, Jézus! S hajtsd le kimeríthetetlen bőségszaruból az eszközöket, hogy őt táplálhassam, gondozhassam.”¹⁸

S a csoda lám megtörténik, a bőségszaruból egy kicsit kopottas piros ernyő kerül a kosár fölé, és útjára indul Szent Péter esernyőjének legendája.

Mikszáth műveiben, ha kell, a fák, ezek a csodás lények megszólalnak, üzennek az embernek.

16 Mikszáth itt Széll Kálmánt dicséri, de rá legalább annyira illenek e sorok. Mikszáth Kálmán levele Nagy Miklósnak. /Bp./1899. márc.19. MKÖM 25 Levelezés II. 1884-1907. S.a.r. MÉRÉINE Juhász Margit.1962.

17 R. VÁRKONYI Ágnes: Történelmi ökológia és a művelődés története. In: Európa híres kertje. Bp.,1993. 258-282.

https://ligetmuhely.blog.hu/2012/06/07/retro_liget_r_varkonyi_agnes_megmaradasunkra_valo_ligetmuhely.com | ONLINE FOLYÓIRAT

18 Szent Péter esernyője (1895) MKÖM 7 R VII. 1895. S.a.r. BISZTRAY Gyula. 19., 21., 22.

Nagy idők nagy emlékeiről, egy reményteli korszakról, a szabadságharcról, az ember szabadságvágyáról szólnak a szemléni erdők öreg tölgyei a Különös házasság történetének kezdetén. Százados tölgyek suttogásából rémlik fel a kuruc lovasok dobogása, nagy eszmék, nagy érzések eljövételét jósolják.

A tölgy a fa mitológia szerint az istenek hangját közvetíti. A tölgyfa az európai erdők királya, az égi istenek fája. Termetes növése, szilárd gyökérzete miatt a nagyság, a férfias erő s a halhatatlanság szimbóluma. Az antikvitásban a főistenség fája; Zeusz dodonai ligetének tölgyesusogását jóslatként értelmezték.

„Minden olyan méltóságteljes volt – írja Mikszáth az első fejezetben. Az ünnepies csend, amelybe csak a fák zúgása vegyül. Ezeké a százados tölgyeké, amelyek felfogják künn az országúton ballagó parasztszekerek zörgését. Zizegnek, susognak, néha egy szélrohamban összeverődnek a gallyak, mert még kopaszak, s kip-kop, kip-kop, úgy rémlik, mintha messziről lépegetnének a Rákóczi kurucrai.”¹⁹

Az íróval együtt fájdalommal vesszük a regény végére tudomásul, hogy üres lett a föld, kihaltak a nagy érzések, a nagy fák. A kopár tájon, a mocsárból a fák suttogása helyett csak a békák brekegése hallatszik. Mikszáth keserű ítélete szerint a valóságban a feudális erkölcs megdönthetetlennek látszik. A remény egy másik befejezésre, hogy valójában Buttler gróf koporsójában egy fából faragott figura fekszik faforgács és homok közt, a szerelmesek pedig valahol messze boldogan élnek, csak a szép mesében lehetséges.

„Még zúgnak az erdők az ungi dombokon, de már nem úgy, mint mikor a Buttler sóhajai vegyültek az erdőzúgás közé. Sok fa kiveszett azóta és kevés nőtt. Öregszik a föld; hűl. Kezdik itthagyni a nagy állatok, a nagy fák és a nagy szenvedélyek.”

„Nyugodtan alszik (ha csakugyan ott fekszik) Párdány grófja, akinél szebb férfi azóta se termett Ung megyében. Csendes hely az a dobóruszkai kriptá, alvásra való, körrös-körül semmi zaj, az erdők is kipusztultak, még azok se zúgnak már. – Csak a békák brekegik néha a közeli mocsarakban: »Urrak a papok! Urrak a papok!«”²⁰

Kipusztultak az erdők, kihaltak a nagy fák, néma, halott a táj.

Mikszáth utolsó, legsötétebb tónusú regényében, A fekete városban mintegy búcsúzóul még felragyogtatja a természet szépségét, megmutatja a felvidéki táj csodálatos gazdagságát, hegyek, erdők, mezők, fák világát. Tölgyek, vadgesztenyék, hársak, kőrisfák, gyümölcsösök megrakott fák az út mentén, üde szellő lengeti a száldokfa lombjait, hajnali szellő borzolja a fák szakállát, odvas fa, mélyéből vadméhek zümmögése hallatszik, öreg fa, törzsén villám ütötte fekete sebbel – egy teljes élő világ, a város falain kívül. Mert Lócsén, ahonnan a vigalom, az öröm kitiltatott, minden lakos kötelezően feketébe öltöztetett, ahol a tanács még az alvást is szabályozza, a csöndes, szinte halott városban nincs élet, nincsenek fák.

„A fenséges kupolán, mely a világot borítja, ezeryni csillag gyúlt ki, szikrázva, nevetve s mélységes csöndesség ereszkedett alá, ünnepélyesebb, mélyebb, zordonabb, mint az erdőkben, mert ott a fák gallyai zörögnek, vagy mint a falvakban, mert ott a kutyák ugatnak. De Lócsén nincsen se fa, se kutya. Itt a kutyákat is a nemes tanács pótolja. Nem az ugatásban (isten ments, hogy olyat bocsátanánk ki a szájunkon), hanem abban, hogy a tanács őrzi a házat és a vagyont a Polizei-Ordnung, a tizenhárom bástya és a zárt kapuk segélyével.

*

19 Különös házasság (1900) MKÖM 13 R XIII. S.a.r. KIRÁLY István. 12.

20 Különös házasság (1900) MKÖM 14 R XIV. S.a.r. KIRÁLY István. 82., 187.

Noha nem szerették városaikban a fákat a szász polgárok, ami nem csoda, mert hisz abból a célból jöttek be Arnold vezérükkel (a Görgeyek őseivel) ide, hogy a fákat, erdőket irtsák, ...Lőcsének mindamellettt volt egy csinos kertje a falakon kívül, tele egzotikus díszfákkal, cserjékkel, szépen gondozott utakkal.²¹

A városban egyetlen hársfa árválkodott. A hárs, vagy ahogy Mikszáth e regényben még említi, a száldokfa, a hagyomány szerint a szlávok fája, gyógyító illatos virága okán nőies jellegű fa, szívalakú levele a szerelem jelképe. Ezt a szimbolikus tartalmat bontja ki Mikszáth a regény egy apró, de sokatmondó, sejtető jelenetében, életképében. Üde szellő lengette meg a száldokfa lombjait, szoknyasuhogás támadt, női topán ropogása hallatszott, amikor a lőcsei kisasszonyok a városi kertben megjelentek, közöttük rejtőzködve az az egy, aki a város ellenségének, Görgey Pálnak a lánya, és a lőcsei bírónak titkos szerelme.²²

A mű központjában álló konfliktus nem történeti csupán. Két ellentétes világ, életforma és értékrend áll szemben egymással a szepesi alispán Görgey Pál és a lőcsei bíró Fabricius Antal személyében. A vármegyei nemesség feudális gőgje és a városi polgárság gőgös korlátoltsága egyaránt tragédiába torkollik, tragédiához vezet. Amikor a lőcsei hóhér bárdja Görgey Pál fejét leüti, bírójának jövőjét, boldogságát is összezúzza. Sötét, baljós, ködös éjszakán közeledünk a végkifejlethez.

„Utálatos sötét téli éjszaka volt, teli köddel, mely szinte ragadott az emberre, mint a csiriz. Az egész város aludni látszott; oly csönd volt, hogy mikor a Gygles-ház előtti egyetlen hársfának egy-egy harasztja leesett, a szomszéd utcából is hallani lehetett a neszt. Csak igen kevés helyütt világított, mint bagolyszem, egy-egy ablak, hanem a városházának minden ablaka fényben úszott. Azok még ébren vannak.

Fáklyák lobogásánál, dértől izzadt, alig pislogó lámpáknál látta (vagy csak a szeme káprázott) a nagy tarkaságot a piacon. Mintha vásár volna, annyi alak sürgött ott, inkább csak úgy voltak kivethetők, mint árnyékok. Balról egy csapra vert pálincás-hordó feketedett, a pálincaszag belopta magát a levegő egyéb nedveibe s az ő finom orráig fölszállott. Sok ember állta körül, nagy lármával. Ökrök nehéz ágyúszekereket vontattak a főkapu irányában, mellettük bivalybőr köntösökbe öltözött férfiak szorgoskodnak. Valami **borzongós, fantasztikus látvány** az. A városház erkélyével szemben egy lámpafényövvvel körülrajzolt négyszögben, valami **lázás ácsmunka folyik, balták csatogásával, fűrészek hörgős nyiszogásával**. Mindez összefolyt, elmosódott, jobbadán csak sejtelemmé vált, mintsem kidomborodó képpé. Csak a bivalybőrös kabátú marconalakok voltak megtestesült valóságok;”

Reggel, az árnyalakoknak, kísérteteknek tűnő emberek által „éjjel titokban összeácsolt vérpaddon a bivalybőr kabátos burgerek vivát kiáltásától kísérve lenyesi villanó pallosával Fleck mester a Görgey Pál fejét, a legjobb fejet ebben a vármegyében.”²³

Nem ez az egyetlen dicséret Mikszáth tollából, mellyel Görgeyt illeti. Nem kívánunk abba a polémiába bekapcsolódni, hogy kivel rokonszenvezett inkább Mikszáth. Az azonban biztos, hogy Görgey Pál város falain kívüli természetközeli világát melegebb színekkel festette, ábrázolta. A természet szeretete volt Görgey Pál egyik tiszteletreméltó vonása.

21 A fekete város (1908-1910) MKÖM 22 R. XXII. S.a.r. KIRÁLY István. 1961. 111.

22 A fekete város (1908-1910) MKÖM 23 R. XXIII. S.a.r. KIRÁLY István. 1961. 132.

23 Uo. 217., 218., 229.

„Az alispán nem szerette a lármás vadászatokat, nem annyira a vadölés volt eleme, inkább a barangolás a természetben. A természet társasága fölfrissítette, idegei lecsillapodtak. Úgy szerette, mint a hívó a templomot. Jobban. Mint ahogy a szeretőjét szereti valaki; egyedül kívánt vele lenni, mert csak négy szemközt vetkeződött az le előtte s mutatta meg a bajait.”²⁴ Ellenben Lócse város egyetlen közvetlen kapcsolata a fával az ácsolt vérpad volt.

Ha visszatérünk a természethez, visszatálunk önmagunkhoz is. A modern ember számára a magány az út, amely az önismerethez, önmagunk megváltásához vezethet. Jól tudta ezt Mikszáth is. Regényében azok a legszebb, legemberibb, legboldogabb pillanatok, sajnos csak pillanatok, amikor valaki rátalál erre az útra.

Mint Görgey unokaöccse, György, akit bár csak egy pillanatra, de szintén elragad a természet varázsa, meghallja és megérti a fák suttogását, nyitott, érzékeny emberré válna.

„Pusztán csak a magány kellett neki. A magány a víg hadnagynak! Úgy csábította valami olyan helyre, ahol nincsen senki. Ahol csak a fák susognak. Egy nagy sétát tett egyedül, kívül a város kapuján, hogy kedvére gondolkozhassék ...

A magány! Az a legnagyobb fecsegő. Mi mindent előhozott most! Gyuri valóságosan fölfrissült tőle... Fölnézett a csillagos égre és először látta meg, hogy a holdban levő alak rózsát hoz (fantáziája kezdett lenni)... Új érzékei támadtak s megfinomodtak a régiek, minden parányi rezgést felfogva. Úgy rémlett neki, hogy a föld piheg, a falevelek lélegzenek. Hallani vélte a neszt, amint a vadrózsa kelyhében alvó darázs a másik oldalára fordul szépséges puha ágyában... És mindezekről olyan érdekes, kíváncsi lett a világ, hogy ki sem lehet azt mondani.”²⁵

A természet Mikszáth Kálmán számára mindig is életető erő volt, egyfajta vonatkozási pont, amely művészi világát, értékrendjét, gondolkodását, sőt mindennapi életét is meghatározta. Mindig visszavágyott a természetbe, természetes környezetéhez, gyerekkori élményeihez, ősei világához. Élete alkonyán, betegen, megfáradtan, kiábrándult lélekkel vissza is tér ősei világához, megleli eltűnt gyerekkori élményeit, visszatál hajdani, természetes önmagához. Az idős, betegeskedő ember nyugalomra, békére, magányos szemlélődésre vágyott. Menedéket keresett, amelyet egy nógrádi kis faluban, Horpácson talált meg. Felesége, Mauks Ilonka emlékirataiból tudjuk, hogy több birtokot is megnéztek, de egy se tetszett, hol a ház volt üres, nem füstöltek a kémények, hol kutyák nem szaladtak elé csaholva, majd a kert fái voltak fiatalok, nem volt árnyékuk, hol nagy volt az árnyék, s dohosak voltak a szobák. Végül egy szép novemberi napon, 1904-ben, Budapesten, a képviselőházban, bizonyára a szülőföld titkos hívó szavának engedve, látatlanban megegyezett Szontagh Pál horpácsi birtokára.

„Egész életemben vágytam ilyen zugra, elrejtett fészekre. Azt szerettem volna, hogy még a mappán se legyen rajta. Nyaranta a fürdőbeli coursalonnak verendájáról me-rengtem a fölcicomázott természetet, melyből egyetlen fűszál sem volt az enyém, feltűnt emlékemben édesapám, mikor kiült pipázni az ámbitusra, s nem az esti lapokat várta, mint én, hanem az esőt. A szeme előtt nem terült el ékes park virággruppokkal, hanem egy nagy trágyadomb füstölgött s annak párájából ha fölszállt vagy lomhán szétterjengett, szőtte a kombinációit az időjárásra nézve. Amint közeledik az idő, hogy apámhoz kell mennem, úgy nő bennem a vágy életmódjukat is fölvenni. Ebben a vágyódásban szemeltem ki magamnak a horpácsi kúriát.

24 A fekete város (1908-1910) MKÖM 22 R. XXII. S.a.r. KIRÁLY István. 1961.77-78.

25 A fekete város (1908-1910) MKÖM 23 R. XXIII. S.a.r. KIRÁLY István. 1961.189. 191.

Megkérdeztem a nevezetességeit. Van benne, azt mondják, egy fa, amely alatt Rákóczi ült. Van benne egy patak, mely végigfoly a kerten, öreg fűzfák szegélyezik. Kellett nekem olyan hely, ahol a fűvekből, árkokból, erdőkből a fantázia segítségével témákat hasogassak ki írói mesterségemhez, ahol nekem öreg fák titkos susogással meséljenek...²⁶

Mikszáth 1905-ben, húsvétkor látogatott el először horpácsi birtokára, amelybe azonnal beleszeretett. A birtokon néhai Szontagh Pál öreg inasa kalauzolta végig, aki minden fa történetét ismerte. A kúria bejáratánál két óriási kőrisfa állt. Ezt a két fát szerette az öreg kegyelmes úr legjobban, mert még az édesapja ültette, azon a napon, mikor ifjú feleségét idehozta a portára. Ezek a fák már ide-oda 90 évesek – mesélte. A ház balsarkán egy hatalmas jegenyefa magasodott, az órkatona, kissé feljebb négy nagy vadgesztenyefa, a kert lankás részén pedig olyan óriási nyárfa, hogy ötven ember is elférne az árnyéka alatt. (Ha tudta volna, hogy ilyen fa van a kertben, megadott volna a birtokért többet is.) Mikszáth körülnézte a fákat, és rögtön szívébe zárta azokat. Csodálatos – mondta a patak parton látott, ágaikkal szorosan összefonódott két testvér-hársfa láttán.

„...jó tizenöt éve írtam a Komposzessor-fák című elbeszélésemet, amelyben éppen így képzeltem a testvérfákat...se azelőtt, se azóta nem láttam azokhoz hasonlókat, szinte úgy látszik, mintha előre ide jött volna a lelkem...” „Mi egy fa? Hát okvetetlen szükséges, hogy az természetes halállal muljon ki?” – kérdezik az elbeszélésben, aminek nógrádi és életrajzi vonatkozásai, dzsentrí tematikája mellett valójában egy elretentő gyilkosság áll a középpontjában. Kivágnak egy fát. „Igen, megölöm a fát. Hadd vesszen. Ha ez a fa egyszer nincs, mindjárt úr vagyok...”

A fűrészt neki igazították s elkezdődött a hosszas, fárasztó nyiszálás. Köröskörül néma csend volt, csak a fűrés sziszegett, hurutyolt és a millió prücsök, bogár, szöcske cirpelt, ugrosott a fűvekben.

Borzalmasan egyhangu munka volt. Fel se szaladgált a csipkés, villogó acél-penge, mindég mélyebben-mélyebben, a fa pedig ott főtt a koronánál csak susogott, csak egyre susogott. Nem tudott az arról semmit, hogy gyilkolják. Ingatta, dajkálta a lombjait szeliden.²⁷

És a meghalt és megölt fák feltámadtak az író kertjében, mert ember és természet között megértő, harmonikus kapcsolat is lehetséges.²⁸ Ezzel együtt a Mikszáth család öröme akkor lett teljes, amikor az elszéledt kutyák is visszatértek a házhoz.

Mikszáth, bár továbbra is pesti lakos maradt, ha csak tehette, az ideje és az időjárás is engedte, Horpácson tartózkodott.

„Kell is az írónak: ló, birtok, erdő! Én csak ráfizetek mindenre... A lovaimat sajnálom befogni és Losoncig menni velük. Messze van az lónak – mondom – menjünk gőzösön vagy a más lovával...Jó nagy darab erdőm van, vágatni kellene a fákból, de nem engedem. Nem szabad kivágni egy szálát sem. Ott vannak a fiatal kis tölgyfáim, a bakfis-fák! Hogy szeretem őket...” – büszkélkedett egy interjújában.²⁹

26 MIKSZÁTH Kálmán: A „skvarka”. Vasárnapi Újság 1905. október 1. 634-638.

27 MIKSZÁTH Kálmán: A komposzessor fák. In: MIKSZÁTH Kálmán: Öreg szekér fakó hámb. Újabb elbeszélések. Bp. 1901. 1-33.

28 Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései. Ötödik kiadás. 2017. 223-224., 227.

29 LUX Terka: Mikszáth – mint ember Pesti Hírlap, 1910. március 8. In: Tizenkét Mikszáth-interjú. Szerk. PRAZNOVSZKY Mihály Horpács, 2010. 53.

Mikszáth Kálmán nagy szeretettel szemlélte horpácsi fáit, aggódva figyelte életüket, fejlődésüket, kötődött hozzájuk, azonosult velük. Önmagát igen gyakran hasonlítja az öreg fákhhoz, mintegy öregkori írói önarcképét készíti el, definiálja általuk önmagát.

„Hogy van-e még rajtam valami megfigyelni és megírni való, alig hiszem. Olyan vagyok, mint az öreg körtefa, amelyről már mindent leszedtek – és hiába rázza meg valaki...”³⁰

„Az én benyomásaim olyanok, mint a vadkörték, frissen leszakítva élvezhetetlenek, érneik kell előbb bizonyos ideig.”³¹ „Sajnálom, hogy már olvasta a »Vén gazember«-t, de nem tudok már annyira udvarias lenni, hogy rögtön leülve egy másikat írjak a számára. Mert a vén diófa kedvetlenül s ritkán hozza már a maga gyümölcseit.”³²

A jubileumi rendezvények csúcspontján, a Vigadóban megrendezett ünnepségen saját magát, a népszerű, ünnepezt íróként szintén fával definiálja. Nem valamilyen öreg, vén, de mégiscsak élő fával, ami olykor még termést is hoz, hanem a kivágott, feldíszített karácsonyfával.

„A karácsonyfa helyzetébe képzelem magamat, amelyet felcizcomáznak, felékesítenek mindennel, de bizonyára nem a fa miatt. És ha az a fa gondolkodni tudna, azt mondhatná magában: ez a sok szépség mind csak ideiglenesen van rajtam. Mikor a gyertyácskák körömig érnek, rám rohannak a gyerekek és leszedik rólam. De különben igazságuk is van, - mondanám tovább - mert hisz az ő kedvükért vagyok én fölcizcomázva.”³³

Derült órákat, sok örömet okoztak Mikszáthnak élete végső szakaszában azok az ajándékok, melyeket írói jubileumára barátaitól, tisztelőitől, olvasóitól kapott. A műalkotások, emléktárgyak, mives pipák sokasága megörvendezették az írókat.

Lelkéhez legközelebb azonban azok az érkező küldemények álltak, amelyek különleges ajándékokat tartalmaztak: egy eperfa csemetét Nagyszalontáról, egy akácfa csemetét Zilahról.

1910 telének múltával szinte az egész országból érkeztek Horpácsra a facsemeték.

„Félek, hogy már későn kezdtem megvalósítani kedves ideámat: azt tudniillik, hogy az ország különböző helyeiről olvasóim által küldött facsemeték itt megnövekedve örök érintkezésbe legyenek velem, és amikor aggastyán koromban én már megszűnök a közönségnek mesélni, ők meséljenek nekem a közönség nevében suttozó lombjaikkal. De hajh, ez is csak olyan fantazmagóriám. Öncsalás. A fák azért nem igyekeznek jobban, s bizony-bizony, mire beszédesekre megnőnek a lombjaik, akkor már én ott leszek, ahol a gyökereik.”³⁴

„...De hát ez is mindegy... Fő dolog, hogy még élünk. Bár nagyon rosszul. Maholnap a fa is csak arra való lesz, hogy a magyar embernek legyen, ahova felakassza magát.”³⁵ A fák, ezek a Mikszáth számára oly szeretett élőlények már az elmúlás üzenetét hozták, de valami nagyobb bajról, tragédiáról is suttogtak, amelyet az író képes volt meghal-

30 Uo. 51.

31 Mikszáth Kálmán levele Nagy Miklósnak. /Bp./1899. márc.19. MKÖM 25 Levelezés II. 1884-1907. S.a.r. MÉREINÉ Juhász Margit. 1962.

32 Mikszáth Kálmán levele Enyedi Lukácsnének. Bp. 1905.december 30. Uo.

33 Mikszáth Kálmán jubileumi beszéde In: A Mikszáth jubileum története. Bp. 1910. 45-51.

34 Mikszáth Kálmán levele Böszörményi Lajosnak. Bp.1910.március 5. MKÖM 26 Levelezés III. 1909-1910. S.a.r. MÉREINÉ Juhász Margit.1962. 96-97.

35 Mikszáth Kálmán levele Gajdács Pálnak. Bp.1910. január 2. Uo. 75.

lani, megérteni. Baljós előérzetét, a magyarság sorsáért érzett mély aggodalmát már súlyos betegen, élete legutolsó közszereplésén, a máramarosi választási körútján fogalmazta meg, megjósolva a történelmi Magyarország összeomlását:

„A magyar még nem volt olyan súlyos helyzetben, mint most. Én, aki annyira szeretem ezt a nemzetet, olyan sötét színben látom most az ország jövőjét, hogy megrajzolni sem merem. Gondolják meg, hogy csak egy hazánk van, s ha az elbukott, mi leszünk a legboldogtalanabb hazátlanok.”³⁶

Több mint egy évszázad múlt el Mikszáth Kálmán halála óta.

Vajon milyen jövő világ üzenetét suttojják ma a fák?

És képesek leszünk-e meghallani?³⁷

Ajánlom Mikszáth fáit Horváth Istvánnak, aki nem csak a salgótarjáni kertjébe ültetett el egy diófát, Nógrád földjébe is elültette a tudomány és a művelődés ma is virágzó fáját.

IRODALOM

FÁBRI Anna

Mikszáth Kálmán 1847 – 1910. Mikszáth Kiadó, Horpács.

FÁBRI Anna

1997

A titkos könyv Mikszáth és a természet. In: Mikszáth-émlékkönyv. Horpács.111-119.

JANKOVICS Marcell

1998

A fa mitológiája. Debrecen, Csokonai.

JELKÉPTÁR

1990

Írta: Hoppál Mihály, Jankovics Marcell, Nagy András, Szemadám György. Helikon Kiadó.

KOVÁCS Anna

1994

A nyúllá változott jáger esete – avagy Mikszáth a jubileumáról. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 73-86.

A MIKSZÁTH jubileum története. Bp.1910.

MIKSZÁTH Kálmán Összes Művei (Kritikai Kiadás) : 6., 7., 13-14., 20-21., 22-23., 25., 26. köteteinek elemző és forrásértékű jegyzetanyaga.

MIKSZÁTH Kálmánné visszaemlékezései. Ötödik kiadás. 2017.

36 Idézi PRAZNOVSZKY Mihály: Mikszáth erdélyi képviselő lesz. In: Mikszáth Kálmán félciszelmája – az illyefalvi és fogarasi képviselő. Sepsiszentgyörgy, 1997. 25.

37 „S mi jöhet még? Elpusztulnak erdeink és vizeink, és nem lesz, aki értse az egyetemes és magyar irodalmat.” – kérdi R VÁRKONYI Ágnes idézett tanulmánya utolsó soraiban. i. m. 279.

SZIMBÓLUMTÁR

2001 Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Írta: Pál József, Újvári Edit, Borus Judit, Ruttkay Helga. Balassi Kiadó.

PRAZNOVSZKY Mihály (szerk.)

2010 Tizenkét Mikszáth-interjú. Horpács.

R. VÁRKONYI Ágnes

1993 Történelmi ökológia és a művelődés története. In: Európa híres kertje. Bp. 258-282.

1990 „Megmaradásunkra való” Liget, 1990/2

2012 Retro -Liget, 2012.jún.7.

ligetmuhely.com | ONLINE FOLYÓIRAT

ANNA KOVÁCS

TREES OF MIKSZÁTH

We start our study with a brilliant picture. Blooming apple trees sparkle in Pál Szinyei Merse's oil painting that belonged to Kálmán Mikszáth. Beautiful, life-like creatures, real miracles that hold the promise of the future, whisper the message of fulfillment. Kálmán Mikszáth deeply loved and understood these peculiar creatures, the trees. In our study reading Mikszáth's novels and letters we are talking about the trees. About the fertile fruit trees of Szklabonya, the giants whispering special messages in his works, the saplings sent to Horpács as a jubilee gift. Kálmán Mikszáth was strangely attached to the trees and identified with them. In the twilight of his life he very often compares himself to old trees. In his mind, trees are symbols of vitality, of eternity.

SZENT LÁSZLÓ-LEGENDA A KÖZÉPKORI FALFESTÉSZETBEN

BURGUNDI DIÁNA
Dornay Béla Múzeum, Salgótarján

Előszó

Tanulmányom célja, hogy bemutassam a Szent László, magyar királyunkkal kapcsolatban készült falfestmények jelentőségét, átfogó képet adjak a téma fontosságáról. Esszémet a lovagkirály bemutatásával kezdem, ugyanis a legendák értelmezésének érdekében fontos ismerni László király személyét. Elengedhetetlennek tartom, hogy részletesen ismertessem a legendát, ami elmeséli, hogy a kuntól hogyan mentette meg Szent László az elrabolt magyar leányt. Az esszém során a legendával kapcsolatos néhány kérdéses témára is kitérek. A legenda ábrázolása sokszor eltérő, de alapvető és közös elemek mindig megtalálhatók rajtuk.

Tősgyökeres Nógrád megyei lakosként elengedhetetlennek tartom, hogy megemlítssem esszémben a tereskei Szent László-legendá freskó ábrázolást. Így tanulmányom végén, példaként a tereskei apátsági templomában található, lovagkirályunkat ábrázoló freskót mutatom be.

Szent László, a lovagkirály

A magyar krónika szerint Lászlót királlyá választották, de sosem tette a koronát a fejére, mert inkább a mennyei koronát választotta, mint a földi koronát. László bátyjához, I. Gézához hasonlóan illegitim, vagyis törvénytelen királynak számított. Pontosán nem tudjuk, hogy mikor koronázták meg és azt sem, hogy milyen koronával. Viaszpecsétjén és pénzein koronás uralkodó ábrázolás látható, ebből következtetünk, hogy megkoronázták, valószínűleg 1077 második felében a görög koronával.¹ Így László 1077-ben a még élő és törvényesen megkoronázott király, Salamon ellenében jutott a trónhoz. Lászlónak törvényes joga nem volt Salamonnal szemben. Tehát László a XII. században igen távol állt a szentségtől és a királyi koronától is.²

László uralkodása a családi történet szempontjából jelentős, ugyanis kialakított egy új magyar uralkodótípust, mint korábban az első királyunk, István. Míg Szent István a Karoling-uralkodóknak az arcvonásaiból örökölt jegyeket, addig Lászlónál a lovag király típus jelentkezett Európában először. Ez Franciaországban majd csak a XII. században fog megszületni. Bár fontos kiemelni, hogy a franciáknál megvannak az eszmény ősi gyökerei a frank-germán hős-eszmény korábbi, küzdelmekben gyökerező ideálképekben. Azonban maga a lovagkirály típusa László személyében jó pár évtizeddel előbb

1 KRISTÓ Gyula: Magyarország története. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.129-130.

2 KRISTÓ Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest: Magvető Kiadó, 1983.363-364.

jelenik meg, mint Franciaországban. A lovagság a halálmegvetésből és a halálfélelemből táplálkozott. A halálmegvetés alatt maga a bátorság érthető, míg a halálfélelem a túlvilági ítélettől való félelmet hordozta magában. Az utóbbit istenfélelemnek is szokás nevezni. A túlvilági hit örök jót vagy örök kárhozatot ígért. Ahhoz, hogy elérjük az örök jót, az erkölcsi törvények betartására van szükség, ami a krisztusi tanítás értelmében az Isten és a felebarát szeretete.³

1095. július 29-én halt meg László király. Holttestét Somogyvárott, az őáltala alapított bencés apátságban helyezték el, később vitték át hamvait Váradra. Az itt található sírja a középkori magyar állam kultikus helye lett, zarándoklatok célpontja.⁴ Szentté avatását az 1188-1189. évi harmadik keresztes hadjárat támogatta, ugyanis egyre jobban szükség volt a fegyveres tevékenységben testet öltő vallási buzgalomra. Így végül 1192-ben avatták szentté, közel száz év elteltével halála után.⁵ Bár László királyunkat már halála után három évvel szentként tisztelték hazánkban, majd a XII. század első évtizedében II. Paszkál pápa a kanonizált személyeket megillető *venerabilis* jelzővel illette.⁶ De László szentté avatásában jelentős szerepet játszott az is, hogy megszabadította az országot a kun betörésektől.⁷

A szentek tiszteletének fontos szerepe volt a középkori vallásosságban és hitéletben egyaránt. A szentek alkalmasnak bizonyultak a hívek vallási-érzelmi igényeinek kielégítésére. A történetek és példák a teológiai tanok igazolását és értelmezését segítették. A szentté nyilvánítás pápai jog volt, melyet III. Sándor 1170-ben kelt *Audivimus* kezdetű decretuma rögzített. Fontos volt a szentkultusz irányítása, amelynek alapköve az eltérő liturgia egységesítése és a római liturgiához való igazítása volt. Ezt 1545-ben fogadták el a tridenti zsinaton. Azonban a középkor folyamán a szentek száma továbbra is növekedett.⁸ A szentek egyházi kultuszáról, tiszteletének szabályozásáról a liturgikus könyvek, mint a missalék kalandáriumai, officiumai és a breviáriumok zsolozsmái írnak. Bár a képzőművészetben, a hívők oldaláról a szentek kultusza eltérő volt. A legendák bemutatására a *Magyar Anjou Legendárium* ad számos példát.⁹

A magyar középkori ikonográfia kiemelkedő jelensége az Árpád-házi „királyok” (István, Imre, László) arculatának kialakítása volt. Tiszteletüket az egyház mellett maga a dinasztia indította el. Nagy valószínűséggel a „szent királyok” hármasa az Anjou-kor művészeti-politikai eredménye lehetett. István és Imre az Árpád-ház megalapítójaként, még László pedig a lovagkirály-eszményképet képviselve lett a szentek csoportjának tagja. A lovagkirályunk kultuszának központja Várad volt. Ábrázolásban a középkorú, aktív harcos eszményképe a megtestesítője. A legismertebb Árpád-házi királyszent László lehetett. A XII. században avatták szentté, kultusza innentől kezdődött. Szent alakjára jellemző, hogy elszánt, imádkozó, templomalapító, a keresztes hadjáratot támogató, illetve a sírjánál több csodás dolog is történt. A Képes Krónika elsődlegesen a hercegi címet betöltő időszakában történt eseményeket tárgyalja, azon belül pedig a kunnal folytatott harcot. Míg a Magyar Anjou legendárium főként liturgikus célra írt le-

3 DÜMMERTH Dezső: Az Árpádok nyomában. Budapest: Panoráma, 1977.280-282.

4 KRISTÓ 2006.137.

5 KRISTÓ 1983.364-365.

6 DÜMMERTH 1977.289.

7 JANKOVICS Marcell: Csillagok között fényes csillag. Budapest: Képzőművészeti Kiadó,1987.15.

8 WEHL Tünde: Tematika és ikonográfiai jelenségek. In: Magyarországi művészet 1300-1470 körül I. kötet. Szerk: MAROSI Ernő. Budapest: Akadémiai kiadó, 1987. 203.

9 Uo. 204.

gendákból merítve adja elő László történetét, mellette a képi ábrázolás főként a halálát követő csodákat mutatja be, addig a Képes Krónika a hercegség kori és a királyság alatti eseményeket foglalja össze.¹⁰

Lászlót a keresztes hadjárat szellemétől átítatott kor a háború hőseként képzelte el.¹¹ A XI. században kezdett kibontakozni a *szent háború* eszméje, ami a harc egy olyan szent kötelességnek tekintett formája, aminek célja a kereszténység védelme. Maga a lovagság a század végén jelentkezett, mint az eszméből kialakított magatartás. László király a csata előtt imádkozik, és hálát ad a csata után, az országért felajánlja magát.¹² A hit erkölcsi motívumait próbálta elsősorban megvalósítani, vagyis védeni a rászorulókat, főként a szegényeket, árvákat, illetve a nőket, mint ahogy a kerlési ütközet leányrabló kunjával folytatott küzdelmének krónikarészlete is ábrázolja.¹³ Mindemellett többszöri alkalommal kellett harcolnia a keletről Magyarországra törő pogány nomádokkal, kománokkal és az úzokkal is. Honvédó harcairól már a XII. században népi énekek zengtek.¹⁴

Szent László, a kun és az elrabolt magyar leány legendája

A Szent László kunok elleni harcát ábrázoló ciklus a középkori Európa művészetének figyelemre méltó része. Az Anjou-házi királyok idején, majd Luxemburgi Zsigmond (1382 – 1437) uralkodása alatt az országban kiemelkedő szerepet kapott.¹⁵

A Képes Krónikában olvasható a legismertebb leírás a Kerlés mellett, Cserhalomnál zajlott csatáról a kunokkal. Mügelni Henrik német nyelvű krónikájának szövege is közel áll a falképek ábrázolásához. László életének egyéb elemei, csodatételei ritkán kerültek ábrázolásra a falképeken.¹⁶

Az 1068. évben zajlott a kerlési csata, amely szájhagyományként terjedt országunkban. A küzdelemnek, melyet a besenyők az úzok ellen vívtak, kiemelkedő témája lett Szent László hőstette, hogy megmenti az elrabolt leányt. Ezt a történetet a középkorban falképciklusokon festették meg az egész Magyar Királyságban. Majd László szentté avatását követően szakralizálódott a kezdetben profán jellegű téma. Vizuális elbeszélés formáját öltötte fel a XIII-XV. században a templomok falain.¹⁷ Sajnálatos módon kevés olyan falképciklus van, amely évszámos, vagy be lehet határolni a keletkezését.¹⁸

Maga a falképciklus több jelenetből áll. Az első a *Várjelenet*, ami Szent László búcsúját és a kivonulást ábrázolja. Ezeken az ábrázolásokon általában egy várat jelenítenek meg, melynek tornyában harsonát fújnak, a király pedig kivonul hadseregével, a vár népe búcsúzik. A második a *Csatajelenet*, ahol a kunok és a magyarok csatáznak

10 Uo. 206-207.

11 KRISTÓ 1983.365.

12 DÜMMERTH 1977.282-283.

13 Uo. 288.

14 KRISTÓ 1983.362-363.

15 JÉKELY Zsombor: A korai Szent László-ciklusok narratív rendszere és előképei. In: Szent László kora és kultusza: Tanulmánykötet Szent László tiszteletére. Szerk.: KERNY Terézia, MIKÓ Árpád, SMOHAY András. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2019.78.

16 Uo. 79.

17 JÁNÓ Mihály: Szent László a lovagkirály. Falképek a székelgyházi templomokban. Rubicon 2017a/9.47.

18 JÉKELY 2019.79.

egymással. A harc során László csatázik a kun vezérrel, aki elragadt egy magyar lányt magával. A herceg próbálja egy lándzsával elérni a kunt, miközben az ellenség nyilakkal támadja őt. Önálló képek számít az *Üldözés (Párviadal)*, ahol a kun lován hátrafordulva lövi ki nyílveendőjét a sebezhetetlen Lászlóra. A király azonban nem olyan gyors, hogy utolérje ellenségét. A további történeteket a Mügelni és a Képes Krónikából ismerjük. A krónikások elbeszélése szerint a kerlési csatában László herceg megsebesül a lovával együtt. Mivel nem tudja elérni a kunt, így a lányt arra ösztönzi, hogy az övének fogva rántsa le elrablóját. A harmadik jelenet a *Birkózás*. Itt továbbra sem győzi le a pogányt. Szemben állnak egymással fegyver nélkül, közben fogják egymás derekát és vállát. A szép lány siet a herceg segítségére, aki egy szekercével elvágja a kun lábát. Tovább birkóznak, egymás lábába harapnak. A negyedik jelenet a *Nyakazás (Lefejezés)*, ahol László a földön fekvő pogányt hajánál fogja, és a leány a herceg kardjával veséjt nyakára. Másik ábrázolás, amikor már diadalmasan emeli a leány a kardot. A vesztes lelke pedig füstként száll el. Befejező jelenet a *Pihenés (Fejbenezés, Ölbefekvés)*, amelyről írásos forrásunk nincs. László a leány ölébe hajtja fejét és elalszik. Az ábrázolások során a kun üldözése, a birkózás és a kun lenyakazása mindig megtalálható, míg a várjelenet, a csata és a fejbenezés nem.¹⁹

A falképek a IV. században kiegészültek két jelenettel, a Kivonulás a várból és a Pihenés. Innentől kezdve a freskók készítői mintarajzok alapján egy sémát követtek. Ami nem változott, az a kompozíció, a kornak megfelelően a stílus és a viselet azonban igen.²⁰

Valószínűleg a teljes, hatjelenetes legendaváltozat egy időben terjedhetett el a három részes változattal. A három jelenet tartalmazza a történet lényegét. A teljes hat részes ábrázolást egyes helyeken (Gelence, Homoródkarácsonyfalva, Homoródszentmárton) kiegészítik egyéb jelentek is. Egyik változat, amikor magát a jelenetet egy kapcsoló jelenet előzi meg. Valószínűleg védőszentje (Szent László) előtt térdelő egy kapcsoló ábrázolását láthatjuk. Előfordult, hogy az ábrázolás közepébe illesztettek be plusz jelenetet. Türjén és Zsegrán festők a krónikasövegekből ismert jelenetet ábrázolták, amikor a kunt lerántotta a lány a lováról, ugyanis László nem tudta utolérni. Bántornyán érdekes jelenet, amikor a csata hevében a kun ölében pihen meg a magyar lány. Vitafalván és Szentmihályfán a legyőzött kun testét vadak marcangolják, szemét a hollók eszik.²¹

Érdemes megemlíteni a bögyözi (Mugeni, Hargita megye) református templomában található Szent László freskó töredéket. A Szent László a kép- és szöveghagyományokban egy lányt elrabló kunt üldöz, addig az itt található falképen az ütközet jelenetben több elrabolt lánnyal menekülnek a kunok. Mellesleg, az üldözés jelenet, ami az ütközetet követi, hiányzik. Fontosnak tartom kiemelni, hogy éppen csak egy jelenet marad, az előbb említett ütközet.²²

A fehér és a fekete szín két értéket képvisel, a jó és a rossz jelképe a dualisztikus mítoszokban. Szent László legenda ábrázolásánál megfigyelhető, hogy László herceghez, azaz a pozitív szereplőhöz kötődik a fehér szín, a kun vitézhez, aki a negatív hős, a fekete. A Thuróczi krónika képén és a freskókon László lova fehér, életfája világos

19 LUKÁCS Zsuzsa: A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben. In: *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk.: MEZEY László. Budapest: Szent László Társulat. Az apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1980. 163-164.

20 Uo. 177.

21 JÉKELY 2019. 87-88.

22 JÁNÓ Mihály: Kire nyilaz a kun? In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. II. kötet*. Szerk.: S. LACKOVITS Emőke, SZÓCSNÉ GAZDA Enikő. Sepsiszentgyörgy-Veszprém. 2017b. 417-418.

színű, zsenge hajtásokkal, míg a kun lova fekete, esetleg vörös, életfája sötét, száradó félben van.²³

A küzdelem helyszíne nem egy földi táj lehet. Erre utal az életfa-, világfa-ábrázolás. László fája dús, kitárul. Ez a győzelmét jelképezi. Ellenben a kun fájának lombkoronája hervad, kiszárad, ami a halálra utal. A kun addig egyenrangú fél, amíg a fájától el nem szakad, ugyanis életerejét nem tudja megújítani.²⁴

Freskó ábrázolások Szent Lászlóról

A Szent László legenda középpontjában a lovagkirály alakja áll. A legenda igazolja, hogy a megfelelő emberi tulajdonságai, vitézsége révén alkalmas volt az uralkodásra, míg Salamon, politikai ellenfele nem, ugyanis zsarnok és békétlen természet volt. László népszerűségét köszönhetette az erényeinek és hősiességének. Ez a fajta katonai erény az egész középkoron keresztül, sőt a későbbi időkben is a különböző felfogású hatalmak számára példaértékű tulajdonságnak számított. A Szent László-legendája és vele a hős kultusza továbbélésének számos formája maradt ránk.²⁵

László királyt ábrázoló freskók a XIII. század végén jelennek meg, majd a következő század elején terjednek el igazán.²⁶ Az egyik legrégebbi falfestményciklus, ami Szent László legendáját ábrázolja, az a 1290-es években épített, szepességi kakaslovnici plébániatemplom sekrestyéjében fennmaradt töredék. A XIV. század elején készült ábrázolás témája a király és a kun harcának utolsó epizódja. Az ócsai premontrei prépostsági templom szentélyének déli falán szintén egy László-legendája töredék található, ami a XIII. század vége és a XIV. század eleje között készülhetett.²⁷

A róla szóló legendák ábrázolásának problematikája sokrétű és szerteágazó. A László-legendája a román kori ikonográfia valószínűleg egyetlen magyarországi alkotása. Az a cél hathatott kialakulására, hogy a szent kultuszát elmélyítsék, elsődlegesen Váradon, ahol eltemették. Azonban a vizuális előzménye az lehetett, hogy jelen legyenek olyan ábrázolások, amelyek Szent László élettörténetét adaptálják.²⁸

Valószínűsíthető, hogy a László legenda elsődlegesen azokon a területeken jelent meg először, ahol kun ellenes magatartás volt jelen. A szepességi lakosok és a székelyek esetében ez megalapozott volt. A kunok a XV. század végéig folyamatos problémát jelentettek Magyarországon. Az első, Szent László királyunkról szóló falképekről és azok létrejöttének helyzetéről pontos adataink nincsenek. Azonban nagy valószínűséggel egyházi emberekhez köthető ezek megfogalmazása. A László-legendája esetében az igazi hőstett, a szent király dicsősége nem a katonai győzelem volt, hanem a leány megmentése. Ez pedig azzal magyarázható, hogy a háborúk következtében a lakosok pusztulása nagyobb volt, mint a harcoló katonáké.²⁹

23 KLÍMA László: Fehér és fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél. In: A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 30-31/2.1993.117-118.
http://epa.oszk.hu/02000/02030/00026/pdf/HOM_Evkonyv_30-31_2_115-126.pdf (letöltés ideje: 2019.12.03.)

24 JANKOVICS 1987.16-17.

25 BERTÉNYI Iván: A középkori művelődés. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk.: KÓSA László. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.108-109.

26 Uo. 123.

27 MÁROSI Ernő: Gótika. A késői klasszikus gótika a 14. században. In: A művészet története Magyarországon. Szerk.: ARADI Nóra. Budapest: Gondolat, 1983.56.

28 TÓTH Melinda: Árpád-kori falfestészet. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.89.

29 LUKÁCS 1980.176-177.

A legendákat a XIV-XV. század között főként az északi templomhajó-falon ábrázolták. A László-legendáink főként olyan ótestamentumi ciklust követtek, melyet az európai falfestészet a hagyományoknak megfelelően a templom északi falán reprezentált. Az ember- illetve az állatforma a kereszténységre, a gonosz legyőzésére mutat rá.

Az ábrázolások hagyományosan a templomok belső nyugati falán voltak, azonban Magyarországon a román kor végén erről a helyéről az urasági karzat kiszorította, így a hajó déli, illetve az északi falára kerültek át.³⁰

Kétféle ábrázolásmód figyelhető meg freskók esetében, a kontinuáló és a mezőkre tagolt. Valószínűleg az igényesebb képek a királyi udvarhoz közelebb álló, a társadalmi hierarchia magasabb fokán álló megrendelők kérésére készültek. Az archaizálóbbak a köznemesek igényeit elégíthették ki. Az utóbbihoz tartozik Sfábfalva, Vitafalva, Szepesmindszent, Székelyderzs és Kakaslomnic is.³¹

A kompozíciós típusokban és a figurák plaszticitásában itáliai stílus lelhető fel.³² A radkersburgi festőműhely által képviselt stílusjelenség újdonságait a bánornyai hajó északi falának felső részén látható László-legenda jelzi. A változás, hogy a folyamatos képszalag helyett a legenda elbeszélését keretezett, önálló, térbeli illúziót keltő képek sorozataként, epizódokra bontva festették meg.³³

Gyakran előfordult, hogy más ciklusokat is festettek az északi fal szabad részére a László-legendával párhuzamosan. Ezek általában női vértanúszentek legendája (Bögöz, Homoródszentmárton), vagy a Passió jelenet (Gelence, Sepsikilyén).³⁴

A tereskei Szent László-legenda freskó ábrázolása

Marosi Ernő *a Magyar falusi templomok* című könyvének bevezetőjében kiemelte, hogy a magyarországi művészet története szempontjából jelentősek a falusi templomok, ugyanis több helyen megmaradtak, átvészelték a történelem viharos időszakait, mint pompás és nagyszabású emlékek. A falusi emlékek úgymond egy kötőanyag szerepét töltik be az adott területen.³⁵

A falvak legfontosabb középületei a templomok. Az istentiszteletek helyszínén kívül gyülekezőhelye és védelmet biztosító épülete a falu népének. Őrzi a hagyományokat. A templom külseje messziről felismerhetővé teszi a települést. Székház funkciót is betölt a lakóknak.³⁶

Tereske a Cserhát-hegység alján elhelyezkedő magyar település. Az itt fennállt, Boldogasszonyhoz címzett Benedek-rendi apátságról a Várad regestrum (1219-1239) is megemlékezik. E kolostor nyomai a községhez tartozó Dennek-pusztai erdőben még ma is megtalálhatók. A XVI. század közepén a település a török hódoltságához tartozott. A község hűbértokosa volt 1562-1563-ban Hasszán bég, 1583-1584-ben pedig Musztafa bin Abdullah, esztergomi lovas vitéz, 1584-85-ben Mohammed Juszuf, a nógrádi tűzérök főnöke, 1592-ben pedig Behrem bin Abdullah, nógrádi tűzértizedes. Tereske végül 1593-ban szabadult fel a hódoltság alól. A teres-

30 TÓTH 1974. 89-90.

31 WEHL 1987.208.

32 MAROSI Ernő: Gótika. In: A magyar művészet a kezdetektől 1800-ig. Szerk.: GALAVICS Géza, Marosi Ernő, Mikó Árpád, Wehli Tünde. Budapest: Corvina Kiadó, 2001.136.

33 Uo. 138.

34 JÉKELY 2019.91.

35 MAROSI Ernő: Magyar falusi templomok. Budapest: Corvin Kiadó, 1975.8.

36 Uo. 13.

kei Benedek-rendi apátságot első szent királyunk idején alapították. Okleveles adatok a XIII. század elejéről vannak az apátságról. Az apátság a tatárjárást is túlélte. A XIV-XV. században még fennállt.³⁷

Következő feljegyzés a templomról 1711-ből származik, az évi Can. Vis. jegyzőkönyvből. A templom a váci egyházmegyéhez tartozott 1713-tól. 1807-ben több templomhoz hasonlóan a tereskei templomról is készítettek egy felmérési és egy új rajzot. Ennek oka az épület javítása, azonban gazdasági okok miatt nem történt meg. Újabb terv készült 1848-ban Freysinger György által. 1852-ben számos átalakítás történt. Majd újabb renoválásokra 1915-ben került sor a templomon, a templombelsőt 1926-ban alakították át. 1952-ben a templomot kívül-belül renoválták. Fontos, hogy 1945. október 8-án önálló lelkészség lett Tereske.³⁸

A XX. század második feléig a templom egy jellegtelen épület képét adta. A térseget 1951-ben egy földrengés sújtotta, amely a templom megítélésében egy jelentős fordulatot hozott.³⁹

Jelentős kutatásokat végzett 1962-től a templomban közel egy évtizeden keresztül Kozák Károly. 1962-ben a szentélyben, 1964-ben pedig a hajó területén munkálkodtak. 1963-ban kezdték meg a vakolat leverését a külső homlokzaton. 1965-ben a kriptában végeztek szintsüllyesztést, illetve párhuzamosan megkezdődtek az épületen kívüli kutatások is. Az utóbbira azért volt szükség, hogy megtalálják a XIX. században lebontott nyugati toronypárt. 1967-ben a templomtól délre levő területeken kutattak, ahol felbukkantak a kolostor épületének maradványai. 1969-1973 között elbontották a hajó és a szentély utólagos bélésfalait, majd elkezdődött az ezek alatt fellelt középkori freskók restaurálása. Később Kozák Károly 1974-ben feltárt egy sírt is a templomtól délre.⁴⁰

Nagy valószínűséggel a templom esetében öt építési periódus különíthető el. Az első periódusban a templom bizonyára egy egyhajós, toronnyal nem rendelkező épület lehetett, melynek szentélye egyenes záródású volt. Építése a XII. századra tehető. A XII. század végén, a XIII. század elején lehetett a második periódus, amikor a nyugati homlokzaton két torony épült a hajó mellett. Ekkoriban építették a kolostor épületeit is, a templomtól délre. A harmadik periódus Bajoni István *commendatorság*ához köthető, ami 1485-1508 között volt.⁴¹ A XV. században vált népszervé a *commenda*-rendszer. Ez annyit jelentett, hogy az uralkodó a monostorok élére *commendatorok*at nevezett ki. Általában világi papok, vagy egyéb világi személyek voltak, esetleg szerzetesek. Mátyás királyunk valószínűleg az 1470-es években adományozta kitüntetésül a tereskei apátságot.⁴² Ekkor a szentélyt átépítették, és egy boltozattal látták el. A következő periódus a XVI. század első felében lehetett. A szentély északi oldalára egy sekrestyét, illetve egy támpillért helyeztek el. Az ötö-

37 REISZIG Ede (Kieg. VENDE Aladár): Nógrád vármegye községei. In: Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye. Szerk.: BOROVSZKY Samu. Budapest: Országos Monografia Társaság, 1911.127.

38 PÁLOS Frigyes: A tereskei templom. Aszód: Osváth Gedeon Múzeumi Alapítvány, 2000.20-21., 23-26.

39 MAG Hella: Tereske temploma a késő középkorban. Archaeologia - Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király Múzeumának Középkori Régészeti Online Magazinja, 2014.5.

<https://archeologia.hu/content/archeologia/232/tereske-mag2.pdf> (letöltés ideje: 2020.01.19.)

40 Uo. 6-7.

41 Uo. 2014.7.

42 Uo. 2014.10-11.

dik periódusban a szentély délkeleti sarkát kettő illesztett támpillérrel látták el. A hajóban megtalált bélésfal, amit a helyreállítások során elbontottak, is ezekkel egykorú lehetett.⁴³

A helyreállítások során, miután elbontották a vendégfalat, amely mögött középkori falfestményeket találtak, felmerült a kérdés, hogy hogyan kerülhetett egy Szent László-képsor ide, hiszen ez a típusú falkép-ciklus főként a határvidékre volt jellemző. László Gyula szerint egykor fontos szerepet betöltő templomok falaira festették fel a Szent László-legendát.⁴⁴

Rády Ferenc 1970. április 27-től május 2-ig dolgozott először a tereskei templom falképein. Ekkor elsődlegesen feltárást és állagmegóvást végzett. Majd 1970-ben a barokk bélésfal elbontása és az ebből keletkezett törmelékek elhordását követően kapcsolódott be újra a helyreállításba. Cél a leletek megmentése volt.⁴⁵

A feltárások során vált bizonyossá, hogy az anyagrendszerek eltérőek. Gondolva itt a vakolatanyagra, színanyagra, a festés módjára, stílusjegyekre és a megoldozásra. A képek különböző mesteremberekhez köthetők, különböző időszakokból. A Szent László legendát ábrázoló képszalag két különböző korban keletkezett, két szakaszból áll. Az biztos, hogy jelentős behatásoknak voltak kitéve a tereskei falképek. Egy ablak az első két jelenetet elvágja egymástól, amely a román kori építészetnek jelentős eleme volt, bár funkciója tisztázatlan ezen a helyen. A két kezdőkép akkor keletkezett, amikor a templomot meghosszabbították. A már meglévő négy jelenet átfestésére nem került sor ekkor.⁴⁶

Fontos információ, hogy a festmény hagiografikus, ami Szent ábrázolást jelent. Ebben az esetben László király szentként való ábrázolása, feje körül gloriola. Az utolsó jelenet ábrázolásánál a női tisztességért küzdő hős homlokán is megjelenik a gloriola.⁴⁷

A legtöbb templom esetében a templomhajó északi falfelületére festették a falképeket, ez így történt a tereskei templom esetében is. Tereskén a falképciklus egy 13,3 m hosszú és 2,5 m széles falfelületen található. Érdekesség, hogy a befejező képek előbb készültek, a XIII. században, míg az indító jelenetek a XIV. század második felében. Ennek oka az lehetett, hogy a templomot kibővítették, és valószínűleg közben, ha nem már előtte elpusztultak az eredeti képek, és ennek következtében kellett újrafesteni a falképet. Az első két jelenet a vár- és csatajelenetet ábrázolja. A vár jelenetnél, más ábrázolásokhoz hasonlóan, a vár kapujában áll a csatába induló Lászlót megáldó püspök. A vár fokán megfűjják a harsonát, míg a vár ablakából fiatalok szemlélnek. Az épület ívsoros párkánnyal van ábrázolva, ami a romanika korára utal, azonban az ablakból kinéző két fiatal felett a kora gótikára utaló szimmetrikus mérműves ablak látható.⁴⁸

Sajnálatos módon egy része a freskónak megsemmisült, ugyanis a protestáns időkben a szószék bejárata a falon keresztül kívülről volt megtalálható. Titok marad, hogy az alkotó milyen módon ábrázolta Szent Lászlót fehér lovon, ahogy elindul a

43 Uo. 2014.7-8.

44 PÁLOS 2000. 94., 96., 100.

45 RÁDY Ferenc: Jelentés a tereskei r.k. templom falképeinek helyreállításáról. Magyar műemlék védelem 1973-1974. Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 8., 1977.389-390.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_KOHI_Evk_08_1973_74/?query=tereske&pg=392&layout=s (letöltés ideje: 2020.01.19.)

46 Uo. 392.

47 PÁLOS 2000. 99.

48 Uo. 101.

harcba, és a Szentkirály megáldja. A csatajelenet sem teljesen ép, azonban az kivehető, hogy a kunok nyilakkal, míg a vitézek dárdával küzdenek egymással. A következő jelenetben már László üldözi a kunt. Rejtély, hogy miért van László mögött egy haloványan látható koronás fej, amely bajusztalan és kopasz. Előfordulhat, hogy egy vázlat, amit nem kartonon terveztek meg, hanem a falon rajzoltak meg. Valószínűleg helyhiány miatt hátrébb került a figura, a vázlatot pedig csak fedőfestékekkel fedték le, ami azonban lemosódott, és így láthatóvá vált. De a jelenet a leírások alapján van megfestve, miszerint a lovagkirály nem éri utol a pogányt, de a leány László biztatására övénel fogva lerántja a kunt a lováról magával együtt. A jelenetet egy fa zárja, melynek szív alakú levelei vannak a kakaslomnici és vitafalvai ábrázoláshoz hasonlóan. Kitölti a fa törzse és koronája a képsor teljes magasságát. Érdekesség, hogy a levelek fehér és vöröses színben pompáznak. Ugyan ezek a színek jelennek meg a két ló esetében is. Ezek a színek a jó és a rossz küzdelmét, a szembenállást fejezik ki. A lovak csak állnak szemben, de elől a fehér ló áll, ellenkezőleg Bögözön vagy Gelencen, ahol a lovak is küzdenek egymással.⁴⁹

Az utolsó előtti jelenet ábrázolása eltér a többi ábrázolástól, ugyanis itt a kun térdén állva, összetett kézzel imádkozik, majd László lerántja a kun süvegét, hosszú haját megemeli, hogy a pallos alá szabad legyen. Jól látszik Szent László pikkelypáncélja. A leány alakja nem volt látható a feltárás során, ugyanis a gótikus diadalív ráépült, azonban ezt el lehetett távolítani, és sértetlenül előkerült az ábrázolás.⁵⁰

A megpihenés jelenetnél, amely az utolsó, a Szent Szűz megtörli a hős lovagkirály homlokát, ami a „fejbenézést” helyettesíti. Bár egy baleset következtében megsérült a Szent Szűz gloriolája, eredetileg volt.⁵¹

Fontos a nő személyének kérdése is, ugyanis akiért versengenek, nem lehet akárki. A lovagkorban egy hölgy kezébe nem illett fegyver. László a váradi püspök lányának nézte, de nem ő volt az, valószínűleg jelentősebb személy lehetett annál. A krónika miniátora a leányt koronával ábrázolta, mint egy királykisasszonyt.⁵²

Megfogalmazódott az a feltevés, hogy Magyarországot István király nem Szent Péter széknek, hanem Máriának ajánlotta fel. Így érthető Szűz Mária megjelenítése. A legenda akár ábrázolhatja, hogy Szűz Mária megszabadította a kunoktól az országot.⁵³ A magyar Anjou Legendáriumban megfestett Szent László-képsorban Szűz Mária László gyógyítójaként jelenik meg a historiához csatolt képen.⁵⁴

Érdemes megemlíteni, hogy egyes falképeken nem csak a két vitéz csap össze egymással, hanem lovaik is. A sepsikillyéni, gelencei és a tereskei freskón is egy ménpárbaj figyelhető meg. Ezek nem közönséges, hanem táltos lovak, a gazdáik pedig hatalmas hősök.⁵⁵

49 Uo. 102-103.

50 Uo. 104.

51 Uo. 104.

52 JANKOVICS 1987.16.

53 Uo. 16.

54 JÁNÓ 2017b.420.

55 JANKOVICS 1987. 16.

Zárszó

A XV. században bár egymás mellett élnek magyar királyunkról elterjedt hagyományok, de már kezdte elveszíteni a XIII-XIV. században betöltött kultúrhistoriai szerepét. A XVI. század első felében a falusi templomokban még festettek László falképeket, azonban lassan beleolvadt a barokk szentek sorába. Inkább a csodáit jelenítették meg, mint a kunnal való küzdelmét.⁵⁶

A román kori és kora gótikus falképeink emlékanyagának jelentős része elpusztult. A fennmaradt művek pedig jelentősen megszenvedték az idő múlását, de nem csak Magyarországon, hanem Európa szerte is. A használt technika is közrejátszott a kevésbé ellenállóságban. Az alkotások nem jól viselik a bemeszeléseket, átfestéseket. A faldევesség elősegíti pusztulását.⁵⁷

Sajnálatos módon a XVI-XVIII. század alatt többek között székelyföldi protestáns templomokban bemeszelték, bevakolták a középkori falképeket. Majd a katolikus vallású templomokban is eltüntették a régi falfestményeket. Bár itt más okok játszottak közre, mint például az időjárás, sérülések, vagy az új oltások és táblaképek elhelyezése a templomokban. A falképfeltárási munkálatok a 19. században kezdődtek meg. Számos töredékes falkép és teljes ciklusok is napvilágot láttak.⁵⁸

1. ábra: Tereskei Szent László-legenda freskója (részlet)

56 LUKÁCS 1980. 178-179.

57 TÓTH 1974. 10-12.

58 JÁNÓ 2017a.47.

IRODALOM

BERTÉNYI Iván

2000 A középkori művelődés. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk.: KÓSA László. Budapest: Osiris Kiadó, 108-109., 123.

DÜMMERTH Dezső

1977 Az Árpádok nyomában. Budapest: Panoráma, 280-283., 288-289.

JANKOVICS Marcell

1987 Csillagok között fényességes csillag. Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 15-17.

JÁNÓ Mihály

2017 Kire nyilaz a kun? In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. II. kötet. Szerk.: S. LACKOVITS Emőke, SZÓCSNÉ GAZDA Enikő. Sepsiszentgyörgy-Veszprém, 417-418., 420.

2017 Szent László a lovagkirály. Falképek a székelyföldi templomokban. Rubicon 2017/9.47.

JÉKELY Zsombor

2019 A korai Szent László-ciklusok narratív rendszere és előképei. In: Szent László kora és kultusza: Tanulmánykötet Szent László tiszteletére. Szerk.: KERNY Terézia, MIKÓ Árpád, SMOHAY András. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 78-79., 87-88., 91.

KLÍMA László

1993 Fehér és fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népek-nél. In: A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 30-31/2.1993.117-118.
http://epa.oszk.hu/02000/02030/00026/pdf/HOM_Evkonyv_3031_2_115-126.pdf
(letöltés ideje: 2019.12.03.)

KRISTÓ Gyula

2006 Magyarország története. Budapest: Osiris Kiadó, 129-130., 137.

1983 Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest: Magvető Kiadó, 362-365.

LUKÁCS Zsuzsa

1980 A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben. In: Athleta pat-
riae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk.: MEZEY László. Budapest:
Szent László Társulat. Az apostoli Szentszék Könyvkiadója, 163-164., 176-179.

MAG Hella

2014 Tereske temploma a késő középkorban. Archaeologia - Altum
Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király
Múzeumának Középkori Régészeti Online Magazinja, 5-8., 10-11.
<https://archeologia.hu/content/archeologia/232/tereske-mag2.pdf>
(letöltés ideje: 2020.01.19.)

MAROSI Ernő

- 1983 Gótika. A késői klasszikus gótika a 14. században. In: A művészet története Magyarországon. Szerk.: ARADI Nóra. Budapest: Gondolat, 56.
- 2001 Gótika. In: A magyar művészet a kezdetektől 1800-ig. Szerk.: GALAVICS Géza, MAROSI Ernő, MIKÓ Árpád, WEHLI Tünde. Budapest: Corvina Kiadó, 136., 138.
- 1975 Magyar falusi templomok. Budapest: Corvin Kiadó, 8., 13.

PÁLOS Frigyes

- 2000 A tereskei templom. Aszód: Osváth Gedeon Múzeumi Alapítvány, 20-21., 23-26., 94., 96., 99., 100-104.

RÁDY Ferenc

- 1977 Jelentés a tereskei r.k. templom falképeinek helyreállításáról. Magyar műemlék védelem 1973-1974. Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 8. 389-390., 392.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_KOHI_Evk_08_1973_74/?query=tereske&pg=392&layout=s (letöltés ideje: 2020.01.19.)

REISZIG Ede (Kieg. VENDE Aladár)

- 1911 Nógrád vármegye községei. In: Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye. Szerk.: BOROVSZKY Samu. Budapest: Országos Monográfia Társaság, 127.

TÓTH Melinda

- 1974 Árpád-kori falfestészet. Budapest: Akadémiai Kiadó, 10-12., 89-90.

WEHL Tünde

- 1987 Tematika és ikonográfiai jelenségek. In: Magyarországi művészet 1300-1470 körül I. kötet. Szerk.: MAROSI Ernő. Budapest: Akadémiai kiadó, 203-204., 206-208.

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. ábra: Tereskei Szent László-legenda freskója (részlet)

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bc/Tereske_-_%C3%A1rp%C3%A1d-kori_r%C3%B3mai_katolikus_templom_16.jpg (letöltés ideje: 2019.12.03.)

DIÁNA BURGUNDI

THE LEGEND OF SAINT LÁSZLO IN MEDIEVAL PAINTINGS

This study discusses the famous Hungarian Saint László's many legends appearing on Medieval paintings. The essay highlights the one at the Tereskei Abbey. The aim of the thesis is to present mural paintings in connection with the late Hungarian king, Saint László. There is a renowned legend about the king, the „Kun” and a kidnapped Hungarian girl and how László saves the beautiful young lady.

The study starts by introducing László, the Knight King as I find it immensely important to give a proper background. Though the portrayal of the legend varies from painting to painting, there are necessarily common scenes which can definitely be found throughout the country. As in the centre of the legend there is the brave knight king, these frescoes usually depict and describe the heroic and moral virtues of the king. However, I also gave a brief outlook of the problematics of the legend and then I moved on to the frescoe I chose as the main object of this study. The primary aim is to give a comprehensive discourse on significance of this topic.

GORKA GÉZA KERAMIKUSMŰVÉSZ LOSONCI KORSZAKA 1943–1944

SZABÓ LILLA
Budapest

Gorka Géza keramikus losonci korszakát tárgyaló tanulmány az iparművész életművének feldolgozása nyomán született.

Chovanecz Balázs pécsi gyűjtő ezernél több kerámiát számláló Gorka kollekciójának jól meghatározható részét képezi a művész rövid, 1943–1944 között készült tárgyainak sorozata. Ezt a korszakot az 1994-ben, az Iparművészeti Múzeumban rendezett életmű kiállítás és katalógus is külön, „Losonc, Palóc háziipari műhely” cím alatt mutatta be. A kerámiák keletkezési helyét a művész ismert márkajele, a G NV háromszög, alatta kézírással „Losonc” felirat jelzi. Ugyanakkor, ezekkel a kerámiákkal egy időben a mester saját műhelyében, Nógrádverőcén is készültek a losoncival „egyező” formájú és díszítésű darabok – „Losonc” helyett „Gorka” szignálással.

A Gorka Géza monográfia anyaggyűjtésekor és a szegedi gyűjtemény katalogizálásakor több megállapítás, valós tényező is lebegőnek tűnt. Azaz hiányzott az az összekötő fonal, ami a nagy stílusfordulatokat értelmezné számunkra. Legfőként a második világháború idején! Díjak Amerikában, Itáliában, habán kerámia, post art deco, a különböző repedezett mázak és mellettük a losonci korszak kerámiái... Számunkra korábban gyakorlatilag ismeretlenek voltak azok a körülmények, amelyek Gorkának az itteni, a Nógrádi Palóc Háziipar keretében működő kerámia üzemhez kötődő vállalkozását illették. Legfőként érthetetlenek és megmagyarázhatatlannak tűnt a háború alatt elhagyni a nógrádverőcei otthon biztonságát. Miért és hogyan került Gorka Géza a Felvidék visszafoglalása nyomán Losoncra? Mennyire pontos az életmű kiállításakor feltüntetett dátum? Milyen műhelyt vezetett? Feltűnő volt, hogy visszaemlékezéseiben lánya, Gorka Livia sohasem beszélt losonci „élményeiről”, annál inkább tett talányos megjegyzést az ezt követő időszakról: „Apám életét az 1942-ben kapott állami aranyérem mentette meg 1945-ben”. Mindebből arra lehetett volna következtetnünk, hogy Gorka Géza a családja nélkül lett volna Gömör városában? A losonci levéltárban végzett kutatások alapján tisztázódtak a keramikus életútjára vonatkozó kérdések. Az itt talált dokumentumok ugyanakkor a magyar történelem és a háziipari szövetkezetek losonci működésének ismeretlen, eddig nem publikált korszakát tárták fel. Miatán a Gorka Gézáról 2020-ban megjelenő kötet a szerkesztési arányok miatt sem foglalkozhatott ilyen mélységében a vizsgálat során feltárt részletekkel és összefüggésekkel, azokat most jelen tanulmányunkban adjuk közre.

Közben fény derült arra is, hogy Losoncot megelőzően a képzőművészeti főiskola nyári művésztelepén is járt.

Gorka Géza és a Felsőbalogi (Gömör megye) művésztelep 1943–1944

A M. Kir. Képzőművészeti Főiskola Szinyei Merse Jenő kultuszminiszter művészetpolitikai programja keretében az 1943. évi tanévének megnyitásakor elindította a vidéki művésztelepek hálózatát. Szükségesnek tartván, hogy a fiatal festők, szobrászok, grafikusok megismerjék a magyar vidék sajátosságait, népművészetét, mindazt, ami gazdagítja művészetüket. Mindjárt e terv első állomásaként, a bécsi döntéskor Magyarországhoz visszakérült Gömör megyében, Rimaszombattól 16 km-re, a Balog patak völgyében fekvő felsőbalogi kastélyában rendezkedett be a művésztelep.¹ Hivatalos neve: A Képzőművészeti Főiskola Felsőbalogi Művésztelepe. A telep vezetésével a környéken is jól ismert Rudnay Gyula festőművész, a főiskola tanárát és Varga Nándor Lajost, a grafika-tanszék vezetőjét bízták meg. 1943-ban már kb. húsz főiskolai növendék dolgozott itt. A tervek szerint a 18. században épült, a Koháry-Coburg család tulajdonába került egyemeletes kastély hatalmas padlasterében több műtermet, a parkban pedig elszórtan kisebb egy-két szobás és műtermes házat építettek volna. Felsőbalogon a művészek 1944 végéig, a visszavonuló németek megszállásáig dolgoztak.

Lőrinczy Szabolcs leírása, „gyarló emlékezete szerint”, a telep rövid életében a két tanáron kívül, Istókovits Kálmán, Vargha Mátyás, Böhm Lipót /Poldi/, Péchi-Pilch Nándor, Csánky Dénes, Mátray-Makovits Jenő, Antal Dezső építész, Molnár Ernő művészettörténész-tanár, Zajti Ferenc, Kocsis András szobrász, Feszty Masa, Fáy Aladár, Gorka Géza, Dénes Jenő, Szalatnyai József, Arató János, Bíró Antal, Geiger Judith hoszabb-rövidebb ideig dolgoztak itt.

Ugyanebben a visszaemlékezésben olvasható: „1944 nyarán a csendőrség budapesti utasításra nyomozást indított Felsőbalogon és a telepen, amiatt, hogy a telepen kommunista szellem uralkodik és kommunista gondolkodású művészek dolgoznak ott.

A telep vezetői valóban nem törődtek azzal, hogy ki milyen politikai meggyőződésű, kizárólag a tehetséget tartották szem előtt és a növendékek felvételénél is ez volt a döntő.”

Gorka Géza valószínűleg ekkor gyűjtötte itt a gömöri motívumokat, hímzések és fazekas-cserepek díszítéseit, amelyek néhány 1943-1944-ben készült kerámián is előfordulnak. A losonci kerámiák egyik tipikus ötszirmú virág motívumára példa az 1880 körül Bakabányán készült tál, amelynek fotóját a Nógrád megye népművészete c. tanulmánykötet is közli.²

1 Lőrinczy Szabolcs 1955-ben készült feljegyzése, Művésztelep Felsőbalogon /Gömör m./ 1943-ban. 1–4. gépelt oldal. MTA Művészettörténeti Kut.Csop. Dokumentációs Központ, ltsz: MDK-C-189

2 ZÓLYOMI József: Lakáskultúra. In: Nógrád megye népművészete. Népművészeti örökségünk. Szerkesztette Kapros Márta. Balassagyarmat 2000. Kiadó Megyei múzeum az Európa Kiadó hozzájárulásával. 59-111. o., 79. reprodukció.

Nógrádi Palóc Háziipar – Kerámia műhely részleg³ 1943–1944

Gorka Géza rövid idő alatt szervezte meg és indította el Losoncon a Nógrádi Palóc Háziipar keretében működő kerámia üzemet. Ideiglenesen tartózkodott a városban, a gyártást heti utazásokkal felügyelte.⁴

A Felvidék visszacsatolása után, Losonc város⁵ 1939 júliusában kinevezett polgármestere, dr. Koltai Ernő⁶, hosszas szakmai megkeresések és levelezések után „talált rá” Gorka Gézára, és hívta meg őt a kerámia üzem vezetésére.⁷ A keramikumművész losonci tevékenysége 1943-ban kezdődött és 1944 karácsony előtti időszaki, a várost pusztító orosz szőnyegbombázásig tartott.

A losonci háziipari szövetkezetek létrejötteinek előzménye az 1931-ben, Dr. Söldos Béla, Nógrád megye volt főispánjának a falu életét segítő, munkaalapú szociális támogatása volt. Az általa alapított Nógrádi Palóc Háziipar tevékenysége az egykori takácsmesterség felélesztésével a fonás, szövés volt. A munkák irányítását, az értékesítést titkára, dr. Koltai Ernő látta el.⁸ 1940-től ennek a vezetését, a Felvidék visszacsatolásával megnagyobbodott területekkel együtt, a Nógrádvarmegye Közjóléti Szövetkezete vette át⁹, és ettől az időtől ennek háziipari osztályaként működött. A háziipari munkák irányítása ettől kezdve két központból, Balassagyarmatról és Losoncról folyt. Cím: Nógrádi Palóc Háziipar Nógrád vm.

3 A losonci Városi Galéria és Múzeum igazgatónőjének, Iveta Kaczarovának (Novohradská galéria a múzeum) köszönöm a gyűjteményükben lévő Gorka Géza kerámiák (2-3, 6., 8-12., 14. fotó) reprodukálási engedélyét. A megyei levéltár igazgatónőjének, Dr. Kristina Becaniovának a dokumentumok közlési engedélyezését.

4 Nógrádverőcéről, ill. Budapest Keleti Pályaudvarról Losonc kb. 3 óra alatt volt elérhető, a mai egész napi utazással ellentétben. Koltai Ernő Jakó Gézának írott levélben (1942. jún. 30.): „A vonat d.u. 3.20 órakor indul a Keleti pályaudvarról és Losoncra érkezik ¾ 7 órakor.”

5 Puntigán József, Losonc 1938-as visszacsatolása – a korabeli források alapján. 1938. november 2-án kihirdetett 1. bécsi döntés értelmében Losoncot Magyarországhoz csatolták.

6 Koltai Ernő, dr. (Balassagyarmat, 1903 – Vác, 1974) Jogi tanulmányai után Gyarmaton, apja ügyvédi irodájában dolgozott. 1928-ban közigazgatási pályára lépett, vármegyei tiszteletbeli aljegyző, majd az árvaszéken ülnök. 1931-ben dr. Söldos Béla főispán titkára. 1939 júliusától Losonc város polgármestere. Polgármestersége alatt a város és környékének gazdasági, kulturális, szociális felemelkedését szolgálta. Nevéhez fűződik a losonci Palóc Háziipar beindítása és működése. Losoncon élte át a frontot, majd 1945 januárjában tért vissza Gyarmatra. 1945 tavaszán vállalkozásba kezdett, szövőipari szakmunkásképző tanfolyamot indított el. Az államosítás után 1950-ben Salgótarjánban, terményforgalmi vállalatnál alkalmazták. (1951-ben feleségét és két leányát Ipolyszögre telepítették ki; majd visszajövetelük után (1952) feleségét egy Salgótarján környéki faluba internálták.) Vácott telepedett le, a Dunai Cementművet kivitelező vállalat munkatársa 1954-ig, a Cementmű építésének leállításáig. Ezután kézihurkolóként dolgozott.

7 Štátny archív v Banskej Bystrici - pracovisko Archív Lučenec (Állami Levéltár, Besztercebánya – Levéltári részleg, Losonc található Koltai Ernő polgármester hivatalos iratanyagai, köztük a losonci Nógrádi Palóc Háziipar dokumentumok. (Ézentúl: Archív, Losonc megjelöléssel) Koltai Ernő ügyvéd (Balassagyarmat) iratai a) személyes iratok S.2. (2,73) Nógrád megyei Levéltár kiadv. Személyek XIV.

8 Losonci Hírlap 1943. jún. 20. A Budapesti Közlönyben megjelent, Dr. Koltai Ernő kinevezéséről szóló hír: „A belügyminiszter ifj. Koltai Ernő dr.-t Losonc megyei város polgármesterévé nevezte ki, ill. eddigi tisztségében véglegesítte”.

9 A Nógrád megyei Népjóléti Szövetkezet elnöke hivatalból a vármegye alispánja, Neográdi Horváth Sándor volt. A háziipari alosztály vezetője ifj. dr. Koltai Ernő polgármester. Magyar Háziipari Központ elnöke Keresztes Fischer Ferencné, Budapest. A Nógrádi Háziipar Szövetkezet forgalmazója és üzlete, Marton Lászlóné, Losonc, Rákóczi út 19.

Közjóléti Szövetkezetének háziipari osztálya Balassagyarmat, illetve Losonci telepe, Losonc, Gácsi-út 74. Igazgatója dr. Koltai Ernő.

A háziipar telephely munka a kir. Dohányjövedék tulajdonát képező dohánybevéltő hivatal négyemeletes épületében folyt.¹⁰

A losonci Háziipari Szövetkezet épülete

A M. Kir. Központi Háziipari Felügyelőség, Budapest, az Iparügyi Minisztériumhoz tartozott.

A losonci Háziipari Szövetkezet megalapításától szociális feladatokat látott el. Célja a háborús helyzetben az emberek munkához juttatása, általános foglalkoztatottsága és magasabb, jobb megélhetési szintre emelése volt. Ennek érdekében a különböző termelési osztályok betanítási tanfolyamokat szerveztek.¹¹ A Nógrádi Palóc Háziipar munkásai saját termékeikből való vásárláskor kedvezményben részesültek.¹² Koltai Ernő levelezéseiben több, a Fébé Evangélikus Diakonissza Egyesület Szociális Irodával, Budapest, Deák tér 4. való kapcsolatára utal.¹³ A sokfelől érkező

10 Gácsi úton lévő dohánybevéltő épület-telep címe: Gácsi út 54. sz.; 1941. május 26-án készült a dohánybevéltő hivatal épületének a bérbeadása. A Bérleti Szerződés Jegyzőkönyv (Losonc, 1941. július 14) alapján a bérletfizetés 1941. szept. 1-től, az igénybevétel napjától történik. A 3. pont kimondja: „A bérleti szerződés az 1946 évi szeptember hó végéig terjedő határozott időtartamra szól, azonban ezen időtartamon belül is előzetes félévi felmondással mindkét fél részéről bármikor megszüntethető. Bérleti szerződés, Losonc, 1941, júl. 14.—Ezt nem vette figyelembe a politika!!!
1942. augusztus 10. összeírás alapján a losonci telep osztályai a következők: I. Mechanikai szövöde II. kézi szövöde III. Fűzfa és gyékény és szalma feldolgozó üzem IV. gyapjúfonoda V. kerámia VI. asztalosüzem VII. gyermekjáték előállító üzem. Archiv, Losonc

11 A második világháború alatt működő foglalkoztatás szociális háttere emlékeztet az első világháború bécsi Drasche-telepen álló különböző gyártási részlegek és a budapesti Drasche-gyár kerámia üzemének működésére.

12 II. b. Kimutatás, Losonc, 1943. aug. 3. Pl. üzem neve: porcelán, munkás neve: Rusznyák Mária.

13 Lukovszky Anna diakonissza jelöltnek címzett levelek. Fébé – segítő szolgálat.

gyakori levélváltásokból derül fény Koltai Ernő emberi nagyságára, támogatására: nem egy alkalommal segített hivatalos igazolásokkal, a háziipari szövetkezetbe történő felvétellel, illetve a Losonc melletti fogolytáborban való elbújtatással katonaszökevények és zsidó származásúak életét mentette meg.

Koltai Ernő jól érzékelte, ahhoz, hogy minél szélesebb körben tudjon az embereknek munkát adni, a háziipari gyártást és ezzel az áru kínálatot bővítenie kell.¹⁴ A háziipari szövetkezet gyors növekedéséről tanúskodik Koltai Ernő 1942. november 5-i levele, melyben már mintegy 520 ember alkalmazásáról beszél.

Koltai Ernő jogi-gazdasági felkészültsége, tárgyalóképessége, valamint a társadalmi kapcsolatok kialakítására fordított figyelme volt a biztosítéka a háziipar prosperáló működésének. 1942 februárjából ismerjük egy levelét, amelyben az országos iparművészeti társulathoz elvi, erkölcsi támogatásért fordult. Címzett: Szablya János, m. kir. kormányfőtanácsos, az Országos Magyar Iparművészeti Társulat alelnöke, Budapest, Mária Valéria u. 12. sz.¹⁵

„Méltóságos Uram!

Losonc megyei városban Nógrádi Palóc Háziipar losonci telepe címén háziipari tevékenységet vezetek. Ennek a háziipari telepnek a fenntartását és tovább fejlesztését a szociális szempontok indokoltá teszik.

Losonc egykor jelentős gyáriparát az idegen uralom tönkre tette. A jelenlegi gazdasági viszonyok mellett nagyobb gyár alapítására kilátás nincs. Szükséges tehát ennek a gyáripari telepnek a fejlesztése.

Az utóbbi időben a háziipari munka mellett, iparművészeti jellegű munkát is végzünk. Úgy érzem mulasztást követnék el, ha a munka megindulásakor a magyar iparművészeti irányításra hivatott tényezők segítségét és támogatását nem biztosítanám.

Az általam végzett munka közérdekű és ez jogosít fel arra, hogy a magyar iparművészet vezetőinek a támogatását kérjem.

Tiszteletteljesen arra kérek Méltóságos Uram, hogy telepünk megtekintése, a már végzett munka elbírálása, valamint további tevékenységünk irányának megszabása céljából légy kegyes a közeli napokban Losoncra ellátogatni.

Ezt az alkalmat használom fel arra is, hogy hálás köszönetet mondjak azért a támogatásért, amelyben a háziipari akciónkat az utóbbi időben részesíteni szíves voltál. Kérem jóindulatú és értékes támogatásodat a jövőben is.

Fogadd Méltóságos Uram őszinte tiszteletem nyilvánítását, mellyel vagyok készséges híved:

/aláírás/ KE”

¹⁴ „A háziipari tevékenység szédületes mértékben kezdett bővülni”, úgy hogy Losoncon a telepet új helyre vitték át: a „cseh uralom alatt” dohánybevéltőnek épült négyemeletes épületbe. A szövetárun kívül kosár, gyékény fonás, csipkeverés, gyermekjátékok előállítás, kerámia, vas, bútor, fa- és bőrdíszmű tárgyak készítésével foglalkoztak. A szakvezetőkön kívül 350-400 munkás dolgozott a telepen, havonta harmincötezer Pengót fizettek ki számukra. Az évi forgalom másfél millió Pengóra „rúgott”. A vármegye további más községeiben ezen kívül további hatszáz-an voltak foglalkoztatva – a helyi, Losonci Hírlap 1942. szeptember 6. tudósítása alapján

¹⁵ Archiv, Losonc: Koltai Ernő valamennyi kimenő levelének másolata megtalálható a levéltárban.

Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat 1942. október 28-i külföldi kontingens engedélye kerámiára 4.000.-Pengő – az engedély 1942/43 gazdasági év első felére vonatkozik.¹⁶

1942. július 15-én Koltai az Iparügyi Miniszterhez fordult, a Nógrádi Palóc Háziipar áruinak külföldre való kiviteléhez kért engedélyt.¹⁷ A háziipari cikkek Németországba való kivitelére az engedélyt 1942. júl. 22-én megkapta. Néhány hónap múltán, 1942. nov. 7-én pedig az iparművészeti tárgyak (kerámia, festett porcelán, üveg és aragonit áru) németországi exportjához érkezett meg az Iparügyi Miniszter engedélye.¹⁸

Az árut néhány központon keresztül értékesítették Magyarországon és külföldre, elsősorban Németországba.¹⁹ Velits Miklósnak, a „Háziipari, iparművészeti cikkek termelése és nagybani eladása” – Erzeugung und Ausfuhr von Hausindustrie und Kunstgewerbliche Art Keln (Budapest, I. Pauler u. 21.) vezetőjének Koltai Ernőhöz írt 1944. január 4-i levele részben kifejezi a Gorka kerámiák kereskedelmi „útját.” Engedd meg, hogy a legőszintébb jókívánságaimat fejezzem ki abból az alkalomból, hogy Gorka Géza barátommal szoros nexusba kerültek, mert az ő művészi vezetése óriási jövőt és sikert biztosít kerámiai üzemeteknek. Az ő neve ma már világmárka és ennél jobb kapcsolatot nem is találhattatok volna – sorok után – Ezzel kapcsolatban csak arra kérek, hogy ha már termelések értékesítésének legnagyobb részét Gorka Gézával kapcsolatban Herendnek kötötték le, a fennmaradt rész eladását biztosítsátok nekem.”²⁰ (Gorka Géza és Herend közötti közvetlen jó kapcsolatról tanúskodik (olvashatatlan aláírással, a Herendi Porcellángyár Rt. fejlécen Dr. GGY/KH.) a cég fő munkatársának Gorkához, Nógrádverőcére írt sorai, melyben a losonci üzemhez beajánlandó, név nélkül említett személyről esik szó. „Az illető egyébként derék ember, úgyhogy megérdemelné mindkettőnk /Enkelhardt műszaki igazgatóra utal/ véleménye szerint, hogy vele próba tétessék; hátha bevállik...nagyon köszönöm azokat a rendkívül érdekes és élvezetes órákat, amelyeket otthonodban és üzemedben tölthettem” – zárja levelét.²¹

Komoly, rendszeres levél- és megrendelő-áruszállítási kapcsolatban álltak a Corvin Áruházzal, melynek vezetője Zsindelyné Tüdős Klára, egyben a Pántlika Magyar Divatszalon (Budapest, IV. Kristóf tér 6., ill. VIII. Stáhly u. 13) vezetője volt. Szállítottak Szelezcky Teréz balassagyarmati kézimunka üzlete részére is.

1942-ben a Budapesti Nemzetközi Vásáron a Palóc Háziipar külön, önállóan szeretett volna kiállításon megjelenni.²² Ez a tervük nem sikerült, és így az országos, ál-

16 Koltai Ernő kontingens megállapítás ügyében írt levél Szablya Jánoshoz, Losonc, 1942. júl. 15.; külföldi export kontingens ügyében Szablya Jánoshoz írt levél, Losonc, 1942. nov. 5.

17 Ugyanezt a szövegezésű levelet továbbá a M. Kir. Külkereskedelmi Hivatal, a Háziipari Kiviteli Szövetkezetnek, valamint az Országos Magyar Iparművészeti Társulatnak küldte el. Archív, Losonc ltsz.: 2/ 1942 sz.

18 Archív, Losonc ltsz.: 17.507. sz.

19 Ilyenek voltak a Magyar Háziipari Központ – Országos Magyar Háziipari Szövetkezet (Budapest, IV. Eskü út 6.); Háziipari, Iparművészeti Cikkek Termelése és Nagybani Eladása – Erzeugung und Ausfuhr von Hausindustrie und Kunstgewerbliche Art Keln – Velits Miklós (Budapest, I. Pauler u. 21); Háziipari Kiviteli Szövetkezet (export)- Avakumovits Ottó igazgató (Budapest, V. Nádor u. 18); „Kincsesláda” Népművészeti – Iparművészeti – Háziipari cég, Kovács Sándorné (Budapest, Madách tér u. 3); „Futura” A Magyar Szövetkezeti Központok Áruforgalmi R.t., Schmelzer János ig. (Bp. V. Vigadó u.6); Fajkürthy Ernő, Budapest, a németországi VEDES/Nürnberg, Moltkerstr. 15, közvetítője.

20 Velits Miklós levél Koltai Ernőnek, Budapest, 1944. január 4.

21 A levélben minden valószínűség szerint Herend egyik munkatársának ajánlásáról van szó. Olvashatatlan aláírással levél Gorka Gézának, Nógrádverőcetre, Herend, 1942. okt. 7.

22 Koltai Ernő levél dr. Foltányiné Schliff Arankához, Budapestre, Losonc, 1942. júl. 15.

lami szociális támogatásokat reprezentáló ONCSA pavilonban állított ki.²³

A közeli Gács település híres régi fazekasai és az edénygyártás „megfelelő előzmény” volt a kerámia üzem beindításához.²⁴ Negyvenkettő elején már a kerámia üzem felállításáról ad hírt: Losoncra, 1942. január 8-án Szegedy-Maszáké Holló Valériának címzett levelében Koltai kifejezi sajnálatát, hogy ígérete ellenére nem látogatja meg.²⁵ „Biztosra veszem, hogy műtermének ebből semmi kára nem lenne. A kézi és mechanikai szövésen felül kosárfonással, gyermekjáték készítéssel, gyapjúfonással is foglalkozunk. Most pedig egy kerámiai üzemet is felállítottunk. Van ezenkívül fa-feldolgozó üzemünk is. Nálunk dolgozik kisterenyei Szabó István fafaragó művész²⁶ is, úgy hogy nagyon szép dolgokat készítünk majd. Az elmúlt év folyamán 500.000.- P-n felüli forgalmunk volt.”

A kerámia üzem termelését viszont magasabb, tehát nem a népi fazekasság, hanem iparművészeti szinten kívánta megvalósítani Koltai Ernő. Nagyon is tisztában volt a kelendő porcelán és kerámia áru minőségével. Ezért az üzem vezetéséhez megfelelő szakembert keresett. Ambíciói megvalósításához először széleskörűen tájékozódott. Érdekes és tanulságos végigtekintenünk levelezését egészen addig, hogy Gorka Géza keramikusra „rátalált”. Ezekben, a különböző személyektől kapott választlevelekben a munkanélküliség, a művészek munkafeltétele, a megbízás iránti versengés, a másik „beárulása”, stb. ugyanúgy megjelenik, mint a nyersanyagok hiánya, stb., valamint a katonai besorozásokról, munkatáborba való behívásról szóló hírek.

Koltai Ernő az elsők közt kereste meg a Romhányi Kerámia gyár üzemvezető főmérnökét, György István vegyész mérnököt²⁷, aki választleveleiben, maga helyett (katonai behívó miatt), a Herendi Porcellángyár egyik munkatársát, Varga Bélát javasolja.²⁸ György István személyes felkérésére Varga Béla választleveleiben közli, hogy a losonci munkát,

23 Losonci Hírlap, 1942. aug. 16.

Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap, rövidítve ONCSA 1940-1944 között a nagycsaládos falusi nincstelenek támogatására, a születések számának emelésére és gyermekvédelmi célokból alapított állami szociális szervezet volt, melyet az 1940/23. törvénycikkkel hoztak létre. Célja a „segélyezés helyett a leginkább támogatásra szoruló néprétegek gazdasági, erkölcsi és szellemi felemelése” volt. A terv keretében 1941-1943 között telepszerűen, kb. 12 ezer típuslakást építettek 30 éves kamatmentes kölcsön alapján (Rákospalotán is építettek ONCSA-házakat a Benkőtelepen). Több ezer család jutott földhöz, és közel 12 ezer ember kapott a gazdálkodáshoz szükséges állatállományt. Fiatal házásoknak kölcsönt, gyermekeknek segélyt nyújtottak. Közjóléti szövetkezeteket hoztak létre. A világháborút követő társadalmi változások elsodorták ezt is.

24 Losonc melletti Gács egykori híres posztógyáráról és a fazekasságról, a cserépedényekről valamint a XVIII. századi fayence gyárról emlékezik meg a helyi lap, melyek bőven adtak munkát az itt élőknek. „A megszállás szomorú húsz esztendeje alatt állították le a gyárat és vele együtt a losonci zománccédeny, a gépgyárat, az apátfalvai posztógyárat is. A szubvencionált cseh ipartelepek pedig ontották az árut, gazdagodtak, miközben a felvidéki iparosság szegényedett és munkanélküli segélyekből tengette életét. A terület visszatérés után újra megindult a munka...A kerámia üzem is lendületesen fejlődik. Az ízléses magyaros tárgyak, hamutartók, táncoló párok, stb. említésre méltó alkotások. Ezeket is itt formálják...A kiégető kemence is üzemben áll. A festés és a zománcozás finom és sok ízlést kívánó munka, de megfelelő kezek szakszerűen végzik. Még sok meglepetést ígér.” T. E. A losonci Palóc Háziipar. Losonci Hírlap, 1943. feb. 28.

25 Archív, Losonc

26 „Maga id. Szabó István Szabó Gyula festőművészünkkel, Christz Vilmos festőművésszel, Gorka Géza Kossuth-díjas keramikussal, valamint Hubacsek Zsiga népművésszel együtt az egyik helyi üzemben dolgozott.” Id. Szabó István képei a Nógrádi Galériában. A Hét, 1984, május 18, 21. sz.

27 György István (Marosújvár, 1899 - Bp., 1986): vegyész mérnök. Tanulmányait a brnói műegyetemen végezte (1918-24). 1924-32-ben a Herendi Porcellángyár műszaki igazgatója, 1932-1949 között a Nagybatony-Újlaki Egyesült Iparművek Romhányi Kályhagyárának üzemvezető főmérnöke.

28 György István, Romhány, 1942. május 27. választlevele Koltai Ernőnek

mint vegyész keramikus, rögtön nem tudná elvállalni. „... a technikában nagy gyakorlattal rendelkezem. Bármely massa, máz festékanyag előállításában, vagy a gyártás égetés, valamint tűzálló áruk előállítása terén. Sajnos, mostani helyzetemben határozni nem tudok, sem más szakembert ajánlani.”²⁹ Varga Béla György István mérnökhöz írt válaszlevelét a férj [György István] munkaszolgálatára miatt már felesége, néhány személyes közlés kíséretében, továbbította Losoncra.³⁰ A szakmai segítség ügye teljesen más irányt vesz fel, amidőn néhány nap után György Istvánt hazaengedik a munkatáborból. Miután, egyelőre bizonytalan időre -, a biztonság kedvéért, a munkák megkezdése miatt -, a korábban felkeresett Varga helyett az Iparrajziskola kerámia osztályának fiatal vezetőjét javasolná. De, hozzáteszi: „mielőtt az illetőt Polgármester Úrhoz utasítanám tudnom kellene, hogy nem akadály alkalmaztatásánál, hogy tanusítványos. Atyja születésére református, zsidó nőt vett feleségül és akkor saját maga is zsidó lett. Így természetesen gyereke is zsidónak született és csak pár évvel ezelőtt tértek ki szüleivel együtt.” Majd a következő sorban már szakmai kérdésekre tér rá: „Időközben a Bidtel cég pesti képviselője is értesített, hogy intézkedett a minta mázkollekciónak elküldése iránt. Remélni szeretném, hogy ezt is megkapták.”³¹ Ezenkívül tudatja Koltaival, hogy a kért cserépmasszát elküldte.

Ezt követően pedig, mint ahogy ezt a levélváltások is bizonyítják, rendszeres kapcsolatban állnak majd egymással. Ezen dokumentumok külön jelentősége, hogy pontos leírást adnak a losonci kerámia üzem technikai fejlesztéséről és felszereltségéről, s ami számunkra is elképzelhetővé teszi ennek az akkor hosszabb távra tervezett üzemnek imponáló nagyságrendjét.³² Másrészt, a különböző szakemberekkel, mérnökkel és művészekkel történő levelezések jól tükrözik Gorka Géza kapcsolatrendszert is - melyek egyben betekintést nyújtanak verőcei üzemének külső segítséggel történő széleskörű működtetési feltételeibe is (pl. anyagelemzések, vegyi kiértékelések, stb.).³³

A polgármester válaszlevelében jelzi, hogy időközben a kerámia üzem szakmunkára „megjelent nálunk az Öreg Krajcsovics, akit Vágó mérnök úr ajánlott.” Próbaidőre vették fel, s közli, „hogy a levélben felhozott körülmények nem jelentenek akadályt az említett szakember alkalmazása tekintetében”.³⁴ György Istvántól érkezett következő levél alapján értesülünk arról, hogy jelöltje munkatáborba került. („és bár családja lépéseket tett hazajövele érdekében, nem hinném, hogy belátható rövid időn belül Losoncra mehetne.”)³⁵

29 Varga Béla, Herend, 1942. május 30. válaszlevél György Istvánnak

30 „Mélyen tisztelt Polgármester Úr! Elnézését kérem, hogy én keresem fel soraimmal, de férjem ma munkaszolgálatra Putnokra bevonult és így a mellékelt levelet már nem továbbíthatta. Sajnálja, hogy nem tehet tovább is lépéseket ez ügyben, de jelen esetben nem áll módjában. Talán esetleg Polgármester Úr közvetlenül közelebről érdeklődne Varga Bélánál, kit, mint ügyes embert ajánlottak férjemnek. Tisztelettel üdvözlő György Istvánné. Romhány, 1942. VI. 3. Koltai válaszlevele György Istvánnához: Losonc, 1942. június 6.

31 György István Romhány, 1942. június 10. Koltai Ernőhöz címzett levél.

32 Koltai az üzem műszaki berendezése ügyében a Vágó Géza mérnökkel, a „Váza” Kerámiai-Kémiai Művek R.T. (Pestszentlőrinc) igazgatójával folytatott megbeszéléseket. Az üzem tervrajza alapján Vágó küldte meg Losoncra a kerámiai üzemhez szükséges műszaki felszerelés részletezett (kemence, agyaggyúró gép, őrlődobok, agyagkeverők, lábkorong, stb.) árkalkulációját. Fejléces dokumentumon: „Váza” Kerámiai-Kémiai Művek R.T...Pestszenterzsébet, 1942. okt. 20. Tárgy: kerámiai üzem berendezése.

33 Pl. Vágó Géza, György István mérnökkel való szakmunkák és elemzések.

34 Koltai Ernő Losonc, 1942. június 15. levél György Istvánnak

35 György István Romhány, 1942. június 27. levél Koltai Ernőnek

A losonci levéltárban található levelek közt feltűnik Jakó Gézáé is.³⁶ A keramikus kézzel írt levélben jelentkezett Koltainál: „Jónás Ödönné nemzetes asszony, a Salgóbányai bányatanácsos és kedves felesége volt szíves engemet ajánlani kisegítőnek a Polgármester Úr által létesített háziipari műhely kerámiai berendezéséhez. Midőn ezt az alkalmat felhasználom – mély tisztelettel közlöm, hogy a mennyiben Polgármester Úr valakit keres az említett célra, szívesen felajánlom segítségemet mert a nyár folyamán addig, a míg a munka ott be van vezetve és fő nehézségeken túljutott, a míg a szükséges massa és máz-anyagok ki nincsenek próbálva stb.

Szívesen fel is utaznék Losoncra, ha tudnám, hogy Polgármester urat mikor találhatnám Losoncon – megbeszélni a részleteket és szerény igényeimet is akkor hoznám (olvashatatlan rövidítés) tudomására.

Engedtettsék meg magamról csak annyit jeleznem, hogy 16 évig a Fővárosi Iparrajziskolán működtem, 11 évig az észt minisztérium meghívására áll. kerámiai Tanműhelyt rendeztem be Tallinban, és ezt vezettem, ma pedig az Orsz. M. Kir. Iparműv. Iskolán tanítom a kerámiai technológiát.

Polgármester Úr (olvashatatlan rövidítés) válaszát kéri teljes tisztelettel

Jakó Géza

1942. VI. 28. Budafok, Tompa u. 17.,

A válaszlevélben Koltai értesíti Jakó Gézát, hogy várja személyes érkezését: „kitűnő megoldásnak találnám azt, ha igen tisztelt Tanár úr vállalkozna arra, hogy a nyári szünet alatt a Nógrádi Palóc Háziipar kerámiai üzemét megszervezné. Az ügyet ily módon a legjobb kezekben látám.”³⁷

Koltai rendkívüli aktív szervezőképességét – csupán egyik szakágazaton, a kerámián keresztül – látva meg tudjuk érteni, hogy volt lehetséges néhány rövid év alatt országos szintre fejleszteni a háziipart, és a számottevő németországi megrendeléseket tovább bővíteni. Rögtön, mindenre reagál. Pl. balassagyarmati látogatásakor barátjánál, Bereczky Vilmos főtanácsosnál meglátott Pataky Andor szobor után levélben felkéri a szobrászt, hogy a háziipar részére „is készítsen pár szobrot”.³⁸

A következő levélváltások már a kerámia műhely építésére, berendezésére vonatkozó konkrét megegyezésekről szólnak.³⁹ Miután a levéltár teljes idevonatkozó anyagaiból konkrétan nem derül ki, hogy a kerámia műhely vezetésére alkalmas szakember intenzív

36 Jakó Béla Budafok, Tompa u. 17, 1942. VI.28. Koltai Ernőnek írt levelét teljes terjedelmében közöljük, mivel eddig nem volt tudomásunk arról, hogy Gorka Gézán kívül ő is részt vett a losonci háziipar kerámia üzem tevékenységében. Illetve Jakó Géza életére vonatkozó ismereteinket bővíti ez az adat és szakmai-emberi szerénységéről is tanúskodó levél.

37 Koltai Ernő levél Jakó Gézának Losonc, 1942. jún. 30.

38 Koltai Ernő levél Pataky Andornak Zalaszentgrótra, Losonc, 1942. szept. 14.

39 A meglévő, kezdeti állapotokról a „Kimutatás” című dokumentum tájékoztat: „Kimutatás 1942. augusztus 11. a kerámiai osztályról a gépi berendezésről és a munkások létszámáról” a következőket tartalmazza:

1 drb. lábbal hajtható korongozó

munkások létszáma: 33 azok közül 1 zsidó és mint festő dolgozik. Ugyanezzel a dátummal ismerünk egy másik, konkrét név nélkül, Losonc városi aljegyző/helyettes vezető által írt „Kimutatás” feljegyzést, mely szerint a „munkások létszáma 22 férfiak és nők vegyesen, zsidó munkás nincsen”.

A háziipari szövetkezet pontosan vezetett feljegyzéseiből ismerjük a kerámia üzemből dolgozó munkások neveit: Urbancsok Klári, Grenda Gizella, Szabó Ilonka, Weisz Magda, Planka István.

keresése közben „miként” merült fel Gorka Géza neve, feltételezhető, hogy az 1942. augusztus 17-24-én rendezett Budapesti Nemzetközi Vásár játszhatott ebben közre.

Erre következtethetünk ugyanis, „ahogy” a polgármester, a címzett (György István) megszólítása után első mondatát így kezdi: 1942. okt. 3-án közli „Valószínűnek tartom, hogy Gorka Géza iparművész úrral a kerámia üzemmel kapcsolatban a megállapodást rövidesen megkötjük. Legutóbbi tárgyalásunk alkalmával csináltunk egy kis tervet a kerámiai üzem átalakítására. Ezt a tervet szíves engedelmével, csatoltan megküldöm és arra kérem, mint gyakorlati szakember, lenne szíves nagybecsű véleményét közölni. A kerámia üzem a háziipar elhelyezésére szolgáló épületnek a földszintjén nyerne elhelyezést. A kemence ez idő szerint a 6. számmal megjelölt szobában van. Még egy ilyen iker kemencét építünk a 3. sz. helyiségben is. A teremnek nyíllal jelzett helyeken két bejárata van. A késsel jelzett falak üvegből készülnek, helyesebben a fal egész hosszában végig menő üveglablak van. A vastagabb kék színnel jelzett falak vitrinszerűen lennének kiképezve és helyettesítenék a mintaraktárt. A pirossal jelzett falak felsőrészen helyeztük el az ablakokat. Ily módon kellő fényt tudnánk biztosítani az épület minden helyiségének. A kályhák, sőt mindkét kályhás a mai napon megérkeztek és már javában folyik is a munka.”⁴⁰ Ugyanezzel a dátummal (1942. okt. 3.) Gorka Gézának elküldi az üzem tervrajzát, és jelzi, hogy kisebb módosítással elhagyták róla az irodát, valamint a „barnával jelzett falrész dupla üveglap lenne, ahová a mintákat elhelyezhetjük, amely egyben helyettesíthetné a bemutató szobát is.”⁴¹

Míg az egyik részről az üzem műszaki és felszereltségének tervezése folyik, vele párhuzamosan, a kerámiai gyártás alapanyagainak (agyagok, mázak) kiértékelésére és beszerzésére tett lépéseket látjuk. A Koltaitól megküldött agyagok konkrét anyagelemzéseiről, masszakísérletéről számolt be György István. „Négyféle masszát készítettem. Mindenik masszából húztam egy-egy vázát. Sajnos a kiküldött agyag igen kevés volt. Arra kellett törekednem, hogy többféle massa legyen, legyen miből Gorka Géza iparművész úr válasszon és arra, hogy minél nagyobb vázát lehessen felhúzni, mert csak így lehet megállapítani, hogy a massa kifogástalan, alkalmas bármilyen méretű és formájú darab legyártására. E vázák közül három darab hétfőn kerül ki bisquit égetésből és akkor azonnal postára teszem. Szándékosan nem égetem ki itt mázasan, mert az a helyes, hogy az ott használatos mázakkal próbálják ki...A masszákat a lehető legegyszerűbbre kellett készítenem, mert számoltam azzal, hogy különösen az első időben a masszakészítő berendezés hiányos és a lehető legegyszerűbb lesz... Az első és negyedik massa tulajdonképpen a kiküldött agyag változó százaléku összetétele, a második és harmadikba idegen, nemezebb anyagokat, illetve kaolinokat használtam, hogy világosabb színű cserepünk is lehessen. Természetesen ezekben is a fő –componens a küldött agyag.” Kéri, hogy írják meg, Gorkával melyiket találják megfelelőnek, azért, hogy „összetételét és készítésének mikéntjét megírhassem. Megjegyzem, hogy ezekre quaracellé mázat nem lehet zománcozni, arra majd más masszát készíték.”⁴² Közben Gorka Géza is írja, hogy készül Losoncra, a levele végén hozzászövi „semmit sem tudok, hogy folyik az agyagszűrés. Most végzem a kísérleteket. Fedőmázat, quarzlisztet Vágónál rendeltem, ez utóbbi mészpáton kívül kell az agyagmasszába. Ez azonban részletkérdés – teszi hozzá, bár addig, míg ez is nem rendeződik, nincs értelme, hogy az üzem komolyan meginduljon.”⁴³

40 Koltai Ernő levél György Istvánnak, Losonc, 1942. okt. 3. György I. 1942. okt. 7-én Koltainak küldött leveléből arra következtethetünk, hogy az üzem tervrajzát György I. készítette

41 Koltai Ernő levél Gorka Gézának, Losonc, 1942. okt. 3.

42 György István levél Koltai Ernőnek, Romhány, 1942. okt. 7.

43 Gorka Géza kézzel írott levél Koltai Ernőnek, Nógrádverőce, 1942. okt. 10. A levél baloldali sarkában fent: G NV háromszöggel, alatta Gorka.

Koltai okt. 15-én „Kedves Barátom!” megszólítással Gorka Géának Nógrádverőcére küldött levelében értesíti, hogy Vágó Géza főmérnökkel és Pataky Andor szobrászművésszel együtt őt is várja losonci közös megbeszélésükre.⁴⁴ A találkozók után Pataky Nógrádverőcén tett látogatásáról és a tervezett „munkamegosztásról” tájékoztatja a polgármestert. „Gorka nagy munkában volt, mert a kiállításra készült, bemutatta egész üzemét. Átadtam az üzenetet a palóc mintás korszokra...Gorkának megmondtam, és ebben is állapotunk meg, hogy a technikai részét a dolognak ő állítja össze, értve ezalatt az alapanyag, mázak, égetési részét én pedig a vezetését állom Losoncon, úgy láttam hogy teljes megértéssel végeztünk, egyáltalán semmi kifogása nem volt aziránt, hogy az én kész modelljeimet kivitelezük, sőt a legjobb akarattal támogatta indítványomat....Gorka megcsinálja az ő anyag próbáit ezeket átadja nekünk, és az ő irányítása mellett mi dolgozunk. Gorka két hetenként meglátogatna bennünket Losoncon ahol kellő felvilágosítással ellát bennünket.”⁴⁵

Október végén a helyben lévő bank igazgatóját, dr. Deil Jenőt levélben értesíti Koltai Ernő, hogy „Gorka Géza valószínűleg a közeljövőben a Nógrádi Palóc Háziiparhoz kerül...Bizalmasan azt is elárulhatom, hogy az állami nagy arany érmet ezévből Gorka Géza kapja. Igen nagy nyereségünk lenne, ha Gorka Gézát munkásunkkal megnyerhetnénk.”⁴⁶

Végül, 1942 év végén arról értesíti a polgármester Vágó Gézát, hogy a kerámia üzem felépítéséről döntés született, és ehhez kéri mérnöki közreműködését.⁴⁷

Azaz, az üzem gondolatának megszületésétől, tehát nem egészen egy éven belül, elkészült a losonci Nógrádi Palóc Háziipari telep kerámia részlegének teljes „működési” terve. 1943. februárban a Losonci Hírlap fotót is közöl a kerámia üzemről.⁴⁸ 1944 januárjában pedig már komoly megrendeléseket kapnak.

Gorka Gézáról hosszabb írást először 1944 áprilisában közölt a Losonci Hírlap.⁴⁹

„...mostanában a Nógrádi Palóc Háziipar főelárúsítójának kirakata hétről-hétre szebbnél-szebb kerámiai dolgokkal van tele. Jól tudjuk, hogy ezeket Gorka Géza, a nógrádverőcei »szép fazekas« készíti. „A formáló keze alól kikerült dolgok népi egyszerűségük, alakjuk lágy ívelésű finomsága, színeinek vonzó szépsége ragadja meg tekintetünket. Minden darabnak különös vonása van. Az ősi vázákra elékeztetnek Gorka művei. Sejtelmesek, a kelet miszticizmusa mutatkozik bennük. Őseink hagyománya ez. Ami a régi időben még primitív volt s ami még most is meg van hazánk különböző tájain élő falusi fazekasainknál, Gorka Gézánál ezek művészi alakot öltenek...Nemrég újjászervezték a kerámia osztályt Gorka Géza vezetésével. »Háziipari központokra van szükségünk, hogy azok kisugározzák a nép felé azt, - mint mondja, amit a falunak csinálnia

44 Koltai, Pataky Andornak írt meghívó levelében (Losonc, 1942. okt. 15): „A Nógrádi Palóc Háziipar kerámiai üzemét hónapokkal ezelőtt leállítottam és azzal a tervvel foglalkoztam, hogy annak vezetésére, illetőleg művészi irányítására Gorka Géza urat kérem fel. A tárgyalások most folyamatban vannak. Művész úr nevét említettem Gorka Gézának, aki azt mondta, hogy Művész úr alkalmaztatása előtt személyesen szeretne tárgyalni Művész úrral.”

45 Pataky Andor kézzel írt levél Koltai Ernőnek, Zalaszentgrót, 1942. nov. 5.

46 Koltai Ernő levél dr. Deil Jenő bankigazgatónak, Losonc, 1942. okt. 26.

47 „Most már megemlíthetem, hogy döntés történt az ügyben és elhatároztam az üzem sürgős felépítését.” Koltai Ernő levél Vágó Gézának („Váza” Kerámiai-Kémiai Művek, Pestszenterzsébet), Losonc, 1942. dec.5.

48 T. E. A losonci Palóc Háziipar. Losonci Hírlap, 1943. febr. 28.

49 Losonci Hírlap, XXVII. évf. 16. sz, 1944. ápr. 16.: P. B.: Gorka Géza Losoncon

kell. Ezért létesült a helyi Nógrádi Palóc Háziipari telepe is, hogy megtermékenyítse a palóc-vidék háziipari munkásságát... A helyi központot azért fejlesszük ki, vallja mély meggyőződéssel, hogy ízlést és tudást sugározzunk ki a falu felé.«

A cikkeken, levelezéseken túl érdekes számunka Szabó István faszobrásznak a visszaemlékezése.

Szabó István faszobrász a *Fába faragott esztendők* című visszaemlékezéseiben több helyütt is beszél Gorka Gézával való találkozásáról, közös munkáikról.⁵⁰

„Megkaptam a főispán úr /Balassagyarmat, dr. Söldos Béla/ levelét: Gorka mester szívesen lát vendégül, menjek el hozzá, ellát hasznos tudnivalókkal.

Nógrádverőcén Gorka mester csakugyan készségesen megmutatta a műhelyét. Megbeszéltük, hogy én mintázok neki figurát, ő arról készit darabformát, amiből préselve (jobban mondva, az agyagot belenyomkodva) több száz darabot lehet sokszorosítani. Nem is húztam az időt, elkezdtem kiformálni egy palóc táncospárt, amint járnak az *aprósergőst*. Nagyon jó masszája volt Gorkának, nem tudom, miből keverte. Kérdeztem, de a válaszon nem lehetett eligazodni.

Gorkánál nagyon jó, betanított munkások dolgoztak. Különböző tehetséges ember volt az égető, az csinálta a darabformát a táncospárról. Az égetés olyan munka, hogy van benne egy kis tétlen idő. Sokszor éjszakába nyúlik. Ha megrakják a tüzet, míg el nem ég, nem kell rakni. Ezt az időt Gorka mester arra szánta, hogy az égető csinál darabformát, a betanított ügyes lányok abba nyomkodják a masszát. Azt megtanultam, hogy senki egy percet kihasználatlan nem tölt, ő fizet.

Nagyon szépen kiviteleztek a szobromat. Arra meg én tanítottam meg a lányokat, hogy az összeillesztésnél hogyan dolgozzák el a masszát, hogy ne legyen deformálódás, ne látszódjék az összeillesztés.

A vendéglátás olyan kedves volt a részemre, hogy még maradtam, és egy *Éva* című szobrot mintáztam, negyvenöt centis méretben.

Verőcei tartózkodásomról beszámoltam a főispán úrnak. Elégedetten kérdezte: - No, érdemes volt-e elmennem?

Azt mondtam: - Itthon csináltam volna három kisebb szobrot, ami az enyém lett volna. Ott csináltam kettőt; azóta sem tudom, hány darab van belőle, és bele van írva: *Gorka*. Azt sem tudtam meg, milyen összetételű a masszája. Még ő maga is kísérletezi, meg fogja is egy életem át. ...A főispán titkárát, Koltai Ernőt akkor nevezték ki a hozzánk csatolt Losonc polgármesterének. Levelet írt nekem, hogy keressem meg Losoncon.”⁵¹

Losoncról nemcsak színesen ír, de ír a kerámiai üzemből, Gorka Géza melletti munkájáról is. „Abban az időben Losonc volt az erdélyi menekültek gyűjtőhelye. A város közepén egy szép, nagy épület állott rendelkezésükre. Én is itt kaptam ideiglenes szobát. Volt köztük katonaszökevény, hétpróbás bűnöző, minden hájjal megkent dologkerülő, kiváló képességű szakember, volt köztük értelmiségi...ezeknek az embereknek kellett kenyeret adni, de meg hasznos is húzni belőlük. Így jött létre a fonó- meg a szövőüzem. Kaptunk egy csomó kimustrált gépet, azt üzembe kellett helyezni. A Palóc Háziipari üzeme a Gács felé vezető út mellett az utolsó épület volt. Hatalmas, erős, négyemeletes épület. Azelőtt dohánybevaltónak használták. A gépi szövőde a földszinten volt. Ugyancsak a földszinten épült a kerámiai medence is. Megindult a munka. Használati tárgyakon kezdtük.

50 Szabó István: *Fába faragott esztendők*. Magvető Kiadó, Budapest, 1969

51 Szabó István i. m. 280. o.

Én is mintáztam egypár szobrot, sokszorosítás végett. A darabforma készítésének betanítására lehoztuk az öreg Keviczky bácsi gipszöntőt Pestről, az iparművészeti iskolából. A kerámiához meg Jakó Géza iparművész tanár, a mázak nagy mestere jött tanítani....a porcelánfestőknek külön kemencéjük volt, egészen kis méretű. Icu szokta berakni az égetésre előkészített porcelánt...”⁵²

„Ekkoriban már sűrűn jártak a repülők, nagyon fel volt zaklatva a nép. Bennem is megérlelődött az elhatározás, hogy otthagynom a Palócot...”

A polgármesternek jó barátja volt Gorka Géza, a keramikus. Aláírta a szerződést, Losoncra költözött, és teljesen átvette a kerámiai üzemet, személyzetrel együtt. Újra átalakította az üzemet, kicserélte a személyzetet. Nagyon boldog volt a polgármester. Ezt a jó hangulatot használtam fel arra, hogy felmondok...”⁵³

„...alig vártam, hogy virradjon, már dolgoztam. Elkezdtem egy *Korongozó* szobrot, Vágó Géza vegyész mérnök barátomnak szántam. Meg egy játékos kicsikót.

Gorka is így vélekedett. – Ez a maga területe, ebben magával senki sem versenyezhet. Nekem szakmám a korongozás, de ez a *Korongozó* páratlan szép.”⁵⁴

A Gorka Gézával közösen alkotó Szelezcky Piri festőművész nevét Szabó Istvánénál jobban ismerjük.⁵⁵ 1942-ben dolgoztak együtt: nógrádverőcei kisüzemében exportra készítettek magyaros parasztfigurákat,⁵⁶ valamint itt készült a több színváltozatban ismert Madonna, a Krisztus a keresztfán és más kerámia plasztikák.⁵⁷ Nem zárható ki, hogy közös munkáikból esetleg Losoncon is készültek szériák. (Ez a kérdés további pontosításra vár. Egyelőre nem ismerünk „Losonc” jelzéssel készült darabot.)

A korszak, a háború és az utána következő évek történelmének minden eseményét, mindennek a visszájára fordulását és az esetenként működő, létfontosságú kapcsolatrendszerek összefüggéseit olvassuk ki a Szelezcky család történetéből, melyben Gorka Gézát is említik.⁵⁸ Dr. Barsi Béla, *Az Adorján, Frideczky és Szelezcky családok genealógiája és története az „Adorján-Szelezcky Levéltár” tükrében* c. tanulmányában közölte, a szerző szüleinek vonatkozó háború utáni adatok alapján következtetünk arra is, hogy Gorka Gézának milyen „módokon, szálakon” keresztül sikerülhetett az állami építkezések utáni 2% megbízatásokból munkához jutnia.⁵⁹

Koltai Ernő az utolsók közt hagyta el Losoncot. A vasúti csomópontban fekvő város bombázása előtt (Szenteste) a lakosság, aki tehette, elmenekült. Losoncot 1945. január 25-én, karácsonykor a Vörös Hadsereg elfoglalta.

52 Uo. 286. o.

53 SZABÓ István i. m. 296. o.

54 SZABÓ István i. m. 297.

55 Szelezcky Piri (Rimaszombat, 1908 -1992)

56 Táncoló pár, kerámiaplasztika, Szelezcky Piri modellje, 1943. GG. 1994. kat. 116. tétel. Újságcikk kivágás: (Ismeretlen szerzőtől) Látogatás Gorka Gézánál a nagy magyar keramikusnál. „Szelezcky Piri festőművész munkái közben” felirattal fotó. GG. Kapcsos könyv, ceruzával, GG. kézírásával:1943. szept.

57 Szelezcky P., Krisztus a keresztfán, szobor, Plébániatemplom, Sümeg

58 Dr. BARSZI Béla, *Az Adorján, Frideczky és Szelezcky családok genealógiája és története az „Adorján-Szelezcky Levéltár” tükrében*. In: Matrikula. A Magyar Családtörténet –Kutató Egyesület kiadványa, V. évf. 3. sz. 2015.

59 Szelezcky Piroskát a kor neves építész, Rimanóczy Gyula alkalmazta tervezőgárdájában, amely a Középület Tervező Irodában működött. „A tervezőirodában hasznosított perspektíváival és egyéb dokumentációival hozzájárult ahhoz, hogy Rimanóczy Gyula számos tervpályázatot megnyert (Népstadion, Műszaki Egyetem, stb.)

Bár jóval korábban, 1943. június 28-án jelent meg a polgármester a város érdekében kifejtett munkáját méltató cikk a Losonci Hírlapban, a háziipari tevékenység losonci időszakának zárásaként is idéznék: „...közel 4 éves polgármesteri működése alatt valóban építő és jövőt megalapozó munkát végzett városunk érdekében. A szívéhez nőtt [háziipari szövetkezet] megteremtésével és fokozatos fejlesztésével városunk gazdasági életének új és friss lendületet adott s a munkások százainak életlehetőségét biztosította.”⁶⁰

Gorka Géának közvetlenül losonci korszaka előtti, itthon készült munkái szoros stílárís (forma, máz, díszítés) kapcsolatot jelentenek a háziipari üzemből kivitelezett kerámiákkal.⁶¹

Gorka Géza losonci korszaka a Nógrádi Palóc Háziipari Szövetkezet Kerámikai Műhely tükrében

Koltai Ernő polgármester tervei szerint tehát a losonci Háziipari Szövetkezet új üzemének a beindítása igazi kihívást jelentett. Ennek érdekében gyakorlatilag „mozgósította” a magyar kerámia akkor érdekelt szinte valamennyi szereplőjét. Feltétlenül magas színvonalú, egyedi kerámia gyártást álmodott meg. A dokumentumokból kitészik, hogy ambíciói szerint, hosszútávon, a herendi, Zsolnay gyárak amolyan felvidéki partnerüzemét vizionálta, amely itthon és külföldön egyaránt sikeresen piacépes. Az üzem teljes kiépítésére az ország legnagyobb állami elismeréssel kitüntetett keramikusát, Gorka Gézát kérte fel, és bízta meg a műhely vezetésével. A kerámia tárgyak – mai szóhasználatlaltal dizájn – kivitelezése is az ő mintái és iránymutatásai alapján készültek. Olyan prototípusokat alakított ki, amelyek alkalmasak voltak az üzemszerű széria termelésre.⁶² Összesen huszonöt munkással dolgozott; részben fazekasokkal, többségében viszont ügyes kezű betanított emberekkel. Összehasonlításként, ugyanebben az időben, 1944-ben, a nógrádverőcei műhelyében tizenhét munkást foglalkoztatott. Gorka feltehetően hetente, kéthetente utazott Losoncra a munkák ellenőrzésére, aktuális problémák megbeszélésére, hiszen ez alatt verőcei műhelye továbbra is folyamatosan működött – a hazai és külföldi piacra egyaránt termelt. Az ekkor készült tárgyak egy részének formája, dekorációja és máza a megtévesztésig hasonlít a losonciakéra. (Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy ezek a kerámiák egyenes folytatásai a művész 1941/1942-1943-as időszakának. A különbség csupán annyi, hogy az élesebb, kontúrosabb rajzolatú virág, gránátalma, liliom, szívalakú levél motívumok oldottabbá válnak. A kerámiák falán lefolyó mázak impresszionistán, egymásba összefolytatott színekként jelentkeznek. Egy-egy motívum dekorációs átalakulásának a folyamatára nagyszerű példa a tört-fehér-kék mázas, szívleves, indadíszes kerámiák általunk összeállított sorozata: az első példa kontúros, jól kivethető rajzolata fokozatosan alakul egyre elfolyóbbá (Chovanecz Balázs gyűjtemény: GA 164, GC 036, GA 040, GC 262, GA 041).

Az életműben, ugyanazon 1942 –1944 időszakon belül, különálló csoportot alkotnak a G NV háromszöggel, Gorka, és alatta, lejjebb Hungary márkajelzéssel feltüntetett kerámiák. Pl. a fekete-törtfehér, sötét, jellemzően losonci dekoráció nyomán csillag-

60 Losonci Hírlap, 1943. június 28.

61 A Magyar Iparművészet 1943. 65. oldalon reprodukált kerámiák gyakorlatilag egy évvel korábban készültek.

62 A hasonló jegyek (forma, díszítés, máz) alapján ezeket a prototípusokat a losoncival párhuzamosan működő verőcei üzemből készítették.

virágos, vagy bogáncs, illetve hímzés díszítésű kerámiák sorozata (Ch. B.: GA 039, GA 042, GA 237, GC 104, GC 402, GC 403, hímzés motívummal: GB 009). Úgyszintén, az ugyanezen minták színes (sárga-sötétkék, lila-sötétkék, fehér-zöld) megfolyatott mázas variációi (Ch. B.: GC 103, GC 172, GA 037). Az egyik szembevetően szép, tulipános motívummal díszített világoszöld-piros-barna megfolyatott, lefolyó mázas, kerek, hosszított formájú, Hungary jelzéses váza (CH. B.: GC 267).

A losonci levéltár dokumentumai alapján a háziipari szövetkezet keretében működő üzem elsősorban a németországi piacra dolgozott.⁶³ A bevételi kimutatások szerint a rövid egy esztendő alatt nagymennyiségű kerámiát gyártottak. A kerámiák talpán feltüntetett márkajel: Gorka jól ismert nógrádverőcei márka neve, G NV háromszöggel, alatta „Losonc” kalligrafikus írással, „Gorka” név nélkül.

Elsősorban használati dísz tárgyakat (váza, kaspó, tál, tányér) készítettek, többségében kézi korongolással. Nemesen egyszerű formájuk a helyi, palóc, gómori fazekasok edényeire, díszítésük pedig az itteni folklór virágmotívumaira megy vissza. Gorka Géza Kapcsos könyvében külön oldalon egyedül látható egy beragasztott füles kancsó képe, a fotó körül ceruzával satírozott árnyékkal, alatta GG kézírásával „Losonc”.⁶⁴ A kerámia egyszerű formája és dekorációja, a hasán körbefutó indadisz csillagvirágokkal⁶⁵, minden valószínűség szerint a háziipari szövetkezetben készült tárgyak prototípusául szolgált.

A Gorka kerámiák losonci korszakára általában két, legfeljebb három máz színből álló díszítések karakteresek. A palóc művészet színvilágát, a fehéret, a kéket, sárgát és a piros sokféle árnyalatát magukba olvasztó, finom, fémes pasztellárnyalatok jellemzik az itt készült tárgyakat. Ismétlődő motívumok: bogáncs, csillagvirág, liliom, szarvas, amit az ügyes kezű losonci festők kiválóan megoldottak. Valamennyi tárgyuk egyedi színekben és díszítésekben pompázó – nincs két egyforma darab.

A domináló színek szerint néhány csoport típus láthatunk (piros-narancs-sárga, sárga-fekete-sötétkék, lilásbarna-sötétkék, barna-kék, barna-sárga-zöld, stb. Ch. B.: GA 496, GA 216, GA 218, GA 269, GA 221, GA 223, stb.). Jellemzők a törtfehér, szürke, fekete mázzal festett, repesztett és lefolyó mázas, valamint (a két szín kontúrok nélküli egymásba olvadásából) „elmosódó” díszítésű kerámiák. Az azonos színezésű mázak és dekorációk különböző technikával történő felvitelének változataira szép példa a Chovanecz Balázs gyűjteményében található két váza (Ch. B.: GA 492, GA 495). A barna, sárga, zöld színű vázák első „példáján” virág dekorációt, majd ugyanannak (virágnak) az elfolyó mázas, impresszionista díszítését látjuk.

Gorka Géza keramikusművész losonci korszakának feltárásakor a második világháború idején működő losonci Nógrádi Palóc Háziipar rendkívül értékes anyagát megismerve fontosnak tartanak a háziipari szövetkezetekről szóló konferencia megrendezését. A szövetkezetek szerteágazó történeti összefüggéseinek feldolgozása hozzájárulna a korszak összetett történelmének megismeréséhez, másrészt, azok felelevenítése akár példát szolgáltatna hasonló jelenkori kezdeményezéseknek is.

63 Gorka Géza egyes szám harmadik személyben, N.verőce, 1957. aug. 1. Gorka Géza sajátkezű aláírásával, géppel írt önéletrajzában „kizárólag külföldi /Svájc/ exportra dolgozó és mintegy 25 háziiparost foglalkoztató jól jövedelmező műhely”-t említ. A zárójeltek közé ceruzával jegyezve „Svájc”. PMMI dokumentumok ltsz.: I/4.. Polgármesteri Hiv. - Gorka Múzeum. Feltehetően tévesen emlékezett vissza, és a verőcei üzem áruai kerültek el Svájcba.

64 Kapcsos könyv, 1. oldal hátoldala. GG. 1994. kiáll. kat. 114. tétel alapján Gorka Géza saját munkájáról van szó. Bár annak a lehetősége is felmerült, hogy a képet Losoncról mutatóba, mintául küldték meg Gorkának, illetve az is, hogy az ő személyes gyűjtéséből ered a fotó.

65 Lásd jelen tanulmány 2. jegyzetpont. A motívum annyira jellegzetes, hogy pl. a mai palócföldi Csillagvirág Népművészeti Egyesület is a nevét innen kapta.

Köszönetemet fejezem ki a losonci intézmények munkatársainak a segítségükért: Iveta Kaczarová igazgatónőnek, Novohradská galéria a múzeum (Losonci Városi Galéria és Múzeum) és munkatársának Bozó Németh Andrea művészettörténésznek. Külön köszönöm a megyei levéltár igazgatónőjének, Dr. Kristina Becaniovának a kutatáshoz nyújtott nagyfokú, odaadó szakmai támogatását.

**GORKA GÉZA KERÁMIÁI
A LOSONCI VÁROSI MÚZEUM ÉS GALÉRIA
GYŰJTEMÉNYÉBŐL**

GORKA GÉZA KERÁMIÁI CHOVANECZ BALÁZS GYŰJTEMÉNYÉBŐL

GA 223

GA 220

GA 037

GA 224

GA 216

GA 217

IRODALOM

Dr. BARSÍ Béla

2015 Az Adorján, Frideczky és Szeleczy családok genealógiája és története az „Adorján-Szeleczy Levéltár” tükrében. In: Matrikula. A Magyar Családtörténet -Kutató Egyesület kiadványa, V. évf. 3. sz.

CSENKEY Éva-SZABÓ Lilla (szerk:)

1994 Gorka Géza 1894 - 1971. Iparművészeti Múzeum-F. Szelényi Ház, Budapest-Veszprém. A könyv Gorka Géza századik születésnapja alkalmából, az Iparművészeti Múzeumban rendezett kiállítás katalógusaként jelent meg. Válogatott irodalomjegyzéke (Összeállította: Szabó Lilla) 23-24. o. tartalmazza a Gorka Gézára vonatkozó részletes irodalmat.

KATONA Imre

1972 Gorka Géza. Képzőművészeti Alap, Budapest.

P. B.: Gorka Géza Losoncon. Losonci Hírlap, 1944. április 16.

ifj. RICHTER Aladár

Egy magyar keramikusról. Magyar Iparművészet, 1939, 65-66. o.

Id. Szabó István képei a Nógrádi Galériában. A Hét, 1984, május 18, 21. sz.

SZABÓ István

1969 Fába faragott esztendők. Magvető Kiadó, Budapest.

SZABÓ Lilla

2020 Gorka Géza keramikusművész. Chovanecz Balázs gyűjtemény. (Megjelenés alatt).

T. E: A losonci Palóc Háziipar. Losonci Hírlap, 1943. február. 28.

ZÓLYOMI József

2000 Lakáskultúra. In: Nógrád megye népművészete. Népművészeti örökségünk. Szerkesztette Kapros Márta. Balassagyarmat. Kiadó Megyei múzeum az Európa Kiadó hozzájárulásával.

THE LOSONC ERA OF CERAMIC ARTIST GÉZA GORKA 1943–1944

This study of the ceramicist Géza Gorka's creative period in Losonc (1943–1944) was the result of the processing of the artist's oeuvre. Previously, the circumstances surrounding his ceramic plant operating within the framework of the Palóc Home Industry of Nógrád were unknown. Why and how did Géza Gorka come to Losonc after the re-occupation of the Highlands?

The objects made in Losonc form a well-defined part of Balázs Chovanecz's Pécs collection of more than a thousand Gorka ceramics. The place where the ceramics originate is indicated by the artist's trademark, the G NV triangle, underneath hand-written inscription „Losonc”. The form of bowls, jars, vases, small objects was pure. Their decoration reflects the glazing of Gemer pottery and the traditions of local folk art. It represents one of the well-defined, prominent periods of Gorka's art. His short creative period between his collaboration with the Zsolnay Factory in Budapest and László Mattyasovszky-Zsolnay (1946–1948) following the cracked glazed ceramics from the famous glazing experiments and before nationalization.

The archives of Losonc (Štátny archive v Banskej Bystrici - pracovisko Archive Lučenec, State Archives, Banska Bystrica - Archives section) uncovered Gorka's work during a search of documents in mayor Ernő Koltai's file. As the letters about the start of the ceramic plant also reflect the lesser known history of the city, we cite them in more detail in our writing (documents of Ernő Koltai lawyer (Balassagyarmat) a) personal documents S.2. (2.73) Nógrád County Archives publ. Persons XIV). These include, among other things, a picture of the unknown, previously unpublished connections and economic and social networks of small-scale cooperatives in the war. With their more extensive publication we would like to inspire further the processing of the home industry cooperative of the era and the organization of an international conference on this subject.

After the recovery of the Highlands, dr. Ernő Koltai (Balassagyarmat, 1903 – Vác, 1974) was appointed mayor of Losonc in July 1939. He served the economic, cultural and social rise of the city and its surroundings. His name is related to the start-up and operation of the Palóc Home Industry in Losonc. By organizing the home industry, he provided work and livelihood for Hungarian families living in and around the city. Koltai had a strong relationship with the Hungarian Ministry of Industry and Commerce, providing domestic and foreign markets for home-made products, including furniture, toys, fabrics, and ceramic products. The ceramics department worked mainly for German orders. At the Budapest International Fair in 1942, Palóc Home Industry was exhibited in the ONCSA (National Fund for People and Family Protection) pavilion, which represents national social assistance.

The opening of the ceramic department was obvious about the potters working in Gács near Losonc. But after Ernő Koltai was aware of the quality of the porcelain and ceramic merchandise, he wanted to make the production to the level of applied arts. He entrusted the management of the ceramic factory to Géza Gorka, whose activities began in 1943 and lasted until the Russian carpet bombing of the city until Christmas 1944.

BOBÁLY ATTILA KÖZTÉRI ALKOTÁSAI PALÓCFÖLDÖN

SHAH GABRIELLA
Dornay Béla Múzeum, Salgótarján

Salgótarjánt nem véletlenül nevezik a szobrok városának, hiszen az 1960-as évektől, a modern városközpont kialakításának folyamatában tudatosan tervezték a lakó-környezet és az azt díszítő kültéri képzőművészeti alkotások együttesét. A legforgalmasabb tereken, az épületek közül kimagasló hegytetőn, a fák rejtekében, vagy éppen a külváros eldugott belső udvarain számtalan plasztika töri meg a természet és az épített környezet ámulatba ejtő, de összességében az egyhangúság képzetét keltő világát. A nógrádi megyeszékhely városképének formálásában, alkotó évtizedeinek jelentős részében kiemelt szerepet vállalt Bobály Attila is. A megyeszékhely köztereit díszítő bronzszobrai mellett Nógrád számtalan településén, városaiban, falvaiban is találkozhatunk alkotásaival Szécsénytől Pásztóiig. Kiemelt helyen áll a Széchenyi István alakját és életfilozófiáját bronzba ötvöző kompozíció Salgótarjánban, a Múzeum téren. A Szent Istvánt megidéző plasztika is tudatosan került az Alkotmány út és a Kassai sor közötti magaslatra, szinte kijelölve a kálváriára indulók találkozóhelyét. Dr. Förster Kálmán, Salgótarján első polgármesterének és Dr. Szilárdy Ödön földbirtokos szobra pedig a Városháza előtti Pantheonban kapott helyet. Első művei között tartjuk számon a pásztói Dózsa plasztikáját. Fontosak életművében a világháborús emlékművek is, Kazáron, Csesztvén és Varsányban. Karancslapujtón az egykori TSZ iroda előtti parkban látható a Jajom a palócokért, később Életfa, illetve Termékenység című viselő monumentális fából faragott mű. Tanulmányomban néhány köztéri szobrát mutatom be részletesebben.

Bobály Attila 1948-ban a Nógrád megyei Varsányban született. Elmondása szerint rajz tehetségét édesapjától örökölte. Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskolát 1976-ban végezte el rajz-biológia szakon, mestere Blaskó János volt. Szobrászatot Laborcz Ferenc és Kovács Ferenc szobrászművészek irányítása mellett tanult. Alkotásait többnyire kőből és bronzból kivitelezte. Számtalan egyéni és csoportos kiállításon szerepelt hazánkban és külföldön. A művész résztvevője, segítője volt az egykor népszerű Salgótarjáni Szabadtéri Szoborkiállításoknak. 1984-ben felvételt nyert a Művészeti Alapba, és tagja volt a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesületének is. 1991 óta volt tagja a Képző- és Iparművészek Szövetségének és a Szobrász Társaságnak. Az elmúlt három évtizedben több díjat is elnyert műveivel. Bobály Attila több évtizedes, magas színvonalú szobrászművészeti tevékenységével nagymértékben hozzájárult Salgótarján tereinek szepítéséhez. Salgótarján Megyei Jogú Város Közgyűlése a huzamosabb időn át folytatott, kiemelkedő alkotói tevékenysége elismeréseként 2016-ban "Pro Arte" művészeti díjban részesítette. 68 évesen, 2017-ben hunyt el súlyos betegség következtében. 2017-

ben kapta meg posztumusz az alternatív Munkácsy-díjat. Művei, köztéri szobrai azonban ma is velünk élnek.

Múzeumunkban idén rendeztünk egy nagyszabású kiállítást műveiből, ahol fiai, Dávid és Ádám művei is szerepeltek.

Fa, márvány, bazalt és bronz, rézlemez, vagy homokkő. Bobály Attila szobrászművésznek szinte mindegy volt, hogy melyik anyagba álmodja meg alkotását - fogalmazta meg Németh Miklós Attila. S valóban, Bobály Attila bármilyen anyaggal képes volt műremekeket alkotni kisplasztikáktól kezdve a köztéri szobrokig.

A F fiatal Művészek Fórumának pályázatán 1980-ban díjat nyert, és ennek alapján megbízást kapott a Salgótarjáni Városi Tanácstól, hogy játékpasztikákat készítsen a Gorkij lakótelepre. A játszótér pasztikáit Diószegi Vilmos az ősi magyarok hitvilágára és a sámánizmusra irányuló kutatásai, könyvei ihlették.

„Szerintem a szögletes házak között élő emberek egy idő után szögletesen is gondolkodnak. Ezért a legtermészetesebb anyagból, a fából készítettem el azokat az organikus formákat, melyek a finn-ugor világból, az ősi múltunk egy darabjából táplálkoznak. A tér, amelyen alkotásaimat fölállítottam, kelet-nyugati tájolású. Erre a tengelyre fősorakozva tiszteleg a városnak a finn-ugor falut jelképező szoborcsoport. A sámánlétra tetején szellemeket hívó varázsló, a pej csikó és a termékenység asszonya. Természetesen ezek mind hinták, mászókák, csúszdák és padok, melyek az esztétikai élményen túl a lakótelepi gyerekek mozgásigényét is kielégítik. Nem tagadom, ez a munka nagyon fontos helyet foglal el életemben. Három évig faragtam az itt lévő pasztikákat. Három év lemondásokkal teli hónapjait is jelentik számomra ezek a néha tíz méternél is hosszabb fák. Ezért aztán igazi öröm az lenne számomra, ha a lakótelepi srácok - miután kinőttek a libikókakorból - nem elsősorban a szobrok rongálására fordítanak energiájukat, hanem esetleg közelebb menve a „szankatalpú” napkocsihoz, megpróbálnák megfejteni a megfaragott vagy bevésített jeleket, megpróbálnák fölfogni a múlt közvetített üzenetét. Egyszer talán ez is bekövetkezik, hacsak időközben meg nem adja magát a fa és a táltoskezéből végképp ki nem esik az őseink számára oly nagyerejű dob.”¹

A játszótér pasztikáit 1995-ben lebontották. Megmaradt elemei a művész műhelyében pihentek, s a Dornyay Béla Múzeumban rendezett kiállításon egy szárnyas oltár installációvá álltak össze, mely a Játszótér-oltár címet kapta. Középen szárnyas férfi sámánfigurát megjelenítő organikus fapasztikát láthatott a látogató, mely eredetileg egy játszótéri mászóka fő eleme volt, mögötte óriás molinóra nyomtatott képen sámánfából faragott figurája. A falnak támasztva, tőlük jobbra és balra egy madár motívumos mászóka megmaradt létra-elemeit helyeztük el. A sámáni világképben központi szerepet játszó égbejutás-kellék, a létra is jelen volt. A monumentális játszótéri művekből megőrződött további elemeket is kiállítottunk, mégpedig a Napkocsi címet viselő hintajáték páros szarvas fejeit és egy kettős lófej töredéket is, mely később a salgótarjáni Múzeum téren álló Széchenyi István köztéri szobor életfa-ágainak bronzba öntött eleme lett. Az egész installáció emléket állít annak az egyszeri, már nem létező óriási műnek, szobor-játékok gyönyörű rendszerének, mely évtizedekig állt a salgótarjáni Gorkij-lakótelep dombjain.

Bobály Attila legnagyobb méretű szabadtéri alkotása Pásztón, az 1514-es parasztfelkelés vezérééről elnevezett iskola udvarán áll. Az 1987-ben felavatott Dózsa toborzói

1 NÉMETH MIKLÓS Attila: Kőközelben - Beszélgetés Bobály Attila szobrászművésszel. Palócföld, 1986/4. 85.

az összefogás szimbóluma a szabadság ügyéért, amely ha el is vész, a történelem megőrzi, s örökre erőt és hitet ad minden nemzedéknek. Nem akármilyen üzenet volt ez a rendszerváltozás előtti percekben. A mű egy kőbe vésett filmszalag egy kockáját idézi. Gondolhatnánk, hogy van előzménye, van folytatása. Mi épp azt a képkockát látjuk, amikor Dózsa György már a parasztok közé állt, s toboroznak még embereket, hogy szembeszálljanak az elnyomókkal. Maga a kép ugyanis ezt az egy adott pillanatot égeti az agyunkba: a mellette állunk, de mellé álljunk-e? – kételkedését. A középen álló, bór-páncélt viselő Dózsa György bal kezében kardot tart, a másik kezét pedig erősen ökolbe szorítja, hatalmas erőt sugároz ezáltal a műalkotás. Dózsa mögött, szinte a vállából indul ki a ló teste, mely összefogja a képen álló parasztokat is. A többtonnás kőtömbbe faragott, tömegében is az elmozdíthatatlanságra utaló dombormű alakjai kőbe-merevedésük ellenére is cselekvőkészek. A dombormű mozgalmasságát a fény-árnyék játéka adja. Az elszánt parasztvezér mellett ezt a dinamizmust erősítik a szereplők mellett ábrázolt jelképek is: a kerék mint a haladás, de egyben a végső megtorlás eszköze is, vagy éppen a parasztok szerszámából lett fegyver, a kiegyenesített kasza, az összetartozást, a lelkesedést és a harcikedvet pedig a zászló képviseli. A munka elején, amikor a kő még csak a művész somoskői udvarán állt, Bobály Attila így nyilatkozott: „*Gyönyörű ez a kő! Tizenegy tonnás. Magam mentem Süttőre kiválasztani. Mert azért az az igazság, hogy foglalkozom sokféle anyaggal, de az igazi szerelmem a kő maradt. Azt érzem igazán! Gyűjtöm is a köveket. Szinte csak úgy, céltalanul. Aztán rakosgatom, amelyiket lehet, kézbe veszem. A kő megsúgja, hogy milyen szobrot kell belőle faragni. Ekkor kezdődik a szobrász öröme. Megfogant már a szobor, csak ki kell hordani! Ebbe a hatalmas kőbe a bányában szerettem bele. Annyira akartam ezt a követ, hogy a bányászoknak sikerült egészen kifejteniök. A „nagykő” és én egyek lettünk. A dombormű tervét is beleálmodtam. Nyár volt, amikor a daru az udvarra rakta. Aznap éjjel rajta aludtam.*”

Még egy részletet fontosnak tartok idézni a művészről a Dózsa plasztika kapcsán. A beszélgetés Bobály Attila és Dr. Kalocsai Péter között zajlott 1990-ben egy hosszabb interjú keretében. „*Tudod, hogy mi tett engem vissza Dózsa korába? A lovaim! Az, hogy lovaik voltak és az abból eredő keserűség. Mert most is azt mondom, hogy akinek lovai vannak, azt nem irigyelni kell, hanem sajnálni! A lóval nagyon sok baj van. A lovat etetni kell, nekem pedig nem volt pénzem. Hát arra kényszerültem, hogy kaszáljak, nagyon sokat kaszáljak. És észrevétlenül így kúszott be az én történetem, így lett történelem: hogy nekem magamnak kellett paraszttá válnom. (...) És ahogyan paraszttá váltam, elkezdtek „zenélni a kezek”, önmaguktól alakultak ki a kompozíciós törvények. Ha egy optikával végig mész a szobor élein, egyszerűen ledöbbsz, hogy hogyan rántott magába a történet. Ez bizony egy jó félévnyi örlődés volt. Benne egy nagyon kemény nyárral, amikor hordom a vállamon szénát, és rakom-rakom villával. Szóval nem az történik, hogy néha adok a lónak enni, de csak megjátsszom a parasztot. Nem, ez valóban keserű időszak volt, borzasztóan keserű... És közben nagyon jól láttam a kövön, hogy mit akarok! (...) Annyira ment a dolog, hogy végül szénfelrajzoltam a kőre az alakokat, aztán megvágtam géppel. Annyira biztos voltam a dolgomban, hogy a rajz mentén megvágtam a követ. És ahogyan bevágtam, azon már nem lehetett változtatni. (...) Én úgy csinálom a szobrot, ahogyan magam is hiszem a valóságot. Aztán a lektorátusban a zsűri tagjai azt mondták: „Rendben van, jól meg van ez csinálva, csak az a baj, hogy Dózsa itt van lent, a parasztok között. Ne haragudjon Attila, de maga még egy fiatal művész! Miért kellett ezt így csinálni?*”

Bobály Attila: Dózsa toborzói, Pásztó, Nagymező u. 36. (Fotó: Hír János)

*Nézze meg a nagyok munkáit, hogy hogyan kell rendesen Dózsat csinálni! Mondja meg, miért kell itt magának okoskodni?” És akkor én ott hirtelen felálltam egy székre és azt kérdeztem: mennyivel vagyok így különb ember? Ebben a helyzetben maguk már nem ugyanazok? És én megváltoztam? Szóval ez volt az első fontos kulcs a számomra Dózsához. Az, hogy ha valakinek nincs kisugárzása, hiába emelik bármilyen magasra, nem fog megnyerni, magával ragadni senkit... Ez világos! (...) Nagyon nehéz volt, borzasztóan nehéz ez az alkotási folyamat. Ahogyan most visszagondolok rá, még mindig az jut az eszembe, hogy mennyire megkínóztak miatta. Hogy ez nincs megoldva, meg az nincs megoldva... Pedig azt hiszem, hogy ez az egyetlen dolog, ami érdekes benne. A többit, azt majdnem mindenki meg tudja csinálni. Mert nem az a lényeg, hogy történetet ábrázoljon az ember, hanem hogy kitaláljon valami olyat, amitől vibrálás kerül bele! Ami visszahozza azt a napot, amikor csináltam.*³

Pásztón – a Dózsa György dombormű átadása után több mint 30 évvel – avatták fel Bobály Attila másik, e városnak szánt köztéri alkotását, a **Napfordító** címűt, az 1956-os forradalom emlékművét. Ezt az alkotását már Bobály Attila fiai fejezték be és állították fel Pásztón.

Szécsényben a kolostor előtti téren szerényen húzódik meg a gyermekkorában ferences lelkiiséget követő **Árpád-házi Szent Erzsébet** fenséges szobra. A város példás összefogása révén, adománygyűjtéséből valósult meg a szegények pártfogójának posztamenssel egybeöntött emlékműve, amely a legmagasztosabb szellemi üzenetet közvetíti Szécsény lakóinak és az odaérkezőknek. A magas vékony talapzaton

³ Bobály Attila szobrászművész beszélgetőtársa: Kalocsai Péter, operatőr: Divéki Péter és asszisztens: Veres Andrea. A beszélgetés videón rögzítésre került, de technikai okok miatt ma már csak a hangfelvétel és annak leirata áll rendelkezésre. A nyers szöveg pedig – az érthetőség kedvéért erőteljes szerkesztésre szorult.

*Bobály Attila: Szent Erzsébet,
Szécsény, Szent Erzsébet tér
(Fotó. Shah Timor)*

teljesség szimbóluma, mely tulajdonságok ragyogóan illenek Árpádházi szentünkre. Őt esztendő volt, amikor az első csoda megesett vele. Egy nagyon hideg napon maradványokat vitt a vár kapuja elé a szegényeknek, mikor az édesapjával összetalálkozott, és az megkérdezte tőle, hogy hova megy, és mit visz. A királylány nagyon megijedt, és nem tudott mást felelni, minthogy rózsát visz. Viszont az apjának eszébe jutott, hogy nincs rózsavirágzásnak ideje, ezért magához hívatta, és az étel rózsává változott. Gyermekkorának másik rózsacsodája akkor esett meg vele, amikor a legenda szerint apja közölte vele, hogy hamarosan feleségül fogja adni. A kolostori életre készülő lány, rózsakoszorúval a fején egy pataknál imádkozott, de apja akaratát elfogadva levette a fejéket, és a vízbe vetette. Gyermeki engedelmességgel jóváhagyta édesapja akaratát, a rózsabimbók érett rózsává váltak, és a teljes víztükröt elborították. Már gyermekkorában nagy hatást tettek rá az első ferences szerzetesek, akik Assisi Szent Ferenc tanait terjesztették. Ettől kezdve a betegek és a szegények ápolásának szentelte egész életét. Szent Erzsébet a ragyogó példája a házastársi hűségnek, a szegények iránti ir-

álló Szent Erzsébet köpenye beburkolja a teljes posztamenst, abból csak a szegénységre, szerénységre utaló mezítelen lába látszódik ki. A köpenyét csillagok, csillagrózsák, fényrózsák borítják, táltoslovak kíséretében. Bobály Attila Szent Erzsébetet abban a mennyi köpenyben ábrázolja, melyet a legenda szerint egy angyaltól kapott, miután egy ünnepség előtt a saját ruháját elajándékozta egy szegénynek. De csodával határos volt Erzsébet születése is. Egy Erdélyből származó Klingsohr nevű híres mágnus, akiről kortársai jól tudták, hogy jártas volt az asztrológiában, megjósolta a csillagok állásából, hogy egy szép csillagot lát emelkedni Magyarországon, mely sugarait Marburgba, innét pedig az egész világra terjeszti szét. „Tudjátok tehát – mondja Klingsohr, hogy ezen éjen Magyarországon királynéjának lánya született, kit Erzsébetnek fog neveztetni, s nőül adatni az itteni uralkodó herceg fiának. Szent leszen ő és szentsége öröme és vigaszára leszen az egész kereszténységnek.”⁴ Valószínűleg ezekre és az Erzsébet névéhez fűződő rózsalegendára utal szimbolikusan e motívum. A rózsá egyaránt jelképezhet az égi és a földi szférával, az étellel és a halállal kapcsolatos fogalmakat is. Általában a szemérmesség, a szépség, a vágy, a szerelem, valamint az élet, a

4 KARÁCSONYI János: Szent Erzsébet születéshelyéről. = Religio. 1907. 4. sz. 57-59.

galomnak és nagylelkűségnek és az Isten iránti hűségnek. Bobály Attila gyönyörű szobrából mindezek a tulajdonságok sugároznak, s nagyszerűségét is ezek adják.

Bobály Attila szobrai mindig szer- ves egységben állnak környezetükkel. A szobrok jelképeességét tehát a hely- szín is erősíti. Így van ez a Szent István- emlékművel, amely a salgótarjáni Szent Imre hegy lábánál áll, ahonnan zarándo- kok indulnak a Kálváriára. Államalapító királyunk portréja egy stilizált román kapuban helyezkedik el, alatta az ősi magyar hitvilág életfája, felette pedig a kereszténység két angyala tartja a Szent Koronát István feje fölé, a király pogány- ból kereszténnyé való átváltozásának jelképeként. A kapu átmenetet képez az egyik világból a másikba, az ismert és az ismeretlen, a fény és a sötétség között. A kapu nyitány, amely lehetővé teszi a be- és kilépést, tehát a lehetséges átjárást az egyik területről a másikra: szimbolikus értelmezésben leggyakrabban a profán területéről a szakráliséba. Bobály Attila Szent István szobra esetében ez a kapu a pogányságból vezet át a kereszténység- be. Igaz, annak, aki át akar jutni a kapun, át kell hogy jusson az életfán, mely már ugyan megcsonkított, megkopasztott, de még egy sarjadó ágacska igyekszik az ég felé. A kapu közepén az életfa felett egy

címerpajzsban István látható, éppen a koronázásának a pillanatában. Az angyalok hozzák az égből a Szent Koronát István fejére. Bobály Attila csodás módon használja a szobor pozitív és negatív tereit, fontos az átlátás a szobron az ég felé és az erdő, a terméshet felé. Az 1995-ben készített szobor a Szent István tér és a belváros éke, méltó helyszín az augusztus 20-i koszorúzási ünnepségekhez.

Szimbolikus értelmű jelentése van a salgótarjáni Széchenyi István szobornak is, amelyet 1995-ben avattak fel. A magasba ívelő lépcsősor szinte fölemeli a gróf alak- ját. A „kalitkába” zárt politikust Bobály Attila a pelikánhoz hasonlítja, amely, ha kell, önmaga feláldozásával is életben tartja utódait. A szobor teljes-teli van jelképekkel, amelyek Széchenyiről és koráról szólnak, s amelyekkel a művész a ma nemzedékének is útmutatást ad hazafiságból, honszeretetből. S hol lehetett volna méltóbb helyet találni ennek a szobornak, mint a tudomány és a közgazgatás épületei között?

Mint ahogyan kijelölt helye volt a városban Bobály Attila minden addigi köztéri alkotásánál lenyűgözőbb művének, az Attila kútnak is. A szobrász, hogy lássák mit alkotott, kibontotta somoskői műtermének mennyezetét, mert a nap-hold koronájú hun

*Bobály Attila: Szent István emlékmű,
Salgótarján, Szent István tér
(Fotó: Shah Timor)*

*Bobály Attila: Széchenyi István,
Salgótarján, Múzeum tér
(Fotó. Shah Timor)*

király monumentalitásával a padlásteret is kikövetelte magának. A döntéshozókat lenyűgözte a látvány, és mindjárt cselekvésképtelenné is bénította őket. Furcsa fintora a sorsnak, hogy a posztumusz Munkácsy-díjas szobrászművész első, tarjáni köztéri munkája, a Gorkij lakótelep játszótér-plasztika együttese elpusztult, ez az utolsó pedig világra sem jöhetett.

Bobály Attila művei között a varsányi, a szügyi és a csesztvei világháborús emlékművek is kiemelkedő helyet foglalnak el a születés és a halál művészi szintre emelt jelképrendszerével.

A köztéri szobor mindannyiunké, a miénk, az itt lakóké, s miénk, az ide érkezőké is. Bobály Attila alkotásai szellemileg is gazdagítják az azokat befogadó közösségeket, mert nemcsak emléket állítanak az ábrázolt személynek, vagy gondolatnak, hanem jelképrendszerükkel útravalót is adnak nekünk, a művekkel találkozóknak.

Köszönjük Bobály Attilának, hogy olyan életművet hagyott a nógrádiakra, amelynek köztereken fölállított alkotásaiban megtalálhatjuk azt az őseink emlékében, hitében rejlő tanítást, amely egyaránt szól a jelennek és a jövőnek is.

GABRIELLA SHAH

PUBLIC WORKS BY ATTILA BOBÁLY IN PALÓCFÖLD

It is no accident that Salgótarján is called the town of sculptures, because the process of designing the modern town center since the 1960s has included the combined design of the living environment and the outdoor artworks that adorn it. In the busiest squares, on an outstanding hilltop among the buildings, in the hiding of the trees, or in the secluded inner courtyards of the suburbs, countless sculptures break the amazing and yet unanimous world of nature and the built environment. Attila Bobály also played a prominent role in shaping the townscape of the county seat of Nógrád for most of his creative decades. In addition to the bronze sculptures decorating the public squares of the county seat, you can also find his works from Szécsény to Pásztó in countless settlements, towns and villages of Nógrád. The composition combining István Széchenyi's figure and life philosophy in bronze in Salgótarján, at the Museum Square is a highlight. In my study I present in more detail the public works of Attila Bobály Munkácsy Prize-winning sculptor in Nógrád County.

A CEREDI NYÁRI KONYHÁK

STEIB JANKA

Dornay Béla Múzeum, Salgótarján

A 19. század végétől, 20. század elejétől az ország többi részéhez hasonlóan Észak-Magyarországon is elterjedtek a nyári konyhák. Az épületben/épületrészben főként nyáron, de sok helyen télen is folytak a feldolgozó, sütő-főző munkálatok, a ház tisztán hagyása/tartása céljából. A házak lakói napjainkban is sok esetben otthonosabb berendezéssel látják el ezt a helyiséget, az év jelentős részét ott töltik, szívesebben tartózkodnak ott, mint a „nagy házban”.

A tanulmány 2018 nyarán, Cereden, ma is használatban lévő, nyári konyhákkal rendelkező házaknál végzett kutatómunka alapján ezeknek a helyiségeknek a történetét, berendezését, funkcióját, változását vizsgálja.

Filep Antal megfogalmazása szerint a nyári konyha, sütőház olyan kis épület, amely egy-két helyiségből áll. Funkciója, hogy a nyári hónapokban megkímélik a lakást a házimunkáktól. Az épületben a lakóház tűzhelyét építették fel, amelyen a hagyományos ételek készítése tovább folytatódni. Napjainkban lakókonyhaként használják. Sütőház funkciója a kenyerek otthoni sütésének háttérbe szorulásával csökkent.¹ A parasztházakban a 19. század végén megjelentek a kemencén kívül más zárt tűzhelyek: a vályogból vagy sárból készült, vasplatinis berakott tűzhelyek. Lepadlósolták a nyitott kéményt, ezzel a pitvar melegkonyhává alakult, így a házon belüli élet jelentősen megváltozott, javultak az asszonyi munka feltételei. A 20. században gyári takaréktűzhelyek jelentek meg, valamint nyári konyhák, sütőházak épültek.² Az 1930-40-es évektől kezdett elterjedni kialakításuk, önálló épületként az udvaron többnyire a lakóházzal szemben építették fel a nyári konyhát, de gabonáskamra, istálló vagy szín átalakításával is létrehozták. Bakó Ferenc a nyári konyha előzményének tekintette az udvarra kitelepített kemencét féleresztes tetővel, fűzőlappal tűzhellyel kiegészítve.³

A helyszín: Cered

A Medvesalja vidékén található Cered az egykori Nógrád vármegye füleki járásához tartozott, palóc kiejtésű, magyar lakosaival.⁴ A mai Nógrád megye észak-keleti részén, a Tarna felső folyásánál található.⁵

1 FILEP, 1981:50.

2 JUHÁSZ, 1997:181.

3 BAKÓ, 1989:790.

4 SZOMSZÉD, 1989: 157.

5 SZOMSZÉD, 1989: 9.

Kutatás

Gilyén Nándor megfogalmazta, a szakirodalom érintőlegesen foglalkozott korábban a sütőházakkal és nyári konyhákkal.⁶ Ahogy Batári Zsuzsanna is leírta, kevés szakirodalommal számolhatunk a nyári konyhák témáját illetően.⁷ Az általa felvázolt kutatási lehetőségek közül ebben a tanulmányban elsősorban arra összpontosítok, hogy eredeti használatuk miként kapott új funkciót, hogyan változott ezeknek az épületeknek /épületrészeknek a használata.

2018 július-augusztusában végeztem kutatást Cereden. 2017-ben kaptam felkérést a Ceredi Kortárs Nemzetközi Művésztelep részéről – pontosabban Fürjesi Csabától, a művésztelep művészeti vezetőjétől a közös munkához a ceredi művésztelep 2018-as szimpóziumára, amelynek aktuális témája a nyári konyha volt. Előzetes kutatást végeztem Cereden, amelyben segítségemre volt Cered volt polgármestere, Czene Árpád. A tanulmány ennek a kutatásnak az eredményét mutatja be. Ellátogattam olyan tipikus nyári konyhába, amely különálló épületként funkcionál, lakója az év minden napját ott tölti – a konyhát évszakra megfelelően használva. Olyan nyári konyhát is találtam, amelyet az épülethez hozzátoldottak, valamint amely úgynevezett pinckonyha, ugyanis ebből a helyiségből lett kialakítva.

Batári Zsuzsanna megfogalmazta, az egész magyar nyelvterületen megtalálhatóak a nyári konyhák. Csoportosításuknál leírta, a nyári konyhák épülhetnek a lakóháztól külön, néhol az épülethez toldva, vagy átalakítva egy már meglévő helyiségből. Alaprajz szerint sokféle típusa létezik, az egyszerűbbektől a bonyolultabbakig.⁸

A nyári konyha tavasztól őszig az asszonyi munka, a sütés-főzés helyszíne. Kezdetben nyári tartózkodási hely, majd fokozatosan lakóhelyé alakul. Több udvarban sütőház és nyári konyha is megtalálható, Gilyén Nándor szerint ez különbözőségüket bizonyítja. Az általa vizsgált területen azt tapasztalta, a lakóházon kívüli kemence nem mindig sütőházban helyezkedik el, néhol csak kemenceszín található. A sütő zárt, többnyire magában álló kis épület, amely nagy részét a kemence foglalja el.⁹ Megfigyelése alapján több esetben a sütőház nyári konyhává alakul át. Ekkor kiegészül több bútordarabbal, amelyek legtöbbször a régi, házból kikerült bútorok. A házi kenyérsütés megszűnésével az 1960-70-es években a kemencék fölöslegessé váltak, amely lebontásukhoz vezetett a legtöbb esetben.¹⁰

A nyári konyhák történetével kapcsolatban, a még felkutatható emlékezet alapján a legkorábbi adataim az 1930-40-es évek időszakára vonatkoznak. Interjúim során egy Ceredtől gyalog felőrányira található tanyasi életről is gyűjtöttem adatokat. A lakóház vályogból épült, öt helyiséges volt. Nagycsalád élt benne, 180 hold földdel rendelkeztek, ennek megműveléséből és állattartásból éltek. A család együtt étkezett a felfogadott cselédekkel, béressel, arató napszámosokkal. Az étkezés és az alvás is a nagy házban történt, de már volt különálló épület is, ahol az asszonyok főztek. Nem csupán nyáron, hanem télen is használták kenyérsütéskor. Ezen kívül vadkörtét is aszaltak benne. Az állatok feldolgozása a nagy ház konyhájában történt, amely hozzátartozott az épülethez.

6 GILYÉN, 1993:483.

7 BATÁRI, 2010:5-6.

8 BATÁRI, 2010:9-10.

9 GILYÉN, 1993:486.

10 GILYÉN, 1993:490-491.

Szintén a nyárikonyhák történetéhez kapcsolódó gyűjtések között említtem a körülbelül az 1950-60-es évekre vonatkozó következő adatokat. Ebben az esetben az építkezést két generáció együtt végezte. A ház építése (1959) után 5 évvel a házzal szemben az udvaron egy kiskonyhát építettek abból a célból, hogy jobban elférjenek. Eredetileg kéthelyiségesre lett tervezve, egy spajzzal kiegészülve, de ez végül nem valósult meg. Később lett hozzátoldva egy rész, amelyet disznóvágásra használtak. Jelenleg lakója télen-nyáron itt tartózkodik, itt süt-főz, csupán estére megy fel a nagy házba. Az ételkészítés zajlik itt, az állatok feldolgozása nem. A pincét burgonya tárolására használták régebben.

Batári Zsuzsanna kifejtette, a nyári konyhák megjelenése egyrészt a házon belüli modernizációs folyamatoknak is köszönhető, vagyis a tüzelőberendezések fejlődésével, terek átalakulásával a feltételek javultak a főzéshez, sőt a helyiség díszítéséhez is. Így jöhetett létre egy olyan konyha, amelyet megkímélésre szántak, valamint ehhez még a kemence udvarokon való megjelenése járult hozzá. Még a nyári konyhák kialakulása előtt jellemző volt, hogy a téli időszakban egy helyiséget fűtöttek, a szobai tüzelőberendezés egyben főzésre is szolgált, így csupán nyáron használták a konyhait.¹¹ A kemencét az udvaron építették fel, a házból kiszorult tüzelőberendezések pedig a nyári konyhákba szorultak ki. Ma is előfordul, hogy egymás mellett megtalálható többféle típusuk is, amelyeket egymás mellett használnak.¹² Gyakran a nyári konyhát gazdasági épületekkel építik össze, a lakóház folytatásaként helyezkedik el.¹³

A ma Cereden megtalálható nyári konyhák közül több esetben is megfigyelhető, hogy azokat hozzátoldották a lakóházhoz. Ennek oka leggyakrabban a helybővítés volt, a két vagy több generáció egymás mellett élésének megkönnyítése. Az általam vizsgált házaknál az építkezések időszaka az 1950-es évek végétől az 1960-as évek közepéig terjed. Ennek egyik változata, mikor az idősebbek számára bővítik ki a házat, másik, mikor a fiatalabbaknak. Egyik ilyen esetben az idősebb generáció a megépítése óta lakóhelyül használta a hozzátoldott, konyhából és szobából álló házrész. Sok esetben a lakrész megüresedésével ez az egy vagy kéthelyiséges házrész válik a tulajdonos legfőbb tartózkodási helyévé. Ennek oka többnyire a kényelem – közelebb onnan a kertbe kimenni –, vagy a megszokás. A legtöbb esetben megfigyelhető azonban, hogy ha napközben pihenésre használják is ugyan, éjszakára mégis a „nagy házba” térnek vissza aludni. Egyik ilyen épület jelenlegi lakója számára ősztől tavaszig a lakóházban van befűtve, de azt főzésre ritkán használja. A hozzátoldott lakrész konyhájában tartózkodik minden délelőtt, a szobarész viszont „tisztá szoba”-ként funkcionál. Szintén hozzátoldott lakrész esetében figyelhető meg, hogy egyedül élő lakója szívesebben tartózkodik ebben a részben, és hiába, hogy mindkettőben található konyha, télen-nyáron a kiskonyhában süt-főz, csupán a televízió nézésére és alvásra használja a nagy házat.

Gilyén Nándor is megfogalmazta, a tűzhely korszerűsödésével – gáztűzhely, villanytűzhely kerül a nyári konyhákba – berendezésük egyre kényelmesebbé válik, majd következő lépésként szobával egészülnek ki. A nagy házban ezután több helyen csak ünnepekkor tartózkodnak, „tisztá házzá” alakul.¹⁴

A funkció vizsgálatokor Batári Zsuzsanna leírta, az első és legfontosabb a főzés, sütés, mivel a kemencék megtalálhatóak voltak bennük. A házi kenyérsütés megszűné-

11 BATÁRI, 2010:7-8.

12 BATÁRI, 2010:11-12.

13 GILYÉN, 1993:492-493.

14 GILYÉN, 1993:491.

sével kevesebb kemencét tartottak meg a házaknál, a nyári konyhák új funkciókkal bővültek. Az ételek tartósításának is egyik helyszíne. Olyan ételek készítésére használták, amelyek az új felszerelésű konyhákban már nem tudtak elkészülni. Néhol minden étkezést a nyári konyhában készítenek elő, van, ahol csak a nagyobb házimunkákat, amely nem csupán a főzést jelenthette - gyakran itt mostak, vasaltak, varrtak.¹⁵

Két olyan esettel is találkoztam, mikor a nyári konyhát pince helyett használták. Egyik esetben krumpis pincének építették 1960-ban, de végül kialakították „lakónak”. Tulajdonosa szívesebben tartózkodik ott, mint a nagy házban, ahová csak aludni tér fel. A másik nyári konyhát azért építették az 1950-60-as években, mert a családnak pincére volt szüksége. Különben nem építettek volna nyári konyhát, ugyanis mindennek megvolt a helye - a takarmánynak a pajta, volt istálló, disznóól, hambár szuszékkal terménytárolásra. Ebben a nyári konyhában kezdetben két helyiség volt kialakítva, majd lebontották a közfalat, hogy nagyobb legyen. Volt külön a kertben szabadtéren kemen-ce, fölötte tetővel, mellette falmasina, hogy minden egy helyen legyen. Innen azonban a család elköltözött jelenlegi lakóhelyükre, ahol a kemen-ce már bent volt megtalálható a nagy ház konyhájában. Ez később át lett alakítva garázzsá, mikor autójuk lett. Jelenleg van egy bejárat a pincébe, van egy spajz meg egy disznótoros helyiség. Van még egy garázs, amely a káposzta-feldolgozás helyszínéeként szolgált. A két generáció együtt lakott a nagy házban, a lenti konyhát az idősebbek használták. A kis ház megépülése után oda költözött az idősebb generáció. Egész nap ott tartózkodtak, csak téle költöztek vissza a nagy házba. Aludni nem aludtak benne, de volt számukra ott egy kis heverő, priccs, dikó, hogy le tudjanak pihenni a nyári konyhában.

A nyári konyhát sütésre, főzésre használták, a befőzéseket is ott végezték, valamint az étkezések helyszíne is volt. Ma is itt ebédel a család. Ha csirkét vágtak, azt az udvaron végezték, de a bontás már bent történt a nyári konyhában. Disznóvágásra külön helyiségük volt, egy disznótoros konyha. Ott sütötték ki a zsírt, ott tartották az edényeket. A paradicsomfőzést is az udvaron végezték. Télen a fonás, szövés a nagy házban történt, másik munka volt olyankor a dohánysimítás. A család dohánytermeléssel is foglalkozott. Hiába, hogy piszokkal járó munkának számított, mégis a nagy házban zajlott, ugyanis nem fértek a kis házban.

A nyári konyhát sütésre, főzésre használták, a befőzéseket is ott végezték, valamint az étkezések helyszíne is volt. Ma is itt ebédel a család. Ha csirkét vágtak, azt az udvaron végezték, de a bontás már bent történt a nyári konyhában. Disznóvágásra külön helyiségük volt, egy disznótoros konyha. Ott sütötték ki a zsírt, ott tartották az edényeket. A paradicsomfőzést is az udvaron végezték. Télen a fonás, szövés a nagy házban történt, másik munka volt olyankor a dohánysimítás. A család dohánytermeléssel is foglalkozott. Hiába, hogy piszokkal járó munkának számított, mégis a nagy házban zajlott, ugyanis nem fértek a kis házban.

1. kép: A házhoz toldott lakrész szobarésze „tiszta szoba”-ként funkcionál (Steib Janka felvétele, 2018)

15 BATÁRI, 2010:12-13.

*2. kép: Egy kialakított helyiség berendezése
(Steib Janka felvétele, 2018)*

A szűkebb család, közeli rokonok használták leginkább a nyári konyhákat, esetleg a szomszédok, de a fontosabb vendégeket nem ott fogadták.¹⁶

Olyan különálló nyári konyhával is találkoztam, amely lakója számára állandó lakhelyül szolgál. A lakóházat 1959-ben építették, majd nem sokkal utána a különálló konyhát is. Ez azonban át lett alakítva. Az eleje régen nyitott volt, itt lehetett felmenni a padlásra.

A berendezés változása

Az 1930-40-es években a tanyán található nyári konyha berendezése a következő volt: masina, sütő, amiben kalácsot sütöttek, kemence. A házban is volt konyha, meg azon kívül is. A ház konyhájában is volt kemence, masina, sütő.

A különálló, nappal lakóhelyül szolgáló, tulajdonosa által kiskonyhának nevezett nyári konyhában jelenleg található masina és gáztűzhely is. Ha hideg van, lakója a masinán főz, nyáron a gázon. Mindennel fel van szerelve: van benne tévé, mikrohullámú sütő, rádió. Az évek során a modernizálás változtatott a berendezésen, komfortosabb eszközök is bekerültek, valamint a konyhabútort újabbra cserélték le. A kiskonyha családi fényképekkel, szentképekkel van berendezve. Lóca is található benne.

Abban az esetben, mikor a hozzátoldott lakrésznél lakóváltás történik, az magával hozza az átalakítást, a berendezés változását is. Az általam vizsgált egyik ilyen háznál kifestettek, valamint a konyharészbe újabb konyhabútor (amelyet az 1960-as években

16 BATÁRI, 2010:15.

3-4. kép: A kiskonyha mindennel fel van szerelve
(Steib Janka felvétele, 2018)

vásároltak) került a nagy házból, amely helyére szintén egy újabbat tettek. A szobarészben is újabb szobabútort használnak. Négy lerekesztett spajzrész lett kialakítva, egyikben a mosógép, másikban a hűtő, harmadikban a gáztűzhely, negyedikben a spajz található. Lakója jelenleg is ezeknek a helyiségeknek a berendezését használja.

Batári Zsuzsanna felsorolása szerint a következő tárgyak találhatóak meg a nyári konyhákban: asztal, stelázsi, szék, szekrény, konyhaszekrény, láda, pad, vizeslóca, mosdóállvány, serpenyők, dézsák, fazekak, lábasok, üstök, sütő-és főzőedények. Ezek a berendezési tárgyak, konyhai eszközök kiegészültek elektromos készülékekkel, rádióval, mikrohullámú sütővel. A lakóház konyhája pedig sok esetben elveszíti funkcióját, előszobává, előtérre válik.¹⁷

17 BATÁRI, 2010:13-14.

5-6. kép: Régebbi típusú konyhabútorok is fellelhetők még konyhákban
(Steib Janka felvétele, 2018)

7-8. kép: Újabb konyhabútor egy konyhában
(Steib Janka felvétele, 2018)

9-10-11. képek: Megfér egymás mellett a masina és gáztűzhely – télen és nyáron felváltva használva ezeket. A lavórtartó is sok konyha berendezéséhez hozzátartozik. (Steib Janka felvétele, 2018)

Szintén hozzátoldott házrész esetében jegyeztem le, hogy a ház építésekor csupán annyi bútorral rendelkeztek építői, amennyit hozományként a feleség otthonról kapott: egy szobabútor, két ágy, asztal, négy szék. Majd folyamatosan zajlottak a munkálatok: bepucoltatták a házat, mozaiklapoztattak, mázoltak. A kiskonyhában masina, gáztűzhely is található jelenleg is. Télen és nyáron is főleg a gáztűzhelyen szeret főzni tulajdonosa, mert azon tud hőfokot állítani. A tüske nélküli málnát leszedi nyáron, fagyaszttóba teszi, ha jön a hideg és befűti a masinát, annak szélén megfőzi lekvárnak.

A pincéből kialakított „lakónak”, lakókonyhának a berendezése megépítése óta nem változott, csak a mosogatót szereltették be időközben. Tulajdonosa télen a sparheltot használja, nyáron a gáztűzhelyet. Külön bejárattal egy másik helyiség is található mellette, a ház alatt, amely szintén utcafrontról nyílik. Itt stélázi található, spajz és kamraféleség.

A pince helyett megépített nyári konyhában az 1956-60-as években egy szekrény, gáztűzhely, sparhelt, asztal, székek, kislóca, dikó alkották a berendezést. Falvédővel volt díszítve. Mikor még nem volt bevezetve a víz, egy lavortartó, majd utána egy mosdótál volt benne megtalálható, valamint vizes pad két vödörrel.

A lakóhelyül használt különálló nyárikonyha ma már komfortosan be van rendezve, fürdőszoba, garázs, televízió is található benne, valamint a gáz is be lett vezetve.

A faluban beépített kemence már csak egy helyen található, de nem használják.

Mai szerepük

Batári Zsuzsanna leírja, a legtöbb helyen, ahol korábban is használták, ma is használatban van a nyári konyha és tiszta szoba. Ennek lehet gazdasági oka, vagy a lakóház további megkímélése. Az új funkciókkal komfortos lakásokká alakultak a nyári konyhák, ezáltal sok helyen a generációk együttélése vált lehetővé. A nyári konyhák végben változások következtében a helyiség lakótérre vált.¹⁸ A nyári konyhák kutatásával kapcsolatban leírja, megjelenésük a 19. század végétől, 20. század elejétől megfigyelhető, azonban a néprajzi kutatás kialakulásuk idejében nem vizsgálta. Ez megnehezíti a kutatást, valamint az is, hogy melléképületként, valamint a sokféle névváltozata miatt nehéz adatokat találni róla. A terepmunka azonban nem ütközik nehézségekbe. Batári Zsuzsanna megfogalmazza: „a nyári konyha funkcióját és használatát mindig a lakóépülettel való viszonyrendszerben kell értelmezni”.¹⁹ Leírja, a múlt vizsgálata mellett a jelentéshozamosan kell kutatni.²⁰

Összességében elmondható, hogy ma is fontos szerepet töltenek be a nyári konyhák, akár különálló, hozzátoldott, vagy kialakított helyiségről van szó. Tulajdonosai nagyrészt egész nap ott tartózkodnak, ott élik életüket. Az utóbbi években azonban funkcióváltáson estek át: nem csupán gazdasági szempontok vezérlik lakóikat, használatuk lelki tényezőkre is visszavezethető. Berendezésük legtöbbször otthonosabb képet fest, mint a nagy házé. A masina és gáztűzhely mellett – télen és nyáron felváltva használva ezeket – jól megférnek a gyermekekről, unokákról, elődökről, családi alkalmakról készített fényképek, dísz tárgyak, szentképek, szobrok.

18 BATÁRI, 2010:15-18.

19 BATÁRI, 2010:19-20.

20 BATÁRI, 2010:21.

IRODALOM

BATÁRI Zsuzsanna

2010 A nyári konyhák. Kérdések a nyári konyhák kutatásával kapcsolatban. In: BERECZKI Ibolya-CSERI Miklós (szerk.): Ház és ember 22. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. 5-23.

FILEP Antal

1981 Nyári konyha, sütőház. Magyar Néprajzi Lexikon IV. kötet. Budapest, 50.

GILYÉN Nándor

1993 Szatmári, beregi sütőházak és nyári konyhák. Ethnographia 104. (2). 483-499.

JUHÁSZ Antal

1997 Élet a házban. In: Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód (szerk.: BALASSA Iván). 181.

SELMECZI Kovács Attila

1989 Gazdasági épületek. In: Palócok III. Termelés és a javak felhasználása (szerk.: BAKÓ Ferenc). Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger. 790.

SZOMSZÉD András

1989 Cered krónikája 1920-ig. Ceredi helytörténeti tanulmányok 1., Eger

JANKA STEIB

CERED SUMMER KITCHENS

Since the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, summer kitchens have been popularly built or developed from the parts of the house and cellar in Northern Hungary as well.

In these separate buildings or parts of the building, mainly in the summer, but in many places also in winter, the cooking and cooking preparation works were done in order to keep the main house clean.

The residents of the houses often furnished their summer kitchen with more cozy furnishings, and would spend most of their time year around in here, rather than in the actual „big house”.

The study is based on a research conducted in the summer of 2018 in Cered, it examines the history, furnishings, function, and the changes of these building parts in houses with a currently still functional summer kitchen.

11. SZÁZADI TEMETŐRÉSZLET NŐTINCS-HÁRSAS ALJA II. LELŐHELYEN

HORVÁTH CIPRIÁN
Régész, Lechner Tudásközpont, Budapest

Bevezetés

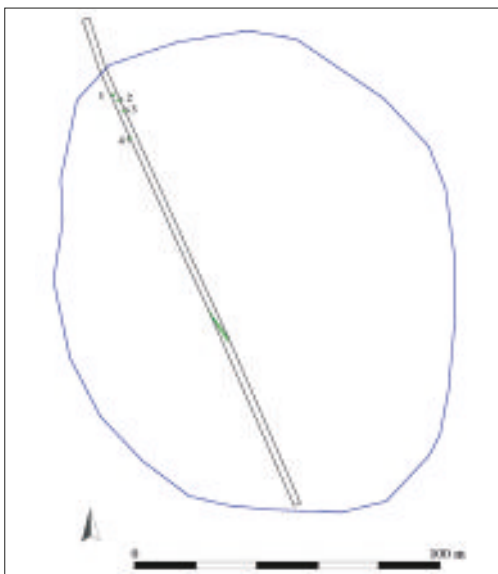
A településtől délkeletre, a Bogárdi-, a Hangya- és a Lókos-patak összefolyásánál található enyhe domb északi lejtőjén helyezkedik el az alábbiakban bemutatásra kerülő temető(részlet). A régészeti lelőhelyet 2012-ben Guba Szilvia, a Kubinyi Ferenc Múzeum munkatársa azonosította.¹ (1. kép) Részleges feltárására a magyar-szlovák tranzit gázvezeték építését megelőzően 2013. április 9-10. között került sor, Bóka Gergely, a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ munkatársának vezetésével.² A mintegy 2 m szélességű és kb. 160 m hosszúságú, északnyugat-délkeleti irányú nyomvonalon folytatott kutatás során, annak északi részében 4

1. kép: Nőtincs-Hársas II. (1:10000)

1 GUBA 2018
2 BÓKA 2019.

kora Árpád-kori temetkezést dokumentáltak, míg középső részén egy valószínűleg 11-12. századi árok részlete került elő.³ (2. kép) Ebben a dolgozatban a temető bemutatása történik, mely részben már ismert a kutatás előtt, hiszen a közelmúltban megjelent Nógrád megye 10-11. századi temetőit közreadó korpuszkötetben arról összefoglaló ismertetés olvasható.⁴ Teljes közlésével tovább bővülnek ismereteink a megye 10-11. századi régészeti leletanyagáról.

2. kép: A lelőhely feltételezhető kiterjedése és a feltárt nyomvonal

Sírleírások

1. sír (2013. április 10.) (5. kép)

Gyermek. Csvh.: 85 cm, t.: Ny-K 261°, sm.: 50 cm, sh.: ? szs.: 64 cm.

A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A sírgödör nyugati oldalán ívelten záródó hosszúkás aknasír volt, keleti vége a sírt ért bolygatás miatt nem volt megfigyelhető. A bolygatás megsemmisítette a két lábfej csontjait is, valamint a koponya egy része is roncsolódott. A váz csontjai rossz megtartásúak, esetenként teljesen szétmállott állapotban kerültek elő.

Mellékletei:

1. A jobb kézfej csontjainak helyén feküdt 1 db lapos bronz karikagyűrű. Átm.: 2,2 cm, sz.: 0,47 cm.

2. A koponya és a nyakcsigolyák környékén rossz megtartásuk miatt pontosan nem megállapítható számú – mintegy 173 db (?) – üvegyöngy helyezkedett el, melyek közül a jobb megtartású darabok az alábbi típusokba sorolhatók: 1 db vörösbarna színű, henger alakú opak üvegyöngy. H.: 1,6x0,5 cm. 2 db fehéres színű, sárgás bevonattal ellátott, áttetsző szegmentgyöngy. Átm.: 0,6 cm. 1 db vörösbarna színű, lapított gömb alakú opak üvegyöngy. Átm.: 0,6 cm. 8 db szürkésfehér színű, hengeres opak üvegyöngy. H.: 0,6 cm. 11 db fehéres, 14 db zöld és 38 db kék színű, henger alakú áttetsző üvegyöngy. H.: 0,4-0,6 cm. 98 db sárga színű, henger és lapított gömb alakú opak üvegyöngy. H.: 0,4-0,6 cm, átm.: 0,6-0,8 cm.

3 Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis: <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/2140>, 2019. április 5.

4 HORVÁTH 2019. 159-160.

2. sír (2013. április 10.) (6. kép 1)

Neme bizonytalan, adultus korú. Csvh.: 165 cm, t.: Ny-K 253°, sm.: ?, sh.: ? ssz.: ?

A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű, a koponya kissé balra fordult, az állkapocs leesett. A bal alkarcsontok végei és a kézcsontok a medencére hajlított helyzetben feküdtek. A sírgödör nem volt megfigyelhető. A váz csontjai rossz megtartásúak voltak.

Mellékletei:

1. A koponya alatt volt 1 db ovális átmetszetű huzalból készült, végei irányába kissé elhegyesedő ezüst huzalkarika. M.: 1,7x1,5 cm, hv.: 0,26x0,12 cm. (6. kép 4)

2. A bal oldali bordák és csigolyák felett, bőrmaradányok (?) között helyezkedett el 1 db I. András (1046–1060) érem.

3. sír (2013. április 10.) (6. kép 2)

Neme bizonytalan, juvenis korú. Csvh.: 170 cm, t.: Ny-K 260°, sm.: ?, sh.: ? ssz.: ?

A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A sírgödör nem volt megfigyelhető. Bolygatott: munkagép roncsolta a koponyát, mindkét kulcscsont, az alkar- és a jobb kéz csontjai, valamint a lábszárak és lábfejek csontjai is részben kimozdultak eredeti helyzetükből. A váz közepes megtartású volt.

Mellékletei:

1. A koponya alatt volt 1 db meghatározhatatlan ezüst érem töredéke.

2. A bal oldali alsó bordák és csigolyák felett feküdt 1 db I. István (1000–1038) féle ezüst érem.

4. sír (2013. április 10.) (6. kép 3)

Neme, kora bizonytalan. Csvh.: 158 cm, t.: Ny-K 264°, sm.: ?, sh.: ? ssz.: ?

A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű, a koponya jobbra fordult. A sírgödör nem volt megfigyelhető. Bolygatott: a szántás a váz csontjait teljesen szétdúlta, in situ helyzetben csak a koponya egy része, 3 db borda, valamint a comb- és a lábszárcsontok egy része maradt meg. A váz csontjai rossz megtartásúak voltak. Mellékletet nem tartalmazott.

Értékelés

A lelőhely egy megközelítőleg észak-déli irányú domb északi, lankás oldalán található, melyet nyugati irányból a Hangya-patak vízjárta környezete határolt, ez jól megfigyelhető a II. katonai felmérés térképrészletén (3. kép). Az alig több mint 2 m szélességű, északnyugat-délkeleti irányú sávban végzett feltárás során, annak északnyugati részén előkerült 4 temetkezés valószínűleg egy további sírokat is tartalmazó temető részlete (2. kép). A feltárt sírok elhelyezkedése alapján folytatása nyugati és/vagy keleti irányban egyaránt feltételezhető, északnyugati és délkeleti irányban azonban talán kevésbé valószínű, hiszen mindkét irányba legalább 20 méter hosszán megtörtént a feltárás. A sírok többé-kevésbé egy sávban helyezkedtek el, talán csak az 1. számú tér el a többség vonalától markánsabban nyugat felé. A sírok között változó, 2–8,5 m-es távolság figyelhető meg (4. kép).

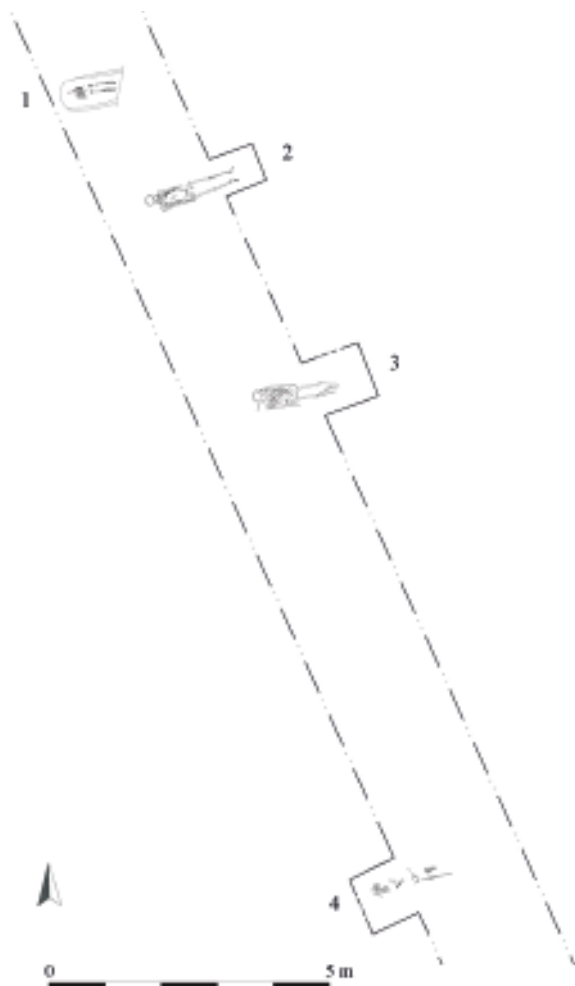
3. kép: A lelőhely elhelyezkedése a II. katonai felmérés térképén

A feltárt temetőrészletben 1 gyermek (1.), 1 juvenis korú fiatalabb személy (3.), 1 felnőtt (2.) és 1 bizonytalan nemi és életkori adatokkal rendelkező személy (4.) sírja került feltárássra. Az elhunytak számára bizonyára a korszakban általánosan jellemző, egyszerű aknasírokat készítettek, ezek közül azonban csupán az 1. számú esetben lehetett azt részben megfigyelni, mely valószínűleg lekerekített sarkú, téglalap alakú volt. A sírokba a halottakat hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben fektették. A temetés során a 2. sírban az elhunyt bal alkarját a has tájékára helyezték. Tájéolásuk a Ny-K-i főirányhoz igazodik. Egykori kisebb mélységük – az egyetlen pontosabban ismert adat az 1. sír 50 cm-es mélysége – és az erózió egyaránt hozzájárulhattak, hogy a mezőgazdasági művelés az 1. és 3–4. számúakat is bolygatta már a feltárást megelőzően. Koporsóra utaló nyomot a feltárást során nem lehetett megfigyelni, de talán erre utalhat a 2. sírban fekvő váz leesett állkapcsa.

A sírok leletanyaga szegényes, egyszerű ékszerek és obulusként adott korabeli érmék alkotják, utóbbiak a sírok feléből kerültek elő. A 2. számú temetkezésben I. András (1046–1060) érmét valószínűleg az elhunyt felsőtestének középső részére helyezheték, a környezetében megfigyelt bőrmaradványok (?) talán a ruha egykori nyomai lehetnek. A 3. sírban I. István (1000–1038) érme a has tájékára, egy meghatározhatatlan veret pedig a fejre vagy a szájba egyaránt kerülhetett. Az elhunytakkal adott ékszerek között az 1. számú gyermeket nyakában nagyszámú, apró gyöngyöt tartalmazó láncsal, jobb kezének egyik ujján – esetleg markában – pedig egy felnőtt méretű bronz karikagyűrűvel bocsátották utolsó útjára. Utóbbi így bizonyára nem életében viselt ékszerei közé tartozott. Fejékszerként szolgált a 2. sír egyszerű, nyitott végű ezüstkarikája.

A temetőrészlet keltezésében szerencsés módon az előkerült érmék megadják az egyes sírok megásának lehetséges legkorábbi időpontját. I. András érme alapján így a temetőrészlet valószínűleg a 11. század második negyedének végén, harmadik negyedének elején lehetett használatban. Ennek a leletanyag további részei sem mondanak ellent.

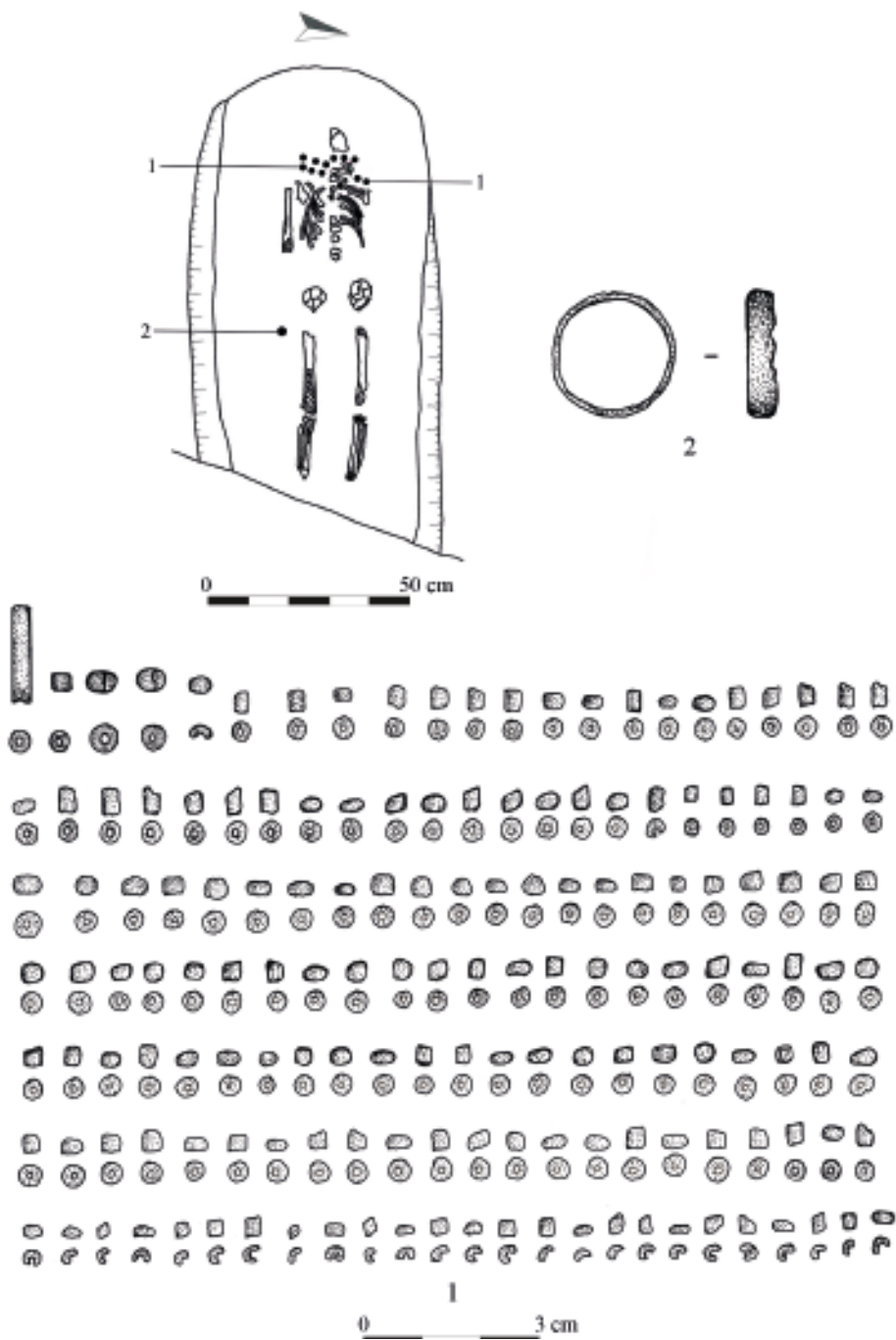
A sírokat tekintve egy szegényesebb csoport képe bontakozik ki, mely leginkább az ún. falusias közösségek⁵ temetőivel mutat hasonlóságokat. Teljes feltárás hiányában azonban nem lehet megbecsülni az egykor ide temetkező - és bizonyára valahol a környéken elhelyezkedő telepen élő - közösség nagyságát, mely így lehetett akár egy valóban nagyobb számú sírt hátrahagyó közösség; de nem zárható ki az sem, hogy csupán egy ilyen jellegű sírkert nyitó periódusa került itt elő, melyet aztán valamiért hamar felhagyott a közösség. Ha így van, akkor ez arra is utalhat, hogy még a 11. században is relatíve gyakori lehetett a közösségek költözése, a telepek kevésbé állandó volta.⁶

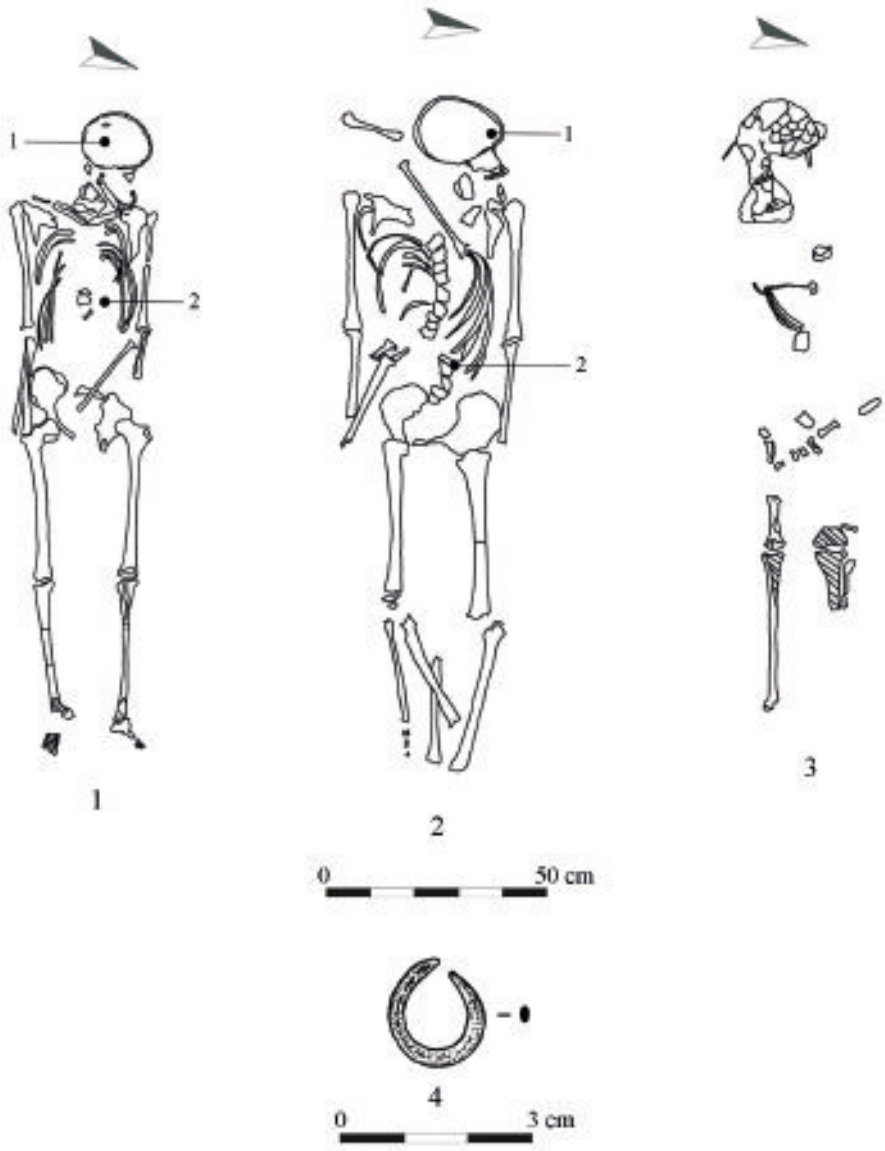
4. kép: A feltárt nyomvonal részlete

5 KOVÁCS 2013, 532-542.

6 A temető feldolgozását Fullár Zoltán (Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt.) és Mészáros Melinda (Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt.) tette számomra lehetővé, szíves segítségüket ez úton is köszönöm.

5. kép: 1. sír

6. kép: 1, 4: 2. sír; 2: 3. sír; 3: 4. sír

IRODALOM

BÓKA Gergely

2019 Nőtincs határa. Régészeti Kutatások Magyarországon 2013. 86–87.

GUBA Szilvia

2018 Nőtincs határa. Régészeti Kutatások Magyarországon 2011. 124.

HORVÁTH Ciprián

2019 Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 11. Szeged-Budapest 2019.

KOVÁCS László

2013 A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. In: RÉVÉSZ László-WOLF Mária szerk.: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szeged 2013, 511–604.

CIPRIÁN HORVÁTH

11TH CENTURY CEMETERY AT THE SITE OF NŐTINCS-HÁRSAS II

Until now, almost 50 conquests and graves of the early Árpád era are known from the territory of Nógrád County, a summary of which is contained in the recently published corpus volume.⁷ However, in some of the sites, the volume contains only a summary, one of which is the 4-grave cemetery fragment of Nőtincs-Hársas, which is the subject of this paper. Fortunately, in addition to jewelry, two of the found tombs contained coins from our first kings, so the cemetery can be comfortably dated to the middle of the 11th century. However, there are several questions about the nature of the community that created it: a larger village-like community that, for some reason, left it early, or was it just a place for a small community? In addition to a detailed knowledge of the cemetery, the article also seeks answers to these questions.

7 HORVÁTH 2019.

„MÉG A' KAPU FELETT LÉVŐ, BIZONYOS RÉGI NAGY FAMÍLIÁNAK VOLT TZÍMERÉT IS FELJEGYZTEM...”

GONDOLATOK ÉS KÉRDÉSEK EGY SOMOSKŐI CÍMERES KŐFARAGVÁNY KAPCSÁN

BODÓ BALÁZS

Dornay Béla Múzeum, Salgótarján

Bevezetés

Somoskőn a várdomb aljában, közvetlenül a határ mellett, magyar oldalon áll a kis méretű, borona szerkezetű Petőfi kunyhó. Nevét nagy költőnk 1845. június 13-án történt, naplójegyzeteiben is megörökített itteni látogatásának emlékére kapta. Ma már nehéz lenne megállapítani, hogy valóban ebben a kunyhóban, jobban mondva ennek elődjében történt-e, hogy a várból lefelé tartó Petőfit „*jól tartották édes és aludt tejjel*”. Az eredeti ház már régen elenyészett, hírmondójául csupán a hasonmásaként felépített jelenlegi épületbe belefoglalt néhány gerendája maradt ránk. A piciny épület ezáltal jeles irodalomtörténeti emlékünknél, de azt kevesen tudják, hogy nem csak az irodalom, hanem az építészettörténet iránt érdeklődőknek is tartogat nem is akármilyen csemegét. A kunyhóban ugyanis jelenleg négy kőfaragványt tárolnak, amelyek a szomszédos vár hajdan volt szebb napjainak tanúi (1-8. kép).¹ A faragványok közül az egyik töredéken egy címer látható. Alábbi cikkünk erről a kőfaragványról, és ezen keresztül a vár történetének egy jelentős fejezetéről szól.²

1 Mind a négy kőfaragvány többé-kevésbé hasábos alakú. Közülük az első, amely a bejáratnál szemközt a földön helyezkedik el, egyszerű kialakítású (méretei: 95x45,5x32,5 cm). Rajta a síkra faragott oldalakon kívül az egyetlen műforma az egyik hosszoldali sarkán végigfutó derékszögű bemetszés, ami nyilvánvalóan valamilyen nyílászáró tokszerkezet számára készült (1-2. kép). A második kő, amely jelenleg az elsőre helyezve fekszik, a már említett címerdíszes töredék (3-4. kép). Erről az alábbiakban részletesen szólnunk. A további két faragvány jelenleg méltatlan elhelyezésben, a kunyhó déli fala előtti ülőpadka lábaként funkcionál. Közülük az egyik egy pálcátagos reneszánsz nyílászáró szemöldökgerendájának bal oldali töredéke (méretei: 65x31x25,5 cm). Profilja: rézsú, vaskosabb felpálca, lemez rézsú. A profil a kőfaragvány bal harmadánál derékszögben befordul. Hátsó oldalának élén a profil szélességében tokhorony húzódik. A jobb oldal töredékessége miatt a nyílás teljes szélessége megállapíthatatlan (5-6. kép). A negyedik faragvány eredeti funkciója bizonytalan (méretei: 63x24,5x26,5 cm). Tokhorony nem látható rajta, így nem valószínű, hogy nyílászáróhoz tartozott. Valószínűleg valamilyen kisépítészeti szerkezet párkánya vagy szárköve lehetett. Homlokoldalának egyik szélén negyedköríves homorlat fut végig. A homlokoldal sík részének egyszerű keretezésű tükrét egy kanyargó inda és ehhez csatlakozóan két levél tölti ki (7-8. kép).

2 A faragvány nem, vagy legalábbis nem teljesen ismeretlen a régész-művészettörténetész szakma előtt, hiszen rajza szerepel a Kossuth Kiadó által megjelentetett Magyar építészeti képtár sorozat Feld István által írt vonatkozó kötetében. Feld 2002. 39. 4. kép. A kötetben szereplő felmérési rajz Simon Zoltán munkája. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy a cikk megírásához nyújtott segítségükért, szakmai tanácsaikért köszönetet mondjak Bakó Zsuzsannának, Balogh Zoltánnak, Farbakyné Deklava Lillának, Feld Istvánnak, Hegyi Dórának, Kovácsné Kis-Simon Evának, Lóvei Pálnak és Simon Zoltánnak.

A kőfaragvány leírása

A hasábos alakú kőtömb elülső oldalának vékony szalagkeretekkel elválasztott tükreit különböző motívumok díszítik (méretei: 89x33x25 cm). Hátsó felülete sík, alsó szélének cca. 2/3-án derékszögű bevágással (tokhorony). Az alsó felület kopott, töredezett. A bal oldali vége törésfelület, a jobb oldali erősen kopott vége vélhetően eleve szabálytalan alakú volt. Az már első szemlélésre is megállapítható, hogy a kőfaragvány egykor majdnem kétszer ilyen hosszú lehetett, de bal oldali része letört. Középpontjában nyilván az a címer helyezkedett el, amelynek töredéke most a bal oldalon látható.

A homlokoldal három (alul kettő, felül egy) mezőre tagolódik. A szélesebb alsó és a keskenyebb felső részt elválasztó szalag nagyobbbrészt vízszintesen fut, majd a bal negyedben enyhe ívvel felfelé kanyarodik a felső peremig. Az alsó rész további két mezőre oszlik. Jobb oldalán, négyzetes keretben egy rozetta látható. A rozetta kör alakú középső részét átlós vonalak között elrendeződő bogycok alkotják. E körül két rétegben, egymáshoz képest 45 fokkal elfordulva négy-négy levél található. A belső egykaréjos levelek között egy-egy további vékony levél nyúlik ki a külső háromkaréjos levelek tengelyébe.

A bal oldali szabálytalan alakú mezőt a címerpajzs és annak tartozékai töltik ki. A címerpajzs (heraldikai) jobb oldalának vonalvezetése a kőfaragvány sérülései miatt meghatározhatatlan, mérete viszont a címer és az egyéb részletek alapján nem lehetett sokkal nagyobb a jelenleg láthatónál.³ Felső vonala, miután annak is csak bal felét ismerjük, szintén nehezen meghatározható. Véleményünk szerint az alsó és felső mezőket elválasztó kereteléséhez igazodva, illetve gyakorlatilag azzal összeolvadva a pajzs tengelyében csücskösen emelkedett ki, kétoldalt pedig homorúan futott le a sarkokig. A címerről a következőket mondhatjuk el. Alakja tárcsapajzs, amely egy középső vágással két egyenlően magas mezőre van osztva. Az alsó mező hétszer vágott, a felső mezőben jobb felé lépő négy lábú állat látható.⁴ Az állat feje és felemelt mellső lábának vége letört, többi lába mancsokban végződik. Hátán két, leginkább szárnynak értelmezhető kinövés van. Mellkasa előtt egy jelenleg értelmezhetetlen kifelé domborodó vékony részlet maradványa látszik. Az állat nagy valószínűséggel griffként azonosítható. A pajzs megmaradt bal oldalán szalagszerű leveles sisaktakaró található. A bal oldali pajzstartó alak, fejének erős kopottsága és az alsó szél töredékessége miatt nehezen meghatározható. Kerekded fejének sörényszerűen kiképzett szélű formája, a pajzst tartó vékony mellső lábai, hurkás gyűrűkből álló törzse és levélszerű farka alapján leginkább oroszlánra gondolhatunk. Puttóként való értelmezése kevésbé valószínű.⁵ A felső sáv tükrének felületéből a két szélén különböző motívumok domborodnak elő. A keret jobb szélénél néhány töredékes levél, bal szélénél, közvetlenül az alsó és felső keretsáv találkozására mellett apró, tö-

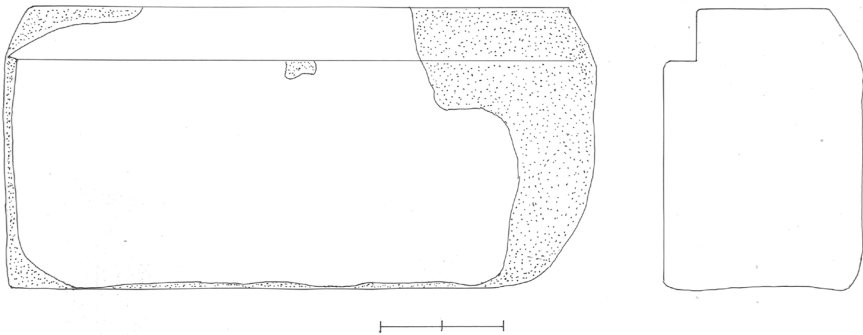
3 A címer és tartozékai, a sisaktakaró és a pajzstartó alak leírásánál a heraldikai jobb és bal oldalt használjuk, vagyis úgy írjuk le, mintha a pajzs viselőjének oldaláról szemlélnénk a címet, a kőfaragvány többi részénél viszont a természetes oldalak szerepelnek.

4 A címer aljának töredékessége miatt nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az alsó mezőben vágások vagy pólyák voltak-e? A leírásban a vágásokat, mint az általunk valószínűbbnek tartott lehetőséget szerepeltettük.

5 További lehetőség, hogy szörnyalak, vagy valamilyen fantáziaállat lehetett, mint amilyen például a Wesselényi család címerében szerepel. Ott oroszlán fejű (vagy variánsként kutyafejű) és haltestű alakot látunk. Erre nézve: KARÁCSONYI 1899. A somoskői alak törzsét és farkát azonban csak nagy fantáziával lehetne ily módon azonosítani.

1. kép: Keretkő, rajta a címeres szemöldökkővel

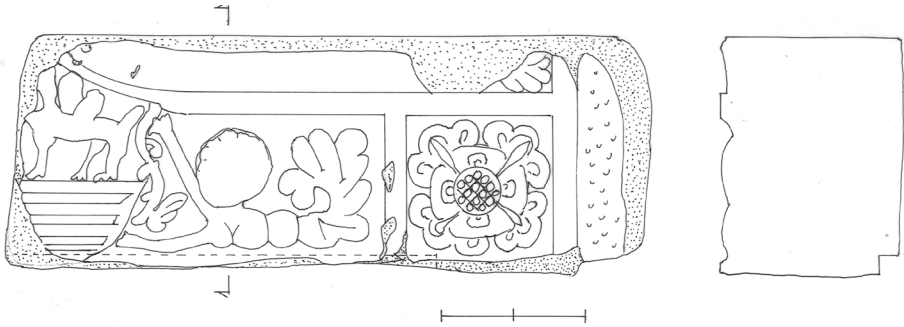
2. kép: Keretkő felmérési rajza

redékességük miatt nehezen meghatározható formájú motívumok (keresztvirág maradványai?) látszanak. Az előbbi levelektől balra a felület erősen roncsolódott, ami arra utalhat, hogy itt egykor további motívumok helyezkedhettek el. A homlokoldal jobb szélének teljes magasságában egy vékony (5-7 cm), durvább megmunkálással síkra faragott visszaugratott sáv fut végig, vélhetően oldalról hozzá csatlakozó és a faragvány szélére is rátakaró vakolat részére.

A kőfaragvány díszítésével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy gyenge kvalitású provinciális munka. Kivitelezése efféle feladatok ellátásában járatlan kőfaragóra vall.

3. kép: Keretkő, rajta a címeres szemöldökkővel

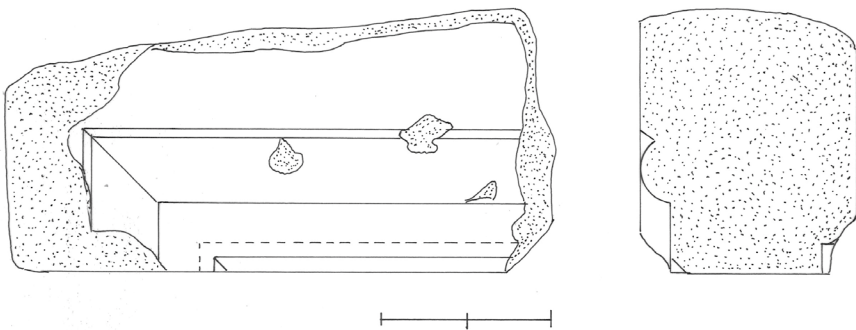
4. kép: Címeres szemöldökkő felmérési rajza

A kőfaragvány értelmezése

A faragvány eredeti funkciójának meghatározását megkönnyíti hátsó oldalának derékszögű bevésése, amely leginkább egy nyíláskeret tokhornyaként értelmezhető. A címer helyzetéből adódóan az is bizonyos, hogy egykor vízszintes helyzetben állt. Erre utal az is, hogy a már említett tokhorony nem fut végig a kő teljes hosszúságán, mint az az oldalsó függőleges szárköveknél várható lenne. A faragvány ennek alapján egy egyenes záródású nyíláskeret szemöldökköve lehetett. Az is bizonyosan állítható, hogy egy reprezentatívabb kialakítású épülethez tartozott. A kérdés csak az, hogy hol állt egykor ez az épület?

5. kép: Pálcatagos szemöldökkő

6. kép: Pálcatagos szemöldökkő felmérési rajza

Származási hely

A faragvány származási helyének meghatározásánál, egyéb dokumentációk híján, a jelenlegi őrzési helyéből indulhatunk ki. Elvileg elképzelhető, hogy a Petőfi kunyhóban lévő kőfaragványok, vagy legalábbis egy részük, nem a várhoz, hanem egy, a jelenlegi falu elődjében álló reprezentatívabb kialakítású udvarházhoz tartoztak volna. A 16-17. században általános tendencia, hogy a nehezen megközelíthető, bővítésre alkalmatlan hegyi várak környékén kisebb-nagyobb udvarházakat vagy kastélyokat építenek.⁶ A később még szóba kerülő Csejte várához tartozó uradalom azonos nevű váraljai falujában például 1527-ben már állt egy kastélyt.⁷ Somoskő ese-

6 FELD - CABELLO 1980. 67.

7 A kastély azonban ebben az esetben vélhetőleg sokkal korábbi előzményekre vezethető vissza. Elődjét egy 1412-es évszámú boltozati zárókő alapján a vár akkori ura, idősebb Stibor nyitrai és besztercei ispán, erdélyi vajda már valószínűleg az 1410-es évek elején felépíttette. KOPPÁNY 1999. 130.

tében azonban egyelőre elvethetjük ezt a lehetőséget, hiszen egyrészt ilyen épületre vonatkozóan sem írott, sem pedig régészeti adatunk nincs, másrészt pedig a vár viszonylag könnyű megközelíthetősége sem feltétlenül indokolna a közeli faluban egy másik lakóépületet, végül pedig úgy tűnik, hogy maga a vár alkalmas volt egy reprezentatívabb átalakítás céljára. Miután a fentiek alapján elvethetjük a faluból való származtatás lehetőségét, nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a kőfaragvány a szomszédos várból származik. Bevett gyakorlatnak tekinthető, hogy egy használaton kívül került és egyre inkább pusztuló várból a kőanyagot, kiváltképpen a jobban felhasználható faragott köveket, a környék lakossága saját építkezéseihez hordta el.⁸ Erre vonatkozóan 1883-ból a Műemlékek Országos Bizottságának (a továbbiakban: MOB) iratai között érdekes levelezés maradt ránk.⁹ Dr. Szabó József kir. tanácsos és egyetemi tanár beadványt intézett a MOB felé, „*miszerint a somoskői bazalt kúpon levő váromnak lefektetett bazaltoszlop darabokból épített falát a nép éjjelenként feszíti és a lehullott darabokat egy pesti vállalkozó mint jó útananyagot Budapestre szállítja*”¹⁰ A MOB részéről Henszlmann Imre írt levelet Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Az ügy végül a salgótarjáni főszolgabíró által elvégzett vizsgálattal zárult, aki helyszíni szemléje során nem talált szándékos rongálásra utaló nyomokat.¹¹ A vizsgálat eredményének ellenére sajnos biztosra vehetjük, hogy a beadványozó reális veszélyre hívta fel a figyelmet.

Az előbbihez hasonló eset játszódott le az 1920-as évek második felében is. A MOB 1927-es jelentésében megemlíti Somoskőt azon „létükben, vagy eredetiségükben veszélyeztetett műemlékek” között, amelyek érdekében felszólalt és közbenjárt.¹² A konkrét ügy az lehetett, amelyről a Historia 1928-as számából értesülünk: „*a somoskői várom alatt kőbányát akar nyitni egy budapesti cég*”. A terv ellen a MOB és a környék legnagyobb birtokosa, Krepuska Géza emelt kifogást, miután véleményük szerint „*a bányatervezet veszélyeztette volna a bazaltsziklán épült gyönyörű várom épségét*”. Az illetékes közigazgatási hatóság, akárcsak korábban a helyiek ténykedése kapcsán, nem talált kivetni valót a tervben, és kiadta az engedélyt az említett cégnek.¹³ A vár maradványai azonban emberi beavatkozás nélkül is tovább romlottak. Nem lehet független az előbbiektől az az eset, amelyről Dornay Béla tesz 1929-ben említést. A keleti szárny egyik falrészletével kapcsolatban ezt írja: „*..., több mint kétemeletes magasságban, néhány év előtt dőlt le, amint azt friss törmeléke is bizonyítja*.”¹⁴

8 Az említett kőfaragványok vizsgálata is arra vall, hogy a faragványokat, legalább is egyiküket, másodlagosan, valamely építkezésen használták fel. A pálcatagos szárkólábazat felületén lévő habarcsnyomok egyértelműen erre utalnak. Az említett kőfaragvánnyal kapcsolatban megjegyzendő, hogy közel azonos profilú társa jelenleg a vár területén szétszórva lévő kőfaragványok között látható.

9 Bakó Zsuzsannának köszönöm, hogy a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztályán őrzött, Somoskőre vonatkozó MOB iratokra felhívta a figyelmemet, és tanulmányozásukat lehetővé tette.

10 MOB Iratok 1883. No 31.

11 MOB Iratok 1883. No 63., A Magyarországi Műemlékek Országos Bizottsága 1883-iki november 21-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyve. (Archaeologiai Értesítő, ú.f. 3.) 1883. VII.

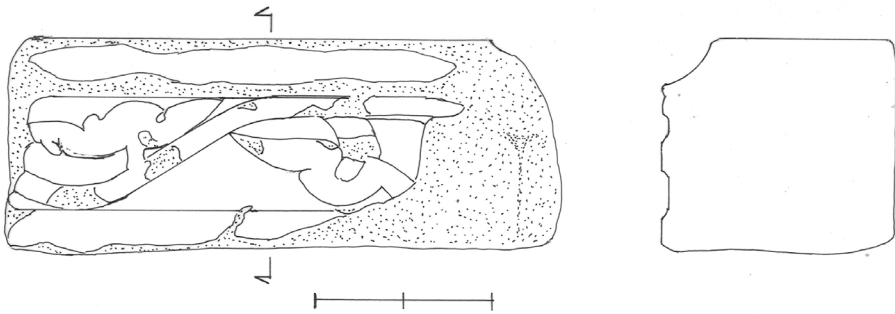
12 A M. Kir. Kormány 1927. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. 1927. 127.

13 Historia I. 1928. 6.

14 DORNAY 1929. 73. Nem világos, hogy az omlás pontosan mikor történt, a terv benyújtása előtt vagy után? Előbbi esetben vélhető, hogy pont ez váltotta ki a tiltakozást az újonnan benyújtott terv iránt a szakemberek részéről. Az utóbbi lehetőség, hogy a bányászkodás vezetett az említett falszakasz pusztulásához, kevésbé valószínű. A helyi viszonyokat jól ismerő Dornay bizonyára megemlítette volna.

7. kép: Indás leveles kőfaragvány

8. kép: Indás leveles kőfaragvány felmérési rajza

A fenti források jól mutatják a vár kőanyagának pusztulását és szétszóródását, de sajnos a Petőfi kunyhóban lévő faragványokról nem árulnak el semmi közelebbit. Az első, már valóban rájuk vonatkozó írások csak sokkal később, az 1960-as években bukkannak fel. Egyikükről szólhat az a híradás, amely a Műemlékvédelem 1965/3-as számában jelent meg: „A somoskői vár egy reneszánsz faragványos kőmaradványára hívta fel az OMF figyelmét dr. Somoskeőy István, a Nógrád megyei Műemléki Albizottság elnöke. E kő jelenleg Somoskő községben az egyik régi lakóház előtt ülőalappul szolgál. A lelet jelentősége abban rejlik, hogy ez az első maradvány, amely a vár reneszánsz kori építkezésére utal. Kívánatos lenne a kő múzeumban való elhelyezése.”¹⁵ A leírás a négy kőfaragvány közül háromra is ráillik, kiváltképpen, ha a rajtuk lévő kopásnyomokat tekintjük. A címeres kőfaragvány származási helyéhez sajnos így sem jutottunk közelebb. Az azonban figyelemre méltó, hogy a nagy helyismerettel rendelkező adatközlő szerint 1965-ben ez az egyetlen ismert reneszánsz faragvány.

A faragvány, több társával együtt végül nem múzeumba került, hanem az 1966. június 26-án megnyitott, helyreállított Petőfi kunyhóba. Az eredeti kunyhó egy évvel

15 GERGELYFFY 1965. 173.

korábban, 1965-ben dőlt össze. A kunyhó megnyitásáról szóló egyik tudósításban olvashatjuk az első híreket az itt elhelyezett faragványokról: „*A falak mentén gondos kezek 400-700 esztendőös gótikus és reneszánsz kőfaragványokat, ágyúgolyóbisokat helyeztek el; a vár tövéén akadtak rájuk, a századok omlasztották a mélybe, s most itt kaptak végleges helyet.*”¹⁶

Egy 1967-es fotó tanúsága szerint a faragványok ekkor még a házon kívül, a bejáratától jobbra nyertek elhelyezést (9. kép).¹⁷

Az első általunk ismert publikáció, amelyben ráismerhetünk a címeres kőfaragványra Hernádi Károlynak a nógrádi várakról írt népszerűsítő könyve. Ebben a Petőfi kunyhóval kapcsolatban az alábbiak olvashatóak: „*Mielőtt visszatérnénk a faluba, térjünk be rövid időre a már említett Petőfi-émlékkunyhóba. Itt különös figyelmet érdemel a vár palotájából származó, reneszánsz ornamentikával gazdagon díszített zárókő, amely az épület régi fényének ékes bizonyítéka.*”¹⁸

A fentebb ismertetett források alapján nem jutottunk közelebb a kőfaragvány eredeti helyének pontosabb meghatározásához, csupán azt állapíthattuk meg, hogy a várból származhat. Van azonban egy leírás, amelyik azzal kecsegtet, hogy általa pontosan meg tudjuk mondani, hogy a címer a váron belül pontosan mit díszített. Ez a leírás Mocsáry Antalnál szerepel: „*Van ugyan a' kapu felett lévő kövön valami felírás, de ezt a' régiség annyira megemésztette, hogy nem lehet elolvasni. A' vár' belsejében is némelly kő-faragások, és kő-oszlopok' darabjai látszanak. Még a' kapu felett lévő, bizonyos régi nagy Familiának volt tzímerét is feljegyeztem, mellyen hibásan Griphli Jeone nevezet olvastatik, de ez esmeretlen értelmű; e'mellett három folyó viz van kifaragva, mellyeket egy Grifmadár fedez. Ki tzímere volt ez, mind eddig nem lehet kitudni.*”¹⁹

A címeres kőfaragvány a későbbi leírásokban nem szerepel többé. Henszlmann Imre sem említi: „*A vár nem nagy, hanem tömören van építve kis udvar körül, melynek egyik sarkán áll kerek, nagy ablakokkal ellátott öreg torony (donjon), és ezzel ellenkező sarkon a bejárás fölötti torony, melyhez befelé sikátor csatlakozik. Ez utóbbi nem eredeti; mert dongaboltja alatti két gyámkő mutatja, hogy ezen hajdan, az itt szabadon volt tér fölött a bejárást tiltó erkély emelkedett. A bejárás tornya előtt csapóhidnak nincsen nyoma, de van e torony előtt más torony, barbacan, s így a bejáráshoz közeledő ellenséget elülről és hátba is lehetett venni. A barbacan összefügg egy a várból ideterjedő szárnynyal. A vár udvara törmelékkal van meg telve, mely alatt egyik oldalán, hajdani boltozott lakhelyek terjedtek el; ezeket a nép tévesen pinczéknek tekinti. Fennmaradtak a falakban idestova csúcsíves stílusú kis ablakok is.*”²⁰

16 Nógrád, 1966. június 26-i száma. Sajnos nem ismerek pontos listát, vagy legalább a kőfaragványok azonosítását lehetővé tevő fotót a megnyitáskori kiállításról, így nem lehet megállapítani, hogy az akkor említett faragványok azonosak-e a most láthatóakkal. Ebből a szempontból elgondolkodtat, hogy az ágyúgolyók azóta ismeretlen helyre kerültek. Könnyen lehet, hogy időközben hozzájuk hasonlóan egy-két kőfaragvány is elkallódott.

17 A fotó egyben a kőfaragványra vonatkozó legkorábbi általunk ismert dokumentum. Fotó: Veres Mihály. Őrzési hely: Dornyay Béla Múzeum fotótára. Ltsz: 2024

18 HERNÁDY 1974. 74. A nem szakíró tollából származó leírás alapján mindkét ornamentikával díszített kőfaragvány szóba jöhetne, de a magunk részéről inkább hajlunk arra, hogy a címeres faragványról van szó. Kérdés, hogy pontosan mit ért „*zárókő*” alatt, de ebben a szerepben inkább gondolhatunk az ajtó címeres szemöldökére, mintsem a másik faragványra. A „*reneszánsz ornamentikával gazdagon díszített*” kifejezés is inkább az előbbire illik rá.

19 MOCSÁRY 1826. 229. A „*Griphli Jeone*” feliratban a címerábrára utalásként a griff (lat. gryps gripis) és oroszlán (lat. leo) szavak sejtethetők.

20 HENSZLMANN 1878. 337.

Ha ottjártakor még látható lett volna, akkor bizonyára felfigyel rá, hiszen még a kapu belső oldalán sem felejtí el megemlíteni a korábbi periódus konzolköveit. Úgy tűnik tehát, hogy a Mocsáry által 1826-ban leírt kő 1878-ban már nem volt a helyén.²¹ A kőfaragványnak ettől fogva egy jó ideig nyoma vész. Hiába is keresnénk a későbbi leírásokban. A 20. század közepe táján, amint feljebb már volt róla szó, azután újra felbukkan egy faragvány, amelynek díszítése, legalábbis a címer tekintetében azonos a Mocsáry Antalnál említettel. Csábító a lehetőség, hogy a két faragványt azonosnak vegyük, és ezáltal a meglévő a vár kapujához kössük.²²

A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. A meglévő szemöldökkövön ugyanis nehezen képzelhető el a Mocsárynál említett felirat. Alatta nyilvánvalóan nem lehetett, hiszen a tokhorony alapján ott már magának a nyílásnak kellett következnie. A tokhorony 3x3 cm-es mérete már önmagában is kétségeket támaszt afelől, hogy a szemöldökkövet várkapuhoz kössük. Ugyanez mondható el a töredék alapján becsülhető cca. 1 méteres nyílásszélességről is, amely kisebb, mint a belső kapu maradványainál mérhető értékekből kikövetkeztethető cca. 120-130 cm-es méret.²³ Ezekre a tényekre az sem változtat, ha feltételezzük, hogy a Mocsáry által említett kapu nem a belső kapu, hanem az íves védművön egykor szükségszerűen létező külső kapu volt, amely talán abban az időben még állt. Úgy tűnik tehát, hogy a két kőfaragvány mégsem azonos. A jelenleg is ismert faragvány méretei alapján inkább származtatható egy lakóépület valamelyik nyíláskeretéből, ami azt jelenti, hogy a somoskői várban legalább két olyan kőfaragvány volt, amelyet az átépítést végző birtokos címere díszített. Miután az egyik címeres faragványt csak leírásból ismerjük, még abban sem lehetünk bizonyosak, hogy a két címer ugyanannak a periódusnak a hírmondója. Különösen is igaz ez, ha a feliratos kőfaragvány a belső kaput díszítette, hiszen az a jelenleg látható jelenségek alapján mindenképpen korábban épült fel, mint a hozzá utólag csatlakoztatott kör alakú kapuvédőmű.

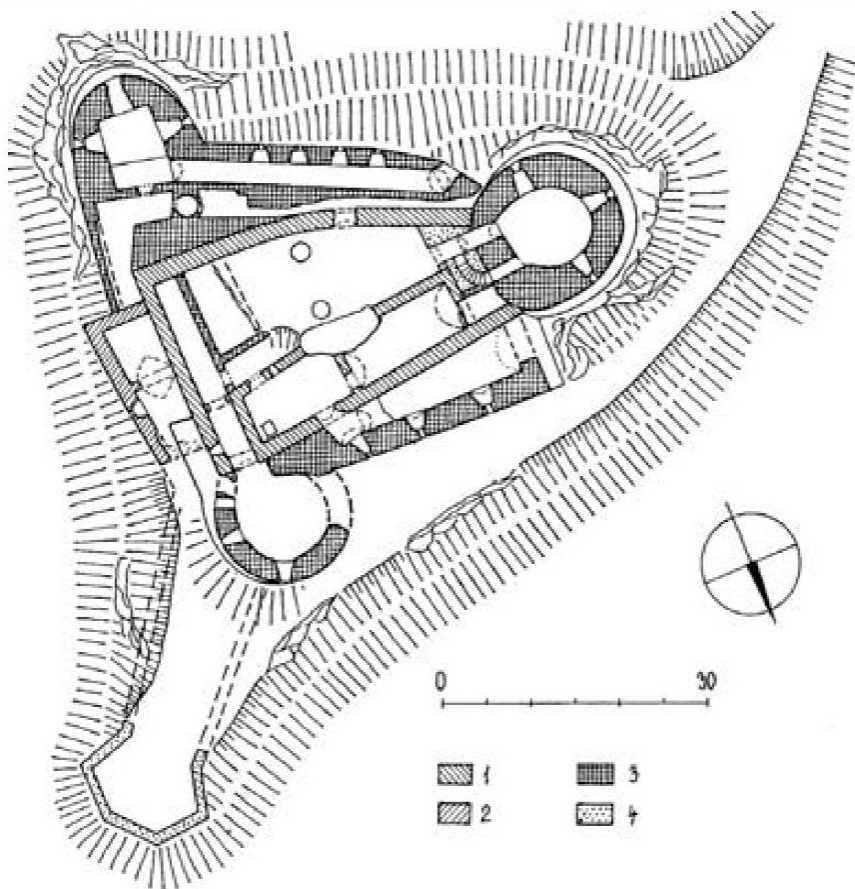

*9. kép: A Petőfi kunyhó 1967-ben, tornácán a címeres kőfaragvánnyal.
(Fotó: Veres Mihály. Dornay Béla Múzeum fotótára. Ltsz: 2024)*

21 Könyöki József 1869-90 között készült felmérésén sem látszik a várkapu felett címeres kő. A felmérésről az is jól látszik, hogy a kapu előtti íves védmű nyugati része is leomlott az egykor itt nyíló külső kapuval együtt. AZ ÖRÖKSÉG HAGYOMÁNYOZÁSA 2000. 289. 161.4. kép.

22 Ezt teszi a várral foglalkozó legutóbbi írás is. FELD 2019. 230.

23 A belső kapunak jelenleg a két, faragott kövekből kialakított részsíje látszik, valamint erősen sérült állapotban a bal oldali szárkó lábazata. A jobb oldali szárkónak csak a fészke van meg. A részsík kapukeret felőli végén 172 cm-es távolság mérhető. Ebből le kell számítani kétoldalt a keretkövek belégását, ami a megmaradt lábazatnál 19 cm. Ennek kétszeresét levonva jön ki az említett érték. A szárkó cca. 33 cm-es vastagsága sem azonos a szemöldökkő 26 cm-es vastagságával.

10. kép: A vár periodizált alaprajza. (PLÁČEK – BÓNA 2007. 298.)

A vár rövid története

Mielőtt tovább folytatnánk a kőfaragvány által felvetett kérdésekre a válaszok keresését, célszerű röviden áttekinteni, hogy mit is lehet tudni magáról a várról.²⁴

Somoskő várát a 13. század második felében a Kacsics nemzetség Illés ágából származó Illés fia Péter, vagy ennek fiai, Leusták és Ják emeltethették.²⁵ Az utóbbiak 1310 körül Csák Máté kezére adták, akinek csapatai a várból pusztítottak, raboltak és gyújtogattak. A testvérek 1312-ben Csák Máté oldalán vettek részt a Rozgonyi ütközetben. Csák Máté halála (1321) után a vár a király, Károly Róbert kezébe került, aki 1323-ban

24 A várról monografikus feldolgozás még nem született, történetével és benne építéstörténetével kapcsolatban csak rövidebb összefoglalásokra támaszkodhatunk: FELD 2005.; PLÁČEK – BÓNA 2007. 296-298; PLÁČEK 2009

25 FELD 2005. 112; PÁLMÁNY 1990.

kedvelt hívének, a szintén Kacsics-nembeli Szécsényi Tamásnak adományozta.²⁶ A vár a későbbiekben is a Szécsényi család birtokában maradt. 1440-1460 között a cseh zsoldosok ténykedése okozott a megyének és az országos vezetésnek is nagy gondot. A szomszédos Salgót sikerült elfoglalniuk, de Somoskőt várnagya, Dreski Imre fia György sikerrel megvédelmezte.²⁷ A husziták és a szomszédos Balassák elleni küzdelem költségei miatt Somoskő ura, Szécsényi Frank (erdélyi) vajda fia László fia László, nógrádi és honti főispán teljesen eladósodott vejei családjainál.²⁸ Miután ő volt a család utolsó férfi tagja, 1460-ban történt halála után házasodás útján a guti Országh és a Losonci családok kezébe került a zálogjogon már amúgy is birtokukban lévő vár.²⁹ Noha a vára a két család közösen kapott adományt, úgy tűnik, hogy magát a várat később csak a Losonciak birtokolták. A Losonci család utolsó férfi tagja, az 1552-ben Temesvárnál elesett István halála után az ugyanazon évben fiúsított lányai, Fruzsina és Anna, illetve az özvegy, Petrovinai Pekri Anna kezén volt a vár.³⁰ 1552-54 között Nógrád vármegyét is nagy mértékben érintette a török expanzió. 1552-ben Ali budai pasa hadjárata során Drégely, Szécsény, Gyarmat, Hollókő, Buják, Bussa és Ság elfoglalásával, majd 1554-ben Fülel és Salgó elestével a megye jelentős része török fennhatóság alá került.³¹ A források alapján úgy tűnik, hogy utóbbiakkal egy időben Somoskőt is megostromolták. Egy levél tévesen, vélhetőleg Salgóval összetévesztve, elfoglalásáról ad hírt.³² Somoskő a hódoltság területébe beekelődvé, talán részben az időközben lezajlott nagymértékű megerősítésének köszönhetően, viszonylag sokáig dacolt a török terjeszkedéssel. Több mint két évtizedig magyar végvár maradt, és csak 1576-ban esett el. Rövid török uralom után a tizenöt éves háború elején, 1593-ban foglalták vissza tucatnyi társával együtt.³³ 1605 elején Bocskai István az általa birtokolt várak között említi.³⁴ A későbbiekben Fülel előváráként hadi jelentősége egyre csökkent, bár megerősítését az országgyűlés 1608-ban újra elrendelte.³⁵ Egy 1689-es záloglevél a várat elhagyott romként említi. Vélhetően Fülel 1682-es ostromával összefüggésben válhatott azzá.³⁶ A Rákóczi-szabadságharc alatt többször is próbálkoztak helyreállításával. 1703-ban a sümegi Bene István tesz

26 A március 6-án Temesváron kelt dokumentum szerint az adomány fő oka az volt, hogy személyesen vitte hírül a király legidősebb fiának születését. ANJOU-KORI 1991, 38., ANJOUKORI 1881, 65-66.

27 SIMON 1988. 119., OKLEVÉLTÁR 1928. 19-21.

28 Fiúsított lányai közül Hedvig Losonci Albert, Anna pedig guti Országh János arája lett. A Losonci névnek több variánsa is ismert: Lossonczy, Losonczy, Losonci. A cikkben, hacsak nem szó szerinti idézetről van szó, az Engel Pál archontológiájában is szereplő egyszerűbb Losonci névalakot használjuk. Engel II. 1996. 148-149. Hasonlóan az egyszerűbb névalakokat használjuk a többi név esetében is, mint például a Pekrit a Pekry vagy Peki helyett ENGEL II. 1996. 188.

29 Gutti Országh Mihály nádort és Losonci Albertet I. Mátyás 1461. június 29-én Budán kelt parancsa értelmében a budai káptalan iktatta be többek között a somoskői vár birtokába új adomány címen. A beiktatásról írt jelentés 1462. március 19-én kelt. BÁRTFAI 1938. 229. A zálogbaadás 1455. április 27-én Szécsényben keltezett okmánya: OKLEVELEK 2007. 52-53.

30 Losonci István a korábban férjgyilkosság áldozatává vált testvérének, Antalnak árvaát, Klárát és Dorottyát is fiúsította, és elvileg ők is örökösök voltak a teljes birtokon, de sem apjuknak, sem nekik nem tudunk semmiféle somoskői ténykedéséről.

31 SZÁNTÓ 1985. 138-152.

32 Szeptember 23-án Kékkőről Péchy Jánosnak, a bozói vár parancsnokának servitora, Márton deák írja Péchy Jánosnak Bozókra: „*a passa menth wolt Somos kw ala, fel atta aztys neky, chak könnyen lowes nelkw, mosth benne wagyon, es Salygo ala kezol*” SZALAY 1851. 136-137.

33 BELITZKY 1972. 158.

34 Bocskai 1605. január 14-én Kassán kelt levele: A Szepesi Káptalan 1862. 168-170.

35 BELITZKY 1972. 166.

36 PÁLMÁNY 1986. 67.

kísérletet védhető állapotba helyezésére, majd a kurucok kezére került várban Ráday Pál, a fejedelem kancellárja végeztetett helyreállítási munkálatokat, amelyek következtében egy része újra lakhatóvá vált.³⁷ A szabadságharc utolsó éveiből az időközben újra gazdát cserélt várba befészkelte labanc katonák garázdálkodásairól vannak adatok, de hadi események kapcsán már soha többé nem szerepelt.³⁸ A későbbiekben, mint fentebb láthattuk, már csak folyamatos pusztulását dokumentálják a források.

A vár romjai közvetlenül a magyar részen fekvő Somoskő falu északkeleti szélén, de már szlovák területen lévő bazaltcsúcson található. A vár magját a legfelső szinten elhelyezkedő nagyjából trapéz alaprajzú udvar és a tőle északra és keletre, már részben alacsonyabb szinten elhelyezkedő épületszárnyak alkotják. Ez a mag a 13-15. század folyamán, több periódusban alakult ki. A vár mai jellegzetes képét a 16. századi átépítés során nyerte. Ekkor épült fel három íves alaprajzú védműve, melyek közül a nyugati oldalon és a délkeleti sarkon állók bizonyosan ágyútoronyként funkcionáltak, míg az északkeleti, a bejáratot is magába foglaló harmadik társuknál ez csak feltételezhető. A tornyokhoz kapcsolódóan az északi és déli oldalon egy-egy kazamatás kiképzésű fal-szoros, a keleti fal előtt pedig egy kétosztatú épületszárny épült. Véleményünk szerint ez utóbbival összefüggésben alakították ki egy további sokszögű külső védművet az északkeleti részen. Jelenleg nem tisztázott a védmű és a vár többi részének kapcsolata, de elhelyezkedése, hacsak nem egy nyaktagos bástyáról van szó, egy külső várat feltételez a vár északkeleti előterében (10. kép).³⁹

A címer azonosítása

A rövid kitérő után most kanyarodjunk vissza újra a kőfaragványhoz. Idáig annyit tudtunk meg róla, hogy a somoskői várból származhat, és egy ottani nyíláskeret szemöldökköveként funkcionált.

Ahhoz, hogy valami továbbit is megtudjunk róla, legkézenfekvőbb lehetőség a rajta található címert megvizsgálni. A címer azonosításánál értelemszerűen azok a családok jöhetnek szóba, amelyek a kőfaragvány stílusjegyei alapján nagyjából meghatározható időszakban, vagyis a 16. század első felében a somoskői várat birtokolták. Egyikük a Guthi Ország család, de az ő jobbra néző három sarkányfogas (ékes) címerábrájuk semmiképpen sem hozható összefüggésbe a kőfaragványon láthatóval.⁴⁰ A másik a Losonci család, amelynek címere viszont pontosan megegyezik azzal.

A Tomaj nemzetségből származó Losonci család címerének korai variánsai még nem voltak vágással osztva, és így nem tartalmazták az alsó mezőben a kőfaragványon is látható vágásokat vagy pólyákat, csak az ágaskodó griffet.⁴¹ Így szerepelnek például a közeli Gácsfalu 1350-ben ifjabb Losonci Tamás által építtetett szentélyének zárókö-

37 Az 1703-as erődítési munkákra: PÁLMÁNY 1986. 67. Ráday Pál építkezéseire: PÁLMÁNY 1989. 105.

38 SZIRÁCSIK 2005. 326-329; II. RÁKÓCZI 1874. 154; 264; 388; 403.

39 Annak ellenére, hogy a várról több felméréssel is rendelkezünk, mindezidáig nem készült olyan rajz, amelyik a különböző műrészleteket vagy falelválásokat pontosan ábrázolná. Nem kivétel ez alól a vár legutóbb publikált, a valóságot leginkább tükröző periodizált alaprajza sem. PLÁČEK - BONA 2007. 298.

40 NAGY 1861. 284-285.

41 A továbbiakban egyszerűsítve csak vágásoknak fogjuk említeni az alsó mezőben látható címer-részletet, akkor is, ha esetenként inkább valószínűsíthető, hogy pólyák. Ebből a szempontból úgy tűnik, mintha a különböző ráncok maradt címerkészítői sem mindig következetesen jártak volna el. Nemcsak a vágások vagy pólyák tekintetében, hanem azok számában sem mindig egyeznek a variánsok.

vein is. Az építető emlékét a szentély északi falán majuszkulákkal írott kőfelirat örökítette meg: „Az Úr 1350. évében Tamás mester, Tomaj nembeli Dénes fia Tamásnak fia kezdte el az egyháznak építését.”⁴² Valamikor a 15. század második felében kerülhetett sor a címer bővítésére, amely során a pajzsot egy vágással kettéosztották, és az alsó mezőbe bekerültek a vágások. Az így kialakult címervariánsban további változást hozott, hogy a felső mezőben az új kialakításhoz jobban illeszkedve a griff már nem ágaskodó, hanem lépő testtartásban szerepel.

Azt, hogy a vágások/pólyák mikor és ki által kerültek a címerbe, nem tudjuk, mindenesetre Losonci László erdélyi vajda 1486-os pecsétjén már szerepelnek. (11. kép)⁴³ Jelenleg ennél régebbi bővített címervariáns nem ismerünk, így a címerbővítés nagy valószínűséggel a vajdához köthető, akinek apja, Albert, feleségül vette az utolsó Szécsényi lányt, Szécsényi László és Herceg Anna Hedvig nevű lányát. A Szécsényi család vágott címerének alsó részén is szerepelnek a vá-

gások, felettük a kinövő koronás oroszlánnal. A fiú ezek szerint nemzetsége ősi címerét egyesítette anyja családi címerének egyik részletével. Fügedi Erik véleménye szerint ezzel azt akarta kifejezésre juttatni, hogy mindkét ágról bárói felmenőktől származik.⁴⁴ Kétségtől a leglogikusabb magyarázatot ez lenne a címerbővítésre, de ebben az esetben érthetetlen, hogy miért nem a Kacsics nemzetség saját címerábráját (a kinövő koronás oroszlánt) vitték tovább. A vágások a szécsényi család címerébe ugyanis utólag kerültek bele, tehát nem tekinthetőek a nemzetség ősi címerének. Az ilyen jellegű címerbővítés, vagyis, hogy a családi címerbe hatalmi jelvényként felvették az uralkodó címerének valamely részletét, a 13-14. században több családnál is megfigyelhető.⁴⁵ A vágások akár ugyanez okból bekerülhettek volna a Losonci címerbe is, de az tény, hogy egyelőre nem ismerünk a 13-14. századból ilyen címervariáns. A szóban forgó címerbővítési gyakorlat esetleges későbbi felélesztéséről nincs infor-

11. kép: Losonci László erdélyi vajda pecsétje 1486. (MTA fotótár: D1552)

42 MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET 1987/1. 121; 307.

43 MTA fotótár D1552. A pecsét fotójának rendelkezésemre bocsájtásáért és közzétételének lehetőségért Farbakyné Deklava Lillának tartozom köszönettel.

44 FÜGEDI 1964. 149.

45 A jelenséggel Rác György foglalkozott részletesebben. RÁCZ 1992. 123-135.

mációkn. Lehetséges, hogy a 15. század végére a hajdani hatalmi jelvény eredeti jelentése már feledésbe merült, és a vágások a Szécsényi címer integráns részévé váltak, és mint ilyenek alkalmasak voltak a családi kapcsolat kifejezésére. Annyi bizonyos, hogy a Losonci Lászlót követő generációk is tovább használták a vágott címervariáns. Zsigmond és fia István pecsétjein is így szerepelnek a vágások.⁴⁶ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a bővített címervariáns nem lett a későbbiekben sem kizárólagos, amint jól mutatja azt Losonci Antal 1548-ban készült boros kancsója, amelynek címerén csak a griff látható.⁴⁷

A címer tehát egyértelműen a Losonci családhoz köthető, de kérdéses, hogy közülük pontosan kinek a személyéhez? A kérdés megválaszolásához mindenesetre olyan családtagot kell keresnünk, akinek volt anyagi lehetősége a költséges építkezés finanszírozására.⁴⁸

A kőfaragvány stílusjegyei alapján kizárható a vágott címervariáns először használó, 1501 júliusa előtt meghalt Losonci László erdélyi vajda.⁴⁹ A bárói család következő két generációjában viszont három személy is szóba jöhet. László fia Zsigmond, valamint az ő fiai Antal és István.

Zsigmond 1500-1506-ig budai prépost volt, ezen belül 1505-től királynéi titkárs.⁵⁰ Később világi pályára lépett. 1521 közepén még bizonyosan életben volt, viszont egy 1523. február 5-én kelt oklevél már özvegyként említi feleségét, Dóci Katalint.⁵¹

Zsigmond fiai közül az idősebbről, Antalról nagyon hézagosak az ismereteink. Ferdinánd híveként 1528-ban főpohárnok. Tragikus véget ért, mert felesége Batori Klára és annak szeretője megfojtotta. Halálának pontos ideje nem ismert, de az 1550. január-februárban tartott pozsonyi országgyűléssel kapcsolatban még említik, férjgyilkos özvegyét pedig az 1552-ben elesett Losonci István tartotta fogságban, így a gyilkosságnak mindenképpen a két időpont között kellett megtörténnie.⁵²

Annak ellenére, hogy Temesvár 1552-es ostroma okán ő a család legismertebb tagja, az ifjabb fiú, István életének eseményeiről sem sokat tudunk. Valamikor 1515-1523 között születhetett.⁵³ 1547-től Nógrád megye főispánja. A család utolsó férfi tagjaként Temesváron esik el 1552-ben.

Kérdéses, hogy az utolsó fiú, Losonci István halála után a családi címer használatát tovább folytatódott-e? Lányai, Fruzsina és Anna, akiket Losonci István kérésére I. Ferdinánd fiúsított, férjhezmenetelükig vélhetően a családi címet használhatták. Az

46 Losonci Zsigmond pecsétje: DL-DF: 82231; Losonci István pecsétjére: NAGY 1883. 26.

47 A MAGYAR TÖRTÉNETI 1884. 170. oldal felső ábra.

48 A feladatot nehezíti, hogy a Losonci család 16. századi tagjairól tudomásunk szerint sohasem készült életrajzi feldolgozás. Nem kivétel ez alól a legismertebb István sem, akinek jóformán csak 1552-es tevékenységével foglalkoztak eddig. Az sem könnyíti meg a dolgunkat, hogy a két kötetben kiadott családi levéltár gyűjtőköre 1526-ig tart, és pont a számunkra most legérdekesebb időszak forrásai hiányoznak belőle. Jelen dolgozat terjedelmi és egyéb okokból sem vállalhatja fel ezen hiányosságok pótlását. Az egyes családtagok említésénél csak a témánk szempontjából legfontosabb adatok ismertetésére szorítkozunk.

49 1501. július 7-én már a temetésére kölcsönadott pénz visszafizetéséről hallunk. OKLEVÉLTÁR 1928. 379.

50 OKLEVÉLTÁR 1928. 366-368; 401-403; 408-410.

51 OKLEVÉLTÁR 1928. 502; DL-DF: 82604

52 Magyar Országgyűlési Emlékek 3. 1876. 244; Forgách 1982. 38-39.

53 1515-ben a beteg Losonci Zsigmond egyik jogügyletében csak Antal és Farkas nevű fiait említi, tehát István ekkor még nem élhetett. OKLEVÉLTÁR 1928. 457-458. A másik időbeli határ Losonci Zsigmond 1523 körüli halála. A témát legutóbb érintő tanulmány is hasonlóképpen 1516-22 közé teszi István születését. MOLNÁR 2018. 643.

már más kérdés, hogy az 1544-ben Csejtén megkeresztelt Fruzsina, vagy a nála fiatalabb Anna, akik apjuk halálakor még a 10 éves kort sem érték el, mennyire jöhetnek számításba építettként egy nagyobb volumenű átépítés kapcsán.⁵⁴

További lehetőség, hogy az özvegy viszi tovább a címet, amit már csak azért is fontos megvizsgálni, mert a források szerint 1552 után ő diszponált a vár felett. Nem tudjuk, hogy volt-e bármilyen kötelező érvényű szabály a feleségek és özvegyek címerhasználatára, mindenesetre tény, hogy a címerekben nem szerepel a Pekriek koronás kígyók által közrefogott koronás címere.⁵⁵

Losonci Anna 1596 februárjában történt halála után Forgács Zsigmond lett a Losonci javak általános örököse.⁵⁶ Őt már bizonyosan kizárhatjuk a címer gazdájának keresésekor.

A heraldika oldaláról nézve tehát majdnem bizonyos, hogy az építkezésre 1552 előtt került sor, és a Losonci család utolsó három generációjának bármelyik tagja szóba jöhetne ebből a szempontból. Lászlót viszont más okokból kizárhatjuk közülük.

Datálási lehetőségek

A heraldikai vizsgálódás után lássuk, hogy milyen írott források vonatkoztathatóak a vár építkezéseire.

Van ugyanis néhány írott adat, amely közvetlen vagy közvetett módon esetleg a vár építkezéseivel hozható összefüggésbe. Az egyik, amely közvetett módon segíthetne a kérdés eldöntésében 1558-ból való. Ekkor esik szó az egri vár építkezéseiről egy bizonyos „*Joannes Olaz de Somoskw*” nevű kőművesről.⁵⁷ Ha feltételezzük, hogy Olasz János Somoskón is a vár építkezésein dolgozott, akkor ebből az következne, hogy a szóban forgó építkezések 1558 előtt nem sokkal történhettek. Az építető, a kiskorú árvák figyelmen kívül hagyásával így petrovinai Pekri Anna lenne. Az említett névből azonban egyáltalán nem következik, hogy Olasz János Somoskón bármiféle munkálatokban részt vett volna.

Van egy további adat Istvánffy Miklósnál a vár 1576-os törökök általi elfoglalásával kapcsolatban, amelyben említésre kerülnek az erődítések:

„*Az régente Losonczy jószága lévén, s mostan annak özvegyétől bírattatván, mind mesterséggel, s mind természet szerint eléggé megerősített vala, úgyannyira, hogy az kapui, melyeken egyedül általmehetni csak beléje, felette igen erős kősziklákból, nagy munkával vágattatnak ki az több részeire, mivel nagy meredek kősziklákon építettett, sehonnét hozzá nem mehetnek.*”⁵⁸ A szövegből, ha egyáltalán lehet azt úgy értelmezni, hogy az író az erődítési munkák elvégzettjeként nevezi meg a két személyt, és nem csupán a birtokviszonyokra utal, sajnos nem lehet eldönteni, hogy az említett megerősítés Losonczy Istvánhoz, vagy özvegyéhez, petrovinai Pekri Annához köthető-e. A forrás tehát aligha alkalmas datálási kérdések eldöntésére. Istvánffy va-

54 Egy 1544-es feljegyzés szerint: „*October. 14. Hoc die e fonte sacro Euphrosynam Lossonci in Csejthe levavi.*” Szilágyi 1859. 85.

55 KIS 1899. 107 és 111. Idézett helyen a címer a Pekri Lőrincznek 1692. augusztus 8-án adományozott grófi diploma leírása után szerepel. Elvileg elképzelhető, hogy a címeres kötődéken a losonci címer mellett egy másik is helyet foglalt, amin szerepelhetet volna a Pekri címer, de ennek véleményünk szerint igen elenyésző a valószínűsége.

56 BELITZKY 1980. 297.

57 DÉTSHY 1963. 178.

58 ISTVÁNFFY I/3. 2009. 33.

lószerűleg egyszerűen csak a vár jól megerősített voltát akarta kihangsúlyozni, hogy még jobban kiemelve a védelem vezetőjének, Modolóczy Miklósnak a felelősségét a vár elvesztésében.⁵⁹

Van egy további forráscsoport is, amelyik konkrétan a vár erődítési munkálatairól szól. Az országgyűléseken ugyanis állandó jelleggel szerepelt a törökök által még el nem foglalt várak megerősítésének kérdése. 1552-ben, 1555-ben 1559-ben, 1567-ben, 1569-ben és 1574-ben, vagyis gyakorlatilag a vár törökök általi elfoglalásáig rendszeresen hozott az országgyűlés olyan határozatokat, amelyekben Somoskő és a környékbeli Kékkő és Divény erődítési munkáiról rendelkezik.⁶⁰

Ha csak a fenti adatokat tekintenénk, úgy bizonyosra vehetnénk az 1552 utáni kezdetét, azonban számos érv szól ez ellen. A továbbiakban ezeket vesszük sorra. Az országgyűlés által szorgalmazott munkálatokkal kapcsolatban kérdéses, hogy valójában mit takarnak, illetve egyáltalán végre lehetett-e őket hajtani? Az is kérdéses, hogy az özvegy, akinek a források szerint minden vagyonát felemésztette a Temesváron körülzárt férjének küldött segédcsoport finanszírozása, rendelkezett-e az 1552 utáni időszakban az építkezésekhez szükséges anyagiakkal.⁶¹ Tinódi és Istvánffy is elbeszéli, hogy Losonci személyesen adott utasítást javai zálogba vetésére.⁶²

Az anyagiakkal kapcsolatban az is tény, hogy a Losonci család birtokainak egy jelentős része az 1552-es majd az 1554-es hadjáratok eredményeképpen török fennhatóság alá került, ami tovább csökkenti az e dátumok utáni munkálatok valószínűségét.

Azt is figyelembe kell venni, hogy a szóban forgó munkálatok nem merültek ki a várfalak korszerűsítésében, hanem nagyobb méretű, reprezentatív jellegű belső átépítéseket is jelentettek. Ez pedig arra utalhat, hogy az építető, legalábbis időnként lakóhelyül használta a várat. Erre vonatkozóan sokat mond, hogy Tinódi szerint, amikor Losonci István *”Siet készülni az vég Temesvárba, Asszon társátúl az Csejte várába Szép gyermektől búcsúzik búába Többé nem láttya, gondolja magába.”*⁶³ Losonci családja tehát ekkoriban nem Somoskőn, hanem Csejten élhetett. 1554, Fülek és Salgó török kézre jutása után pedig aligha költözött az özvegy, petrovinai Pekri Anna kiskorú lányaival a végvári rendszer első vonalába került várba. Az sem túl valószínű, hogy a törökök közvetlen szomszédságában egy ilyen volumenű erődítési munkát el lehetett volna végezni.

59 A vár 1552-1564 közötti erődítettségére jellemző az a Henszlmannál említett, sajnos évszám nélküli adat, amely szerint *„I. Ferdinand király Zermegh Jánosnak meghagyja, hogy Losonczy özvegyétől egy somoskői várában levő bombardát vegyen meg, mire nagy szükség van Eger várában.”* HENSZLMANN 1878. 337.

60 1552, 1555, 1567-re vonatkozóan forrásmegjelölés nélkül: BELITZKY 1972. 144., 1559. évi XXIII. törvénycikk: MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSI EMLÉKEK 4. 1876. 290; 1567. évi XVII. törvénycikk: MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSI EMLÉKEK 5. 1879. 146; 1569. évi XIX. törvénycikk: MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSI EMLÉKEK 5. 1879. 264; 1574. évi V. törvénycikk: MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSI EMLÉKEK 6. 1883. 116.

61 BELITZKY 1980. 302.

62 Tinódi Lantos Sebestyén *„Az vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról”* című művében így olvashatjuk: *„Reá úgy gondoly fiam István deák, Ez Temesvárból im én kibocsátlak, Én parancsolok minden tisztartómnak, Kéncsöm, jószágom zálogban hánnyanak. Engem kölcséggel, néppel értesetők, Mert Isten után bizom csak bennetők, Testamentomom, im, adom tinéktők, Benne megvagyon, mint cseleködgyetők.”* TINÓDI 1984. 185; Istvánffyál: *„... Pekry Annához, s barátaihoz s gondviselőihez küldé, hogy zálogba vetvén várait és jószágát pénzt szerezzenék, s azon szükséges dolgokat készítenének, s a megszállottaknak segítségére vitézlo népet fizetésen fogadni s hozzája küldeni igyekezzenék.”* ISTVÁNFY I/2. 2003. 190.

63 TINÓDI 1984. 180.

Közvetett módon az is a korábban lezajlott építkezésekre utal, hogy a vár 1554-1576 között huzamosabb ideig dacolt a török foglalási szándékokkal. A vár átépítése és védműveinek korszerűsítése minden bizonnyal hozzájárult, hogy a Fülek és Salgó elfoglalása által kiszélesedő hódoltsági területbe beekelődő vár sikerrel tartotta magát, pedig a források alapján úgy tűnik, hogy a várat már 1554-ben, Salgóval közel egy időben is megostromolták.⁶⁴ A vár végül nem az erősítés, hanem a védelem vezetésének alkalmatlansága miatt esett el 1576-ban.

Végezetül említjük meg azt a tényt is, hogy az átalakítás során felépült ágyútoronyok a század második felében már egyáltalán nem tartoztak a korszerű erősítési formák közé. Építésükkel a század 40-es éveitől már aligha számolhatunk.⁶⁵

A történeti adatok és megfontolások is ugyanarra az eredményre vezettek, mint a címer vizsgálata, vagyis a szóban forgó építkezések időpontját valamikor a század első felében kell keresnünk, ami által a címer gazdájaként, és ezáltal az építetőként szóba jöhető személyek körét sikerült háromra csökkenteni. A kört tovább szűkíthetjük, hiszen Antal tudomásunk szerint a család déli birtokait (Borosjenő, Pankota, Dézna) igazgathatta, tehát a somoskői építkezéseket aligha lehet neki tulajdonítani.⁶⁶ Somoskői tartózkodására vonatkozóan egyetlen adatot sem ismerünk. A maradék két személy, Losonci Zsigmond és fia, István, akik mindketten nagy birtokállomány fölött rendelkeztek, magas méltóságokat viseltek, és nem melleleg somoskői tartózkodásaikról is tudunk.

Építéstörténeti következtetések

A vár nagy átépítése, mint láthattuk, Losonci Zsigmond vagy István nevéhez köthető. Kőfaragványunk tanúsága szerint az is valószínűsíthető, hogy az építkezések nem merültek ki a vár védelmi képességének fejlesztésében, hanem a belső részen is végeztek munkákat. A címer ékes bizonyítéka annak, a szakirodalomban már eddig is többször hangoztatott véleménynek, hogy a két család közül gyakorlatilag a Losonci bírhatta a várat.⁶⁷ Nekik két címerük is előfordul a várban, a jobbra néző három sárkány fogas (ékes) Guthi Országh címer egyszer sem.

A vár lakóépületeinek átépítésével kapcsolatban alapvető kérdés, hogy kinek a számára és milyen célból újjították fel azokat. A vár funkciójával kapcsolatban Feld István hívta fel a figyelmet egy adatra, mely szerint Losonci Zsigmond budai prépost 1501. július 19-én Somoskőn keltez.⁶⁸ Az 1514-es parasztháború eseményeivel kapcsolatban ismert egy további, Somoskőn írt levele.⁶⁹ Az 1514-es tartózkodást a jól védhető várban alkalmasint a belháborús helyzet indokolhatta, és talán a család várai (Szécsény, Gács, Szalánc) közül Somoskő lehetett a legbiztonságosabb. A lakóhely funkció szempontjából különösen is fontos az a levél, amelyet Losonci István 1549. április 20-án írt Somoskőről Nádasdy Tamásnak. A levél végén található invitálás alapján úgy tűnik, hogy Losonci ebben az időszakban huzamosab ideig a várban tar-

64 Megjegyzendő ugyanakkor, hogy sem Fülek, sem pedig Salgó nem a vár korszerűtlen volta miatt esett el, hanem előbbinél a hanyagság, utóbbinál pedig az alkalmatlan vezető okán.

65 Az ágyútoronyokra vonatkozóan: FELD 2008; BUZÁS 2019.

66 KARÁCSONYI 1896. 91; KARÁCSONYI 1924. 87.

67 FELD 2005. 112.

68 DL-DF: 286197 Az oklevél adataiért Feld Istvánnak tartozom köszönettel. Említi: FELD 2005. 113.

69 Június 7-én Somoskőn írt levelében lóport kér Kassától a szalánci vár szükségleteire. SZŰCS 1972. 243; MONUMENTA RUSTICORUM 1979. 104.

tózkodott.⁷⁰ További következtetésre adhat okot, hogy a mindvégig egyes szám első személyben írt levélben a meghívó személye többes szám első személyben szerepel. Ezen vélhetőleg őt és családját érthetjük.

A fenti adatok alapján úgy tűnik, hogy a várat a Losonciak, legalábbis időnként, lakóhelyül is használták, de állandó rezidenciává sohasem vált.

Munkánk végére érve nagyjából mi is ugyanazt állapíthatjuk meg tehát, mint amit Feld Istvánnál már korábban olvashattunk: „*Losonczy István sem csupán ágyútoronyokkal erősítette a salgói várral szemben fekvő Somoskőt, címerdíszes faragványok tanúskodnak a várbelső egykori gazdag kiképzéséről.*”⁷¹ Ő erre a megállapításra az általa még nagyobb számban látott reneszánsz kőfaragványok alapján jutott. Mint láthattuk, a cikk tárgyát képező címeres faragvány vizsgálata is ugyanerre az eredményre vezetett, legfeljebb annyi eltéréssel, hogy Losonci Zsigmond személyét is beemeltük a címer lehetséges gazdáinak körébe.

A kérdésben a végső szót természetesen itt is csak egy falkutatással párhuzamos régészeti feltárás mondhatja ki. A vár területén tudomásunk szerint szakszerű kutatás még nem történt. A lezajlott műemléki munkálatok dokumentációjának létezésével kapcsolatban pedig csak a szlovák szakirodalom utalása alapján reménykedhetünk.⁷²

IRODALOM

A MAGYAR TÖRTÉNETI ötvösmű-kiállítás lajstroma. Budapest, 1884.

ANJOUKORI okmánytár, 2. (1322-1332). Szerk.: Nagy Imre Budapest, 1881.

ANJOU-KORI Oklevéltár. VII. 1323. Szerk.: Blazovich László – Géczi Lajos, Budapest – Szeged, 1991.

A SZEPESI KÁPTALAN, Jászai s Leleszi Conventek, Kassa és Sopron városok s több magánosok levéltáraiból s gyűjteményeiből. 1228-1643. Horváth Mihály által. II. közlemény (Magyar Történelmi Tár, 11.) 1862. 125-196.

AZ ÖRÖKSÉG HAGYOMÁNYOZÁSA. Könyöki József műemlékfelmérései 1869-1890. összeállította: Váliné Pogány Jolán, szerk.: Haris Andrea-Bardoly István. Budapest, 2000.

BÁRTFAI Szabó László

1938

Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-1599-ig. Budapest.

70 MÁLYUSZ 1929. 246-249.

71 FELD 2002. 39.

72 PLAČEK –BÓNA 2007. 297-298. A műemléki helyreállítási munkákat a Közép-szlovákiai Állami Műemlék- és Természetvédelmi Intézet losonci (Lučenec) központja részéről Krúdy Gábor írta nyitotta. PÁLMÁNY 1990. 28.

BELITZKY János

- 1972 Nógrád megye története I. 896-1849. Salgótarján.
1980 Losonczy Anna somoskői, szécsényi, gácsi uradalmainak 1596. évi öszszeírása. (Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 26.) 297-354.

BUZÁS Gergely

- 2019 A késő középkori európai erődépítészet és Magyarország (1450-1526). In: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. szerk.: B. Szabó János-Fodor Pál Budapest. 233-253; 278-295.

DORNYAY Béla

- 1929 Salgótarján és a Karancs-Medves-vidék részletes kalauza. Salgótarján.

DÉTSZY Mihály

- 1963 Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között. I. (Az Egri Múzeum Évkönyve, 1.) 173-203.

ENGEL Pál

- 1996 Magyarország világi archontológiája 1301-1457. 2. Budapest.

FELD István – Juan CABELLO

- 1980 A füzéri vár. (Borsodi Kismonográfiák, 11.) Miskolc.

FELD István

- 2002 Késő reneszánsz és kora barokk. (Magyar építészet, 3.) Budapest.
2005 Somoskő vára. (Castrum, 11/1.) 111-113.
2008 Ágyúvédőművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. Tévhitek, kérdések, kutatási feladatok. (Studia Agriensia, 27.) 175-196.
2019 Somoskő vára. In: Feld István-Mag Hella-Shah Gabriella: A hit és hatalom házai. Középkori templomok és várak Nógrád megyében. Salgótarján.

FORGÁCH Ferenc

- 1982 Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt. Fordította: Borzsák István. Budapest.

FÜGEDI Erik

- 1964 Uram királyom ... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Budapest.

GERGELYFFY András

- 1965 Rövid hírek. (Múemlékvédelem, 9/3.) 172-175.

HENSZLMANN Imre

- 1878 Uti jegyzetek. (Archaeologiai Értesítő, 12/9.) 331-338.

HERNÁDY Károly

1974 Nógrádi várak. Salgótarján.

ISTVÁNFFY Miklós

2003 Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. 13-24. könyv. Sajtó alá rendezte: Benits Péter, Budapest.

2009 Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/3. 25-34. könyv, 35-38. könyv (vázlat). Sajtó alá rendezte: Benits Péter, Budapest

KARÁCSONYI János

1896 Békésvármegye története. I. Gyula.

1899 A báró Wesselényi család eredeti címere. (Turul, 17.) 153-157.

1924 Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. 2. Budapest.

KIS Bálint

1899 Petrovinai Pekry család. (Nagy Iván családtörténeti értesítő, 1.) 107-111.

KOPPÁNY Tibor

1999 A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti füzetek, 26.) Budapest.

MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET 1300-1470 körül 1-2. szerk.: Marosi Ernő. Budapest, 1987.

MÁLYUSZ Elemér

1929 Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. VIII. és utolsó közlemény. (Levéltári Közlemények 7/3-4.) 231-277.

MOCSÁRY Antal

1826 Nemes Nógrád vármegyének históriai, geographiai és statistikai esmertetése. 3. Pest.

MOLNÁR Dániel Márton

2018 Losonczy és Aldana. Katonai koncepciók ütközése 1551-1552-ben. (Hadtörténelmi Közlemények, 131/3.) 639-661.

MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉKEK, 3. 1546-1556, szerk.: Fraknói Vilmos Budapest, 1876.

MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉKEK, 4. 1557-1563, szerk.: Fraknói Vilmos Budapest, 1877.

MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉKEK, 5. 1564-1572, szerk.: Fraknói Vilmos Budapest, 1877.

MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉKEK, 6. 1573-1581, szerk.: Fraknói Vilmos Budapest, 1879.

MONUMENTA RUSTICORUM in Hungaria rebellium anno MDXIV. maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen rededit Geisa Érszegi. Budapest, 1979. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok, 12.)

Nagy Iván

1861 Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 8.
1883 A Losoncziai és Bánffyok nemzedék-rendje. (Turul, 1.) 16-26.

OKLEVELEK és iratok Szolnok város történetéből 1075-1685. Összegegyűjtötte és latinból fordította: Benedek Gyula (Documentatio Historica, 10.) Szolnok, 2007.

OKLEVÉLTÁR a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. II. 1458-1526, szerk.: Iványi Béla, Budapest, 1928.

PÁLMÁNY Béla

1986 Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában. (1663-1703) (Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 12.)
1989 A nógrádi várak újratelepítése és a vitézlő rend sorsa (1690-1705) In: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686-1699). (Studia Agriensia, 9.) Eger. 93-109.
1990 A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13-14. század fordulóján. In: Casrum Bene 1989 Várak a 13. században. Gyöngyös. 22-36.

PLAČEK, Miroslav

2009 Die Burg Šomoška/Somoskő (Castrum 10/2.) 91-95.

PLAČEK, Miroslav – BÓNA, Martin

2007 Encyklopedie slovenských hradu. Praha.

RÁCZ György

1992 Az Árpádok sávozott címere egyes főúri pecsétteken a XIII-XIV. században. (Levéltári Közlemények, 63.) 123-135.

II. RÁKÓCZI Ferenc levéltára, bel és külföldi irattárakból bővitve. Had- és belügy, 3. szerk.: Thaly Kálmán Budapest, 1874.

SIMON Zoltán

1988 A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében. (Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 14.) 103-131.

SZALAY Ágoston

1851 Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504-1560. (Magyar levelestár I.) Pest.

SZÁNTÓ Imre

1985 Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551-52. évi várháborúk. Budapest.

SZILÁGYI Sándor

1859 Történeti följegyzések 1481-1752. (Magyar Történelmi Tár 1.) 6. kötet. 81-100.

SZIRÁCSIK Éva

2005 „Rákóczy levelek”. Nagy Iván Rákóczi-kori iratmásolatainak regesztái a Nógrád Megyei Levéltárból. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 46.) Salgótarján.

SZÚCS Jenő

1972 A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. (Levéltári Közlemények, 43.) 213-263.

TINÓDI Sebestyén

1984 Krónika. Sajtó alá rendezte: Sugár István, bevezetés: Szakály Ferenc, Budapest.

BALÁZS BODÓ

THOUGHTS AND QUESTIONS ON A STONE CARVING WITH THE COAT OF ARMS OF SOMOSKŐ

There are four stone carvings in the Petőfi hut on the Hungarian side at the bottom of the castle hill in Somoskő. One of them, which used to be an eyebrow beam on an opening frame, has a coat of arms. The coat of arms belongs to the Losonci family who owned the castle from 1460 to 1596. The stone carvings date from the great reconstruction of the Somoskő castle in the 16th century. It was during this time that the large canon towers, which essentially determined the present-day appearance of the castle, were built. However, the construction was not only about modernizing the defenses of the castle, but also rebuilding the residential buildings of the castle. Three of the carvings, including the one with the coat of arms, may have belonged to residential buildings. Antal Mocsáry mentions another stone carving with the same coat of arms over the gate of the castle in 1826, with an inscription on it. The owners stayed here several times during the first half of the 16th century. Zsigmond Losonci writes letters in this place in 1501 and 1514, and István Losonci in 1549. The builder's identity must also be sought in either of them. Thanks to the reconstruction, the castle was able to resist the Turkish conquest long after the occupation of the neighboring Füleki and Salgó in 1554, and it fell only in 1576.

FÉMLELETEK PÁSZTÓ – MÁTRASZŐLŐS TÉRSÉGÉBŐL II. ADATOK A KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI TŰZCSIHOLÓK TIPOLÓGIÁJÁHOZ

TÓTH BALÁZS

Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt., Budapest

Bevezetés

A Dornay Béla Múzeum Évkönyvének 50. kötetében, 2017-ben vette kezdetét annak a 221 középkori fémtárgynak a bemutatása a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum gyűjteményéből, amelyeket 2013-ban foglalt le a rendőrség egy pásztói házkutatás alkalmával. Az előkerülés körülményeit akkor bővebben ismertettem, most csak arra utalnék, hogy a tárgyak régészeti kontextusa nem ismert: mindössze annyit tudunk, hogy Pásztó és Mátraszőlős térségében találták a leleteket, illegális fémkeresőzés során. Éppen ezért a tárgyak keltezése igen nehéz, jelen esetben különösen problémás, hiszen a középkori fém – és főként vas – tárgytípusok nagy részét önmagukban közismerten nehéz akár csak néhány évtizedes pontossággal is datálni; valamint nem tudjuk, ezen eszközök közül melyek tartoztak, tartozhattak egyazon lelőhelyhez, korszakhoz.

Jelen tanulmányban az anyagban található nyolc tűzcsiholó acélt mutatom be.¹ Erre azért van különösen szükség, mert az elmúlt évtizedekben nem született olyan magyar nyelvű közlemény, mely a középkori – kora újkori csiholókat régészeti szempontból vizsgálta volna. A korai, 19. századi, illetve 20. század eleji szakirodalom nagy része néprajzi szemszögből foglalkozott ezekkel a tárgyakkal, így nem vizsgált – természetszerűleg nem is vizsgálhatott – olyan kérdéseket, amelyek régészeti szempontból kifejezetten érdekesek. Szerencsénk van viszont, hogy a néprajzi gyűjtés és anyagközlés elég jól áll ebben a tekintetben; sőt, a 10-12. századi magyarországi, Kárpát-medencei tűzcsiholókról is egyre több régészeti adat áll rendelkezésünkre, különösen a temetőfeltárásoknak köszönhetően.²

Ez a tárgytípus az illegális, illetve „szürke” műkincspiacon meglehetősen jól eladhatónak tűnik, az online aukciós oldalakon és kereskedésekben (pl. Vaterán) mindig szép számmal találkozhatunk velük – persze általában nem tudjuk biztosan, ezek néprajzi, vagy régészeti anyagból származnak-e.

1 Ezúton szeretném megköszönni tanulmányom lektorainak, Pomázi-Horváth Viktóriának és Mordovin Maximnak, hogy értékes észrevételeikkel segítették munkámat. Külön köszönet illeti azon kollégáimat, akikkel jelen közlés bizonyos részleteit megvitathattam: Magyar Esztert, Tóth Anikót, Hegyi Dórát és Zandler Krisztiánt.

2 A honfoglalás kori temetőkatalógusok és részletközlések ebben a témában is remek kiindulópontot nyújtanak.

Kutatástörténet

A hazai kutatásban elsőként Herman Ottó hívta fel a figyelmet a tűzcsiholókra, és ezekkel együtt a kovakövekre, valamint a taplóra, ürmvirágra, illetve a buzogány bolyhára – egyszóval a „tűzszerszámra” – mint a pásztorok viseletének elengedhetetlen elemére.³ Ő bizonyos típusokat is elkülönített ezen eszközökön belül, és a kovákról, a beszerzésükről is részletesen szólt. Timkó György a Néprajzi Értesítő 7. évfolyamában két tanulmányt is megjelentetett a témában. Az elsőben – Herman gyűjtését bővítve – új alföldi formákat, csoportokat is leírt, ezeknek eredetét, kialakulásának helyét és idejét igyekezett megadni. Külön figyelmet fordított az általa réginek, „alpárinak” tartott darabokra, valamint a díszítésekre, díszítésmódokra.⁴ A második közleményben pedig a „rokon népek” egy részének tűzszerszámait mutatta be.⁵ Herman a Néprajzi Értesítő ugyanezen számában reagált Timkó előbbi írására: a tűzcsiholás folyamatának leírásáról és a csiholók felszójazásáról tett észrevételeket, valamint felhívta szerzőtársra figyelmét, hogy az általa leírt típusok neveit nem mindig használta következetesen.⁶ Timkó 1909-ben válaszolt Herman kritikájára, védve álláspontját. Ezen kívül ismertette a néprajzi gyűjteménybe bekerült újabb közel 200 tárgyat, melynek során a torockói és oláh típusokat vette sorra, kiemelve az alföldi példányokkal való hasonlóságukat és különbségeiket.⁷ Kiss Lajos 1910-ben megfogalmazott véleménye szerint a korábbiakban használt tipológia nem megfelelő, „mesterkél”. Írásában a hódmezővásárhelyi példányok bemutatásával javasolta az egyszerűbb, egy- és kéttalpú csoportok használatát, melyeken belül több alkategóriát különített el.⁸ Fontos megemlítenünk Viski Károly 1931-ben megjelent rövid írását. Ebben felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy egyszerű csiholókat még a gyufák széleskörű elterjedése után is használtak. Külön írt a tűzgyújtás folyamatáról, a taplók kikészítési módjáról, valamint az ezekhez kapcsolódó népszokásokról.⁹ Lükő Gábor 1938-ban megjelent tanulmányában a hortobágyi pásztorviselet részeként szólt a csiholóról, az ezen régióban használt eszközöket leírva. Kiemelte a jellegzetes típusokat, díszítéseket.¹⁰ Szintén a néprajztudomány képviselője Molnár Balázs, aki a fentiekén kívül a tűz főzéssel kapcsolatos szerepére, az ezzel kapcsolatos szokásokra hívta fel a figyelmet.¹¹ H. Fekete Péter a tűzcsiholáshoz szükséges tapló kikészítéséről szólt, emellett pedig – Hermanhoz és Timkóhoz hasonlóan – a pásztorok kovagyűjtési szokásait is ismertette.¹² A Magyar Néprajzi Lexikon 4. és 5. kötetében Kósa László, illetve Kovács Ágnes jegyezték szócikkeket a pipázásról, a tűzszerszámokról, mindketten kiemelve a csiholók szerepét, azok használatát, és bemutatva az addigi fontosabb szakirodalmat.¹³ Hosszú szünet után Sz. Tóth Judit írt a tűzcsiholóról, azok különféle díszítéseiről.¹⁴ A tárgytypus a néprajzi szakirodalom mel-

3 HERMAN 1898. 62-71.

4 TIMKÓ 1906a. 11-34.

5 TIMKÓ 1906b. 152-157.

6 HERMAN 1906. 232-233.

7 TIMKÓ 1909. 23-29.

8 KISS 1910. 63-67.

9 VISKI 1932. 84-86.

10 LÜKŐ 1938. 108-112.

11 MOLNÁR 1943. 118-121.

12 H. FEKETE 1958. 465-466.

13 KÓSA 1981.; KOVÁCS 1982.

14 SZ. TÓTH 2009. 197.

lett a népszerűsítő munkáknak is látványosan bemutatható eleme – itt csak S. Kovács Ilonának a Kolibri Könyvek sorozatban megjelent munkájára utalnék.¹⁵

A hazai régészettudományban összefoglaló mű még nem született a tűzcsiholók-ról. Emellett számtalan anyagközlésben szerepelnek ilyen eszközök a népvándorlásoktól kezdve egészen a kora újkorig. Ezek tételes felsorolása önmagában túllépné jelen tanulmány terjedelmi kereteit, ezért most a fontosabbak kiemelésére szorítokozom – többre a későbbiekben fogok hivatkozni. A korai, 20. század eleji kutatás jelentős munkája Szabó Kálmán monográfiája, amelyben részletesen foglalkozik a tárgytipussal.¹⁶ Méri István Túrkeve-Móricson talált csiholó acélt, és utalt arra, hogy azért lehetünk keveset ebből az eszközökből ásatásokon, mert az emberek általában maguknál tartották, magukkal vitték ezeket.¹⁷ Holl Imre a pilisi ciszterci apátság feltárásáról írott monográfiájában két középkori tűzcsiholót írt le.¹⁸ Rainer Pál és munkatársai Nagyvázsonyból közölték a kevés, 15-16. század fordulójára keltezhető, magyarországi „szilvماغ alakú” csiholó egyikét.¹⁹ A Pusztai Tamás által 2011-ben publikált két, vélhetően a muhi csatában elesett – valószínűsíthetően keleti gyökerű – halott egyike mellett találtak érdekes, lapított ovális alakú, akasztályukas csiholót és kovakövet.²⁰ Natalja B. Krylaszova, Andrej M. Belavin és Türk Attila 2014-ben megjelent közös tanulmányukban többek között a tűzcsiholók eredetére is kitértek, kiemelve a honfoglalás kori taplótartó csövecskék és a bimetál csiholók jelentőségét.²¹

Nemzetközi téren már a 20. század első évtizedeiben felmerült az igény a különféle tűzgyújtási megoldások kiállításra történő bemutatására – az ehhez kapcsolódó katalógus Miller Christy szerkesztésében jelent meg 1926-ban.²² A tűzcsiholók egyetlen, modern katalógusának tekinthető mű 1996-ban látott napvilágot Vittorio Cacciandra és Alessandro Cesati tollából. A két olasz szerző részletesen írt a tűzcsiholók kialakulásáról, különböző területeken megjelenő formáiról egészen a modern korig, gazdag irodalomjegyzékkel és kitűnő képanyaggal.²³ A külföldi kutatók közül kiemelendő a német régész, Jürgen Weiner, aki ősrégészeti kutatásai mellett, illetve ezekre alapozva az utóbbi évtizedekben több kiváló publikációt jelentetett meg a témában.²⁴ Wolfgang Zessin az ezredforduló utáni években kiadott tanulmányaiban vetett fel néhány érdekes kérdést a tűzcsiholókkal kapcsolatban, például az általa szlávként leírt típus továbbélése kapcsán.²⁵ Legutóbb Daniel Modl értekezett a modern állatalakos fogójú csiholók egy típusáról, felhívva a figyelmet arra, hogy ezeket sok esetben tévesen a római korra keltezték, noha egyértelműen a biedermeier iparművészet emlékei, és széles körben a Habsburg országokban használták a 19. század első évtizedeiben.²⁶ Katarína Kapustka és Kateřina Tomkova

15 S. KOVÁCS 1983. 41., 54-55.

16 SZABÓ 1938. 110.

17 MÉRI 1954. 147.

18 HOLL 2000. 30., illetve 47. tábla 4. és 8. kép.

19 RAINER 2009. 99.

20 PUSZTAI 2011. 630., 639.

21 KRYLASZOVA - BELAVIN - TÜRK 2014. 461-462.; németül: TÜRK 2013. 177-198.

22 CHRISTY 1926.

23 CACCIANDRA - CESATI 1996.

24 WEINER 1981., WEINER 2007.

25 ZESSIN 2002.; ZESSIN 2004. Véleménye szerint a lant alakú, népvándorlás kori csiholók a szláv népek által használt egytalpú eszközökben élnek tovább a 19-20. században.

26 MODL 2018. 503-511.

2018-as publikációjukban a kora középkori sírokba helyezett őskori kőszeközökről írtak, azt vizsgálva, hogy ezek mennyiben lehetnek tűzkészségek, esetleg más funkcióval (is) rendelkeztek.²⁷

A tárgytypussal kapcsolatos archaeometriai kutatásokra is utalnunk kell, hiszen a Prágától délre található cseh település, Davle 13. századi kovácsműhelyéből előkerült tűzcsiholón végeztek ilyen vizsgálatokat. Kiderült, hogy ezt a tárgyat – néhány másikkal egyetemben – a vastárgyak többségéhez képest fejlettebb kovácsolási technikával készítették.²⁸ Ezt természetesen – legalábbis további hasonló vizsgálatok elvégzéséig és közléséig – egyelőre nem tekinthetjük általános érvényű gyakorlatnak. Az mindenesetre bizonyos, hogy a csiholót úgy kellett kialakítani, hogy ütőfelülete a lehető legkeményebb legyen, és az anyag minél kevesebb szemet tartalmazzon, így érve el azt, hogy ütésre szikrát vessen.²⁹

A feldolgozott leletanyagban található tűzcsiholók típusai

1. Űn. „szamárszűrő” típus

Sorszám	Leltári szám	Képtábla
1.	2016.2.1.185.	I. tábla, 1.
2.	2016.2.1.184.	I. tábla, 2.
3.	2016.2.1.180.	I. tábla, 3.
4.	2016.2.1.178.	I. tábla, 4.
5.	2016.2.1.182.	I. tábla, 5.

Az úgynevezett „szamárszűrő” csiholók jellegzetessége az íves fogó, a teljesen zárt, hegybe futó talp, a tárgy alakját többé-kevésbé követő nyílás, a mindenhol közel azonos anyagvastagság; és akasztókarikával voltak felszerelve (1. ábra, 1.). A megnevezést tudomásom szerint először Timkó György használta – bár halványan utalt arra, hogy maga sem tartja teljesen megfelelőnek ezt a terminológiát – megjegyezve a név eredetével kapcsolatban, hogy a juhászok sarkantyú helyett ezekkel az eszközökkel ösztökeltek szamaraikat.³⁰ Kiss Lajos tanulmányában ezt a típust is a kéttalpúak közé sorolta (hegyes kéttalpú típus).³¹ Ez azonban véleményem szerint félrevezető, félreérthető lehet, hiszen jelentősen különböző megjelenésű tárgyakra is ezt használta. Mivel a néprajzi irodalomban e típus többségben „szamárszűrőként” szerepel (mindenesetre a szó egyértelműen egyetlen formát jelöl), a régészeti munkák viszont nem rendelkeznek kialakult, következetes nevezéktannal,³² indokolt a típus illetően megnevezése, annak ellenére, hogy tisztában vagyok azzal, ez bizonyos esetekben félrevezető.

27 KAPUSTKA – TOMKOVÁ 2018. 249-263.

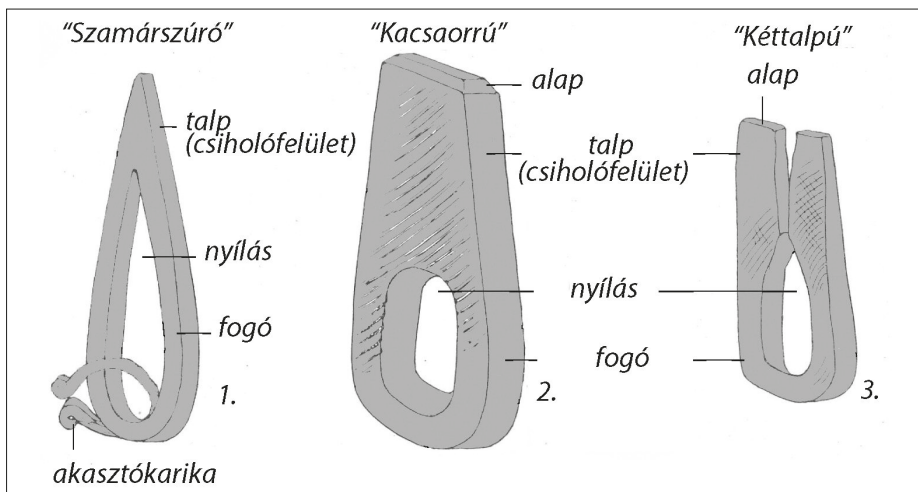
28 RICHTER 1982. 298-300; idézi kutatásait továbbá HOLL 2017. 49., 10. lábjegyzet.

29 KRYLASZOVA – BELAVIN – TÜRK 2014. 461.

30 TIMKÓ 1906a. 14., 21-22.

31 KISS 1910. 66-67.

32 KOVÁCS 1972. 137.: „vízcsepp formájú”; KOVÁCS 2002. 132.: „kéttalpú, lándzsa alakú”; TÓTH 2016. 146., 199.: „(nyújtott) csepp alakú”, stb.

1. ábra: Csiholók részei TIMKÓ 1906a alapján

A Pásztó-Mátraszőlős körzetében előkerült anyagban öt „szamárszűrő” tűzcsiholót találunk, ezek között négy közel teljesen ép, egy pedig erősen töredékes (I. tábla, 1-5.). A négy egész példány (1-4.) közül három hasonló méretű: teljes hosszuk 85-90 mm, legnagyobb szélességük 26-28 mm, anyagvastagságuk 4-6 mm, a fogók hossza 47-51 mm, a fogók legnagyobb szélessége 11-19 mm. Egy példány (4.) meglehetősen kicsi a többihez képest: ennek hossza 58 mm, legnagyobb szélessége 23 mm, anyagvastagsága 4 mm, a fogó 28x16 mm nagyságú. Mindegyik talpa deformálódott, ami valószínűleg arra utal, hogy ezeket földbe kerülésük előtt sokat használták (modern műtárgymásolatokkal végzett kísérletek során megfigyeltük, hogy a csiholók ütőfelülete egy idő után enyhén deformálódik), de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy ezek a deformációk nem szakszerű restaurálás következményei, vagy a készítés során alakították így őket. Ezek a leletek teljesen díszítetlenek. A típuson belüli alcsoportok kialakításának - noha úgy tűnik, erre lenne, illetve a későbbiekben lesz lehetőség - egyelőre nem láttam értelmét. Ehhez jóval nagyobb mennyiségű anyag szisztematikus feldolgozására lesz szükség.

A típus a régészeti anyagban meglehetősen sűrűn előkerül: a 15. század végéről Barsberzencéről,³³ a 15-16. századból Túrkeve-Móricról,³⁴ a 16. század végéről Bajcsa (itt a fogón átütött lyukkal az akasztókarika számára),³⁵ Szanda és Salgó váraiból,³⁶ Nagytályáról,³⁷ Vácraól.³⁸ A néprajzi anyagban a 18. századtól a 19. század végéig - 20. század elejéig nyomon követhető változatlan formában, sok esetben bevésésekkel díszítve.³⁹ A forma pontos, szűk időintervallumra való keltezése így gyakorlatilag lehetetlen, legalább négy évszázadon keresztül volt folyamatosan használatban. A 19-20.

33 BUDAJ - PÍREK 2017. 186., 190.

34 MÉRI 1954. 147.

35 KOVÁCS 2002. 132. A szerzők a tárgyat kéttalpúként azonosítják, amit én a néprajzi irodalom alapján másik típus megjelölésére használok.

36 TÓTH 2016. 146., 199.

37 KOVÁCS 1972. 137., 158.

38 MIKLÓS 1991. 104. 18. kép.

39 HERMAN 1898. 62-71., TIMKÓ 1906a. 14-22., KISS 1910. 63-67., LÜKŐ 1938. 112., stb.

század fordulójáról ismerünk olyan „szamárszűrő” csiholókat, amelyek az átlagosnál jóval nagyobbak – ezeket konyhaacélnak nevezték, mert a konyha falára, vagy a kémény gerendájára akasztva tárolták, és a tűzgyújtáson kívül kések, bicskák fenésére is használták.⁴⁰ Noha ilyen nagyméretű eszközöket régészeti leletanyagból nem ismerünk, nem zárható ki előkerülésük.

2. Deltoid alakú csiholó

Sorszám	Leltári szám	Képtábla
6.	2016.2.1.179.	I. tábla, 6.

A deltoid alakú csiholók formája, kiképzése nagyfokú hasonlóságot mutat a „szamárszűrőkéval”, annyi különbséggel, hogy a fogó teteje csúcsba fut, felső szárai egyenesek, a talp pedig a csúcs felé láthatóan vastagodik. Timkó György nem választja szét a két típust,⁴¹ véleményem szerint azonban indokolt a megkülönböztetés már csak azért is, mert ebből a formából léteznek nyílás nélküli darabok is.⁴²

A tárgyalt leletanyagban egyetlen ilyen típusú tárgyat találunk (I. tábla, 6.). Ennek teljes hossza 88 mm, a legnagyobb szélessége 33 mm, a nyílás nagysága 20x42 mm. Az anyagvastagság a fogónál és a talp nyílás felőli oldalán 6 mm, a csúcs felé eső végére 9 mm-re szélesedik. A talp alja kissé deformálódott – nem eldönthető, hogy ez a használat során, vagy a földbe kerülés után történt-e. A tárgy díszítetlen.

Ezen formát datálható, régészeti korú leletanyagból nem ismerem, de valószínűsíthetően 1711 előtt is használták. Herman és Timkó közölt többek között egy egész felületén bevésésekkel díszített, 1723-as évszámmal ellátott példányt, amelyet a néphagyomány a ceglédi bíró csiholójaként azonosított⁴³ – ez alapján úgy gondolom, legkésőbb a kora újkorban is létezett a típus, de nem zárható ki középkori eredete sem.

3. Kéttalpú csiholó

Sorszám	Leltári szám	Képtábla
7.	2016.2.1.181.	I. tábla, 7.

Ebbe a csoportba véleményem szerint azok a csiholók sorolhatók, amelyek úgy lettek kiképezve, hogy a csiholófelület részeit nem kovácsolták össze, így láthatóan elkülönül a két talp. Ez történhet úgy, hogy a szárok egyáltalán nem érintkeznek, de előfordulnak olyan tárgyak is, ahol a talpak a különálló alapok fölött bizonyos mértékben egybe lettek dolgozva (1. ábra, 3.).

A leletanyagban egy ilyen csiholó található (I. tábla, 7.). Ennek teljes hossza 70 mm, az egész testen végighúzódnó nyílás mérete 9x63 mm, az anyagvastagság mindenhol 3 mm. Az egyik talp nagyon kis mértékben, de láthatóan keskenyebb a másiknál, ami valószínűleg az anyag szabálytalanságának köszönhető. Az alapok egyenesen záródnak.

Timkó azokat a példányokat, amelyeket ebbe a csoportba sorolok, átmeneti daraboknak tekintette a „szamárszűrő” és a „kacsorrú” típusok között. Véleményem szerint

40 KISS 1910. 64-65.

41 TIMKÓ 1906a. 21.

42 BOROSY 1997. 804.

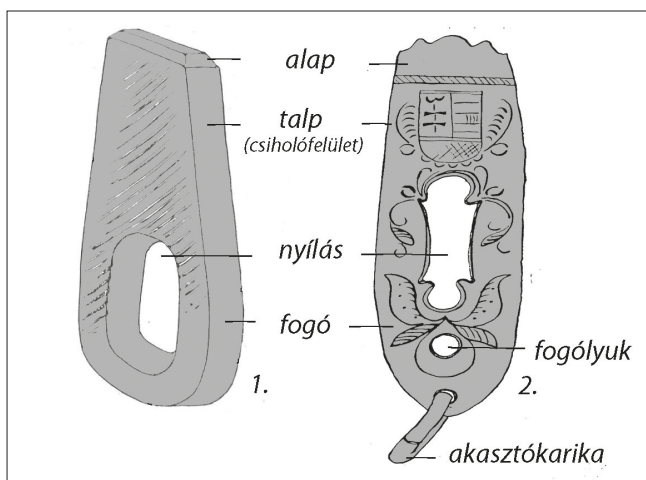
43 HERMAN 1898. 66-67., TIMKÓ 1906a. 13.

utóbbiak előképei lehetnek az ilyen kialakítású eszközök.⁴⁴ Noha nem zárható ki ez a lehetőség, véleményem szerint a kéttalpú csiholók a „szamárszúróaknál” mindenképpen későbbiek. Ezt látszik megerősíteni, hogy míg utóbbiak – ahogy a fentiekben láttuk – régészeti kontextusból is ismertek, és legkésőbb a 15. század végétől keltezhetőek, addig előbbiek jelenlegi tudásunk szerint csak néprajzi gyűjtésekben találhatóak, és csupán megkérdőjelezhetően keltezhetőek a 19. századnál korábbra. Ilyen következtetést a „kacsorrú” és a kéttalpú típus kapcsán – (publikált) ásatási adatok híján – egyelőre nem fogalmazhatunk meg. Kiss Lajos a típust „vonalas kéttalpúnak”, illetve „kétágúnak” nevezi,⁴⁵ ami szerintem olyan szempontból megtévesztő, hogy ő a „kacsorrú” és a „szamárszúró” típusokat is a kéttalpúak közé sorolta.

4. Ún. „kacsorrú” típus

Sorszám	Leltári szám	Képtábla
8.	2016.2.1.183.	I. tábla, 8.

A „kacsorrú” típus a tárgy különleges formájára utal a néprajzi irodalomban, és mivel itt is kialakult, egyértelmű megjelölésről van szó, indokoltnak tartom ennek átvételét, régészeti irodalomban való használatát.⁴⁶ A forma jellegzetessége a lecsapott talp, mely által a tárgy hossz tengelyére merőleges; általában egyenes, néha azonban hullámos, sokszor díszített alap jelenik meg; a (közel) ovális nyílás és az általában lapított ovális alakú fogó (1. ábra, 2.). Az egyszerű kialakítású típusok⁴⁷ mellett léteznek jóval bonyolultabb kiképzésű, sok esetben díszített, időnként évszamos⁴⁸ tárgyak – ezeknél a fogó és a nyílás között fogólyuk található, néhol pedig akasztókarika is elhelyezésre került (2. ábra).

2. ábra: „Kacsorrú” csiholók részei TIMKÓ 1906a és SZ. TÓTH 2009 alapján

44 TIMKÓ 1906a. 25-27.

45 KISS 1910. 67.

46 TIMKÓ 1906a. 23-24.

47 HERMAN 1898. 67., LÜKŐ 1938. 108.

48 LÜKŐ 1938. 111.

A most vizsgált anyagban egyetlen „kacsaurru” csiholó van (I. tábla, 8.). Ennek teljes hossza 91 mm, legnagyobb szélessége 33 mm, anyagvastagsága 5-6 mm; a fogó 36x17 mm méretű. A fogólyuk 7 mm, az akasztókarika 20 mm átmérőjű. Az alap a testhez képest jelentősen összeszűkül, ennek szélessége 6 mm. Az alap fölött, arra merőlegesen két bekarcolt vonal díszíti a tárgyat.

Timkó véleménye szerint a kacsaurru típus korábban kialakult, mint a számarászró⁴⁹ – egyelőre úgy tűnik viszont, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz, hiszen előbbiek régészeti korú lelőhelyről egyelőre nem ismertek (vagy ha igen, még nem publikálták ezeket), míg utóbbiak legkésőbb a 15. században már léteztek.

A középkori tűzcsiholók jellegzetes típusai

A hazai kutatás fontos feladata ezen tárgytypus részletes középkori tipológiájának és kronológiájának megalkotása, amelyhez minél több ásatás anyagközlésének megszületésére lenne szükség. Mivel az eddigiekben az ország területéről csak kevés publikált csiholót találunk, pontos és végleges datálást egyelőre nem adhatunk, de lényegesnek tartom a legfontosabb formák bemutatását.

Azt egyelőre nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy a kifejezetten tűzcsiholó funkcióval rendelkező vastárgyakat mikor kezdték el használni, mindenesetre úgy tűnik, hogy a kora középkorban nagy mennyiségben az 5-7. században terjedtek el óbalti és finnugor törzseknél, a Káma vidékén a 7. század végén, majd az altáj-szajáni területen a 8-9. századtól.⁵⁰ A Kárpát-medence népvándorlás- és honfoglalás korában a lant alakú típus különböző formái igen elterjedtek, de megjelennek más megoldások mellett⁵¹ figurális ábrázolású bimetál példányok,⁵² és jóval egyszerűbb változatok is.⁵³ Kifejezetten 10-11. századi típusú, lant alakú csiholók olyan lelőhelyeken is felbukkannak, amelyeket a középkor későbbi századaiban is használtak. Úgy tűnik azonban, hogy ezek bolygatott helyzetben kerültek elő.⁵⁴

Giuseppe Arcimboldo: Tűz (1566)

49 TIMKÓ 1906a. 23.

50 KRYLASZOVA - BELAVIN - TÜRK 2014. 461., az ezeknél korábbi tűzcsiholókkal kapcsolatban ld. CACCIANDRA - CESATI 1996. 13-24.

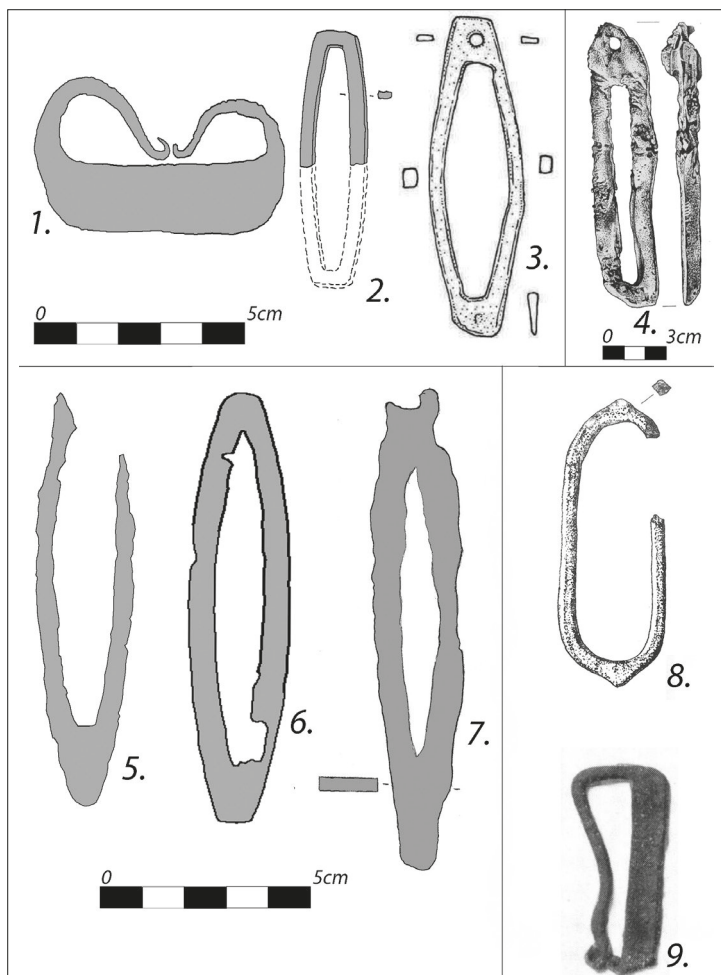
51 SZÓKE 1994. 267., 311.; SZÓKE - ÉRY - MÜLLER - VÁNDOR 1992. 104-106.

52 KRYLASZOVA - BELAVIN - TÜRK 2014. 462.; RÉVÉSZ 2003. 267-268., 274.

53 ISTVÁNOVITS 2003. 327.

54 SIMONYI 2003. 126., 128.; LANGÓ 2010. 43-47.

Magyarország területéről meglehetősen kevés egytalpú csiholót⁵⁵ ismerünk régészeti kontextusból. Ezek közül az egyik a pilisi ciszterci kolostorban került elő, amelyet Holl Imre a késő középkorra keltezett (3. ábra, 1.);⁵⁶ a másik, ehhez hasonló darabot Szabó Kálmán közölte 15. századdal kezdődő datálással.⁵⁷ Nagyon hasonló tárgyakkal néprajzi anyagban is találkozunk, amelyeket még a 19-20. század fordulóján is használtak.⁵⁸ Ezen forma kialakítása és jellegzetességei elgondolkodtatóak abból a szempontból, hogy a típus lehet-e átmenet a honfoglaláskori lant alakú csi-

3. ábra: Középkori csiholók típusai

55 Ez a forma megjelenésében nagyfokú hasonlóságot mutat a népvándorláskori lant alakú csiholókkal, mégis tartózkodok ettől a megnevezéstől.

56 HOLL 2000. 30. Holl véleménye szerint a forma a késő középkorban jellegzetes, általa ismert párhuzamokat viszont nem közölte.

57 SZABÓ 1938. 110-111.

58 TIMKÓ 1906a. 17.

holók és az újkorban használt tűzszerszámok fent említett típusa között, ezt azonban jelenlegi ismereteink alapján egyelőre sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet.⁵⁹ A harmadik egytálpú csiholót szintén Szabó Kálmán kötetében találjuk, amelynek fogója egytagú, vége visszahajtott (3. ábra, 9.). Ezt a típust a fentihez hasonlóan a 15. századtól keltezte, amit ásatási adatokkal egyelőre nem tudunk alátámasztani, viszont Giuseppe Arcimboldo 1566-ban készített Tűz című festményén ilyen eszközt is ábrázolt, így kijelenthetjük, hogy legkésőbb a 16. század közepétől használatban volt.⁶⁰ Ehhez hasonló tárgyakat szintén készítettek a 20. század elejéig.⁶¹

A nyújtott, lapított alakú tűzcsiholóknak több formája is megjelent a középkor folyamán. Az egyik legkorábbi, 12. századra tehető példány (3. ábra, 2.) szintén a pilisi kolostorból került elő: ennek végei szögletesek, és elég vékony anyagból készült.⁶² Hasonló, valamivel nagyobb példány ismert Barsberzencéről, a késő középkorból, mely akasztólyukkal is el lett látva (3. ábra, 3.).⁶³ A Muhinál talált, 13. századi sírba helyezett tárgy (3. ábra, 4.) csúcsai lekerekítettek, és egyik oldalán akasztólyukat alakítottak ki.⁶⁴ A lapított ovális formájú, akasztólyuk nélküli csiholók meglehetősen hosszú életűnek tűnnek: megtalálhatók az Ellend - Nagygödördűlői Árpád-kori temető anyagában (3. ábra, 5.),⁶⁵ Vácon a 15. század második felében,⁶⁶ a sarvalyi 15. számú házban,⁶⁷ Nagyvázsonyban a 15-16. század fordulóján (3. ábra, 6.),⁶⁸ valamint Szandavárban a 16. század végén (3. ábra, 7.).⁶⁹ Az Ellenden fellelt példány a 251. sírban, egy férfi jobb medencéjénél került elő, és mivel ez volt az egyetlen lelet a halott mellett, a pontos keltezés nem lehetséges.⁷⁰ Magyar Kálmán Bodrogról közölt középkori csiholót (méretet, illetve méretarányt nem adott meg), amely arányaiban szélesebb az előzőeknél, egyik oldala felé kissé keskenyedik, és rövidebb oldalai csúcsosak (3. ábra, 8.).⁷¹ A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a középkor - kora újkor folyamán a tűzcsiholók változatos formái léteztek, sok egy-mással párhuzamosan volt használatban.⁷²

Érdekes adalék, hogy a csiholók megjelennek szimbolikus formában, valamiféle többletjelentéssel is a középkorban. Erre a legismertebb példa az Aranygyapjas Rend, melynek láncán (Collane) a kezdetektől szerepel ez az eszköztípus 28 tűzkövel egyetemben.⁷³

59 A típus kontinuitása egyelőre nem mutatható ki egyértelműen, ehhez sincsen megfelelő számú, keltezhető leletünk.

60 A festmény ma Bécsben, a Kunsthistorisches Museum gyűjteményében tekinthető meg. CACCIANDRA - CESATI 1996. 23.; KAUFMANN 1976. 281.

61 TIMKÓ 1906a. 17.

62 HOLL 2000. 30. Párhuzama megtalálható Davle-ban, a 13. századból: RICHTER 1982. 42. tábla

63 BUDAJ - PÍREK 2017. 186., 190.

64 PUSZTAI 2011. 630.

65 DOMBAY 1960. 148.

66 MIKLÓS 1991. 20., 104., 17. kép.

67 HOLL - PARÁDI 1982. 105. kép 1.

68 RAINER 2009. 99.

69 TÓTH 2016. 146.

70 DOMBAY 1960. 148. A korhatározást az is nehezíti, hogy a feltáró régész a temető értékelését megelőzően elhunyt. Az mindenesetre bizonyos, hogy a temető az Árpád-kor korai szakaszában használatban volt, amelyre az éremtani adatokból következtethetünk, ld. KOVÁCS 1973. 259.

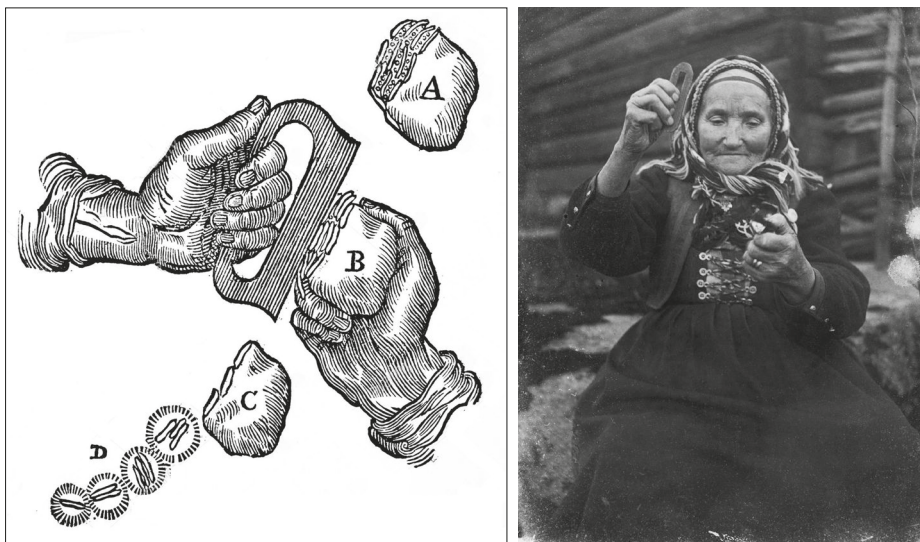
71 MAGYAR 1981. 70. (IV. tábla)

72 A típusok száma az ásatási leletanyagok feldolgozásával minden bizonnyal szaporodni fog.

73 PANDULA 1993. 42-43.

A tűzgyújtás folyamata csiholó acéllal

Az acéllal való tűzgyújtáshoz szükség volt megfelelő minőségű csiholóra, kovára és valamilyen gyúlékony szerves anyagra. Az acél és kova egymáshoz ütögetésével keletkezett szikrát taplóval, vagy más szárított növényrésszel fogták fel és szították.⁷⁴ A folyamatról középkori, kora újkori képi ábrázolást mindössze kettőt ismerek: az egyik Descartes 1677-ben kiadott metszete az *Opera philosophica editio ultima* című kötetben (4. ábra, 1.) található,⁷⁵ míg a másik Haguenau-ban látható, egy 1496-os keltezésű gótikus oltár ábrázolásán.⁷⁶ Még a 20. század elején, 1916-ban sikerült fényképen megörökíteni a műveletet (4. ábra, 2.).⁷⁷ Arról nincsen információm, hogy a középkor és kora újkor folyamán a szikrát felfogó anyagokat a szárításon kívül kikészítették-e valamilyen módon, és ha igen, hogyan: erről csak az újkortól, különösen a 20. századból vannak adataink.⁷⁸

4. ábra: Descartes: *Opera philosophica editio ultima* (balra). Nils Keyland fotója, 1916 (jobbra)

Ezen a megoldáson kívül természetesen más módon is tudtak az emberek tüzet előállítani a régészeti korokban – kiváló összefoglalást ad e témában Miller Christy fent nevezett művében.⁷⁹ Kiemelendő, hogy még a 20. században is használtak kifejezetten régi, archaikus módszereket.⁸⁰

74 TIMKÓ 1906a. 13., SZABÓ – GULYÁS – CSALOG 2001. 180-181. Ibn Fadlán leírásából tudjuk, hogy már a 10. században is használtak taplót ilyen célra. Ld. IBN FADLÁN 2007. 22. A honfoglaló magyarság a tapló szárazon tartására kis méretű, füffel ellátott vas csövecskéket használt, ezek középkori továbbéléséről nem tudok. KRYLASZOVA – BELAVIN – TÜRK 2014. 461-462.

75 CACCIANDRA – CESATI 1996. 6.

76 KAPUSTKA – TOMKOVÁ 2018. 251.

77 Nils Keyland fotója a Nordiska Museet gyűjteményében, ltsz. NMA.0051717. Ezúton mondok köszönetet Jonas Nilsson fotótárosnak értékes segítségéért.

78 H. FEKETE 1958.

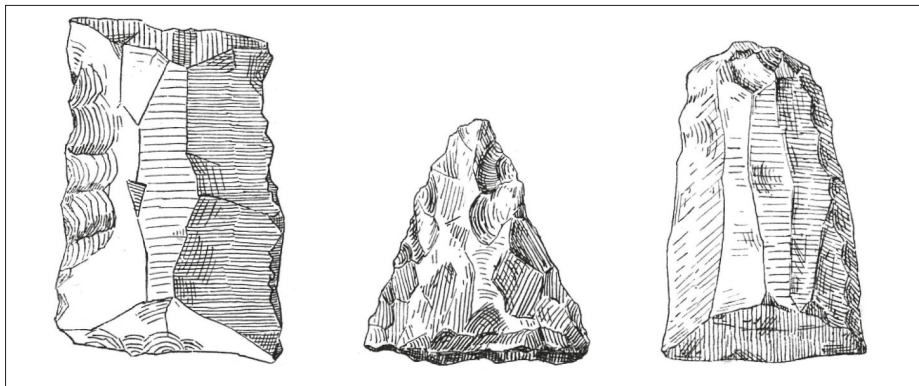
79 CHRISTY 1926. 17-90.

80 UJVÁRY 1958.

A kovakövek beszerzésének lehetséges módjai

A hazai kutatásban még nem megválaszolt – sőt, föl se nagyon vetett – kérdés, hogy a középkor és kora újkor időszakában honnan és hogyan szereztek be az emberek a tűzgyújtáshoz használt kovakövet.⁸¹ Ennek legegyszerűbb módja az ásatásokon előkerült kovák származási helyének és a lelőhelyre kerülésének vizsgálata lenne, ilyenre azonban eddig alig került sor. A feltárásokon általában nem találtak ilyen tárgyakat, ha mégis, közlésük egyelőre ritkán történt meg. A 20. század elejének néprajzi szakirodalmában megjelent, hogy ezek a kövek folyómedrekben sok helyen gyűjthetők, valamint a 18. század végéig bécsi kereskedők nagy mennyiségben hoztak be az országba kovákat.⁸² Ez utóbbi kapcsán azonban középkori és kora újkori források tudomásom szerint nem állnak rendelkezésünkre.

Herman Ottó és Timkó György megjegyezte, hogy a 19-20. század fordulóján végzett gyűjtéseik során meglehetősen sok pásztornál találtak olyan kovákat, amelyek egyértelműen őskori eszközökként, félkész termékeként, pattintási hulladékként azonosíthatók (sok ilyenről rajzot is közöltek, ld. 5. ábra), hasonló adatról számolt be továbbá H. Fekete Péter is. A pásztorok nagyrészt munkavégzés közben gyűjtötték ezeket, főként esőzések után legelőkön, szántókon, az Alföldön „tűzköves halmokból”.⁸³ Kétségtelen előnyük volt kis méretük mellett az, hogy már meg voltak munkálva, így a csiholáshoz szükséges éles ütőfelület rendelkezésre állt. Ennek kapcsán felhívnom a figyelmet arra, hogy ez a „beszerzési mód” a középkor és kora újkor időszakában is adott volt, egy-egy település lakói tudhatták, hogy eső vagy szántás után hová lehet menni kovát gyűjteni. Erre közvetlen bizonyítékként áll rendelkezésünkre a – már említett – vélhetően a muhi csatában elesett katona sírja, amelyben a mellékletként, csiholó mellett előkerült „kovakő” (valójában mátrai limnokvarcit) eredeti funkcióját tekintve feltehetően neolitik, de mindenképpen őskori kőeszköz volt.⁸⁴

5. ábra: Kovakövek. TIMKÓ 1916a nyomán

81 A tűzcsiholás további kellékeivel, úgymint a taplóval, ürömvirággal, buzogánnyal kapcsolatban ez a kérdés a kovánál egyszerűbben megválaszolható: az emberek lakóhelyükhöz közel egyszerűen gyűjthették ezeket.

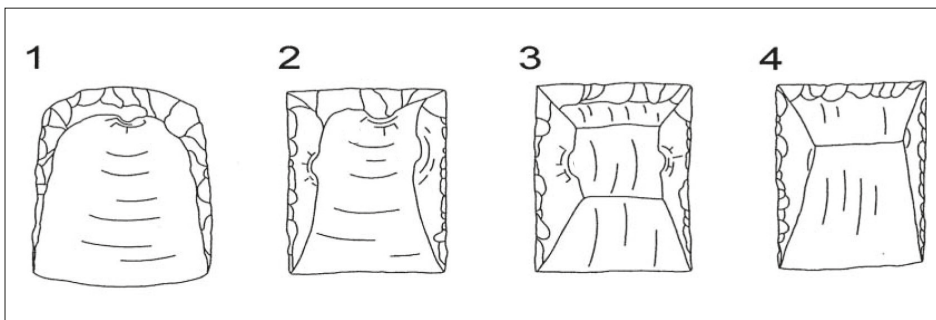
82 TIMKÓ 1906a. 32.

83 HERMAN 1898. 64; TIMKÓ 1906a. 31-32; H. FEKETE 1958. 465.; SZABÓ - GULYÁS - CSALOG 2001. 180-181.

84 PUSZTAI 2011. 630.

Felmerül tehát annak a lehetősége, hogy őskori kőeszközök másodlagosan, a tűzgyújtás eszközeként több helyen is bekerülhettek jóval későbbi régészeti lelőhelyek anyagába. Katarína Kapustka és Kateřina Tomkova a csehországi Žalov-ban feltárt kora középkori sírok leletanyagának elemzése során azonban felhívták a figyelmet arra, hogy a középkorban újrahasznosított őskori kőeszközök nem minden esetben azonosíthatók a tűzgyújtás eszközeként – noha néhány esetben ez a funkció egyértelmű, máskor pedig lehetséges a jellegzetes felületi kopásnyomok alapján, sokszor viszont teljes bizonyossággal kizárható. Utóbbi esetekben lehetséges például a játékként való interpretálás.⁸⁵ Petar Parvanov közölt a közelmúltban egy 14. századi sírt a bulgáriai Kaliakrából, melyben 379 kovát találtak a lábak mellett és között, melyek között mindössze 32 darab volt retusált. Felhívta a figyelmet arra, hogy Európa-szerte ismertek olyan középkori sírok, melyekbe egy-egy, időnként több kovakövet helyeztek. Ennek kapcsán kiemelte, hogy ezek a tárgyak nem a tűzgyújtás eszközeiként, hanem amulettként, bajelhárító tárgyként szerepelhetnek.⁸⁶

A kora újkortól a hadseregeknek igen nagy mennyiségben volt szüksége kovára – ez a kézi lőfegyverek működtetéséhez elengedhetetlen volt (6. ábra).⁸⁷ Az elmúlt évtizedekben a nemzetközi szakirodalom egyre többet foglalkozott a puskakovák tipológiájával, ezek beszerzésével, készítmódjával.⁸⁸ A közép-európai kutatók még nem kapcsolódtak be ebbe a munkába, ami pedig az eddig megjelent publikációk tükrében ígéretes eredményekkel kecsegtet, hiszen Magyarországról és a környező területekről is szép számmal kerültek elő ilyen tárgyak.⁸⁹ Ennek kapcsán szükséges lesz középkorral és őskorral (különösen paleolitikummal) foglalkozó régészek, hadtörténészek, geológusok szoros együttműködése.

6. ábra: Puskakovák. BALLIN 2012 alapján

85 KAPUSTKA – TOMKOVÁ 2018. 262-263. A muhi sírban talált kőeszköz esetében – mivel a csipológó mellett, azzal együtt került elő – egyértelműnek tűnik a funkció még azzal együtt is, hogy nagyműszeres használatinyom-vizsgálatra nem került sor.

86 PARVANOV 2018. 198-199. Ugyanerről ír bővebben GILCHRIST 2008. 136-141.

87 Kovás puskákat – noha már csak kis számban – még az 1848-49-es szabadságharc során is használtak. PÁSZTI 2013. 33-36.

88 A teljesség igénye nélkül: BALLIN 2012.; CHELIDONIO – WOODALL 2017.; LUEDTKE 1999.; KOLESNIK – GUSACH 2018.; WEINER 2016.; DURST 2009.; KENMOTSU 1990.; KENT 1983.; stb.

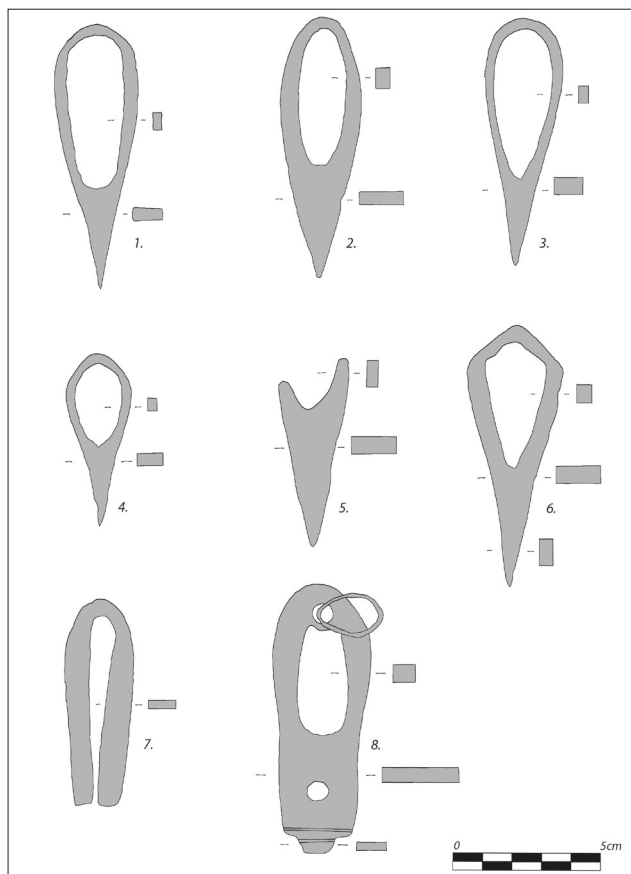
89 Tudjuk például, hogy a budai vár feltárása során több ezer puskakovát találtak (ld. ZOLNAY 1977. 22-23.), és feltételezhetjük, hogy más várakban, városokban folytatott ásatások is felszínre hozhattak ilyen leleteket, ha nem is hasonlóan nagy számban. A kutatás egyértelmű nehézsége, hogy a középkorral foglalkozó régészek sokszor nem ismerték fel, ezért nem gyűjtötték ezeket a kőeszközöket. Ugyanezen okból múzeumok őskori gyűjteményeibe is szép számmal kerülhettek be puskakovák.

Összefoglalás; a kutatás további lehetőségei

A Pásztó – Mátraszőlős körzetében előkerült csiholók vizsgálata során kiderült, hogy ezek az eszközök – a vastárgyak többségéhez hasonlóan – akár csak évtizedes datálásra sem alkalmasak, ahogy erre már korábban utaltam. Ezen felül sok típus használata jelentősen átnyúlik a néprajztudomány által vizsgált korszakba, így a szórványként előkerülő, ezen típusokba sorolható darabokról nem állapíthatjuk meg teljes bizonyossággal, hogy régészeti korúak-e, vagy sem.

A tárgyak restaurálása során nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy némelyik lelet díszített lehet. Érdekes adatokat szolgáltatathat a különböző korú csiholók anyagösszetételének és készítmódjának természettudományos vizsgálata, valamint a feltárások során előkerült kovakövek származási helyének meghatározása. A honfoglaláskori taplótartó csövecskék esetleges továbbélése szintén lehetőséget ad a kutatás folytatására, hiszen nem tudjuk, a középkor későbbi időszakában használták-e ezeket az eszközöket.

Ezen kívül további kutatásokra lesz szükség a kovakövek, illetve puskakövök beszerzésével kapcsolatban. Utóbbiak kapcsán az írott forrásanyag átnézése is elengedhetetlen.

1. tábla

IRODALOM

BALLIN, Torben Bjarke

2012 'State of the art' of British gunflint research, with special focus on the early gunflint workshop at Dun Eistean, Lewis. *Post-Medieval Archaeology* 46/1. 116-142.

BOROSY András

1997 Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása. II. kötet. Pest Megyei Levéltár, Budapest.

BUDAJ, Marek – PÍREK, Michal

2017 Nález z 14.-15. storoia z hradu Tekovská Breznica. *Annales Musei Nationalis Slovaci CXI, Archeológia* 27. Bratislava. 179-193.

CACCIANDRA, Vittorio – CESATI, Alessandro

1996 Fire Steels. Umberto Allemandi & C., Torino.

CHELIDONIO, Giorgio – WOODALL, Joe Ned

2017 Italian firesteel flints and gunflint workshop traces. *Archäologische Informationen* 40. 153-160.

CHRISTY, Miller (ed.)

1926 The Bryant and May Museum of Fire-making Appliances. Catalogue of the Exhibits. Bryant & May Ltd., London.

DOMBAY János

1960 Árpád-kori temetők Baranyában I. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 135-158.

DURST, Jeffrey J.

2009 Sourcing Gunflints to Their Country of Manufacture. *Historical Archaeology* 43. 18-29.

GILCHRIST, Roberta

2008 Magic for the Dead? The Archaeology of Magic in Later Medieval Burials. *Medieval Archaeology* 52. 119-159.

HERMAN Ottó

1898 Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet. Az 1896-iki évi országos ezredéves kiállítás alkalmából. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest.

1906 Az Aczél-kova-taplóról. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője VII. 232-233.

H. FEKETE Péter

1958 Taplókészítés csíholáshoz. *Ethnographia* LXIX. 465-466.

HOLL Imre

2000 Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis. MTA Régészeti Intézet, Bp.

2017

Középkori régészet III. Archeometria, archeobotanika, archeozoológia. In: BENKŐ Elek - KOVÁCS Gyöngyi - OROSZ Krisztina (szerk.): Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest. 47-74.

HOLL, Imre – PARÁDI, Nándor

1982 Das Mittelalterliche Dorf Sarvaly. Akadémiai Kiadó, Budapest.

IBN FADLÁN

2007 Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Simon Róbert. Corvina, Budapest.

ISTVÁNOVITS Eszter

2003 A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékéanyaga. Jósa András Múzeum - Magyar Nemzeti Múzeum - MTA Régészeti Intézete, Nyíregyháza.

KAPUSTKA, Katarína – TOMKOVÁ, Kateřina

2018 Příspěvek k poznání funkce štípané industrie v raném středověku na příkladu nálezu ze Žalova. In: Katarína Kapustka (ed.): Profil archeologie středověku. Studie věnované Janu Frolíkovi. Archeologický ústav AV ČR, Praha. 249-263.

KAUFMANN, Thomas DaCosta

1976 Arcimboldo's Imperial Allegories. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 39. 275-296.

KENMOTSU, Nancy

1990 Gunflints: A Study. *Historical Archaeology* 24. 92-124.

KENT, Barry C.

1983 More on Gunflints. *Historical Archaeology* 17. 27-40.

KISS Lajos

1910 A csíholó aczélaokról. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője XI. 63-67.

KOLESNIK, A. V. – GUSACH, I. R.

2018 (Колесник А. В., Гусач И. Р.). Ружейные и кресальные кремни из крепости Лютик (XVII–XVIII вв.) на Нижнем Дону Поволжская археология 26. 98-116.

KÓSA László

1981 Pipázás. In: Magyar Néprajzi Lexikon, 4. kötet (főszerk.: Ortutay Gyula). Akadémiai Kiadó, Budapest. 248-250.

KOVÁCS Ágnes

1982 Tűzszerszám. In: Magyar Néprajzi Lexikon, 5. kötet (főszerk.: Ortutay Gyula). Akadémiai Kiadó, Budapest. 392-393.

KOVÁCS Béla

1972 Nagytálya középkori templomának feltárása. Agria - Az Egri Múzeum Évkönyve 10. 119-158.

KOVÁCS Gyöngyi (szerk.)

2002 Weitschawar / Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg.

KOVÁCS László

1973 Adatok a Lancea Regis köriratú pénz értékeléséhez. Alba Regia 14. 257-274.

KRYLASZOVA, Natalja B. - BELAVIN, Andrej M. - TÜRK Attila

2014 Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészítések klasszifikációjához Volga-Káma-vidéki analógiáik fényében. In: ANDERS Alexandra - BALOGH Csilla - TÜRK Attila: Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. Martin Opitz Kiadó - MTA BTK MÓT, Budapest. 457-496.

LANGÓ Péter

2010 A Kárpát-medence X- XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközelelei (Vázlat). In: ALMÁSI Tibor - RÉVÉSZ Éva - SZABADOS György: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. SZTE Történelmi Segédtudományok Tanszék - Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 239-265.

LUEDTKE, Barbara E.

1999 What makes a good gunflint? Archaeology of Eastern North America 27. 71-79.

LÜKŐ Gábor

1938 A hortobágyi pásztorművészet. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve XXXV. 101-130.

MAGYAR Kálmán

1981 Ispánsági és nemzetségi központok kutatása Somogyban I. (Egyházak és temetők). Somogyi Múzeumok Közleményei 4. 43-82.

- MÉRI István**
1954 Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményéről II. Archaeologiai Értesítő 81. 138-154.
- MIKLÓS Zsuzsa**
1991 Leletmentés a középkori Vác területén (Széchenyi utca 3-7). Váci Könyvek 5. Tragor Ignác Múzeum, Vác. 7-108.
- MODL, Daniel**
2018 Auf den Hund gekommen! Zur korrekten Datierung von Feuerstählen mit zoomorpem Messinggriff. Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien 120. 503-511.
- MOLNÁR Balázs**
1943 Tűzgerjesztés taplóval. A Néprajzi Múzeum Értesítője XXXV. 118-121.
- UJVÁRY Zoltán**
1958 Primitív tűzgyújtás a Zempléni hegyvidékről. Ethnographia LXIX. 462-464.
- PANDULA Attila**
1993 A Habsburgok házi ordója: az Aranygyapjas Rend. Baranya. Történelmi Közlemények V-VI. 35-53.
- PARVANOV, Petar**
2018 Fire and Stone: Placing Flints in Graves in Late Medieval Kaliakra. In: Dóra MÉRAI (ed.): Genius loci. Laszlovszky 60. Archeolingua, Budapest. 197-200.
- PÁSZTI László**
2013 A magyar honvédsereg harcászata az 1848-49-es szabadságharcban. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest.
- PUSZTAI Tamás**
2011 Könnyűlovas harcos sírja a muhi csatából. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 12. 629-640.
- RAINER Pál**
2009 Veszprém megye egyházi élete a középkorban. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém.
- RÉVÉSZ László**
2003 Újabb adatok a Karos-Eperjesszőg I. honfoglalás kori temető értékeléséhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 9. 259-276.
- RICHTER, Miroslav**
1982 Hradištko u Davle měste ko ostrovského kláštera. Academia, Praha.

S. KOVÁCS Ilona

1983 Pásztorélet, pásztorművészet. Móra Könyvkiadó, Budapest.

SIMONYI Erika

2003 Előzetes jelentés a Felsőzsolca-várdombi ásatásról. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 42. 109-133.

SZABÓ Kálmán

1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Országos Magyar Történeti Múzeum, Budapest.

SZABÓ László – GULYÁS Éva – CSALOG Zsolt (szerk.)

2001 Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok) megye néprajzi atlasza (SZMA) II.1. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szolnok.

SZŐKE Béla Miklós

1994 Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I-II. Zalai Múzeum 5. 251-317.

SZŐKE, Béla Miklós – ÉRY, Kinga – MÜLLER, Róbert – VÁNDOR, László

1992 Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsrestevon Garabonc I-II und Zalasabár-Dezsósziget. Antaeus. Communicationes ex Institutio Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae 21.

SZ. TÓTH Judit

2009 Vasművesség és népművészet. In: NAGY Zoltán – SZULOVSKY János (szerk.): A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely. 195-202.

TIMKÓ György

1906a Aczél-kova-tapló a magyarság kezén. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője VII. 11-34.

1906b Khinai és turkesztáni tűzszerzám-késztségek a M. N. Múzeum Néprajzi Osztályában. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője VII. 152-157.

1909 Ujabb tűzcsiholó aczélok a M. N. Múz. Néprajzi Osztályából. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője X. 23-29.

TÓTH Balázs

2016 Észak-magyarországi várak vas- és színesfémleletei. Zólyom, Benevár, Szanda, Salgó. Szakdolgozat, ELTE-BTK. Kézirat. Budapest.

TÜRK, Attila

2013 Archäologische Daten zu einigen Details der Taschen- und Feuergerätefunde des 10. Jahrhunderts in Karpatenbeckenim Spiegel ihren Osteuropäischen Analogien. Slovenská Archeológia LXI. 177-198.

VISKI Károly

1932 Tapló, acél, tűzgyújtás. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője XXIV. 84-86.

WEINER, Jürgen

- 1981 Mit Stahl, Stein und Zunder die in Vergessenheit Geratene Technik des Feuerschlangens. Pulheimer Beiträge zur Geschichte und Heimatkunde 5. Pulheim. 13-18.
- 2007 An Unknown Type of Fire-Steel from Iran. The Journal of the Antique Metalware Society. 58-62.
- 2016 On Gunflint Manufacture in Germany. Archäologische Informationen 39. 247-264.

ZESSIN, Wolfgang

- 2002 Slawische Feuerschläger - formfest über mehr als tausend Jahre. Ursus. Mitteilungsblatt des Zoovereins und des Zoos Schwerin 8/1. 21-31.
- 2004 Zur Typologie der Feuerschläger. Ursus. Mitteilungsblatt des Zoovereins und des Zoos Schwerin 10/1. 63-86.

ZOLNAY László

- 1977 Az 1967-75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. Budapest Régiségei XXIV.3. 7-164.

BALÁZS TÓTH

METAL FINDS FROM THE AREA OF PÁSZTÓ AND MÁTRASZŐLŐS II. NEW DATAS TO THE TYPOLOGY OF MEDIEVAL AND POSTMEDIEVAL FIRE-STRIKERS

In 2017 I have started to present the medieval metal finds found in the area of Pásztó and Mátraszőlős. This article is about the 8 medieval and postmedieval fire-strikers from the same collection.

Fire-strikers - with no stratigraphical data - are very hard to date even within a century: many forms are used from the medieval times to the late 19th - early 20th century. It seems that some forms used in the migration period live until the end of the 19th century. From the 13th century we have just a few dated strikers what makes hard to work a typological order.

Many flints found in medieval sites are re-used prehistoric stone tools, sometimes with a magical or religious meaning. Very few gunflints are published from Hungarian sites, although there are a growing number of international publications about these objects.

A PANNON-MEDENCE KÖZÉPSŐ MIOCÉN KISEMLŐSFAUNÁINAK ÁLLATFÖLDRAJZI KAPCSOLATAI

DR. HÍR JÁNOS
Pásztói Múzeum

Bevezetés

A kilencvenes évek közepe óta foglalkozok középső miocén korú gerinces lelőhelyek feltárásával és feldolgozásával. A kutatás módszertanáról és eredményeiről a Dornyay Béla Múzeum évkönyveiben és annak elődjében, a Nógrád Megyei Múzeumok évkönyveiben rendszeresen beszámoltam (Hír 2004, 2009, 2011, 2013, 2015, 2016, 2017, 2018), Hír et al. (1998), Hír & Pásztói (2012). Ezek mellett az utóbbi években szerzőtársaimmal nemzetközi fórumokon is publikáltuk eredményeinket (Angelone & Hír 2012, Hír et al. 2011, 2016, 2017, Hír et al. 2019). A dolgozat célja, hogy a kutatómunka jelenlegi állásának megfelelően áttekintést adjon a feldolgozott leletegyüttesek állatföldrajzi kapcsolatairól, a középső miocén (bádeni és szarmata korszakok, 15-11 millió év) során lezajlott faunavándorlások nyomairól.

Anyag és módszer

Az őslénytanban a biogeográfiai vizsgálatok egyik alapja, hogy a taxonómiaiilag és kronológiailag tisztázott leletegyüttesek összetételét összehasonlítjuk. Ebben a munkában a genusok szintjén való vizsgálatot választottam, mivel ehhez a taxonómiai alapok adva vannak. Egy faji szintű elemzést még rendszertani problémák terhelnének. A faunák összehasonlító vizsgálatához az ún. Jaccard koefficienszt választottam:

Ahol n_1 az egyik fauna taxonszáma, n_2 a másik fauna taxonszáma, C a két fauna közös taxonjainak a száma. Az eredményeket táblázatokban mutatom be. A tanulmányozott állattársaságok fajlistáit a FORTELIUS (2011) által folyamatosan fejlesztett adatbázisból vettem át.

$$J = \frac{C}{n_1 + n_2 - C}$$

A Kárpáti-térség és az észak-alpi molassz középső miocén kisémlősfaunáinak kapcsolata

A Kárpát-medencéhez legközelebb eső jól feldolgozott miocén típusterület a Németország déli részén és Svájcban elterülő észak-alpi molassz, melyet a szakirodalom „OSM = Oberer Süßwasser Molasse”, vagy „NAFB =Northern Alpine Foreland Basin” nevekkel jelöl.

Területét délről az Alpok, északról a Jura-hegység és a Duna határolja, délnyugati elvégződése a Genfi-tó. Ezen a területen jelentős vastagságú miocén folyóvízi, tavi üledéksor képződött, melyből számos ősgerinces leletanyagot írtak le. Kronológiai, rétegtani viszonyairól az utóbbi évtizedben értékes összefoglaló munkákat tettek közzé, pl. ABDUL-AZIZ et al. 2008, 2010, KÄLIN & KEMPF 2009, PRIETO & RUMMEL (2016), KIRSCHER et al. 2016, ROCHOLL et al. 2017.

A középső miocén során az észak-alpi molassz és a Pannon-medence kisgerincesfaunái között jelentős hasonlóság volt, ami a földrajzi közelség okán is kézenfekvő. Ezen kívül lényeges, hogy az általunk tanulmányozott faunák rágcsáló genusai valamennyien kivétel nélkül előfordulnak az észak-alpi molassz állattársaságaiban. Fordítva viszont ez nem igaz, mivel vannak OSM genusok, melyeket nem ismerünk a Pannon-medencéből. Ennek részleteit a szövegbe illesztett táblázatokban a Pannon-medencebeli leletgyűttesek és a velük hozzávetőlegesen egykorú OSM és franciaországi rágcsálófaunák összevetésével mutatom be (1., 2., 3., 5., 6., 7. táblázatok).

Középső bádai „*Cricetodon aureus* faunák”

A kutatómunka legfrissebb eredménye a szentendrei Cseresznyés-árokban található ősgerinces lelőhely újvizsgálata. A lelőhelyet eredetileg László József geológus technikus találta meg 1979-ben. Dr. Kordos László és Solt Péter 1980-ban mintázták a szelvény legfelső szintjében található fehér színű kemény kovaföldet, mely egyaránt tartalmazott nagytestű és kistestű gerincesek csontmaradványait. KORDOS (1982) a leletanyagot egy előzetes jelentésben ismertette, majd a hőrcsögfélék szisztematikus feldolgozását is publikálta (KORDOS 1986). Ebben -egyebek mellett- kifejtette, hogy a Szentendrén előkerült cricetodontini fogak (7 fog) azonosak a hasznosi lelőhelyen talált cricetodontini leletekkel, így ezeket is *Deperetomys hagni hungaricus* néven új alfajba sorolta. DE BRUIJN et al. (1993) ezt felülvizsgálták, és morfológiai érvek alapján *Cricetodon hungaricus* néven a *Cricetodon* genusba átsorolták.

A szentendrei lelőhelyet 2017 májusában Mészáros Lukács és a szerző a terpen újra azonosították, majd 2018 nyarán, a Pásztói Múzeum 34. Őslénytani Kutatótáborában önkéntes diákmunkásokkal a lelőhely szelvényét letisztítottuk a lejtőtörmeléktől, és ekkor derült ki, hogy a KORDOS (1982) által leírt kemény diatomit alatt puha, jól iszapolható és csontmaradványokban rendkívül gazdag kovaföld rétegek találhatók. Az ekkor gyűjtött egy tonnányi mintaanyagot még 2018 őszén sikerült iszapolni, kiválogatni és feldolgozni. Az eredményeket egy előzetes publikációban közzétük is: HÍR & VENCZEL (2018).

A szentendrei ásatás jelen tanulmány szempontjából legfontosabb eredménye, hogy 148 foglelet részletes morfológiai vizsgálata alapján bizonyítani tudtuk, hogy a szentendrei *Cricetodon* leletek nem azonosak a hasznosiakkal, nem a *Cricetodon hungaricus* (KORDOS, 1986), hanem a *Cricetodon aureus* MEIN & FREUDENTHAL, 1971 fajba sorolandók. A rendszertani korrekciónak komoly biokronológiai, sztratigráfiai következményei vannak, mivel az észak-alpi molasszban a *Cricetodon aureus*-szal jellemezhető faunák HEISSIG (2006) szerint egy jól behatárolható kőzetrétegtani és kronológiai szinthez köthetők: az ún. „brockhorizont” és az ún. „fő bentonitszint” között helyezkednek el. ROCHOLL et al. (2017) mindkét képződményből publikáltak radiometrikus korokat:

brockhorizont: 14,94 -15,00 millió év
bentonitszint: 14,925+/- 0,01 millió év

A szentendrei anyag tehát ezekkel a *C. aureus*-t tartalmazó faunákkal egykorú. Figyelemre méltó, hogy Szentendre a *C. aureus* legkeletibb előfordulása. A fajt sem a Balkánról, sem Anatóliából nem ismerjük (1. ábra).

1 ábra: „*Cricetodon aureus* faunák” földrajzi elterjedése.
Geographical distribution of the „Cricetodon aureus faunas”

1. táblázat: Szentendre és néhány OSM "C. aureus fauna" összehasonlítása

	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Szentendrén előforduló genusok	Csak Rümikonban előforduló genusok
	<i>No. of the common genera</i>	<i>Jaccard coefficient</i>	<i>Genera found only in Szentendre</i>	<i>Genera found only in Rümikon</i>
Szentendre-Rümikon viszony	10	0,59	<i>Glirulus, Myoglis, Anomalomys</i>	<i>Chalicomys, Prodryomys, Karydomys, Heteroxerus</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Szentendrén előforduló genusok	Csak Rutzentobelben előforduló genusok
Szentendre-Rutzentobel 550 m viszony	8	0,44	<i>Glirulus, Myoglis, Albanensia, Palaeosciurus, Anomalomys</i>	<i>Castoridae, Blackia, Miopetaurista</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Szentendrén előforduló genusok	Csak Sagentobelben előforduló genusok
Szentendre-Sagentobel viszony	9	0,53	<i>Glirulus, Myoglis, Albanensia, Palaeosciurus, Anomalomys</i>	<i>Trogontherium, Blackia, Heteroxerus</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Szentendrén előforduló genusok	Csak U. Wagenburgban előforduló genusok
Szentendre-Untere Wagenburg viszony	8	0,53	<i>Glirulus, Myoglis, Albanensia, Palaeosciurus, Anomalomys</i>	<i>Prodryomys, Heteroxerus</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Szentendrén előforduló genusok	Csak U. Nutzenbuchban előforduló genusok
Szentendre-U. Nutzenbuch viszony	11	0,48	<i>Glirulus, Albanensia</i>	<i>Eomyops, Keramidomys, Microdryomys, Bransatoglis, Prodryomys, Karidomys</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Szentendrén előforduló genusok	Csak Laimering 3-ban előforduló genusok
Szentendre-Laimering 3 viszony	10	0,53	<i>Glirulus, Anomalomys</i>	<i>Miopetaurista, Heteroxerus, Eliomys, Eomyops, Mixocricetodon</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Szentendrén előforduló genusok	Csak Laimering 5-ben előforduló genusok
Szentendre-Laimering 5 viszony	7	0,44	<i>Muscardinus, Glirulus, Myoglis, Albanensia, Palaeosciurus, Anomalomys</i>	<i>Heteroxerus, Eomyops</i>

Késő bádeni, *Democricetodon freisingensis*-szel és *Democricetodon brevis*-szel jellemezhető faunák

A *Democricetodon brevis* és a *Democricetodon freisingensis* együttes előfordulása a Pannon-medencében Mátraszőlős leletegyütteseiben jelentkezik (HÍR & KÓKAY 2011). Mindhárom mátraszőlősi lelőhely gazdag puhatestű anyaga egyaránt késő bádeni kort bizonyított (HÍR & KÓKAY 2004, 2011). A szárazföldi gerinceseken alapuló biokronológiai besorolás alapja a fent említett két *Democricetodon* előfordulása egy kistermetű *Megacricetodon cf. minor*-ral. Ez az asszociáció a svájci felső édesvízi molasszban az MN7+8 összevont zónára, ill. a *Deperetomys hagni* lokális taxon-tartomány zónára jellemző (BOLLIGER 1994, KÄLIN & KEMPF 2009). Ezek korát 12,8 -13,2 millió évre datálják (KÄLIN & ENGESSER 2001, PRIETO & RUMMEL 2016). Megjegyzendő, hogy a zóna névadója, a *Deperetomys hagni* a Pannon-medencében ez idáig nem került elő.

Ez az időszak a középső miocén éghajlati átmenet egy kritikus időszaka, amikor az éves középhőmérséklet BÖHME (2003) számításai szerint mintegy 7 °C-kal csökkent. Ekkor tűntek el az OSM faunákból a krokodilok és az utolsó európai erszényesek (KÄLIN & KEMPF 2009). A rágcsálófaunákban viszont a fajdiverzitás rendkívüli növekedését tapasztaljuk. Ennek legszemléletesebb példája a svájci Anwil (ENGESSER 1972).

2. táblázat: Mátraszőlős 1, 2, 3 összehasonlítása két késői bádeni OSM faunával

	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Mátraszőlősön előforduló genusok	Csak Ottenberg3-ban előforduló genusok
Mátraszőlős 1,2,3-Ottenberg 3 viszony	0,47	0,47	<i>Albanensia, Bransatoglis, Cricetodon</i>	<i>Microdyromys, Miodyromys, Myoglis, Deperetomys</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Mátraszőlősön előforduló genusok	Csak Anwil-ban előforduló genusok
Mátraszőlős 1,2,3-Anwil viszony	12	0,50	<i>Glirulus, Myoglis, Albanensia, Palaeosciurus, Anomalomys</i>	<i>Microdyromys, Paraglrulus, Miodyromys, Myoglis, Collimys, Deperetomys, Forsythia, Miopetaurista, Pliopetes, Prolagus, Lagopsis, Trogontherium</i>

Késői szarmata faunák

A Felsőtárkányi-medencében három faunatípust különböztettünk meg (HÍR et al. in press)

1. típus: Felsőtárkány-Felnémet 2/3 és Felsőtárkány-Felnémet 2/7

A mérsékelt magas koronájú „*Cricetodon*” gyakorisága jelentős, de a korai szarmata faunákban (Vércsorog és Kozárd) tapasztalt részarányukhoz képest kevesebb (40% alatt van). A sciuridák (mókusfélék), petauristidák (repülő mókusok), gliridák (pelék) és eomyidák (hajnalegerek) diverzitása és gyakorisága megnövekszik, csakhogy, mint az *Eumyarion* (közepes méretű hörcsögféle) és az *Anomalomys* (a ma élő földikutya rokonságába tartozó rágcsáló). A Pannon-medencében itt fordul elő először a *Collimys* hörcsögnem.

2. típus: Felsőtárkány 1, Felsőtárkány 2, Felsőtárkány 3/2

A „*Cricetodon*” fajok eltűnnek. A domináns hörcsögféle a *Collimys doboosi*. *Anomalomys gaudryi* és *Eumyarion medius* szubdomináns. Sciuridák, petauristidák, gliridák és eomyidák diverzek és gyakoriak, de a 3 faunában különböző mértékben.

3. típus: Legkésőbbi szarmata -? legkorábbi pannon faunák.

Felsőtárkány 3/8 és Felsőtárkány 3/10

Új elemek jelentkeznek: *Glis vallesiensis* és *Microtocricetus molassicus*. A *Collimys* még domináns a Felsőtárkány 3/10 faunában. A sciuridák, petauristidák, gliridák és eomyidák diverzitása valamelyest visszaesik. Ez a leletgyűttes a dél-német Hammerschmiede és Hillenloch faunáival mutat rokonságot. Mindkettőben jelen van a *Collimys* és a *Microtocricetus* (Zone OSM?-HAM). 11,3 -11,6 millió év közé datálják őket (KIRSCHER et al. 2016, PRIETO & RUMMEL 2016). Svájcban ide sorolható Nebelbergweg (KÄLIN & ENGESSER 2001) és Nebelberg -Transitgasleitung II és III (ENGESSER & KÄLIN 2005). Utóbbi faunák sajátossága, hogy *Microtocricetus* és *Hispanomys*-ként határozott cricetodontinik együtt fordulnak elő benne.

Mind a Felsőtárkányi-medence, mind pedig az OSM említett leletgyűtteseinek még a középső- és a késő-miocén határmegvonás szempontjából kulcsfontosságú *Hippotherium* ősllovak megjelenése (11, 1 millió év) előttre datálható (KIRSCHER et al. 2016).

3. táblázat: Felsőtárkány 3/2 és 3/10 összehasonlítása késői szarmata OSM faunákkal és egy lengyelországi leletgyűjtéssel (forrás: FORTELIUS 2011)

	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak FT 3/2 előforduló genusok	Csak Hammerschmiede 5 -ben Előforduló genusok
FT 3/2 - Hammerschmiede 5 viszony	11	0,48	<i>Miopetaurista</i> , <i>Neopetes</i> , <i>Blackia</i> ,	<i>Prolagus</i> , <i>Chalicomys</i> , <i>Microdyromys</i> , <i>Glirulus</i> , <i>Eliomys</i> , <i>Eomyops</i> , <i>Democricetodon</i> , <i>Microtocrictetus</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak FT 3/2 előforduló genusok	Csak Nebelbergweg -ben előforduló genusok
FT 3/2 - Nebelbergweg viszony	10	0,45	<i>Spermophilinus</i> , <i>Miopetaurista</i> , <i>Neopetes</i> , <i>Myoglis</i> , <i>Keramidomys</i>	<i>Prolagus</i> , <i>Eomyops</i> , <i>Microdyromys</i> , <i>Myodyromys</i> , <i>Paraglis</i> , <i>Democricetodon</i> , <i>Schizocricetodon</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak FT 3/2 előforduló genusok	Csak Belchatow A -ban előforduló genusok
FT 3/2 - Belchatow A viszony	11	0,46	<i>Spermophilinus</i> , <i>Miopetaurista</i> , <i>Myoglis</i> ,	<i>Eomyops</i> , <i>Forsythia</i> , <i>Glirulus</i> , <i>Glis</i> , <i>Microdyromys</i> , <i>Paraglis</i> , <i>Democricetodon</i> , <i>Microtocrictetus</i>

A vizsgált időhorizontokban a Pannon-medence és az észak-alpi molassz kisgerinces faunái között –az itt alkalmazott kvantitatív vizsgálat eredményei alapján is– jelentős hasonlóság volt. A gyakori hörcsögnemek (*Cricetodon*, *Democricetodon*, *Megacricetodon*, *Eumyarion*, *Collimys*) teljesen azonosak, ugyanakkor az OSM faunákban és Franciaországban előfordulnak ritka genusok, melyek a Pannon-térségben nem kerültek elő: *Karidomys*, *Schizocricetodon*, *Deperetomys*. A *Lartetomys* genus egyedül a szlovákiai Neudorf–Spalte lelőhelyen található (SABOL & HOLEC 2002).

A pele genusok a két térségben ugyancsak döntően azonosak, egyedül a *Prodryomys* hiányzik a Pannon-medencéből. A genusok időbeli eloszlásában már vannak különbségek. A *Microdryomys* genus az OSM-ben a középső miocén időtartama alatt végig jelen van. A Pannon-medencében a középső bádendi korszakban (Szentendre, Sámsonháza, Hasznos) előfordul, utána csak Felsőtárkány-Felnémet 2/7-ben és Felsőtárkány 1-ben bukkan fel újra.

A *Paraglis*, *Bransatoglis* genusok előfordulásai a Kárpáti-térségben csak Litke, Neudorf–Spalte, és legkésőbbi előfordulása a késő bádendi korú Mátraszőlős 2. (2. táblázat) Az OSM-ben még a késői szarmata faunákban is megtalálható. Általánosságban elmondható, hogy a pelék diverzitása az OSM faunákban magasabb. Egyedül Szentendre, Cseresznyés-árok glirida együttese ugyanolyan gazdag, vagy esetenként gazdagabb, mint a vele egykorú OSM faunáké (1. táblázat).

A mókusfélék esetében egyedüli különbség, hogy az OSM-ben a Ny-Mediterráneumból származó *Heteroxerus* genus megtalálható, míg a Kárpáti-térségbe már nem jutott el.

Faunamozgások nyomai a Pannon-medence és az észak-alpi molassz között

Magam és szerzőtársaim, Jerome Prieto, Lars van den Hoek Ostende, Pászti Andrea és Valentina Rosina kimutattuk, hogy vannak olyan taxonok, melyek a Pannon-medencében korábban jelennek meg, mint az észak-alpi molasszban, vagy Franciaországban.

***Parasorex* sp.**

(egy ma élő erdei cickányhoz hasonló kistermetű rovarevő)

Sámsonházán már a középső bádendi korszakban jelen van (PRIETO et al. 2012). A *Parasorex socialis* von MEYER 1865 első előfordulása délnémet területen Petersbuch 68 (MN6), de igazán gyakorivá az MN7+8 zóna faunáiban válik (KÁLIN & KEMPF 2009). Lehetséges előd az OSM-től nyugatra nem fordul elő, ezért keleti ős a sámsonházai és a hasznosi előfordulás alapján megalapozottan feltételezhető.

***Desmanodon* aff. *crocheti* PRIETO, 2010**

(közepes termetű vízben élő rovarevő)

PRIETO et al. (2015) Hasznos középső bádendi faunájából írták le. A faj az OSM olyan lelőhelyein fordul elő, melyek a *Deperetomys* taxon-tartomány zónába sorolhatók. KÁLIN & KEMPF (2009) szerint 13,8 és 13,2 millió év közé tehető, és a késő bádennel korrelálhatók. Szerzőtársaim (J. PRIETO et al. 2012, 2015) szerint az OSM és a franciaországi késői középső miocén rovarevő faunák elemei legalábbis részben a Paratethys területén élt ősoktól vezethetők le.

***Myotis bavaricus* ZIEGLER, 2003**

(*a ma élő egérfülű denevérekkel rokon denevérfaj*)

A Hasznosról (középső bádeni) kimutatott denevért (ROSINA et al. 2015) eredetileg a Frank-Alb késő bádeni hasadékköltéseiből (Petersbuch 6, 10, 18) írták le.

***Palaeosciurus ultimus* MEIN & GINSBURG, 2002**

(*földi mókus*)

A fajt ugyancsak Hasznosról mutatta ki HÍR & PÁSZTI (2012). A típuslelőhely, a franciaországi La Grive (MN 7+8), Hasznosnál fiatalabb.

***Miodyromys* aff. *aegercii* (BAUDELLOT, 1972)**

(*a ma Thrákiában élő Myomimus roachi-hoz hasonló pelefaj*)

Sámsonházán már a középső bádeniben (MN6) megjelenik a nagytermetű *Miodyromys* aff. *aegercii*, ami az észak-alpi molasszban csak a szarmata-pannon határral korrelálható. Nebelbergweg (MN9) faunájában bukkan fel (KÄLIN & ENGESSER 2001). Mindezek a példák az európai miocén szárazföldi életközösségek általános Keletről Nyugatra irányuló mozgását jelzik (MEIN 2003, HÍR et al. 2016, VAN DER MEULEN et al. 2011).

Ellenkező irányú, Nyugatról Keletre történő vándorlásra is akad példa, bár lényegesen kevesebb.

***Democricetodon* cf. *affinis* (SCHAUB, 1925)**

(*kistermetű hörcsögféle*)

Franciaországi, németországi és svájci előfordulásai 14,3 -13,5 millió év közé esnek (HEISSIG 1995, TÜTKEN et al. 2006, KÄLIN & KEMPF 2009). A Pannon-medence keleti peremén Vércsorog/Várciorog faunája 12,3 -12,5 millió év közé datálható (korai szarmata, *Elphidium reginum* zóna) (HÍR 2017).

***Collimys doboi* HÍR, 2005**

(*kistermetű hörcsögféle*)

A *Collimys* nemzetség első képviselőit Steinheimből és Petersbuch hasadékköltéseiből írták le (HEISSIG 1995, PRIETO & RUMMEL 2009 a, 2009 b). Valamennyi lelőhelyet az MN7 zónába sorolták. Felsőtárkány lelőhelyeinek legvalószínűbb biokronológiai helyzete késői szarmata, ill. az MN 7+8 zóna késői fázisa (HÍR & KÓKAY 2010).

***Eryx* sp.**

Litke herpetofaunájában ez a boida kígyó nyugati eredetű, melyet szerzőtársam, Venczel Márton mutatott ki (VENCZEL & HÍR, 2015). Első ismert előfordulása a spanyolországi Corcoles (MN4) (SZYNDLAR, 1987).

Az anatóliai, D-balkáni hatás kérdése

Hagyományosan a cricetodontinik (nagytermetű miocén hörcsögök) esetében merül fel, mivel Anatólia a csoport „eredet centruma”. Innen indultak több hullámban Cricetodontini taxonok, és jutottak el Európa különböző térségeibe (MEIN 2003, ÁLVAREZ-SIERRA et al. 2014), továbbá belső Ázsiába is SEN & ERBAJEVA (2011). Megjegyzendő, hogy ezzel a számos szerző (pl. DE BRUIJN et al. 1993, RUMMEL 1998, 1999, SEN & ERBAJEVA 2011, LÓPEZ-GUERRERO ET AL. 2013, CINAR-DURGUT &

ÜNAY 2016) által elfogadott nézettel szemben DE BRUIJN et al. (2003 p. 59.) ellenvéleményt fogalmaztak meg, mivel szerintük a közép- és nyugat-európai *Cricetodon* fajok fogmorfológiája különbözik az anatóliaiaktól, és az evolúciós trendek is különbözőek. Álláspontjuk szerint egyetlen kivétel a *C. hungaricus*.

Középső bádeni „*Cricetodon meini* faunák”

A *C. meini* az Égei-térségből (Antonios, Thymiana, Komotini faunái) rövid idő alatt egészen a Pireneusok északi lábáig eljutott (2. ábra). Ha összevetjük Litke 1-2 és Antonios faunalistáit, 5 közös genust találunk, ami jelentős hasonlóság (4. táblázat). Ugyanakkor a komplett fauna mozgásáról mégsem beszélhetünk. Thymiana és Antonios faunaösszetételéből a *Sayimys*, *Heramys*, *Miomymus* genusok helyben maradtak. Az *Alloptox* ochotonida genus eljutott Litkéig, de ettől nyugatabbra már nem ismerjük (ANGELONE & HÍR 2012). Ugyancsak Thymiana és Antonios faunáiból *Megacricetodon primitivus*-t írtak le, míg a szerbiai Lazarevac, a magyarországi Litke, az ausztriai Mühlbach és több délnémet leletegyüttesben a *Cricetodon meini* mellé az evolúciósan fejlettebb *Megacricetodon minor* társul (DAXNER-HÖCK 2003, SACH 1999, SEEHUBER 2008). A kizárólag Litkén előforduló genusok valamennyien tipikusan erdei elemek: pelék és repülő mókusok (4. táblázat). A németországi és franciaországi *C. meini* faunákkal való összevetés már nem eredményezett ennyire egyértelmű ökológiai különbséget. A Jaccard koefficiens Biorosse és Castelnau-d'Arbieu esetében magas (6. táblázat). A *C. meini* és a *C. aureus* fajok jelentős területen való elterjedtsége alapján (1., 2. ábrák) HÍR et al. (2016) feltételezik, hogy Nyugat-és Közép-Európában 14,9-15,1 millió évek között hasonló éghajlati körülmények voltak.

2 ábra: „*Cricetodon meini* faunák” földrajzi elterjedése.
Geographical distribution of the “*Cricetodon meini* faunas”.

4. táblázat: Litke 1, 2 összehasonlítása két görögországi "Cricetodon meini" faunával

	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Litkén előforduló genusok	Csak Antoniosban előforduló genusok
Litke 1,2 - Antonios viszony	5	0,5	<i>Miopetaurista</i> , <i>Paraglis</i> , <i>Miodyromys</i> , <i>Keramidomys</i>	<i>Ctenodactylidae</i> indet. <i>Myomimus</i> sp. <i>Pliospalax</i> sp.
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Litkén előforduló genusok	Csak Thymiana A-ban előforduló genusok
Litke 1,2 - Thymiana A viszony	2	0,21	<i>Miopetaurista</i> , <i>Paraglis</i> , <i>Miodyromys</i> , <i>Keramidomys</i>	<i>Sayimys</i> , <i>Peridyromys</i> , <i>Heramys</i>

5. táblázat: Litke és két OSM "C. meini fauna" összehasonlítása

	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Litkén előforduló genusok	Csak Edelbeuren-Maurerkopf-ban előforduló genusok
Litke 1,2 - Edelbeuren-Maurerkopf viszony	4	0,28	<i>Miopetaurista</i> , <i>Paraglis</i> , <i>Keramidomys</i>	<i>Microdyromys</i> , <i>Paraglirulus</i> , <i>Eumyarion</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Litkén előforduló genusok	Csak Unterneul -ban előforduló genusok
Litke 1,2 - Unterneul viszony	6	0,46	<i>Miopetaurista</i> , <i>Paraglis</i> ,	<i>Microdyromys</i> , <i>Paraglirulus</i> , <i>Eumyarion</i>

6. táblázat: Litke és néhány franciaországi „C. meini” fauna összehasonlítása

	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Litkén előforduló genusok	Csak Biorosse-ban előforduló genusok
Litke 1,2 - Biorosse viszony	7	0,63	<i>Miopetaurista</i> , <i>Keramidomys</i>	<i>Lartetomys</i> , <i>Heteroxerus</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Litkén előforduló genusok	Csak Castelnau-d'Arbieu -ban előforduló genusok
Litke 1,2 - Castelnau-d'Arbieu viszony	8	0,61	<i>Paraglis</i> , <i>Keramidomys</i> ,	<i>Steneofiber</i> , <i>Lartetomys</i> , <i>Eumyarion</i> , <i>Albanensia</i> , <i>Heteroxerus</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Litkén előforduló genusok	Csak Crastes -ben előforduló genusok
Litke 1,2 - Crastes viszony	5	0,31	<i>Miopetaurista</i> , <i>Paraglis</i> , <i>Keramidomys</i>	<i>Anchitheriomys</i> , <i>Steneofiber</i> , <i>Pseudodryomys</i> , <i>Lartetomys</i> , <i>Heteroxerus</i>

„*Cricetodon hungaricus*” faunák

Hasonló összehasonlító elemzés “*C. hungaricus* faunák” esetében egyelőre nem lehetséges, mivel mind a törökországi Zambal, mind a szerbiai Brajkovac taxonszegény (5-5 taxon) leletgyűttes (FORTELIUS 2011) (3. ábra).

A *C. candirensis* és a *C. hungaricus* fajok viszonylagos hasonlósága alapján kézenfekvő Hasznos összehasonlítása az anatóliai Çandirral, melynek korát BEGUN et al. (2003) 16,3 -16,5 MY-re teszik, tehát lényegesen idősebb Hasznosnál, melynek korát 14,5 millió évre becsüljük (HÍR et al. 2016, 2017). A közös genusok száma és a Jaccard koefficiens is alacsony, így egy Çandirból kiinduló és a Pannon-medence felé irányuló faunamozgás nem valószínű. Hasznos sokkal jobban hasonlít a szintén késői MN6 korú svájci Oeschgraben és Mettlen-Weid faunáihoz (7. táblázat).

3 ábra: „*Cricetodon hungaricus* faunák” földrajzi elterjedése.
Geographical distribution of the “Cricetodon hungaricus faunas”.

7. táblázat: A hasznosi fauna összehasonlítása a törökországi Çandir-ral, valamint két svájci faunával

	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Hasznoson előforduló genusok	Csak Çandirban előforduló genusok
Hasznos-Çandir viszony	4	0,20	<i>Blackia</i> , <i>Palaeosciurus</i> , <i>Microdyromys</i> , <i>Eumyarion</i> , <i>Anomalomys</i>	<i>Forsythia</i> , <i>Albanensia</i> , <i>Tamias</i> , <i>Myomimus</i> , <i>Muscardinus</i> , <i>Glirulus</i> , <i>Eomyops</i> , <i>Keramidomys</i> , <i>Pliospalax</i> , <i>Alloptox</i> , <i>Prolagus</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Hasznoson előforduló genusok	Csak Oeschgrabenben előforduló genusok
Hasznos-Oeschgraben viszony	7	0,50	<i>Blackia</i> , <i>Microdyromys</i> , <i>Anomalomys</i>	<i>Paraglrulus</i> , <i>Muscardinus</i> , <i>Miodyromys</i> , <i>Keramidomys</i> , <i>Eomyops</i>
	Közös genusok száma	Jaccard koefficiens	Csak Hasznoson előforduló genusok	Csak Mettlen-Weidben előforduló genusok
Hasznos-Mettlen-Weid viszony	6	0,46	<i>Blackia</i> , <i>Palaeosciurus</i> , <i>Anomalomys</i>	<i>Muscardinus</i> , <i>Keramidomys</i> , <i>Miopetaurista</i>

Comănești 1. faunája

A késői szarmata korú cf. *Byzantinia* sp. or. div. sp. előfordulása egyértelműen D-balkáni, anatóliai kapcsolatra utal (Hír et al. 2011). A pontosabb rendszertani körülhatárolást és messzebb menő következtetéseket azonban a csekély leletanyag nem teszi lehetővé. A fauna többi eleménél (4 taxon) nem bizonyítható hasonló állatföldrajzi affinitás.

A belső ázsiai hatás kérdése

Belső ázsiai elemek a litkei faunában

A litkei faunában kimutattunk egy kistermetű *Miodyromys* fajt, mely méreteiben és morfológiájában is különbözik az OSM „*C. meini* faunáiból” leírt *Miodyromys* populációktól (HÍR 2013). A részletes összehasonlítás eredményeként úgy láttuk, hogy a litkei leletanyag leginkább a Kelet-kazahsztáni Zaisan-medencéből leírt *Miodyromys* cf. *biradiculus*-szal azonosítható (KOWALSKI & SHEVYREVA 1997).

Ugyancsak belső ázsiai eredetű a szintén Litkéről ismertetett *Alloptox ochotoni*-da (pocoknyúl) genus is (ANGELONE & HÍR 2012). Ez utóbbi biztosan Anatólián és a Balkánon keresztül érkezett a Pannon-medencébe, míg a *Miodyromys* sp. vándorlási útvonala kérdéses. *Miodyromys* előfordulások az MN5 zónába tartozó anatóliai és bal-

káni faunákból hiányoznak. Korábbi (Litkénél lényegesen idősebb) MN4 zónába sorolt előfordulások Hoskőy és Karydia (FORTELIUS 2011), míg a fiatalabb, MN7+8 és MN9 zónákba sorolt előfordulások: Bagici, Dereikebir, Kalamis, Kumköy, Mahmutköy. Ezek a *Miodyromys* leletek még nincsenek fajra meghatározva, vagy morfológiailag leírva. Litkén a herpetofauna egyes elemei (*Bufo* cf. *viridis*, *Texasophis*, *Neonatrix*) szintén ázsiai eredetűek (VENCZEL & HÍR 2015).

Ázsiai elemek a Felsőtárkányi-medence faunáiban

Felsőtárkány 3/8 és Felsőtárkány 3/10 faunáiból mutattam ki a *Microtocrictetus molassicus* prizmatikus fogú rágcsálót (HÍR & KÓKAY 2010), melyet az arvicolidák (pocokfélék) legkorábbi előfutárának tartanak (FEJFAR et al. 2011). MARIDET et al. (2014) a közel múltban a Ny-kínai Junggar-medencéből írták le a *Primoprismus fejfari* fajt, melyet a *Microtocrictetus* közvetlen elődjének tekintenek. Korát a korai miocénbe, 17-18 millió évre datálják. Szerzőtársam, Venczel Márton szerint a Felsőtárkányi-medence herpetofaunájában is vannak Keletről érkező új elemek: *Mertensiella* cf. *caucasica*, *Albaneryx* cf. *volynicus*, *Hierophis* cf. *hungaricus*, *Natrix* cf. *rudabanyensis* (VENCZEL & HÍR 2013).

Az afrikai hatás kérdése

A herpetofaunában bizonyítható. Szerzőtársam, Venczel Márton mutatta ki, hogy a litkei varánusz afrikai eredetű, mivel afrikai rokonokra jellemző apomorf karakterekkel rendelkezik (VENCZEL & HÍR 2015). A hasonlóan afrikai eredetű melegigényes szkinkfélék (vakondgyíkok) Szentendrén (HÍR & VENCZEL 2018), valamint Felsőtárkány 2 és Felsőtárkány 3/10 faunáiban jelentkeznek (VENCZEL & HÍR 2013). Utóbbi előfordulások azért figyelemre méltóak, mert ezek a faunák már jelentősen fiatalabbak a középső miocén klímaoptimum végénél. Szkink az OSM-ben a Felsőtárkány 3/10 faunájához korban közel álló Hammerschmiede faunájában is előfordul (BÖHME & ILG 2003).

Az endemikus elemek kérdése

Endemikus ochotonidák (pocoknyulak)

Szerzőtársam, Chiara Angelone (in HÍR et al. 2017) szerint a Kárpáti-térség középső miocénjében a faunák nem mutatnak endemikus vonásokat, az itt található *Prolagus* fajok mégis endemikus jellegűek. Álláspontja szerint ez a jelenség egy másik ochotonidánál, az *Alloptox katinkae*-nál is előfordul Litke 2 nem endemikus faunájában.

Endemikus Democricetodon (kistermetű hörcsög) fajok

Endemikusnak kell tartanunk a *Democricetodon hasznosensis* Kordos 2016 fajt, mivel csak Hasznoson, Szentendrén és Sámsonházán fordul elő, továbbá a *Democricetodon zarandicust* RADULESCU & SAMSON, 1988, mivel csak a típuslelőhelyéről, az Arad megyei Feltőtről (Tauț) ismert (HÍR et al. 2011).

Figyelemre méltó különbség az OSM és a Pannon-medence között, hogy az előbbiben az MN6 zóna időtartama során a *D. mutilus*, *D. gracilis* együtttest leváltja a *D. brevis*, *D. freisingensis* asszociáció (KÄLIN & KEMPF 2009). A Pannon-medencében a két asszociáció közé “ékelődnek be” időben a *D. hasznosensis* és a *D. vindonbonensis* fajok. Utóbbi típuslelőhelye a Pozsony közelében fekvő Neudorf –Spalte (=Devinská Nová Ves= Dévényújfal), de előfordul a lengyelországi Belchatow B, valamint a csehországi Strakonice faunájában is (FORTELIUS 2011).

(A *D. mutilus*t a Pannon-medencében Litkén mutattuk ki (HÍR 2013).

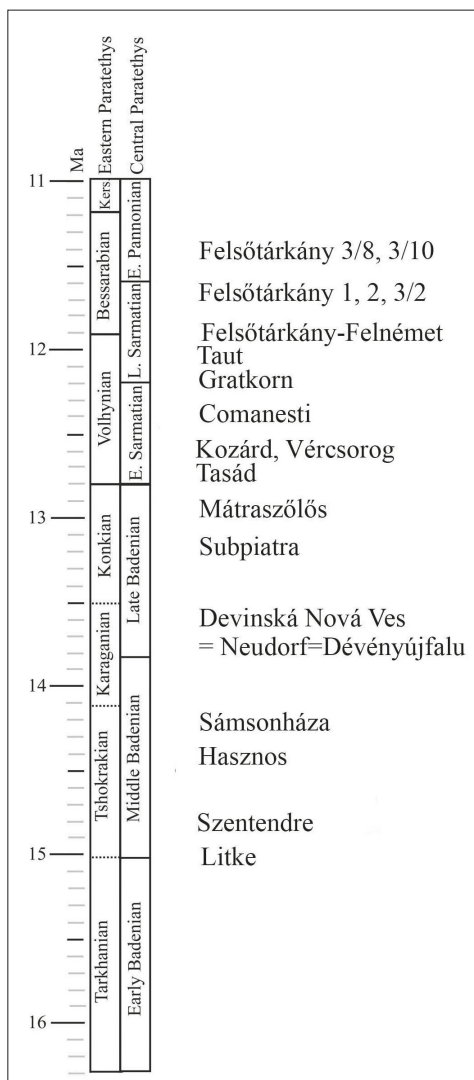
Endemikus *Cricetodontinik* (nagytermetű hörcsögök)

A “*Cricetodon*” n. sp., “*Cricetodon*” cf. *klariankae*, “*Cricetodon*” *klariankae* fejlődési vonalat Vârciorog/Vércsorog, Kozárd és Felsőtárkány-Felnémet 2/3 lelőhelyek szarmata korú faunáiból mutattuk ki (Hír 2007, HÍR et al. 2019). Részletes morfológiai vizsgálatokkal bizonyítottuk, hogy ebben a sorozatban tapasztalható evolúciós tendenciák részben hasonlóak, de részben különbözőek mind a NY-Európában leírt *Cricetodon-Hispanomys*, mind a K-Mediterráneumból leírt *Cricetodon-Byzantinia* átmenet során mutatkozó változásoktól. Mindezek alapján ezt a két fajt a Pannon-medencében endemikusnak kell tartanunk.

Lényeges, hogy csak egyes endemikus taxonokról beszélhetünk, teljes faunánk endemikus volta mellett nincs bizonyíték.

4. ábra: A Pannon-medence középső miocén kisgerinces faunáinak kronológiai helyzete.

The chronological position of the middle Miocene microvertebrate faunas in the Pannonian Basin.

Összefoglalás

Az utóbbi három évtized során a Pannon-medencében feltárt középső miocén kisméltfaunának fajösszetételének elemzése, valamint más európai és kis-ázsiai régiók hasonló korú leletegyütteseivel való összehasonlítása az alábbi főbb eredményeket szolgáltatotta.

1. A Pannon-medence kisgerinces állatvilága a vizsgált időszakban az észak-alpi molassz leletegyütteseivel mutat erős hasonlóságot. A Pannon-medencében azonosított rágszálógenusok mindegyike jelen van az észak-alpi molasszban is. A taxonok időbeli eloszlását tekintve már vannak különbségek a két régió között. Több esetben kimutatható, hogy bizonyos faunaelemek a Pannon-medencében korábban jelentek meg, mint dél-német, vagy svájci területen. Ez a tapasztalat megegyezik azokkal a korábbi kutatási eredményekkel, melyek úgy találták, hogy a miocén folyamán a szárazföldi faunák nagy általánosságban Keletről Nyugatra mozogtak. Ugyanakkor ellenkező irányú vándorlásra is van néhány példa.

Vannak különbségek az egyes rágszálócsaládok diverzitásában is. A pelék esetében a vizsgált időszak nagy részében az észak-alpi molasszban a genusok számosabbak. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a délnémet és svájci régió akkor is csapadékosabb volt, ami hosszú időn át zárt erdővegetációt tartott fenn, mely kedvező életteret nyújtott a peléfélék számára.

2. A Pannon-medence kisméltfaunájára ható másik fő kibocsátóterület a Balkán és Anatólia volt. A *Cricetodon meini*, *Cricetodon hungaricus* és a *Byzantinia* sp. fajok erről a területről eredeztethetők. Emellett az is egyértelmű, hogy bizonyos görögországi faunaelemek nem vettek részt a vándorlásban, vagy csak a Pannon-medencéig jutottak.

3. Néhány esetben arra is van példa, hogy belső-ázsiai, vagy afrikai elemek bukkannak fel a Pannon-medencében.

4. Mindezek mellett akadnak csak a Pannon-medencére jellemző endemikus elemek is. A "*Cricetodon*" n. sp., "*Cricetodon*" cf. *klariankae*, "*Cricetodon*" *klariankae*, *Democricetodon hasznosensis*, *Democricetodon zarandicus*, *Democricetodon vindonbonensis*.

IRODALOM

ABDULAZIZ Hayfaa, BÖHME Madelaine, ROCHOLL Alexander, ZWING Alexander, PRIETO Jerome, WIJBRANS Jan, HEISSIG Kurt & BAHCHTADSE Valerian

2008 Integrated stratigraphy and $40\text{Ar}/39\text{Ar}$ chronology of the Early to Middle Miocene Upper Freshwater Molasse in eastern Bavaria (Germany). *International Journal of Earth Sciences (Geologische Rundschau)*, 97(1): 115-134. DOI 10.1007/s00531-006-0166-7

ABDUL AZIZ Hayfaa, BÖHME Madelaine, ROCHOLL Alexander, PRIETO Jerome, WIJBRANS Jan, BAHCHTADSE Valerian & ULBIG Albert.

2010 Integrated stratigraphy and $40\text{Ar}/39\text{Ar}$ chronology of the Early to Middle Miocene Upper Freshwater Molasse in western Bavaria (Germany). *International Journal of Earth Sciences (Geologische Rundschau)*, 99, 1859- 1886. DOI 10.1007/s00532-009-0475-8

ÁLVAREZ-SIERRA Maria, LÓPEZ-GUERRERO Paloma, SANISIDRÓ Oscar, GARCÍA-PAREDES Israel & PELÁEZ-CAMPOMANES Pabló

2014 First phyletic approach to Cricetodontini (Rodentia, Mammalia). Poster 74th Annual Meeting SVP Berlin, November 5-8.

ANGELONE Chiara & HÍR János

2012 *Alloptox katinkae* sp. nov. (Lagomorpha: Ochotonidae), westernmost Eurasian record of the genus from the early Middle Miocene vertebrate fauna of Litke 2 (N Hungary). *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie Abhandlungen*, 264 (1): 1-10.

BAUDELLOT Sabine

1972 Nouveaux Gliridés (Rodentia) de l'Aquitainien du bassin d'Aquitaine. Extrait du C.R. Sommaire des Séances de la Société Géologique de France, 9: 341-342.

BEGUN David, GÜLEÇ Erksin & GERAADS Denis

2003 Dispersal patterns of eurasian Hominoids: implications from Turkey. IN: Reumer Jelle & Wessels Wilma (editors): *Distribution and migration of Tertiary mammals in Eurasia: a volume in honour of Han de Bruijn*, Deensea: 23-39.

BOLLIGER Thomas

1994 Die Obere Süßwassermolasse in Bayern und Ostschweiz: bio- und lithostratigraphische Korrelationen. *Mitteilungen Bayerische Staatssammlung der Paläontologie und historische Geologie*, 43: 109-144.

HÖHME Madelaine & ILG August

2003 FosFARbase. www.wahrestaerke.com (accessed on June, 2009)

ÇINAR-DURGUT Nihal & Ünay Engin

2016 Cricetodontini from the Early Miocene of Anatolia.
Bulletin of the Mineral Research and Exploration, 152: 85-119.

DAXNER-HÖCK Gudrun

2003 Cricetodon meini and other rodents from Mühlbach and Grund, Lower Austria (Middle Miocene, late MN5). Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien A 104: 267-291.

DE BRUIJN Hans, FAHLBUSCH Volker, SARAÇ Gerçek & ÜNAY Engin

1993 Early Miocene rodent faunas from the eastern Mediterranean area. Part III. The genera Deperetomys and Cricetodon with a discussion of the evolutionary history of the Cricetodontini. Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, series B, 96 (2):151 -216.

DE BRUIJN Hans, VAN DEN HOEK OSTENDE Lars, KRISTKOIZ-BOON Ellen, RUMMEL Michael, THEOCHAROPOULOS Costas & ÜNAY Engin

2003 Rodents, lagomorphs and insectivores from the middle Miocene hominoid locality of Çandır (Turkey). Courier Forschungs-Institut Senckenberg, 240: 51-87.

ENGESSER Burkart

1972 Die obermiozäne Säugetierfauna von Anwil (Baselland).
Inauguraldissertation zur Erlangung der Würde eines Doktors der Philosophie vorgelegt der Philosophisch-Naturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Basel. P. 1- 363.

ENGESSER Burkart & KÄLIN Daniel

2005 Die jüngsten Säugetierfaunen aus der Molasse der Schweiz.
Konferenzposter: workshop Obere Meeresmolasse (OMM), Obere Sü wassermolasse (OSM), 1-3 April, München.

FEJFAR Oldrich, HEINRICH Wolf-Dieter, KORDOS László & MAUL Lutz

2011 Microtoid cricetids and the early history of arvicolids (Mammalia, Rodentia).
Palaeontologia Electronica, 14 (3): 27 A.
palaeoelectronica.org/2011_3/6_fejfar/index.html

FORTELIUS Mikael

2011 Neogene of the Old World Database of Fossil Mammals (NOW).
University of Helsinki, <http://www.helsinki.fi/science/now>

HEISSIG Kurt

1995 Die Entwicklung der gro en Democricetodon-Arten und die Gattung -Collimys (Cricetidae, Mamm.) im späten Mittelmiozän. Mitteilungen der Bayerischen Statssammlung für Paläontologie und historische Geologie, 35: 87-108.

2006 Biostratigraphy of the “main bentonite horizon” of the Upper Freshwater Molasse Bavaria. *Palaeontographica Abt. A*, 277: 93-102.

HÍR János

- 2004 Miocén korú gerinces maradványok gyűjtéstechnikája. [The collecting methodology of Miocene microvertebrate faunas]. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve [Yearbook of the Nógrád County Museums], 27-28: 275-289.
- 2005 *Collimys dobosi* n. sp. (Cricetidae, Rodentia) from the Middle Miocene (MN 7/8) fauna of Felsőtárkány 3/2 (Northern Hungary). *Fragmenta Palaeontologica Hungarica*, 23: 5-18.
- 2007 *Cricetodon klariankae* n. sp. (Cricetodontini, Rodentia) from Felsőtárkány -Felnémet (Northern Hungary). *Fragmenta Palaeontologica Hungarica*, 24-25: 16-24.
- 2009 Beszámoló a Pásztói Múzeum által szervezett 2008-évi őslénytani ásatások eredményeiről. [Report on the paleontological excavations, organized by the Municipal Museum of Pásztó, in 2008]. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve [Yearbook of the Nógrád County Museums], 32: 148-181.
- 2011 A Mátraszőlős 3. ősgerinces lelőhely késő badeni (MN 7/8) korú rágcsálófauzája. [The fossil Rodents of the late Badenian (MN7/8) paleovertebrate locality Mátraszőlős 3]. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve [Yearbook of the Nógrád County Museums], 34: 213-234.
- 2013 Összefoglaló beszámoló a 2004-2013 között folyó litkei őslénytani ásatások eredményeiről. [A comprehensive report on the results of the paleontological excavations at Litke between 2004-2013]. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve [Yearbook of the Dornyay Béla Museum at Salgótarján], 37: 247-281.
- 2015 Előzetes beszámoló a Kozárdi Formáció típuszelvényéből gyűjtött gerinces maradványokról. [A preliminary report on the vertebrate finds collected from the type section of the Kozárd Formation]. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve [Yearbook of the Dornyay Béla Museum at Salgótarján], 38: 328-347. In Hungarian with English Abstract.
- 2016 Áttekintés Nógrád megye középső miocén korú kisgerinces lelőhelyeinek leletgyűjtéseiről a kutatómunka jelenlegi állásának megfelelően. [Review on the findmaterials of the Middle Miocene microvertebrate localities of the Nógrád Region, state of the art]. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve [Yearbook of the Dornyay Béla Museum at Salgótarján], 39: 223-250. In Hungarian with English abstract.
- 2017 Új eredmények a Kárpát-medence szarmatai korú szárazföldi gerinces faunájának kutatásában. [New results in the study of the Sarmatian s. str. vertebrate faunas of the Carpathian Basin]. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve [Yearbook of the Dornyay Béla Museum at Salgótarján], 40: 460-501.
- 2018 A *Cricetodontini* nemzetség evolúciója a Kárpát-medencében. [Evolution of the *Cricetodontini* tribus in the Carpathian Basin]. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve [Yearbook of the Dornyay Béla Museum at Salgótarján], 41: 331-358.

HÍR János & KÓKAY József

- 2004 Middle Miocene molluscs and rodents from Mátraszőlős (Mátra Mountains, Hungary). *Fragmenta Palaeontologica Hungarica*, 22: 83-97.
- 2010 A systematic study of the middle -late Miocene rodents and lagomorphs (Mammalia) of Felsőtárkány 3/8 and 3/10 (Northern Hungary) with stratigraphical relations. *Geodiversitas*, 32 (2): 307 -329.
- 2011 Late Badenian (MN 7/8) molluscs and rodents from Mátraszőlős 3 (Northern Hungary). *Fragmenta Palaeontologica Hungarica*, 29: 69-78.

Hír János, KÓKAY József, MÉSZÁROS Lukács & VENCZEL Márton

- 1998 Középső miocén puhatestű és gerinces maradványok a sámsonházai Oszkoruzsa -árokából. [Middle Miocene molluscs and vertebrate finds from the Oszkoruzsa Trench at Sámsonháza]. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* [Yearbook of the Nógrád County Museums], 22: 171 -204.

HÍR János & PÁSZTI Andrea

- 2012 *Palaeosciurus ultimus* (Mein & Ginsburg, 2002) leletek a hasznosi ősgerinces faunában. (A *Palaeosciurus nemzetség* első előfordulása a Kárpát-medencében). [*Palaeosciurus ultimus* Mein & Ginsburg, 2002 finds from the paleovertebrate fauna of Hasznos (The first sure occurrence of *Palaeosciurus* in the Carpathian Basin)]. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* [Yearbook of the Nógrád County Museums], 35: 207-221.

HÍR János, PRIETO Jerome & ŞTIUCA Emanoil

- 2011 A new interpretation of the Miocene rodent faunas from Comăneşti 1 and Tauţ (W-Romania). *Geobios*, 44: 215-223.

HÍR János & VENCZEL Márton

- 2005 New Middle Miocene vertebrate localities from Subpiatră (Bihar County, Romania). *The Fifth Symposium on Paleontology, Abstract: p. 21 -22., Bucharest 15 -17 Sept.*
- 2018 A preliminary report on the first results of the reexcavation of the middle Miocene palaeovertebrate locality Szentendre, Cseresznyés-árok (Hungary, Pest County). *Nymphaea, Folia Naturae Bihariae*, 45: 35-80.

HÍR János, VENCZEL Márton, CODREA Vlad, ANGELONE Chiara, VAN DEN HOEK OSTENDE Lars, KIRSCHER Uwe & PRIETO Jerome

- 2016 Badenian and Sarmatian s. str. from Carpathian area: Overview and ongoing research on Hungarian and Romanian small vertebrate evolution. *Comptes Rendus Palevol*, 15: 863-875.

HÍR János, VENCZEL Márton, Codrea Vlad, RÖSSNER Gertrud, Angelone Chiara, VAN DEN HOEK OSTENDE Lars, ROSINA Valentina, KIRSCHER Uwe & PRIETO Jerome

- 2017 Badenian and Sarmatian s.str. from the Carpathian area: Taxonomic notes concerning the Hungarian and Romanian small vertebrates and report on the Ruminants from the primate bearing Felsőtárkány Basin. *Comptes Rendus Palevol*, 16: 312-332.

HÍR János, CODREA Vlad & PIRETO Jerome

2019 Two new early Sarmatian s. str. (latest middle Miocene) rodent faunas from the Carpathian Basin. *Palaeobiodiversity and Palaeoenvironments*, DOI:10.1007/s12549-019-00399yPBPE-D-19-00003R1

KÄLIN Daniel & ENGESSER Burkart

2001 Die jungmiozäne Säugetierfauna vom Nebelbergweg bei Nunningen (Kanton Solothurn, Schweiz). *Schweizerische Paläontologische Abhandlungen* 121: 1-61.

Kälin Daniel & KEMPF Oliver

2009 High-resolution stratigraphy from the continental record of the Middle Miocene Northern Alpine Foreland Basin of Switzerland. *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie*, 254 (1-2): 177-235.

KIRSCHER Uwe, Prieto JEROME, BACHTADSE Valerian, ABDUL-AZIZ Hayfaa, DOPPLER Gerhard, HAGMAIER Michael & BÖHME Madelaine

2016 A biochronologic tie-point for the base of the Tortonian stage in European terrestrial settings: Magnetostratigraphy of the topmost Upper Freshwater Molasse sediments of the North Alpine Foreland Basin in Bavaria (Germany). *Newsletters on Stratigraphy*, 49(3): 445-467.

KORDOS László

1982 Felső-miocén gerinces fauna Szentendréről. [An upper Miocene vertebrate fauna from Szentendre.] *A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1980. évről* [Annual Report of the Hungarian Geological Institute on 1980]: 381-384.

1986 A hasznosi és szentendrei felső-miocén hörcsögök (Cricetidae, Mammalia) rendszertani és rétegtani vizsgálata. [Upper Miocene hamsters (Cricetidae, Mammalia) of Hasznos and Szentendre (Cricetidae, Mammalia): a taxonomic and stratigraphic study]. *A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1984. évről* [Annual Report of the Hungarian Geological Institute on 1984]: 523-553.

KOWALSKI Kazimierz & SHEVYREVA Nina

1997 Gliridae (Mammalia: Rodentia) from the Miocene of the Zaisan Depression (Eastern Kazakhstan). *Acta Zoologica Cracoviensia*, 40 (2): 199-208.

LÓPEZ-GUERRERO Paloma, GARCÍA-PAREDES Israel, ÁLVAREZ-SIERRA Maria

2013 Revision of *Cricetodon soriae* (Rodentia, Mammalia). New data from the middle Aragonian (middle Miocene) of the Calatayud-Daroca Basin (Zaragoza, Spain). *Journal of Vertebrate Paleontology*, 33 (1): 169-184.

MARIDET Olivier, WU Wenju, YE Jie, MENG Jin, BI Shundong & Ni Xijun

2014 An Early Miocene microtoid cricetid rodent from the Junggar Basin of Xinjiang, China. *Acta Palaeontologica Polonica*, 59 (9): 1-7.

MEIN Pierre

- 2003 On Neogene rodents of Eurasia: Distributions and migrations. IN: Reumer Jelle & Wessels Wilma (editors): Distribution and migration of Tertiary mammals in Eurasia: a volume in honour of Han de Bruijn. *Deinsea* 10: 407-418.

MEIN Pierre & GINSBURG Leonard

- 2002 Sur L'âge relatif des différents dépôts karstiques miocènes de La Grive-Saint-Alban (Isère). *Muséum d'Histoire naturelle, Lyon*, 2/2002: 7-47.

PRIETO Jerome, GROSS Martin, BÖHMER Christine & BÖHME Madelaine

- 2010 Insectivores and bat from the late Middle Miocene of Gratkorn (Austria) biostratigraphic and ecologic implications. *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie*, 258: 107-119.

PRIETO Jerome & RUMMEL Michael

- 2009 a Evolution of the genus *Collimys* Daxner-Höck, 1972 (Rodentia, Cricetidae) – a key to Middle to Late Miocene biostratigraphy in Central Europe. *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie – Abhandlungen*, 252 (2): 237-247.
- 2009 b The genus *Collimys* Daxner-Höck, 1972 (Rodentia, Cricetidae) in the Middle Miocene fissure fillings of the Frankian Alb (Germany). *Zitteliana, A* 48/49: 75-88.

PRIETO Jerome, VAN DEN HOEK OSTENDE Lars & HÍR János

- 2012 The Middle Miocene insectivores from Sámsonháza 3 (Hungary, Nógrád County): Biostratigraphical and palaeoenvironmental notes near to the Middle Miocene Cooling. *Bulletin of Geosciences*, 87(2): 227-240.

PRIETO Jerome, VAN DEN HOEK OSTENDE Lars, HÍR János & KORDOS László

- 2015 The Middle Miocene insectivores from Hasznos (Hungary, Nógrád County). *Palaeobiodiversity and Palaeoenvironments*, 95 (3): 431-451.

PRIETO Jerome & RUMMEL Michael

- 2016 Some considerations on small mammal evolution in Southern Germany, with emphasis on late Burdigalian-Earliest Tortonian (Miocene) cricetid rodents. *Comptes Rendus Palevol*, 15:837-854.

RĂDULESCU Costin & SAMSON Petre

- 1988 Les Cricétides (Rodentia, Mammalia) du Miocène (Astaracien Supérieur) du Roumanie. *Travaux de l'Institut de Spéologie „Emil Răcovițã”*, 37: 67-78.

ROCHOLL Alexander, SCHALTEGGER Urs, ILG August, WIJBRANS Jan & BÖHME Madelaine

2017 The age of volcanic tuffs from the Upper Freshwater Molasse (North Alpine Foreland Basin) and their possible use for tephrostratigraphic correlations across Europe for the Middle Miocene. *International Journal of Earth Sciences (Geologische Rundschau)*, DOI 10. 1007/s00531-017-1499-0

ROSINA Valentina, KORDOS László, HÍR János & PRIETO Jerome

2015 First record of bats (Chiroptera, Mammalia) from the Middle Miocene non-karstic site Hasznos (Hungary, Nógrád County). *Acta Chiropterologica*, 17 (2):283-292.

RUMMEL Michael

1998 Die Cricetiden aus dem Mittel- und Obermiozän der Türkei unter besonderer Berücksichtigung der Sickenberg/Tobien'schen Aufsammlung (1968-1970). *Documenta naturae*, 123: 1-276.

SACH Volker

1999 Litho- und biostratigraphische Untersuchungen in der Oberen Süßwassermolasse des landkreises Biberach a.d. Riß (Oberschwaben). *Stuttgarter Beiträge zur Naturkunde Series, B 276*: 1-167.

SABOL Martin & HOLEC Peter

2002 Temporal and Spatial distribution of Miocene Mammals in the Western Carpathians (Slovakia). *Geologica Carpathica*, 53 (4): 269-279.

SCHAUB Samuel

1925 Die hamsterartigen Nagetiere des Tertiärs und ihre lebenden Verwandten. *Abhandlungen der Schweizerischen Paläontologischen Gesellschaft*, 45: 1-114.

SEEHUBER Ulrich

2008 Litho- und Biostratigraphische Untersuchungen in der oberen Süßwassermolasse in der Umgebung von Kischeim in Schwaben. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Fakultät für Geowissenschaften der Ludwig-Maximilians Universität, München, p. 1-276.

SEN Sevket & ERBAJEVA Margarita

2011 A new species of *Gobicricetodon* Qiu 1966 (Mammalia, Rodentia, Cricetidae) from the middle Miocene Aya cave, Lake Baikal. *Vertebrata Palasiatica*, 49 (3): 257-274.

SZYNDLAR Zbigniew

1987 Snakes from the Lower Miocene locality of Dolnice (Czechoslovakia).
Journal of Vertebrate Paleontology, 7: 55-71.

TÜTKEN Thomas, VENNEMANN Torsten, JANZ Horst & HEIZMANN Elmar

2006 Palaeoenvironment and Palaeoclimate of the Middle Miocene lake in
the Steinheim Basin, SW Germany: a reconstruction from C, O and
Sr isotopes of fossil remains. Palaeogeography, Palaeoclimatology,
Palaeogeography, 241: 457-491.

VENCZEL Márton & HÍR János

2013 Amphibians and squamates from the Miocene of Felsőtárkány Basin,
N-Hungary. Palaeontographica, Abteilung, A, 300: 117-158.

2015 Lissamphibians and squamate reptiles from the early middle Miocene
of Litke, Northern Hungary. Geobios, 48: 491-504.

**VAN DER MEULEN Albert, GARCÍA-PAREDES Israel, ALVÁREZ-SIERRA
Maria, VAN DEN HOEK OSTENDE Lars, HORDIJK Kees, OLIVER Adriana,
LÓPEZ-GUERRERO Paloma, HERNÁNDEZ-BALLARIN Veronica & PELÁEZ-
CAMPOMANES Pablo**

2011 Biostratigraphy or biochronology? Lessons from the Early and Middle
Miocene small Mammal Events in Europe. Geobios, 44: 309 -321.

THE BIOGEOGRAPHICAL RELATIONS OF THE MIDDLE MIOCENE MICROVERTEBRATE FAUNAS IN THE PANNONIAN BASIN

The taxonomical composition of the middle Miocene microvertebrate faunas of the Pannonian Basin was studied. The faunal lists of the investigated faunas were compared with contemporaneous faunas from Germany, Switzerland, France, Greece and Turkey after the NOW database (FORTELIUS 2011). The main results are the followings.

During the middle Miocene (middle Badenian –latest Sarmatian) a strong similarity was found between the microvertebrate faunas of the Pannonian Basin and the Northern Alpine Foreland Basin. All the rodent genera we have identified in the Pannonian Basin are also known from the faunas of the Northern Alpine Foreland Basin.

However, differences were found in the chronological ranges of some taxa of the two regions. We pointed out, that some species appeared earlier in the Carpathian region than in the NAFB. This observation is in accordance with the results of HÍR et al. (2016), MEIN (2003), VAN DER MEULEN et al. (2011) who found that a general East–West directed movement of the continental faunas taken place during the Miocene. However, there are also some examples of reverse migration (*Democricetodon* cf. *affinis* and the *Collimys* genus). There are differences in the diversity of some rodent families. E.g. the glirid fauna was more diverse in the NAFB.

The middle Miocene microvertebrate fauna of the Pannonian Basin was also influenced by the southern Balkan and Anatolia. The taxa *Cricetodon meini*, *Cricetodon hungaricus* and the *Byzantinia* sp. were originated from this region. We found, that the movement of complete faunas is not probable. E.g. characteristic elements (*Sayimys*, *Heramys*, *Miomymus*) of the „*C. meini* faunas” of Antonios and Thymiana stayed in place. *Alloptox* reached up to the Hungarian locality Litke, but it is the Northernmost and Westernmost occurrence of the genus (ANGELONE & HÍR 2011).

There are some samples of the occurrence of faunal elements from Central Asia (*Miodyromys* sp.) and Africa (Varanidae, Scincidae).

We found also endemic elements: “*Cricetodon*” n. sp., “*Cricetodon*” cf. *klariankae*, “*Cricetodon*” *klariankae*, *Democricetodon hasznosensis*, *Democricetodon zarandicus*, *Democricetodon vindonbonensis*.

More details are given in the publications of (HÍR et al. 2011, 2016, 2017, HÍR et al. in 2019).

KÉPEK HORVÁTH ISTVÁN MÚZEUMI ÉLETÉBŐL

